

Михаїл БУЛГАКОВ

МАЙСТЕР

І

МАРГАРИТА

На українську переклав,
упроводом та коментарями спорядив
Юрій НЕКРУТЕНКО

M&S

Михаїл БУЛГАКОВ

МАЙСТЕР

І

МАРГАРИТА

На українську переклав,
упроводом та коментарями спорядив
Юрій НЕКРУТЕНКО

М&S
київ

Михаїл Булгаков
МАЙСТЕР І МАРГАРИТА

Роман

З російської переклав Юрій Некрутенко

Видання друге, звірене, виправлене й доповнене

Переклад здійснено за виданнями:

- Булгаков М., 1966–1967. Мастер и Маргарита. — «Москва» 11: 6–130 (1966); 1: 56–144 (1967) (підготовка тексту О. С. Булгакової, з численними цензурними купюрами редакції).
- Булгаков М., 1967. Мастер и Маргарита. — Париж: YMCA-Press. — 219 с. (підготовка тексту О. С. Булгакової).
- Булгаков М., 1969. Мастер и Маргарита. — Франкфурт-на-Майне: «Посев» (Frankfurt am Main: Possev-Verlag, V. Gorachek KG). — 500 с. (підготовка тексту О. С. Булгакової; відновлені за «Саміздатом» фрагменти тексту, вилучені радянською цензурою, виділені письмівкою).
- Булгаков М., 1973. Мастер и Маргарита. — В кн. Булгаков М. Белая гвардия. Театральный роман. Мастер и Маргарита. — Москва: «Художественная литература». — С. 421–812 (підготовка тексту А. А. Саакянц).
- Булгаков М., 1989. Мастер и Маргарита. — В кн. Булгаков М. Избранные произведения. В двух томах. — Т. 2. — Киев: «Дніпро». — С. 333–722 (підготовка тексту Л. М. Яновської).
- Булгаков М., 1990. Мастер и Маргарита. — В кн. Булгаков М. Собрание сочинений в пяти томах. — Т. 5. — Москва: «Художественная литература». — С. 5–384 (підготовка тексту Л. М. Яновської).

Переклад відомого роману Михаїла Булгакова здійснено за виданнями 1966–1990 рр. — з інтегруванням майже всіх першодрукованих (тобто виданих безпосередньо за рукописами) варіантів тексту та наведенням головніших текстових розбіжностей. Переклад супроводжується оригінальним кодексом фактографічних коментарів (історія, персоналії, топографія, топоніміка, побут, альяції). Переклад українською мовою здійснено в правопісі 1928 року.

Дозвіл на видання перекладу роману надано спадкоємцями Михаїла Булгакова. Дозвіл на використання українського перекладу, упроводу та екзегези надано ТОВ «Кальварія» (www.calvaria.org).

Усі права застережені. Відтворення або передача будь-якої частини цього видання у будь-якій формі або будь-яким способом (електронним, механічним, фотокопіюванням тощо) категорично заборонені без письмової згоди Правовласників.

© Наследники, 2008

© Юрій Некрутенко, український переклад, упровід, екзегеза, 2006, 2008

НОТАТКА НЕБІЖЧИКОВІ (упровід перекладача)

Застерігаю читача, що переклад цей було скоєно за досить дивних та загадкових обставин.

Однієї не дуже погожої та тихої ночі я узяв був — укотре! — до подушки зачитану та добряче заяложену книжку Твору мого земляка з Андріївського узвозу. За пів години я знагла усвідомив, що читаю її не авторською, а своєю мовою, ба більше, що текст, який подумки вилонюється, пасує мені до розкриття теми придобніше від авторського. Ба ще більше: моя мова — то й є єдина властива мова Твору, а не та, що нею він написаний. Тоді непереборна сила кинула мене до компютера. Парадокс? Адже автор ніколи не написав моєю мовою жодного рядка, не вимовив жодного слова, хіба що жартуючи. Але, кажу я і повторюю це — але! Він був киянином...

Отож-то! Будучи родимим киянином, він не міг думати інакше як по-нашому, по-київському, хоч якою мовою це думання діялося. Він народився не просто у Києві — він народився на Подолі. Він пішов з 13-го будинку на Андріївському узвозі сімнадцять років перед тим, як у будинку № 3 на цьому ж узвозі судилося однієї вальпуржиної ночі народитися та прожити понад тридцять років мені. Я досі чую доторк до моїх кучерів руки о. Олексія (батьюшки Глаголева — так його скрізь називали) із Свято-Покровської церкви, руки, яка, певно, стискала його руку. Можна не бажати бути киянином, можна стидатися бути ним, але перестати бути киянином, народившись та здорослівши у цьому місті, неможливо. Так само неможливо стати киянином.

У київському будинку № 13 *тоді* панувала московська мова; знадвору вирувала чиста жива мова киян: тубільна українська, та мови прибільні — московська, польська, ідиш, татарська. У київських будинках *тепер* панує суржик, знадвору силкується жити хирлява погвалтована мова «населення».

І саме *тепер* Твір прийшов мені рідною мовою.

То був дарунок.

І я приймаю дарунок.

Тепер *друге*: повідомляю, що жодного стосунку ні до літератури, ні до історії я ніколи у житті не мав, залишаючись тим, чим був — маленьким співробітником журналу «Вісник зоології», списуючи з-під мікроскопа (часто навіть видаючи) нудні для невтаємничених комахознавчі трактати.

Я, добре знаючи життя і Києва і Москви, певний того, що Твір писався у Москві з Києва, а не з Москви. Усе у Творі, у тому й Москва, і Єршалаїм — то візія киянина. Київська візія — київською б мовою...

І нарешті, третє й останнє: моя праця над перекладом обернулася на зіставлення усіх знайдених мною виданих текстів Твору, текстів про Твір та до укладення коментарів до Твору. Час збігає й вимиває з пам'яті не лише знаковість побутових дрібниць, але й мотивацію алюзій — час скидає на смітник брухт клясичної освіти. Я зачерпнув трохи з того часу, і прагну в коментарях пронести далі знаття пахощів та смороду тієї доби.

Текст перекладався на українську мову в правописі 1928 р. — найбільш грамотному (через те й репресованому), в правописі, сучасному романові. У своїй роботі я був вільним від гільдійської замкненості літературознавців, текстологів та інших спеціалістів «від Булгакова».

Стилю автора, стилю Майстра, я не смів зачіпати, хоча редагування роману вочевидь незавершене. Я прагнув зберегти його властивою мовою таким, яким автор, з долі чи з недолі, залишив його сподіваному в посмерті читачеві. А втім, чого ж г'зитися на долю, як вона вже поставила крапку в ще не завершеному Творі й вивела слово «Кінець»?

Нікому не знати, який присуд вирік би автор з-під свого гоголівського каменя на вчинене (чи пак скоєне) мною. Як звиділась би Майстрові поява його кращого творіння «етім гнусним язиком, катораво і на світє не существует» (а це, ніде правди діти, його слова). Але мені добре знати, що чинилося (чи пак коїлося) це з глибокого та склінного почуття до Майстра, до Маргарити, до Єшуа та... — так, так! — до жорстокого п'ятого прокуратора Юдеї вершника Понтія Пилата.

Отже...

— Ну добре, хто ж ти є?
— Я — тої сили часть,
Що робить лиш добро,
бажаючи лиш злого.

Гете. «Фауст»¹
(переклад Миколи Лукаша)

Частина перша

Розділ 1

НІКОЛИ НЕ РОЗМОВЛЯЙТЕ З НЕВІДОМИМИ

В годину гарячого весняного заходу сонця на Патріярших ставах² з'явилося двоє громадян*. Перший з них — приблизно сорокарічний, вбраний у сіренький літній піджак і штани до пари, — був невеликого зросту, чорнявий, вгодований, лисий, свого пристойного капелюха пірідком ніс у руці, а добре виголене обличчя його прикрашали неймовірного розміру окуляри в чорній роговій оправі. Другий — плечистий, рудуватий, чубатий парубок у збитій на потилицю картатій кепці — був у ковбойці, пожмаканих білих штанах та чорних тапках.

Перший був не хто інший, як Михайло Олександрович Берліоз³, голова правління однієї з найбільших московських літературних асоціацій, скорочено іменованої МАССОЛІТ⁴, і редактор грубого мистецького журналу, а молодий супутник його — поет Іван Миколайович Понирьов, який писав під псевдонімом Бездомний⁵.

Потрапивши в тінь ледь зазеленилих лип, письменники перш за все шугнули до пістряво помальованої ятки з написом «Пиво та води».

До речі, слід зазначити першу дивину цього страшного травневого вечора. Не лише біля ятки, але й в усій алеї, рівнобіжній Малій Бронній вулиці⁶, не виявилось ані однісінької живої душі. Тієї пори, коли вже, здається, несла було й дихати, коли сонце, розжаривши Москву, в сухій імлі звалювалось десь за Садове кільце⁷, — ніхто не прийшов під липи, ніхто не сів на лавку, порожньою була алея.

*У виданні 1973 р. це речення звучить так: «Якось навесні, в годину небувало гарячого заходу сонця, у Москві, на Патріярших ставах, з'явилося двоє громадян».

— Дайте нарзану, — попросив Берліоз.

— Нарзану немає, — відказала жінка в ятці й чогось образилася.

— Пиво є? — хрипким голосом поспитався Бездомний.

— Пиво привезуть надвечір, — відповіла жінка.

— А що є? — спитав Берліоз.

— Абрикосова, але тепла, — сказала жінка.

— Ну давайте, давайте, давайте!..

Абрикосова дала пишну жовту піну, і в повітрі запахло перукарнею. Напившись, літерати відразу стали гикати, розплатилися й умостилися на лавці лицем до ставу і спиною до Бронної.

Тут сталася друга дивина, що зачепила самого лише Берліоза. Він раптом перестав гикати, серце йому гупнуло й на мить десь провалилося, затим повернулося, але з тупою голкою, що засіла в ньому. Крім того, Берліоза пійняв безпідставний, але настільки сильний страх, що його закортіло негайно бігти з Патріярших світ-заочі.

Берліоз тоскно озирнувся, не розуміючи, що його наполохало. Він зблід, обтер лоба хустинкою, подумав: «Що це зі мною? Такого ніколи не було... серце... дається взнаки... я перевтомився. Чи не пора кинути усе під три чорти й геть до Кисловодська...»

І тут спекотне повітря загусло перед ним, і зіткнувся з цього повітря прозорий громадянин предивного вигляду. На маленькій голівці жокейський картузик, картатий куценький прозірчастий теж спінджачок... Громадянин зростом у сажень⁸, але в плечах вузький, худючий неймовірно, і фізіономія, прошу завважити, глузлива.

Життя Берліоза складалося так, що до незвичайних явищ він не звик. Він геть сплотнів, витріщив очі й у сполоху подумав: «Цього не може бути!..»

Та воно, ой лихо, було, і довгий, крізь якого видно, гойдавсь перед ним і вліво, і вправо.

Тут жах настільки поійняв Берліоза, що він заплющив очі. А коли розплющив їх, побачив, що все скінчилося, марево розтануло, картатий зник, а разом і тупа голка вискочила з серця.

— А нехай тобі дідько! — скрикнув редактор. — Знаєш, Іване, зо мною оце замалим удар од спеки не стався! Навіть щось схоже на галюцинацію було, — він тужився всміхнутися, та в очах його ще гасав неспокій, і руки тремтіли. Однак потроху він вгамувався, обмахнувся хусткою, і, про-

мовивши досить бадьоро: «Ну що ж...» — повів мову, обірівану питтям абрикосової.

Мова ця, як згодом дізналися, велася про Ісуса Христа. Річ у тім, що редактор замовив поетові до чергової книжки журналу велику антирелігійну поему. Цю поему Іван Миколайович написав, і в дуже короткий строк, але, на жаль, редакторові нею нітрохи не догодив. Окреслив Бездомний чільну дійову особу своєї поеми, тобто Ісуса, дуже чорними барвами, а проте усю поему доводилося, на думку редактора, писати наново. І от тепер редактор читав поетові щось ніби як лекцію про Ісуса, з тим щоб підкреслити основну помилку поета.

Важко сказати, що саме підвело Івана Миколайовича — чи то образотворча сила його таланту, чи то цілковита необізнаність у питанні, з якого він писав, — та Ісус вийшов в нього, ну, геть як живий, який колись існував Ісус, тільки, щоправда, наділений усіма негативними рисами Ісус.

Та Берліоз хотів довести поетові, що головне не в тому, який був Ісус, чи злий, чи гарний, а в тому, що Ісуса цього, як особи, взагалі не існувало на світі, і що всі оповідки про нього — прості вигадки, звичайнісінький міт.

Слід зазначити, що редактор був людиною читаною й дуже вміло посилався в своїй мові на давніх істориків, наприклад на славетного Філона Александрійського, на блискучого своєю освіченістю Йосипа Флавія⁹, які ніколи, жодним словом не проходилися про існування Ісуса. Виказуючи солідну ерудицію, Михайло Олександрович сповістив поета, поміж іншим, і про те, що те місце в п'ятнадцятій книзі, у розділі 44-му славетних Тацитових «Анналів», де йдеться про страту Ісуса, — є нічим іншим, як пізнішою пофальшованою вставкою¹⁰.

Поет, для якого все, що сповіщав редактор, було новою, уважно слухав Михайла Олександровича, уп'явшись у нього своїми жвакими зеленими очима, й лише часом гикав, пошепки лаючи абрикосову воду.

— Немає жодної східньої релігії, — казав Берліоз, — де, як водиться, пречиста діва не породила б на світ бога. І християни, не вигадавши нічого нового, точнісінько так створили свого Ісуса¹¹, якого насправді ніколи не існувало серед живих. Ось на цьому і треба зробити головний наголос...

Високий тенор Берліоза розлягався безлюдною алеєю, і в міру того, як Михайло Олександрович залазив у такі хащі, куди може влазити, без ризику зламати собі карка, лише вельми освічена людина, — поет більше й більше дізнавався цікавого й корисного і про єгиптянського бога Озириса, благостинного бога й сина Неба й Землі, і про фінікійського бога Таммуза, і про Мардука, і навіть про менш знаного грізного бога Віцліпуцлі¹², якого вельми шанували колись ацтеки в Мексиці.

І от саме в той мент, коли Михайло Олександрович розповідав поетові про те, як ацтеки ліпили з тіста фігурку Віцліпуцлі, в алеї з'явилася перша людина.

Згодом, коли, відверто сказати, було вже запізно, різні установи подали свої донесення з описом цього чоловіка. Зіставлення їх не може не викликати подиву. Так, у першому з них сказано, що чоловік цей був низенький на зріст, зуби мав золоті й кульгав на праву ногу. У другому — що чоловік був зросту велетенського, коронки мав плятинові, кульгав на ліву ногу. Третє лаконічно доносить, що особливих прикмет чоловік не мав.

Доводиться визнати, що жодне з цих донесень геть не годиться.

Найперше: на жодну ногу описуваний не кульгав, зросту був не малого й не велетенського, а просто високого. Якщо ж йдеться про зуби, то з лівого боку він мав плятинові коронки, а з правого — золоті. Він мав на собі дорогий сірий костюм та заграничні, під колір костюма, черевики. Сірого берета він хвацько збив на вухо, під пахвою ніс ціпка з чорним держакком у вигляді голови пуделя. На вигляд — років сорока з гаком. Рот якийсь кривий. Виголений чисто. Брунет. Праве око чорне, ліве чомусь зелене. Брови чорні, але одна вище від другої. Одне слово — іноземець.

Іноземець пройшов побіч лави, на якій містилися редактор і поет, скося зиркнув на них, зупинився й раптово вмовився на сусідній лавці, кроків за два від приятелів.

«Німець», — подумав Берліоз.

«Англієць», — подумав Бездомний, — ач, і не гаряче йому в рукавичках».

А іноземець обвів поглядом високі кам'яниці, що квадратом облягали став, причому стало помітно, що бачить він цю місцину вперше й що вона його зацікавила.

Він зачепився поглядом за горішні поверхи, які сліпучо відбивали в шибках поламане сонце, що назавжди відходить від Михайла Олександровича, потім перевів його додолу, де шибки почали темніти надвечірнім присмерком, з чогось поблажливо посміхнувся, примружився, руки поклав на держак, а підборіддя на руки¹³.

— Ти, Йване, — казав Берліоз, — дуже добре й сатирично зобразив, наприклад, народження Ісуса, сина Божого, але ж уся сіль у тому, що ще перед Ісусом народився цілий ряд синів Божих, як, скажімо, фінікійський Адоніс, фригійський Аттіс, перський Митра¹⁴. Коротко ж кажучи, жоден з них не народжувався, і нікого не було, в тому числі й Ісуса, і треба, щоб ти, замість народження чи, скажімо, приходу мудреців¹⁵, описав безглузді плітки про це народження. Бо ж воно виходить із твоєї оповіді, що він таки справді народився!..

Тут Бездомний надався був спинити гикавку, яка геть його замучила, затамував подих, через що гикнув ще болісніше та гучніше, і цієї ж миті Берліоз урвав свою мову, бо іноземець раптом підвівся й попрямував до письменників.

Ті поглянули на нього з подивом.

— Пробачте мені будь ласка, — підійшовши, промовив він з іноземним акцентом, та не псуючи слів, — що я, хоч ми й не знайомі, дозволяю собі... але предмет вашої вченої бесіди настільки цікавий, що...

Тут він чемно зняв берета, і друзям не стало іншої ради, як підвестися та вклонитися.

«Ні, радше француз...» — подумав Берліоз.

«Поляк?...» — подумав Бездомний.

Слід додати, що на поета іноземець з перших слів справив огидне враження, а Берліозові радше сподобався, тобто не те щоби сподобався, а... як би висловитись... зацікавив, чи що.

— Дозвольте мені присісти? — чемно попросив іноземець, і приятелі якось мимоволі розсунулися; іноземець вправно вмовився поміж ними й відразу встряв у розмову.

— Якщо я не змилив слухом, ви зволили казати, що Ісуса не було на світі? — запитав іноземець, звертаючи до Берліоза своє ліве зелене око.

— Ні, ви не змилили слухом, — гречно відповів Берліоз, — саме це я й казав.

— Ох, як цікаво! — вигукнув іноземець.

«І якого дідька йому треба?» — подумав Бездомний і насупився.

— А ви погоджувались із вашим бесідником? — запитав невідомець, обернувшись праворуч до Бездомного.

— На всі сто! — потвердив той, бо полюбляв висловлюватися пишномовно й фігурально.

— Оттака ловися! — вигукнув непрошений співрозмо-вець і, чомусь злодійкувато озирнувшись та приглушивши свій низький голос, сказав: — Даруйте мою нав'язливість, але я так зрозумів, що ви, поза всім іншим, ще й не вірите в Бога? — Він зробив наполохані очі й докинув: — Клянусь, я нікому не скажу.

— Так, ми не віримо в Бога, — ледь осміхнувшись пере-лякові інтуриста, відказав Берліоз, — та про це можна говорити цілком вільно.

Іноземець відкинувся на опертя лавки й запитав, аж проскавучавши з цікавості:

— Ви — атеїсти?!

— Так, ми — атеїсти, — усміхаючись відповів Берліоз, а Бездомний подумав, розсердившись: «Ото причепився, заграничний шпак!»

— Ох, яка розкіш! — вигукнув дивний іноземець і закрутив головою, поглядаючи то на одного, то на другого літерата.

— У нашій країні атеїзм нікого не дивує, — з диплома-тичною поштивістю сказав Берліоз, — більшість нашого населення свідомо й давно перестала вірити казкам про Бога.

Тут іноземець встругнув таку штуку: встав і потиснув здивованому редакторові руку, мовлявши при цьому слова:

— Дозвольте подякувати вам від усієї душі!

— За що це ви йому дякуєте? — закліпавши, довідався Бездомний.

— За дуже важливе повідомлення, що мені, як мандрів-никові, безмірно цікаве, — промовисто піднявши пальця, пояснив закордонний дивак.

Важливе повідомлення, мабуть, справді-таки справило на мандрівника сильне враження, тому що він наполохано обвів очима кам'яниці, неначе побоюючись у кожному вікні побачити по атеїстові.

«Ні, не англієць він ...» — подумав Берліоз, а Бездомний подумав: «Де це він так насобачився говорити по-руській, от що цікаво!» — і знову насупився.

— Та дозвольте вас запитати, — по тривожному роздумі заговорив закордонний гість, — як же бути з доказами буття Божого, котрих, як відомо, існує цілих п'ять?

— Овва! — з жалем відказав Берліоз, — Жоден з цих доказів нічого не вартий, і людство давно здало їх до архіву. Бож погодьтеся, що в сфері розуму жодного доказу існування Бога бути не може.

— Браво! — скрикнув іноземець. — Браво! Ви повністю повторили думку невгамовного старого Імануїла з цього приводу. Та от курйоз: він доценту зруйнував усі п'ять доказів, а по тому, наче глузуючи з самого себе, спорудив власний шостий доказ!

— Доказ Канта¹⁶, — витончено всміхнувшись, заперечив освічений редактор, — так само непереконливий. І недарма Шиллер казав, що кантівські міркування з цього приводу можуть задовольнити хіба що рабів, а Штраус просто кепкував з цього доказу¹⁷.

Берліоз говорив, а сам водночас думав: «Та все ж таки, хто він такий? І чому він так добре говорить руською?»

— Узяти б цього Канта, та за такі докази років на три до Соловків!¹⁸ — геть несподівано бовкнув Іван Миколайович.

— Іване! — знічено прошепотів Берліоз.

Та пропозиція заслати Канта до Соловків не тільки не вразила іноземця, але навіть збудила в нього захват.

— Атож, авжеж, — скрикнув він, і ліве зелене око його, звернене до Берліоза, заблискотіло, — саме там йому й місце! Бож казав я йому тоді за сніданком: «Ви, професоре, воля ваша, щось недоладне придумали! Воно, може, й мудре, та вже геть незрозуміле. Вас же на кпини братимуть».

Берліоз витріщив очі: «За сніданком... Кантові?.. Що це він верзе?» — подумав він.

— Але, — вів далі іноземець, не знітившись подивом Берліоза і звертаючись до поета, — заслати його до Соловків неможливо з тієї причини, що він вже сто років з гаком перебуває у місцях, набагато більш віддалених, ніж Соловки, і витягти його відтіль жодним чином не можна, запевняю вас!

— А жаль! — відгукнувся задирака-поет.

— І мені жаль! — потвердив невідомий, зблиснув оком, і провадив далі: — Та от яке питання мене непокоїть: якщо Бога немає, то питається, хто ж заправляє життям людським та й усім взагалі ладом на землі?

— Сама людина й заправляє, — поквапився гнівно відповісти Бездомний на це, зізнатися, не дуже ясне запитання.

— Даруйте, — м'яко відгукнувся невідомий, — для того, щоб правити, треба, с'як чи так, мати точний плян на котрийсь, хоч скільки-небудь пристойний строк. Дозвольте ж вас поспитати, як може заправляти людина, якщо її не тільки позбавлено можливости скласти хоч який плян бодай на сміховинно короткий термін, ну, років, скажімо, на тисячу, але вона не може поручитися навіть за свій власний завтрашній день? Справді-бо, — тут невідомий обернувся до Берліоза, — уявіть, що ви, прикладом, почнете правити, розпоряджатися іншими й собою, взагалі, сказати б, доходити смаку, аж раптом у вас... кхе... кхе... саркома легені... — тут іноземець ласо всміхнувся, неначе думка про саркому легені справила йому втіху, — так, саркома, — мружачись, немов кіт, повторив він звучне слово, — і от ваше правління й скінчилося! Анічия доля, крім своєї власної, вас більше не обходить. Рідні вам починають брехати, ви, прочуваючи лихо, кидаєтесь до вчених лікарів, далі до шарлатанів, а буває, й до ворожок. Як перше й друге, так і третє — геть безглузде, самі розумієте. І все це закінчується трагічно: той, хто ще недавно гадав, що він чимось править, опиняється раптом лежма нерухомо у дерев'яній скрині, і ті, що його оточують, розуміючи, що користи від лежачого немає більше жодної, спалюють його в печі¹⁹. А буває й ще гірше: тільки-но людина наладиться з'їздити до Кисловодська, — тут іноземець примружився на Берліоза, — дріб'язкова, здавалося б, справа, та й цього зробити не може, бо хтозна чого зненацька візьме — послизнеться та й потрапить під трамвай! Невже ж ви скажете, що це він сам собою управив так? Чи не вірніше гадати, що вправився з ним дехто зовсім інший? — і тут незнайомиць зареготався дивним смішком.

Берліоз із великою увагою слухав неприємну розповідь про саркому і трамвай, і якісь тривожні думки стали морити його. «Він не іноземець! Він не іноземець! — думав він, — він предивний суб'єкт... та дозвольте, що ж він за один?»

— Ви хочете курити, як я бачу? — несподівано звернувся до Бездомного невідомий. — Вам які до вподоби?

— А ви всякі маєте, чи що? — похмуро спитав поет, якому цигарки скінчилися.

— Які до вподоби? — повторив невідомий.

— Ну, «Наша марка»²⁰, — розлючено відказав Бездомний.

Незнайомиць негайно витяг із кишені портсигара й подав його Бездомному.

— «Наша марка».

І редактора, й поета не стільки вразило те, що знайшлась у портсигарі саме «Наша марка», скільки сам портсигар. Він був величезних розмірів, з червоного золота, й на його віку при відкриванні сяйнув синім і білим вогнем діамантовий трикутник²¹.

Отут літерати подумали різне. Берліоз: «Ні, іноземець!», а Бездомний: «А дідько б його вхопив! Га?»

Поет і власник портсигара закурили, а Берліоз, котрий не був курцем, відмовився.

«Треба буде йому заперечити так, — вирішив Берліоз, — так, людина смертна, ніхто цьому не заперечує. Та річ у тім, що...»

Однак він не встиг вимовити цих слів, як заговорив іноземець:

— Так, людина смертна, та це було б іще пів лиха. Нехороше те, що вона часом раптово смертна, от у чім штука! І взагалі не може сказати, що вона робитиме сьогодні ввечері.

«Якась безглузда постановка питання...» — помислив Берліоз і заперечив:

— Ну, тут вже є перебільшення. Сьогоднішній вечір відомий мені більш або менш точно. Звісно, якщо на Бронній мені гепне на голову цеглина...

— Цеглина ні з того ні з сього, — вагомо перебив невідомий, — нікому й ніколи на голову не гепне. Зокрема ж, запевняю вас, вам вона нітрохи не загрожує. Ви помрете інакшою смертю.

— Може ви знаєте, якою саме? — з цілком природною іронією запитав Берліоз, утягаючись до якоїсь зазнаки безглуздої балачки. — І скажете мені?

— З охотою, — озвався незнайомиць. Він обміряв Берліоза поглядом, немов збирався шити йому костюма, крізь

зуби промурмотів щось наче: «Раз, два... Меркурій у другому домі... місяць пішов... шість — нещастя... вечір — сім...» — і гучно й радісно сповістив: — Вам відріжуть голову!

Бездомний дико і злісно виричався на безчельного невідомця, а Берліоз запитав, криво всміхнувшись:

— А хто саме? Вороги? Інтервенти?²²

— Ні, — відповів співрозмовник, — російська жінка, комсомолка.

— Гм... — промимрив роздратований жартом невідомого Берліоз, — ну, це, пробачте, малоймовірно.

— Прошу й мені вибачити, — відповів іноземець — але це так. До речі, мені хотілося б запитати вас, що ви будете робити сьогодні увечері, якщо це не секрет?

— Секрету немає. Зараз я зайду до себе на Садову²³, а потім о десятій годині вечора в МАССОЛІТі відбудеться засідання, і я буду на ньому головувати.

— Ні, цього бути ніяк не може, — твердо заперечив іноземець.

— Це чому?

— Тому, — відказав іноземець і примруженими очима поглянув у небо, де, в передчутті вечірньої прохолоди, безгучно креслили чорні птахи, — що Анничка вже купила соняшникову олію, і не тільки купила, але навіть і розлила. Отож засідання не відбудеться.

Тут, що цілком зрозуміло, під липами запала мовчанка.

— Пробачте, — по павзі промовив Берліоз, позираючи на іноземця, що городив нісенітницю, — до чого тут соняшникова олія... і яка Анничка?

— Соняшникова олія тут ось до чого, — раптом заговорив Бездомний, який, видно, вирішив оголосити незваному співрозмовникові війну, — вам не траплялося, громадяни-не, бувати коли-небудь у шпиталі для душевнохворих?

— Іване!.. — тихо скрикнув Михайло Олександрович.

Та іноземець анітрохи не образився й превесело розсміявся.

— Бував, бував, і то не раз! — вигукнув він, сміючись, але не відводячи неусміхненого ока від поета. — Де тільки я не бував! Шкода тільки, що я не спромігся запитати в професора, що таке шизофренія. То ви вже самі довідайтесь про це в нього, Іване Миколайовичу!

— Звідки ви знаєте, як мене звати?

— Даруйте, Іване Миколайовичу, хто ж вас не знає? — тут іноземець витяг із кишені вчорашнє число «Літературної газети»²⁴ й Іван Миколайович побачив відразу на першій сторінці своє зображення, а під ним свої власні вірші. Та доказ слави й популярності, який вчора так радував, цього разу зовсім не втішив поета.

— Я вибачаюся, — сказав він, і обличчя йому потемніло, — чи не зачекаєте хвильку? Я хочу товаришеві пару слів сказати.

— О, з приємністю! — вигукнув невідомий. — Тут так хороше під липами, а я, до речі, ніде й не поспішаю.

— От що, Мишо, — зашепотів поет, відтягнувши Берліоза убік, — він ніякий не інтурист, а шпигун. Це російський емігрант, що перебрався до нас. Питай в нього документи, бо втече...

— Ти так гадаєш? — стривожено прошепотів Берліоз, а сам подумав: «Таж він має рацію!»

— Можеш мені вірити, — засопів йому на вухо поет, — він дурника вдає, щоб випитати про дещо. Ти ж чуєш, як він руською говорить, — поет говорив і скоса поглядав, пильнуючи, щоб невідомий не втік, — ходім затримаймо його, бо втече...

І поет за руку потягнув Берліоза до лави.

Незнайомиць не сидів, а стояв край неї, тримаючи в руках якусь книжечку в темно-сірій палітурці, цупкий конверт із добрячого паперу та візитівку.

— Вибачте мені, що в запалі нашого спору я забув відрекомендуватися вам. Ось моя візитівка, паспорт і запрошення приїхати до Москви на консультації, — вагомо промовив невідомий, проникливо дивлячись на обох літератів.

Ті знітились. «От чорт, чув усе...» — подумав Берліоз і чемним жестом показав, що в оказуванні документів немає потреби. Поки іноземець совав їх редакторові, поет встиг розгледіти на картці надруковане іноземними літерами слово «професор» та першу літеру прізвища — подвійне «В» — «W»²⁵.

— Дуже приємно, — тим часом зняковіло бурмотів редактор, і іноземець сунув документи до кишені.

Взаємини таким чином були відновлені, й усі троє знову сіли на лаву.

— Ви як консультант запрошені до нас, професоре? — спитав Берліоз.

— Так, консультантом.

— Ви — німець? — розізнався Бездомний.

— Я?.. — перепитав професор і враз замислився. — Так, мабуть що й так, німець... — сказав він.

— Ви руською здорово говорите, — відзначив Бездомний.

— О, я взагалі поліглот і знаю дуже велике число мов, — відповів професор.

— А ви за фахом хто будете? — поцікавився Берліоз.

— Я — спеціаліст від чорної магії²⁶.

«От тобі й раз!..» — стукнуло в голову в Михайла Олександровича.

— І... і вас за цим фахом запросили до нас? — затнувшись, запитав він.

— Так, за цим запросили, — потвердив професор і пояснив: — Тут у державній бібліотеці знайдено автентичні рукописи чорнокнижника Герберта Аврилакського²⁷, десятого століття. Отож потрібно, щоб я їх розібрав. Я — єдиний у світі спеціаліст.

— А-а! Ви історик? — з великою полегшою та повагою запитав Берліоз.

— Я — історик, — потвердив вчений і докинув ні до ладу, ні до прикладу: — Сьогодні увечері на Патріярших буде цікава історія!

І знову вкрай здивувались і редактор і поет, а професор, поманив обох до себе і, коли вони схилились до нього, прошепотів:

— Майте на увазі, що Ісус існував.

— Бачите, професоре, — вимушено всміхнувшись, відізвався Берліоз, — ми шануємо ваші великі знання, та самі з цього питання додержуємося інакшої точки зору.

— А не треба жодних точок зору, — відказав дивний професор, — просто він існував, та й квит.

— Таж потрібний якийсь доказ... — почав Берліоз.

— І доказів жодних не треба, — відповів професор і повів неголосно, причому його акцент чомусь зник: — Усе просто: в білім плащі з кривавим підбоєм, шорхаючи кавалерійською ходою, рано-вранці чотирнадцятого числа весняного місяця нісана...

Розділ 2

ПОНТІЙ ПИЛАТ

В білім плащі з кривавим підбоєм²⁸, шорхаючи кавалерійською ходою, рано-вранці чотирнадцятого числа весняного місяця нісана²⁹ до критої колони між двох крил палацу Ирода Великого³⁰ вийшов прокуратор Юдеї Понтій Пилат³¹.

Понад усе на світі прокуратор ненавидів запах трояндової олії, і все тепер віщувало негарний день³², бо запах цей став гнітити прокуратора зі світанку. Прокураторові здавалося, що трояндовим запахом точаться кипариси й пальми в саду, що до запаху ремінної зброї й поту від конвою* домішується клятий трояндовий струмінь. Від флігелів на задвірку палацу, де розмістилася перша когорта Дванадцятого Блискавичного легіону³³, що прийшла з прокуратором до Єршалаїма³⁴, заносило димком до колони через верхній майданчик саду, і до гіркавого чаду, котрий свідчив, що кашовари в кентуріях почали готувати обід³⁵, домішувався той-таки масний трояндовий дух.

«О боги, боги³⁶, за що караєте ви мене?.. Так, немає сумнівів, це вона, знову вона, непереможна, жажлива хвороба... гемікранія³⁷, коли болить пів голови... проти неї немає засобів, немає жодного рятунку... спробую не рухати головою».

На мозаїчній долівці біля фонтану вже було налаштоване крісло, і прокуратор, не дивлячись ні на кого, сів у нього й простягнув руку убік. Секретар шанобливо вложив у цю руку шматок пергамену³⁸. Не втримавшись від болісної гримаси, прокуратор скоса, побіжно проглянув написане, повернув пергамен секретареві й через силу промовив:

*У виданні 1973 р.: «... до запаху шкіри та конвою...».

— Підслідний із Галилеї? До тетрарха справу послали?³⁹ — Так, прокураторе, — відповів секретар.

— Що ж він?

— Він відмовився дати висновок у справі й смертний присуд Синедріону направив на ваше ухвалення⁴⁰, — пояснив секретар.

Прокуратор сіпнув щокою й сказав тихо:

— Приведіть оскарженого.

Й одразу ж із садового майданчика під колони на балкон двоє легіонерів увели та поставили перед кріслом прокуратора чоловіка років двадцяти семи⁴¹. Цей чоловік був одягнений в благенький та роздертий блакитний хітон⁴². Голова його була прикрита білою пов'язкою з ремінцем вколо лоба, а руки зв'язані за спиною. Під лівим оком у чоловіка був великий синець, а в куті рота — садно з запеклою кров'ю. Приведений з тривожною допитливістю дивився на прокуратора.

Той помовчав, тоді тихо запитав арамейською мовою⁴³:

— То це ти підбурював народ зруйнувати єршалаїмський храм?⁴⁴

Прокуратор при цьому сидів мов кам'яний, і лише губи йому ворушилися ледь-ледь при вимові слів. Прокуратор був як кам'яний, тому що боявся хитнути головою, яка жахтіла пекельним болем.

Чоловік із зв'язаними руками трохи подався уперед і став говорити:

— Добрий чоловіче! Повір мені...

Та прокуратор, усе ще не ворухнувшись і нітрохи не піднісши голосу, відразу перебив його:

— Це мене ти називаєш добрим чоловіком? Ти помиляєшся. В Єршалаїмі всі шепочуть про мене, що я люта потвора, і се є щира правда. — Й так само монотонно додав: — Кентуріона Щуробоя сюди⁴⁵.

Усім здалося, ніби на балконі посутеніло, коли кентуріон першої кентурії Марк, прозваний Щуробоем, постав перед прокуратором. Щуробій був на голову вищий від найрослішого з вояків легіону і такий широкий у плечах, що геть заступив ще невисоке сонце.

Прокуратор звернувся до кентуріона латинською мовою:

— Злочинець називає мене «добрий чоловік». Виведіть його звідси на хвилину, поясніть йому, як треба розмовляти зі мною. Але не калічити.

І усі, крім нерухомого прокуратора, провели поглядом Марка Щуробоя, який махнув рукою арештованому, показуючи, що той має слідувати за ним.

Щуробоя взагалі всі супроводили поглядом, хоч де б він появлявся, через його зріст, а ті, хто бачив його вперше, ще й через те, що обличчя кентуріона було знівечено: ніс його колись було розтрощено ударом германської палиці.

Прогуркотіли тяжкі чоботи Марка по мозаїці, зв'язаний пішов за ним беззвучно, повна мовчанка запала в колонаді, і було чути, як туркочуть голуби на майданчику в саду край балькона, та ще вода виспівувала свою хитросплетену приемну пісню у фонтані.

Прокуратора закортіло підвестися, підставити скроню під струмінь і так завмерти. Та він знав, що й це йому не зарадить.

Вивівши арештованого з-під колон до саду, Щуробій вийняв з рук в легіонера, що стояв при підніжжі бронзової статуї, нагая і, злегка розмахнувшись, шмагнув арештованого по плечах. Рух кентуріона був недбалий та легкий, але зв'язаний миттю завалився додолу, наче йому підрубали ноги, захлинувся повітрям, барва збігла з його лиця й очі знетямилась.

Марк однією лівою рукою, легко, мов порожнього лантуха, підняв у повітря поваленого, поставив його на ноги й промовив гутняво, кепсько вимовляючи арамейські слова:

— Римського прокуратора називати — ігемон⁴⁶. Інакших слів не казати. Струнко стояти. Ти зрозумів мене, чи вдарити тебе?

Арештований похитнувся, але запанував над собою, барва повернулася, він звів подих і відповів хрипко:

— Я зрозумів тебе. Не бий мене.

За хвилину він знову стояв перед прокуратором.

Прозвучав тьмяний, хворий голос:

— Ім'я?

— Мое? — похапцем озвався арештований, усією істотою виявляючи готовість відповідати до пуття, не викликати більше гніву.

Прокуратор сказав неголосно:

— Моє — мені відоме. Не шукай дурнішого за себе. Твоє.

— Єшуа, — спішно відказав арештант.

— Прізвисько є?

— Га-Ноцри⁴⁷.

— Звідки ти родом?

— З міста Гамали⁴⁸, — відповів арештант, головою вказуючи, що там, ген-ген, праворуч від нього, на півночі, є місто Гамала.

— Якої ти крові?

— Я певно не знаю, — жваво відповів арештований, — я не пам'ятаю моїх батьків. Мені казали, що мій батько був сиріянин...⁴⁹

— Де ти мешкаєш постійно?

— Я не маю постійного житла, — сором'язливо відповів арештант, — я подорожую з міста до міста.

— Це можна висловити коротше, одним словом — волоцюга, — сказав прокуратор і запитав: — Рідня є?

— Нема нікого. Я сам у світі.

— Чи знаєш грамоти?

— Так.

— Чи знаєш іще якої мови, крім арамейської?

— Знаю. Грецької⁵⁰.

Набрякла повіка підвелася, повите імлюю страждання око уп'ялося в арештованого. Друге око залишилося заплющеним.

Пилат заговорив грецькою:

— То це ти збирався зруйнувати будівлю храму й закликав до цього народ?

Тут арештант знову пожвавився, очі його перестали виказувати переляк, і він заговорив грецькою:

— Я, доб... — тут жах промайнув в очах арештанта через те, що він ледь не обмовився, — я, ігемоне, зроду-віку не збирався руйнувати будівлю храму й нікого не підбурював до цієї безглуздої дії.

Подив виказався на обличчі секретаря, який, згорбившись над низеньким столом, записував свідчення. Він підвів голову, та відразу ж знову схилив її до пергамену.

— Чимало усяких людей стікаються до цього міста на свята. Бувають серед них маги, астрологи, віщуни та

вбивці, — казав монотонно прокуратор, — та трапляються й брехуни. Ти, приміром, брехун. Записано ясно: підбурював зруйнувати храм. Так свідкують люди.

— Ці добрі люди, — промовив арештант і, поспіхом додавши: — ігемоне, — провадив: — нічого не навчалися й усе переплутали, що я казав. Я взагалі починаю побоюватися, що плутанина ця триватиме дуже довгий час. І це все через те, що він невірно записує за мною.

Запала мовчанка. Тепер вже обидва хворі ока тяжко дивилися на арештанта.

— Повторюю тобі, але востаннє: облиш удавати божевільного, розбійнику, — промовив Пилат м'яко й монотонно, — за тобою записано небагато, але записаного досить, щоб тебе повісити.

— Ні, ні, ігемоне, — увесь напружившись у прагненні переконати, говорив арештований, — ходить, ходить один із козячим пергаменом і без упину пише. Та я одного разу зазирнув у той пергамен і вжахнувся. Геть нічого з того, що там записано, я не казав⁵¹. Я його благав: спали ти, на Бога, свій пергамен! Та він вирвав його мені з рук і побіг.

— Що за один? — гидливо запитав Пилат і торкнув скроню рукою.

— Левій Матвій⁵², — охоче пояснив арештант, — він був збирачем податей, і я з ним стрівся вперше на дорозі у Витфагії⁵³, там, де рогом виходить фіговий сад, і розбалакався з ним. Попервах він поставився до мене неприязно, і навіть ображав мене, тобто думав, що ображає, називаючи мене собакою, — тут арештант осміхнувся, — я особисто не бачу нічого негожого в цьому звірі, щоб ображатися на це слово...

Секретар перестав записувати й знизка зиркнув здивованим оком, та не на арештованого, а на прокуратора.

— ...однак, послухавши мене, він став лагіднішати, — вів далі Єшуа, — нарешті кинув гроші на дорогу й сказав, що піде зо мною в мандри.

Пилат усміхнувся однією щогою, вишкіривши жовті зуби, і промовив, обернувшись усім тулубом до секретаря:

— О місто Єршалаїм! Чого тільки не почувеш у ньому. Збирач податей, ви чуєте, кинув гроші на дорогу!

Не знаючи, як відповісти на це, секретар визнав за потрібне повторити усмішку Пилата.

— А він сказав, що гроші йому відтепер стали ненависні, — пояснив Єшуа дивні дії Левія Матвія й додав: — І відтоді він став моїм супутником.

Усе ще щирячи зуби, прокуратор поглянув на арештованого, потім на сонце, що неухильно бралось угору над кінними статуями гіподрому⁵⁴, що розкинувся далеко доли праворуч, і раптом в якомусь нудотному стражданні подумав про те, що найпростіше було б вигнати з балькона цього дивного розбійника, вимовивши лише два слова: «Повісити його». Вигнати й конвой, піти з колониadi всередину палацу, наказати затемнити кімнату, повалитися на ложе, зажадати холодної води, жалібним голосом гукнути собаку Бангу⁵⁵, пожалітися йому на гемікранію. І думка про отруту гвалтом спокусливо промайнула у хворій голові прокуратора.

Він дивився каламутними очима на арештованого і якусь хвилю мовчав, болісно згадуючи, навіщо це на ранковому безжалісному ершалаїмському осонні стоїть перед ним арештант із понівеченим побоями лицем, і які ще нікому не потрібні питання йому доведеться ставити.

— Левій Матвій? — хрипким голосом запитав хворий і склепив очі.

— Так, Левій Матвій, — долинув до нього високий, болісний йому голос.

— А от що ти усе-таки казав про храм юрбі на базарі?

Голос допитуваного, здавалося, штрикав Пилатові в скроню, був невимовно болісним, і цей голос казав:

— Я, ігемоне, казав про те, що впаде храм старої віри, і постане новий храм істини. Сказав так, щоб було більш зрозуміло.

— Навіщо ж ти, волоцюго, на базарі баламутив народ, розповідаючи про істину, про яку ти не маєш уяви? Що таке істина?⁵⁶

І тут прокуратор подумав: «О боги мої! Я питаю його про щось згола не потрібне на суді... Мій розум не служить мені далі...» І знову примарилась йому чаша з темною рідиною. «Отрути мені, отрути!»

І знову почув голос:

— Істина передусім у тому, що тобі болить голова, і болить так нестерпно, що ти малодушно подумуєш про смерть. Тобі не тільки несила розмовляти зо мною, тобі

важко навіть дивитися на мене. І зараз я мимоволі став твоїм катом, що мене засмучує. Ти не можеш навіть думати про що-небудь і мрієш тільки про те, щоб прийшов твій собака, єдина, певно, істота, до якої ти прив'язаний. Та муки твої зараз скінчаться, голова пройде.

Секретар витріщив очі на арештанта й не дописав слова.

Пилат підвів страдницькі очі на арештанта й побачив, що сонце вже досить високо стоїть над гіподромом, що промінь промкнувся до колонади й підповзає до стоптаних сандалій Єшуа, що той тримається осторонь сонця.

Тут прокуратор підвівся з крісла, стиснув голову руками, й на жовтявому його поголеному обличчі відбився жах. Та він тієї ж миті вгамував його своєю волею й знову опустився в крісло.

Арештанта тим часом провадив свою мову, та секретар нічого далі не нотував, а тільки, витягнувши шию, немов гусак, намагався не прогавити жодного слова.

— Ну от і по всьому, — мовив арештований, доброзичливо поглядаючи на Пилата, — і я надзвичайно цьому радий. Я радий би тобі, ігемоне, полишити на якусь часину палац і погуляти пішки де-небудь в околицях, ну хоч би в садах на Оливній горі⁵⁷. Гроза почнеться... — арештанта повернувся, примружився на сонце, — ...пізніше, надвечір. Прогулянка принесла б тобі велику користь, а я радо супроводив би тебе. Мені зайшли до голови деякі нові думки, які могли б, гадаю, здатися тобі цікавими, і я охоче поділився б ними з тобою, тим паче, що ти справляєш враження дуже розумної людини.

Секретар смертельно зблід і впустив сувій на підлогу.

— Лихо в тому, — вів далі зв'язаний, якого ніхто не перепиняв, — що ти надто замкнений і остаточно втратив віру в людей. Бо ж не можна, погодься, вмістити усю свою прив'язаність у собаку. Твоє життя убоге, ігемоне, — і тут оповідач дозволив собі всміхнутися.

Секретар думав тепер тільки про одне, вірити йому своїм вухам, чи не вірити. Доводилося вірити. Тоді він спробував уявити собі, якої саме примхливої форми набере гнів запального прокуратора на цю нечувану зухвалість арештованого. І цього секретар уявити собі не міг, дарма що добре знав прокуратора.

Тоді пролунав зірваний, хрипкуватий голос прокуратора, який латиною сказав:

— Розв'яжіть йому руки.

Один з конвойних легіонерів грюкнув списом, передав його іншому, підійшов і зняв мотузки з арештанта. Секретар підняв сувій, поклавши собі поки що нічого не записувати й ні з чого не дивуватися.

— Зізнайся, — стиха грецькою поспитався Пилат, — ти великий лікар?

— Ні, прокураторе, я не лікар⁵⁸, — відповів арештанта, з утіхою потираючи зім'яту й набряклу почервонілу п'ясть.

Круто, спідлоба Пилат прошивав очима арештанта, й у цих очах вже не було каламуті, в них з'явилися знайомі всім іскри.

— Я не спитав тебе, — сказав Пилат, — ти, може, знаєш і латинську мову?

— Так, знаю, — відказав арештанта.

Барва виступила на жовтуватих щоках Пилата, і він спитав на латині:

— Як ти дізнався, що я хотів покликати собаку?

— Це дуже просто, — відповів арештанта латиною, — ти водив рукою в повітрі, — арештанта повторив жест Пилата, — буцім хотів погладити, і губи...

— Так, — сказав Пилат.

Помовчали, тоді Пилат запитав грецькою:

— Отже, ти лікар?

— Ні, ні, — жваво відказав арештанта, — повір мені, я не лікар.

— Ну добре, якщо волієш тримати це в таємниці, тримай. До діла воно прямого відношення не має. То ти твердиш, що не закликав зруйнувати... або підпалити, або якимось іншим способом знищити храм?

— Я, ігемоне, нікого не закликав до таких дій, повторюю. Невже я схожий на недоумка?

— О так, ти не схожий на недоумкуватого, — тихо відповів прокуратор, і всміхнувся якоюсь дивною усмішкою, — то поклянись, що цього не було.

— Чим хочеш, щоб я поклявся? — спитав, дуже пожвавившись, розв'язаний.

— Та хоча б життям твоїм, — відповів прокуратор, — ним клястися самий час, оскільки висить воно на волосинці, знай це!

— Чи не гадаєш ти, що це ти його привісив, ігемоне? — запитав арештант. — Якщо це так, то ти дуже помиляєшся.

Пилат здригнувся й відповів крізь зуби:

— Я можу перерізати цю волосинку.

— І в цьому ти помиляєшся, — світло всміхаючись та затуляючись рукою від сонця, заперечив арештант, — погодься, що перерізати волосинку може лиш той, хто привісив?

— Так, так, — усміхнувшись, сказав Пилат, — тепер я не сумніваюся, що байдикуваті роззяви в Єршалаїмі ходили за тобою слідком. Не знаю, хто привісив твого язика, але привішений він добре. До речі, скажи: чи правда, що ти з'явився до Єршалаїму через Сузьку браму верхи на ослі, у супроводі натовпу черні, яка вигукувала тобі привітання, неначе якомусь пророкові? — тут прокуратор вказав на сувій пергамену.

Арештант розгублено поглянув на прокуратора.

— Я й віслюка жодного не маю, ігемоне, — сказав він. — Прийшов я до Єршалаїму таки через Сузьку браму, але пішки, у супроводі самого лише Левія Матвія, і ніхто мені нічого не кричав, бо ніхто мене тоді в Єршалаїмі не знав⁵⁹.

— Чи не знаєш ти таких, — вів далі Пилат, не зводячи очей з арештанта, — одного такого Дисмаса, другого — Гестаса й третього — Вар-раввана?⁶⁰

— Цих добрих людей я не знаю, — відказав арештант.

— Правда?

— Правда.

— А тепер скажи мені, чого це ти увесь час вживаєш слів «добрі люди»? Ти всіх так називаєш, чи що?

— Усіх, — відказав арештант, — злих людей немає на світі.

— Уперше чую про таке, — сказав Пилат, усміхнувшись, — але, може, я мало знаю життя! Можете далі не нотувати, — звернувся він до секретаря, хоча той і так нічого не записував, і далі казав арештантові: — Чи в якій з грецьких книжок ти прочитав про це?

— Ні, я своїм розумом дійшов до цього.

— І ти проповідуєш це?

— Так.

— А от, наприклад, кентуріон Марк, його прозвали Щуробоем, — він — добрий?

— Так, — відповів арештант, — він, щоправда, нещаслива людина. Відтоді, як добрі люди понівечили його, він став жорстокий і черствий. Цікаво було б знати, хто це його покалічив?

— З охотою можу повідомити це, — озвався Пилат, — бо я був свідком того. Добрі люди кидались на нього, мов собаки на ведмедя. Германці вчепилися йому в шию, в руки, в ноги. Піхотний маніпул потрапив до мішка, і якби не врубалася з флангу кавалерійська турма⁶¹, а командував нею я, — тобі, філософе, не довелось би розмовляти з Щуробоем. Це було в бою під Ідіставізо, в Долині Дів⁶².

— Якби з ним порозмовляти, — зненацька мрійливо сказав арештант, — я певен, що він різко перемінився б.

— Гадаю, — озвався Пилат, — що мало ти втішив би легата легіону, якби надумав розмовляти з котримсь із його офіцерів чи вояків. А втім, цього й не станеться, на загальне щастя, і перший, хто за це подбає, буду я.

У цей час до колони стрілою влетіла ластівка, зробила під золотою стелею коло, знизилась, мало не черкнула стрічастим крилом обличчя мідної статуї в ніші, і зникла за капітеллю колони. Може, їй спало на думку мостити там кубло.

Впродовж її польоту в ясній тепер і легкій голові прокуратора склалася формула. Вона була такою: ігемон розібрався в справі мандрівного філософа Єшуа на прізвисько Га-Ноцри, і складу злочину в ній не знайшов. Зокрема, не знайшов анінайменшого зв'язку між діями Єшуа та заворушеннями, що сталися в Єршалаїмі нещодавно. Бурлака філософ виявився душевнохворим. Внаслідок цього, смертний вирок Га-Ноцри, виданий Малим Синедріоном⁶³, прокуратор не ухвалює. Та, зважаючи на те, що маячні, утопійні промови⁶⁴ Га-Ноцри можуть стати причиною заворушень в Єршалаїмі, прокуратор видаляє Єшуа з Єршалаїму, і призначає йому ув'язнення в Кесарії Стратоновій на Середземному морі⁶⁵, тобто саме там, де резиденція прокуратора.

Зосталося продиктувати це секретареві.

Ластівчані крила фуркнули над самою головою ігемона, пташка кинулася до чаші фонтану й вилетіла на волю. Прокуратор підвів очі на арештанта й побачив, що біля нього стовпом зайнялася курява.

— Усе про нього? — спитав Пилат в секретаря.

— Ні, на жаль, — несподівано відповів секретар і подав Пилатові другий шматок пергамену.

— Що там іще? — запитав Пилат і спохмурнів.

Прочитавши подане, він іще дужче змінився на виду. Чи то темна кров кинулася до шиї та обличчя, чи сталося що інше, та шкіра його втратила жовтизну, побуріла, а очі немов позападали.

Знову ж таки завинила, мабуть, кров, що вдарила до скронь та загупала в них, тільки прокураторові щось сталося із зором. Так, примарилось йому, наче голова арештанта відпливла десь, а натомість з'явилася інша. На цій плішивій голові сидів рідкозубий золотий вінець. На чолі була округла виразка, що роз'їдала шкіру й була змащена мастю. Запалий беззубий рот із звислою нижньою вередливою губою. Пилатові здалося, що щезли рожеві колони балькона й покрівлі Єршалаїму вдалині, внизу за садом, і все втопилося довкола в зеленій гущавині капрейських садів⁶⁶. Та й зі слухом сталося щось дивне — ніби вдалині програли негучно й грізно сурми й дуже виразно почувся гутнявий голос, що пихато розтягував слова: «Закон про зневагу величності...»⁶⁷

Думки поточилися короткі, безладні й дивовижні: «Загинув!», потім: «Загинули!..» І якась геть безглузда поміж них про якесь безсмертя, і це безсмертя чомусь нагнало нестерпної туги.

Пилат напружився, прогнав те видиво, повернувся поглядом на балькон, і знову перед ним опинилися очі арештанта.

— Слухай, Га-Ноцри, — промовив прокуратор, дивлячись на Єшуа якимось дивно: обличчя прокуратора було грізне, та очі бентежні, — ти коли-небудь казав що про великого кесаря?⁶⁸ Відповідай! Казав?.. Чи... не... казав? — протягнув слово «не» трохи довше, ніж це належить на суді, і послав Єшуа в своєму погляді якусь думку, котру начеб хотів навіяти арештантові.

— Правду казати легко й приємно, — зауважив арештант.

— Мені не треба знати, — здушеним, злим голосом озвався Пилат, — приємно чи неприємно тобі казати правду. Та тобі доведеться її казати. Але, кажучи, зважуй кожне

слово, якщо не хочеш не тільки неминучої, але й лютої смерті.

Ніхто не знає, що сталося з прокуратором Юдеї, тільки він дозволив собі піднести руку, неначе затуляючись від соняшного проміння, і за цією рукою, як за щитом, послати арештантові якийсь натяк у погляді.

— Отже, — казав він, — відповідай, чи знаєш такого Юду з Киріята⁶⁹, і що саме ти казав йому, якщо казав, про кесаря?

— Було це так, — охоче став розповідати арештант, — позавчора увечері я познайомився біля храму з одним молодим чоловіком, котрий назвав себе Юдою з міста Киріяту. Він запросив мене до свого дому в Нижньому Місті й пригостив...

— Добрий чоловік? — запитав Пилат і диявольський вогонь блиснув йому в очах.

— Дуже добрий і допитливий чоловік, — potwierдив арештант, — він виказав превелику цікавість до моїх думок, пригостив мене вельми щиро...

— Світильники засвітив... — крізь зуби в тон арештантові промовив Пилат, і очі його при цьому мерехтіли.

— Так, — трохи здивувавшись з обізнаности прокуратора, вів далі Єшуа, — попросив мене висловити свій погляд на державну владу. Його це питання надзвичайно цікавило.

— І що ж ти сказав? — запитав Пилат. — Або ж ти відповіси, що забув те, що казав? — але в тоні Пилата була вже безнадія.

— Між іншим я казав, — розповідав арештант, — що усяка влада є насильством над людьми й що настане час, коли не буде влади ні кесарів, ні будь-якої іншої влади. Людина перейде до царства істини й справедливости, де взагалі не буде потрібна жодна влада.

— Далі!

— Далі нічого не було, — сказав арештант, — тут надбігли люди, стали в'язати мене й повели до в'язниці⁷⁰.

Секретар, стараючись не пропустити жодного слова, швидко креслив на пергамені слова.

— На світі не було, немає й не буде ніколи величнішої та прекраснішої для людей влади, ніж влада імператора Тиверія!⁷¹ — зірваний і хворий голос Пилата розрісся.

Прокуратор чомусь із ненавистю дивився на секретаря та конвой.

— І не тобі, божевільний злочинцю, розводитися про неї! — Тут Пилат вигукнув: — Вивести конвой з балкона! — І, повернувшись до секретаря, додав: — Залиште мене зі злочинцем наодинці, тут державна справа.

Конвой підніс списи і, розмірено грюкаючи підкутими калігами⁷², пішов з балкона до саду, а за конвоєм пішов і секретар.

Мовчанку на балконі якусь часину порушувала тільки пісня води у фонтані. Пилат бачив, як здувалась над цівочкою водяна тарілка, як відламувались її краї, як падали струмінцями.

Першим заговорив арештант:

— Я бачу, що скоїлося якесь лихо через те, що я говорив із цим юнаком із Киріяту. Я, ігемоне, маю передчуття, що з ним станеться нещастя, і мені його дуже шкода.

— Гадаю, — дивно всміхнувшись, відповів прокуратор, — що є ще дехто на світі, за ким тобі варто було б пошкодувати ще більше, ніж за Юдою з Киріяту, і кому випаде куди гірше, ніж Юді! Отож Марк Щуробій, холодний та переконаний кат, люди, котрі, як я бачу, — прокуратор вказав на понівечене обличчя Єшуа, — тебе били за твої проповіді, розбійники Дисмас і Гестас, що вбили зі своїми посіпаками чотирьох вояків, і, нарешті, брудний зрадник Юда — усі вони добрі люди?

— Так, — відказав арештант.

— І настане царство істини?

— Настане, ігемоне, — переконано відповів Єшуа.

— Воно ніколи не настане! — раптово закричав Пилат таким страшним голосом, що Єшуа відсахнувся. Так багато років тому в Долині Дів кричав Пилат своїм вершникам слова: «Рубай їх! Рубай їх! Велетень Щуробій попався!» Він іще підніс зірваний командами голос, вигукуючи слова так, щоб їх було чути в саду: — Злочинець! Злочинець! Злочинець!

А затим, стихивши голос, він запитав:

— Єшуа Га-Ноцри, чи віриш ти в яких богів?

— Бог один, — відказав Єшуа, — в нього я вірю.

— То помолись йому! Кріпко помолись! А втім, — тут голос Пилатові зірвався, — це не зарадить. Жінки немає? —

чомусь тоскно запитав Пилат, не розуміючи, що з ним діється.

— Ні, я сам.

— Ненависне місто... — раптом чомусь пробурмотів прокуратор і здвигнув плечима, неначе змерз, а руки потер, неначе обмиваючи їх⁷³, — якби тебе зарізали перед твоїм побаченням із Юдою з Киріяту, це, далєбі, було б краще.

— А ти б мене відпустив, ігемоне, — несподівано попрохав арештант, і голос його зробився тривожним, — я бачу, що мене хочуть вбити.

Лице Пилата звело судомою, він звернув до Єшуа запалені, в червоних жилках білочні й сказав:

— Ти гадаєш, нещасний, що римський прокуратор звільнить людину, яка казала те, що казав ти? О боги, боги! Чи ти думаєш, що я ладен сісти на твоє місце? Я твоїх думок не поділяю! І слухай мене: якщо з цієї хвилини ти вимовиш бодай одне слово, заговориш з будь-ким, стережись мене! Повторюю тобі: стережись.

— Ігемоне...

— Мовчи! — рикнув Пилат і скаженим поглядом провів ластівку, яка знову впурхнула до балькона. — Усім сюди! — крикнув Пилат.

І коли секретар і конвой повернулися на свої місця, Пилат оголосив, що ухвалює смертний вирок, виданий на зборах Малого Синедріону злочинцеві Єшуа Га-Ноцри, і секретар записав сказане Пилатом.

За хвилину перед прокуратором стояв Марк Щуробій. Йому прокуратор наказав здати злочинця начальникові таємної служби та при цьому переказати йому розпорядження прокуратора про те, щоб Єшуа Га-Ноцри було відділено від інших засуджених, а також про те, щоб команді таємної служби було під загрозою тяжкого покарання заборонено про будь-що розмовляти з Єшуа або відповідати на будь-які його запитання.

На знак Марка круг Єшуа зімкнувся конвой і вивів його з балькона.

Затим перед прокуратором постав зграбний, ясно-бородий красень із блискітливими лев'ячими мордами на грудях, з орлиними перами на гребені шолома, із золотими бляшками на портупеї меча, у зашнурованому по коліна взутті на потрійній підошві, в багряному плащі, накинутому на ліве плече. Це був легат, командувач легіону.

Його прокуратор спитав, де тепер стоїть себастійська когорта⁷⁴. Легат сповістив, що себастійці тримають облогу на майдані перед гіподромом, де народові буде оголошено вирок, який винесено злочинцям.

Тоді прокуратор загадав легатові виділити з римської когорти⁷⁵ дві кентурії. Одна з них, під проводом Щуробоя, має конвоювати злочинців, підводи з оснащенням до страти та катів при відході на Лису Гору⁷⁶, а прибувши на неї увійти до верхньої облоги. Друга має бути відразу ж відправлена на Лису Гору й розпочати облогу негайно. З цією ж метою, тобто на охорону Гори, прокуратор попросив легата відрядити допоміжний кіннотний полк — сирійську алу⁷⁷.

Коли легат полишив балькон, прокуратор загадав секретареві запросити президента Синедріона, двох членів його та начальника храмової варти Єршалаїму до палацу, але при цьому додав, що просить влаштувати так, щоб іще перед нарадою з цими людьми він міг розмовляти з президентом раніше віч-на-віч.

Розказ прокуратора було виконано хутко й пильно, і сонце, що з якоюсь несамовитою люттяю спалювало в ці дні Єршалаїм, не встигло ще підійти до своєї найвищої точки, коли на горішній терасі саду, біля двох мармурових білих левів, що охороняли сходи, зустрілися прокуратор та виконувач обов'язків президента Синедріону первосвященик юдейський Йосип Каїфа⁷⁸.

У саду було тихо. Та, вийшовши з-під колонади на заливану сонцем горішню площу саду з пальмами на дивовижних слонячих ногах, площу, з якої перед прокуратором відкрився увесь ненависний йому Єршалаїм із висячими мостами, фортецями і, найголовніше, з мармуровою брилою з золотою драконовою лускою замість даху, що не піддається жодному описові, — храмом Єршалаїмським, — гострим слухом уловив прокуратор далеко та долі, там, де кам'яний мур відділяв нижні тераси палацового саду від міського майдану, низьке вуркотіння, над яким злинали часами слабенькі, тонкі чи то квиління, чи то лемент.

Прокуратор збагнув, що там, на майдані, вже зібрався незліченний натовп схвильованих останніми заворушеннями мешканців Єршалаїму, що цей натовп із нетерпінням чекає оголошення вироку та що в ньому кричать невгамовні продавці води.

Прокуратор почав з того, що запросив первосвященника на балкон, з тим, щоб укритися від нещадної спеки, та Каїфа чемно вибачився й пояснив, що зробити цього не може напередодні свята⁷⁹. Пилат накинув каптура на свою вже трохи полисілу голову й повів розмову. Розмова ця велася грецькою.

Пилат сказав, що він розглянув справу Єшуа Га-Ноцри й ухвалив смертний вирок.

Отже, на страту, яка має звершитися сьогодні, засуджено трьох розбійників: Дисмаса, Гестаса, Вар-раввана і, крім того, цього Єшуа Га-Ноцри. Перші двоє, що надумали підбурювати народ до бунту проти кесаря, узяті з боєм римською владою, числяться за прокуратором і, отже, про них тут мова не йтиме. Останні ж, Вар-равван і Га-Ноцри, схоплені місцевою владою й засуджені Синедріоном. Згідно з законом, згідно зі звичаєм одного з цих двох злочинців слід буде відпустити на волю на честь великого свята Пасхи⁸⁰, що настає сьогодні.

Отож, прокуратор бажає знати, кого з двох злочинців має намір звільнити Синедріон: Вар-раввана чи Га-Ноцри?

Каїфа схилив голову на знак того, що запитання йому зрозуміле, і відповів:

— Синедріон просить звільнити Вар-раввана.

Прокуратор добре знав, що саме так йому відповідь первосвященник, але завдання його полягало в тому, щоб показати, що така відповідь викликає в нього подив.

Пилат це й зробив з великою майстерністю. Брови на погордливому його обличчі підвелися, прокуратор з подивом поглянув первосвященникові просто у вічі.

— Сказати правду, ця відповідь мене здивувала, — м'яко промовив прокуратор, — боюся, чи немає тут непорозуміння.

Пилат пояснив. Римська влада аніяк не зазіхає на права духовної місцевої влади, первосвященникові це добре відомо, але цього разу наявна очевидна помилка. І у виправленні цієї помилки римська влада, звісно, зацікавлена.

Справді бо: злочини Вар-раввана та Га-Ноцри аж ніяк не можна порівнювати за тяжкістю. Якщо другий, явно божевільна людина, винний у виголошуванні безглузких слів, що бентежили народ в Єршалаїмі та деяких інших місцях, то перший обтяжений далеко більше. То ще не все, що він

дозволив собі прямі заклики до заколоту, він іще вбив стража при спробі брати його. Вар-равван незрівнянно небезпечніший, ніж Га-Ноцри.

З огляду на все викладене прокуратор просить первосвященника переглянути присуд і залишити на свободі того з двох засуджених, хто є менш шкідливим, а таким, без сумніву, є Га-Ноцри. Отже?..

Каїфа сказав тихим, але твердим голосом, що Синедріон уважно ознайомився зі справою і вдруге сповіщає, що має намір звільнити Вар-раввана.

— Як? Навіть по моему клопотанні? Клопотанні того, в особі якого говорить римська влада? Первосвященнику, повтори утрете.

— І втретє повідомляю, що звільняємо Вар-раввана, — тихо сказав Каїфа.

Усьому прийшов край, і говорити вже не було про що. Га-Ноцри відходив назавжди, і страшних, лютих болів прокуратора вилікувати нікому; проти них немає засобів, окрім смерті. Та не ця думка вразила тепер Пилата. Усе та ж незбагненна туга, що вже приходила на балконі, пройняла усю його істоту. Він одразу спробував її пояснити, і пояснення було дивне: невиразно здалося прокураторові, ніби він чогось не договорив із засудженим, а може статися, чогось і не дослухав.

Пилат прогнав цю думку, і вона відлетіла тієї ж миті, що й прилетіла. Вона відлетіла, а туга лишилася нез'ясованою, бо не могла ж її пояснити інша коротка думка, що промайнула неначе блискавка й тієї ж миті згасла: «Безсмертя... прийшло безсмертя...» Чиє безсмертя прийшло? Цього не збагнув прокуратор, та думка про це загадкове безсмертя змусила його похолонуту на осонні.

— Гаразд, — сказав Пилат, — хай буде так.

Тут він озирнувся, кинув оком на видимий йому світ і здивувався тій зміні, що настала. Зник обтяжений трояндами куц, зникли кипариси, що обступали горішню терасу, і гранатове дерево, і біла статуя в зелені, та й сама зелень. Попливла натомість якась багряна гуща, в ній заколисалися водорості й рушили десь, а разом із ними рушив і сам Пилат. Тепер його гнав, душив і пропікав найстрашніший гнів — гнів безсилля.

— Тісно мені, — вимовив Пилат, — тісно мені!

Він холодною вогкою рукою шарпнув клямру з коміра плаща, й та впала на пісок.

— Сьогодні душно, десь іде гроза, — озвався Каїфа, не зводячи очей з розпашілого обличчя прокуратора та прочуваючи всі муки, які ще будуть згодом. «О, який страшний місяць нісан цього року!»

— Ні, — сказав Пилат, — це не через те, що душно, а тісно мені стало з тобою, Каїфо. — І, звузивши очі, Пилат усміхнувся й додав: — Начувайся, первосвященику.

Темні очі первосвященика блиснули, і, не згірше ніж раніш прокуратор, він виказав на своєму обличчі подив.

— Що чую я, прокураторе? — гордовито й спокійно відказав Каїфа. — Ти погрожуєш мені після вже виданого присуду, ухваленого тобою самим? Чи може таке бути? Ми звикли до того, що римський прокуратор важить слова, перш ніж що-будь сказати. Не почув би нас хто, ігемоне?

Пилат мертвими очима поглянув на первосвященика і, вишкірившись, зобразив усмішку.

— Що ти, первосвященику! Хто б іще міг почути нас тепер тут? Хіба ж я скидаюся на юного заволоку юридивого, якого сьогодні стратять? Чи ж я хлопчик, Каїфо? Знаю, що кажу й де кажу. Сад в облозі, палац в облозі, так що навіть миша не пролізе крізь жодну шпарину! Ба не тільки миша, не пролізе навіть оцей, як його... з міста Киріяту. До речі, ти знаєш такого, первосвященику? Так... якби такий промкнувся сюди, він гірко пошкодував би за собою, в цьому ти мені, певне, повіриш? Отож знай, що не буде тобі, первосвященику, віднині спокою! Ні тобі, ні народові твоєму, — і Пилат вказав удалечінь праворуч, туди, де у височині палав храм, — це я тобі кажу — Пилат Понтійський, вершник Золотий Спис!

— Знаю, знаю! — безстрашно відповів чорнобородий Каїфа, і очі його блиснули. Він підніс руку до неба й вів далі: — Знає нарід юдейський, що ти ненавидиш його лютою ненавистю, і багато мук йому спричиниш, та зовсім ти його не згубиш! Вбронить його Бог! Почує нас, почує всемогутній кесар, укриє нас від губителя Пилата!

— О ні! — вигукнув Пилат, і що не слово йому ставало дедалі легше й легше: не треба було більше прикидатися, не треба було добирати слів. — Надто багато ти скаржився кесареві на мене, і настав тепер мій час, Каїфо! Тепер

полетить вістка від мене, та не намісникові до Антіохії і не до Риму, а просто до Капреї, самому імператорові⁴¹, вістка про те, як ви звісних бунтарів у Єршалаїмі ховаєте від смерти. І не водою із Соломонового ставу⁴², як хотів я задля вашої користі, напуваю я тоді Єршалаїм! Ні, не водою! Згадай, як довелось мені через вас знімати з мурів щити з вензелями імператора⁴³, переміщувати війська, довелось, бачиш, самому приїхати подивитись, що в вас тут діється! Пом'яни моє слово, первосвященнику. Побачиш ти не одну когорту в Єршалаїмі, ні! Прийде під мури міста повністю легіон Фульміната, надійде арабська кіннота⁴⁴, тоді почуєш ти гіркий плач і стогін! Згадаєш ти тоді врятованого Варравана й пошкодуєш, що послав на смерть філософа з його мирною проповіддю!

Лице первосвященника взялося плямами, очі жажтіли. Він, так само як прокуратор, осміхнувся, ошкіряючись, і відповів:

— Чи віриш ти, прокураторе, сам тому, що оце кажеш? Ні, не віриш! Не мир, не мир приніс нам зваблювач народу до Єршалаїму, і ти, вершнику, добре це розумієш. Ти хотів його відпустити з тим, щоб він збаламутив нарід, з віри познущався й підвів нарід під римські мечі! Та я, первосвященик юдейський, доки живий, не дам на наругу віру й захищатиму нарід! Ти чуєш, Пилате? — І тут Каїфа грізно підніс руку: — Прислухайся, прокураторе!

Каїфа замовк, і прокуратор почув знову неначе гомін моря, що підкочувало до самих мурів саду Ирода Великого. Цей гомін піднімався знизу до ніг і до лиця прокуратора. А за його спиною, там, за крилами палацу, чулися тривожні суремні сигнали, тяжкий хрускіт сотень ніг, залізне бряжчання, — тут прокуратор збагнув, що римська піхота вже виходить, згідно з його наказом, прямуючи на страшний для бунтарів і розбійників передсмертний парад.

— Ти чуєш, прокураторе? — тихо повторив первосвященик. — Невже ти скажеш мені, що це все, — тут первосвященик підніс обидві руки, і темний каптур звалився з його голови, — заподіяв жалюгідний розбійник Варраван?

Прокуратор тильним боком п'ясти руки обтер мокре холодне чоло, поглянув у землю, затим, примружившись у небо, побачив, що розжарена куля безмаль над самою його

головою, а тінь Каїфи геть зовсім скулилася біля лев'ячого хвоста, і сказав тихо й байдуже:

— Час береться під обіди. Ми захопилися бесідою, а тим часом маємо діяти далі.

У вишуканих висловах вибачившись перед первосвященником, він попросив його присісти на лаву в холодку під магнолією й зачекати, аж він викличе решту осіб, потрібних для останньої короткої наради, і зробить ще одне розпорядження, пов'язане зі стратою.

Каїфа чемно вклонився, приклавши руку до серця, й залишився в саду, а Пилат повернувся на балькон. Там секретареві, що дожидався його, він звелів запросити до саду легата легіону, трибуна когорти⁸⁵, а також двох членів Синедріону й начальника храмової варти, які чекали на виклик на наступній долішній терасі саду в круглій альтанці з фонтаном. До цього Пилат додав, що зараз вийде й сам, і відійшов усередину палацу.

Поки секретар збирав нараду, прокуратор у затіненій від сонця темними шторами кімнаті мав побачення з якимось чоловіком, обличчя якого було наполовину затулене каптуром, хоча в кімнаті проміння сонця не могло його непокоїти. Побачення це було надзвичайно коротке. Прокуратор тихо сказав чоловікові декілька слів, по чому той пішов собі геть, а Пилат через колонаду пройшов у сад.

Там в присутності усіх, кого він хотів бачити, прокуратор урочисто й сухо потвердив, що ухвалює смертний вирок Єшуа Га-Ноцри, і офіційно запитав членів Синедріону про те, кого із злочинців вони мають охоту залишити в живих. Діставши відповідь, що це — Вар-равван, прокуратор сказав:

— Дуже добре, — і звелів секретареві відразу занести це до протоколу, стиснув у руці підібрану секретарем з піску клямру й урочисто сказав: — Пора!

Тут усі присутні рушили додолу широкими мармуровими сходами між трояндових стін, що точилися дурманливим ароматом, сходячи усе нижче й нижче до палацового муру, до брами, що виводить на великий, гладко забрукований майдан, в кінці якого бовваніли колони та статуї ершалаїмського ристалища⁸⁶.

Щойно група вийшла з саду на майдан, піднялася на просторий кам'яний поміст, що панував над майданом, Пилат, озираючись крізь примружені повіки, розізнався в

обставинах. Той простір, який він щойно пройшов, тобто простір від палацового муру до помосту, був порожній, але перед себе Пилат майдану вже не бачив — його з'їв натовп. Він затопив би й самий поміст, і той очищений простір, якби не потрійний ряд себастійських вояків по ліву руку Пилата та вояків ітурейської допоміжної когорти⁸⁷ по праву — не стримував його.

Отже, Пилат піднявся на поміст, машинально стискаючи в кулаку непотрібну клямру й мружачись. Мружився прокуратор не через те, що сонце пряжило йому в очі, ні! Він не хотів чогось бачити групу засуджених, котрих, як він це пречудово знав, зараз услід за ним, зводять на поміст.

Тільки-но білий плащ із багряною підбійкою постав у височині на кам'яному стрімчакові над краєм людського моря, незрячому Пилатові до вух вдарила звукова хвиля: «Га-а-а...» Вона почалася негучно, зародившись десь вдальчині коло гіподрома, далі стала громоподібною і, постривавши кілька секунд, стала спадати. «Вгледіли мене», — подумав прокуратор. Хвиля не дійшла до найнижчої точки й несподівано стала рости і, колишучись, піднялася вище за першу, і на другій хвилі, як на морському валу скипає піна, скипів посвист та окремі, жіночі стогони, вирізнявані через грім. «Це їх звели на поміст... — подумав Пилат, — а стогони були від того, що задушили кількох жінок, коли натовп подався вперед».

Він відчекав якийсь час, знаючи, що жодною силою годі примусити натовп замовкнути, аж він не видихне усього, що накопичилось йому всередині, і не змовкне сам.

І коли цей момент настав, прокуратор викинув утору правицю, і останній пошум здмухнуло з натовпу.

Тоді Пилат щомога набрав гарячого повітря в груди й закричав, і зірваний його голос понесло над тисячами голів:

— Іменем кесаря імператора!

Тут йому до вух кілька разів вдарив залізний карбований крик — в когортах, зметнувши догори списи й значки⁸⁸, страшно прокричали вояки:

— Хай живе кесар!

Пилат задер голову й всадив її просто в сонце. Під повіками йому спалахнув зелений вогонь, від нього запалав мозок, і над натовпом полетіли хрипкі арамейські слова:

— Чотирьох злочинців, заарештованих в Єршалаїмі за вбивства, підбурювання до заколоту та наругу над законом та вірою, засуджено до ганебної страти — повішення на

стовпах! І ця страта зараз звершиться на Лисій Горі! Імена злочинців — Дисмас, Гестас, Вар-равван і Га-Ноцри. Ось вони перед вами!

Пилат вказав направо рукою, не бачачи жодних злочинців, але знаючи, що вони там, на місці, де їм належить бути.

Натовп відповів протяжним гуком чи то подиву чи то полегкості. Коли ж він згас, Пилат вів далі:

— Але страчені з них будуть лише троє, оскільки, згідно з законом та звичаєм, на честь свята Пасхи одному з засуджених, на вибір Малого Синедріону та за ухваленням римської влади, великодушний кесар імператор повертає його мерзенне життя!

Пилат вигукував слова і водночас слухав, як на зміну гуковій йде велика тиша. Тепер ані зітхання, ані шерхоту не долидало до його вух, і навіть настала мить, якої Пилатові здалося, що все навкрузи взагалі щезло. Ненависне йому місто вмерло, і лише він один стоїть, спалюваний прямовисним промінням, упершись обличчям у небо. Пилат ще притримав тишу, а тоді став вигукувати:

— Ім'я того, кого зараз при вас відпустять на волю...

Він зробив ще одну павзу, затримуючи ім'я, перевіряючи, чи все сказав, тому що знав, що мертве місто воскресне по виголошенні імени щасливця й жодні подальші слова почуті бути не можуть.

«Усе? — беззвучно прошепотів собі Пилат, — усе. Ім'я!»

І, розкотавши літеру «р» над примовклим містом, він прокричав:

— Вар-равван!

Тут йому здалося, що сонце, дзеленькнувши, луснуло над ним і залило йому вуха вогнем. У цьому вогні буяли ревище, виск, стогін, регіт та посвист.

Пилат повернувся й пішов помостом назад, до сходів, не дивлячись ні на що, крім кольорових мостин настилу під ногами, щоб не оступитися. Він знав, що тепер за його спиною на поміст градом полетять бронзові монети, фініки, що у виючому натовпі люди, тиснучи одне одного, лізуть на плечі, щоб на власні очі побачити диво — як людина, що вже була в лабетах смерті, вирвалася з її лабет! Як легіонери знімають з нього мотузки, несамохить завдаючи йому пекучого болю у позвихуваних на допитах руках, як він, наморщуючись та охаючи, все ж всміхається безглуздою божевільною усмішкою.

Він знав, що в той самий час конвой вже веде до бічних східців трьох із зв'язаними руками, щоб виводити їх на шлях, який провадить на захід, до Лисої Гори. Лише опинившись за помостом, у тилу його, Пилат розплющив очі, знаючи, що тепер він у безпеці — бачити засуджених він уже не міг.

До стогону натовпу, який став вже вщухати, домішались тепер і були виразними пронизливі викрики глашаїв, які вторували одні арамейською, інші грецькою мовами усе те, що прокричав з помосту прокуратор. А поза тим, до слуху його долетів дрібний, цоркітний кінський тупіт, що ближчав, і сурма, яка щось коротко й весело прокричала. Цим звукам відповіло свердління посвисту хлопчаків із покрівель будинків на вулиці, що виводила з базару на гіподромську площу, і крики «побережись!»

Вояк, що самотньо стояв на очищеному просторі майдану зі значком у руці, тривожно змахнув ним, і тоді прокуратор, легат легіону, секретар і конвой зупинилися.

Кавалерійська ала, набираючи щораз ширшого клусу, вилетіла на майдан, щоб перетнути його краєм, оминаючи скопище народу, і провулком попід кам'яним муром, де п'явся виноград, найкоротшим шляхом проскакати до Лисої Гори.

Летячи клусом, маленький, як хлопчик, темний, як мулат, командир али — сирісець, порівнявшись з Пилатом, щось тонко прокричав і вихопив меча з піхов. Лютий вороний змоклий кінь сахнувся, став дибки. Вкинувши меча до піхов, командир джиґнув батоґом коня по шії, вирівняв його й поскакав до провулка, переходячи на чвал. За ним по троє в ряд полетіли вершники у хмарі куряви, заплігали шпичаки легких бамбукових списів, повз прокуратора майнули обличчя, із весело вишкіреними блискучими зубами, які здавалися особливо засмаглими під білими тюрбанами.

Здіймаючи до неба куряву, ала увірвалася до провулка, і повз Пилата останнім проскакав вояк із палахкою проти сонця сурмою на спині.

Затуляючись від куряви рукою й невдоволено наморщуючи обличчя, Пилат рушив далі в напрямку до брами палацового саду, а за ним рушив легат, секретар і конвой.

Було близько десятої години ранку.

Розділ 3

СЬОМИЙ ДОКАЗ

— Так, було близько десятої години ранку, високоповажаний Іване Миколайовичу, — сказав професор.

Поет провів рукою по обличчі, як людина, яка щойно отямилася, і побачив, що на Патріярших настав вечір.

Вода у ставі почорніла, й легкий човник вже плинув нею, і чувся плескіт весла й смішки якоїсь громадянки в човнику. В алеях на лавах з'явилася публіка, але знову ж таки на всіх трьох боках квадрата, окрім того, де були наші розмовники.

Небо над Москвою ніби вицвіло, і дуже виразно було видно у висоті місяць у повні, але ще не золотий, а білий. Дихати стало багато легше, і голоси під липами тепер звучали м'якше, по-вечірньому.

«Як це я не помітив, що він встиг сплести ціле оповідання?.. — зачудовано подумав Бездомний. — Воно он уже й вечір! А може то й не він розповідав, просто я заснув і це все мені наснилося?»

Та слід гадати, що усе ж таки розповідав професор, інакше доведеться припустити, що те саме наснилося й Берліозові, бо той сказав, уважно приглядаюь до обличчя іноземця:

— Ваше оповідання надзвичайно цікаве, професоре, хоча воно аж ніяк не збігається з євангельськими оповістями.

— Даруйте, — поблажливо посміхнувшись, озвався професор, — вже хто-хто, а ви ж бо маєте знати, що геть нічого з того, що написано в Євангеліях, не відбувалося насправді ніколи, і якщо станемо посилатися на Євангелія як на історичне джерело... — він ще раз осміхнувся, і Берліоз затявся, тому що дослівно те саме він казав Бездомному, йдучи з ним Бронною до Патріярших ставів.

— Це так, — відзначив Берліоз, — та боюся, що ніхто не може потвердити, що й розказане вами діялося насправді.

— О ні! Це може хто потвердити! — починаючи говорити ламаною мовою, надзвичай упевнено озвався професор і несподівано поманив обох приятелів до себе ближче.

Ті нахилились до нього з обох боків, і він сказав, але вже без усякого акценту, який йому, чорт зна чому, то пропадав, то виникав.

— Річ у тім... — тут професор похлоливо озирнувся й промовив пошепки, — що я особисто був присутнім при всьому цьому. І на балконі був в Понтія Пилата, і в саду, як він з Каїфою розмовляв, і на помості, але тільки таємно, інкогніто, так би мовити, отож прошу вас — нікому анітелень і геть повний секрет!.. Цсс!

Запала мовчанка, і Берліоз зблід.

— Ви... ви скільки часу в Москві? — тремтливим голо-сом спитав він.

— Та я щойно, цієї хвилини приїхав до Москви, — розгублено відповів професор, і тут лише приятелі здогадалися поглянути йому як слід в очі й переконалися в тому, що ліве, зелене, в нього згола божевільне, а праве — порож-нє, чорне й мертве.

«От тобі все й з'ясувалося! — подумав Берліоз у замішанні. — Приїхав божевільний німець, або щойно збожеволів на Патріярших. Оце історія!»

Так, дійсно з'ясувалося геть усе: і предивний сніданок в покійного філософа Канта, і недоумкуваті слова про соняшникову олію та Анничку, і пророкування про те, що голову буде відрубано, і все інше — професор був боже-вільний.

Берліоз одразу зміркував, що треба робити. Відкинув-шись на опертя лави, він за спиною став показувати на мигах Бездомному — не супереч, мовляв, йому, — та розгублений поет цих сигналів не вловив.

— Так, так, так, — збуджено казав Берліоз, — а втім, усе це може бути!.. Навіть дуже може бути, і Понтій Пилат, і балкон, і таке інше... А ви самі приїхали чи з дружиною?

— Сам, сам, я завжди сам, — гірко відповів професор.

— А де ж ваші речі, професоре? — вкрадливо запитував Берліоз, — у «Метрополі»? Ви де зупинилися?

— Я? Ніде, — відповів навіжений німець, тоскно й дико блукаючи зеленим оком по Патріярших ставах.

— Як? А... де ж ви будете жити?

— У вашій квартирі, — раптом зухвало відповів божевільний і підморгнув.

— Я... я дуже радий, — забурмотів Берліоз, — але, бігме, в мене вам буде незручно... А в «Метрополі» чудові номери, це першорядний готель...⁸⁹

— А диявола теж немає? — раптом весело поспитав хворий в Івана Миколайовича.

— І диявола...

— Не супереч! — самими губами прошепотів Берліоз, завалюючись за спину професора та гримасуючи.

— Немає ніякого диявола! — розгубившись від усїєї цієї бредні, скрикнув Іван Миколайович не те, що треба. — От морока! Та годі вам психувати!

Тут божевільний зареготав так, що з липи над головами розмовців випурхнув горобець.

— Ну це вже насправді цікаво, — здригаючись від реготу, промовив професор, — що ж це в вас, де не поткнись, нічого немає! — Він перестав реготати раптово і, що цілком зрозуміло за душевної хвороби, після реготу вдався в іншу крайність — роз'ятрився й крикнув суворо: — То, виходить, так-таки й немає?

— Заспокойтеся, заспокойтеся, заспокойтеся, професоре, — бурмотів Берліоз, побоюючись бентежити хворого, — ви посидьте хвилинку тут із товаришем Бездомним, а я лише скочу до рогу, зателефоную, а тоді ми вас проведемо, куди бажаєте. Ви ж бо не знаєте міста...

Плян Берліоза слід визнати правильним: треба було добігти до найближчого телефону-автомата й сповістити бюро іноземців про те, що от, мовляв, приїжджий з-за кордону консультант сидить на Патріярших ставах у стані явно ненормальному. Так от, слід ужити заходів, бо виходить якась прикра нісенітниця.

— Зателефонувати? Ну що ж, зателефонуйте, — сумно погодився хворий і зненацька гаряче попросив: — Але благаю вас на прощання, повірте бодай у те, що диявол існує! За більше я вас і не прошу. Майте на увазі, що на це існує сьомий доказ, і вже якнайнадійніший! І вам його зараз буде явлено⁹⁰.

— Гарзд, гарзд, — фальшиво-лагідно говорив Берліоз і, підморгнувши засмученому поетові, якому зовсім була не до шмиги думка стеретти божевільного німця, кинувся до того виходу з Патріярших, що міститься на розі Бронної та Єрмолаївського провулка.

А професор відразу ніби одужав і посвітлішав.

— Михайле Олександровичу! — гукнув він наздогін Берліозові.

Той сіпнувся, озирнувся, та погамував себе думкою, що його ім'я та по-батькові відомі професорові так само з яких-небудь газет. А професор прокричав, склавши руки рупором:

— Чи не накажете, я звелю зараз надати телеграму вашому дядькові до Києва?

І знову сіпнуло Берліоза. Звідки ж божевільний знає про існування київського дядька? Про це ж бо в жодних газетах, певна річ, нічого не сказано. Хе-хе, а чи ж не має рації Бездомний? А ну ж як документи ці липові? От тобі дивний суб'єкт. Телефонувати, телефонувати! Негайно телефонувати! Його хутко з'ясують!

І, нічого не слухаючи більше, Берліоз побіг далі.

Тут, при самому виході на Бронну навперейми редакторові з лавки підвівся точнісінько той самий громадянин, що тоді при світлі сонця виліпився з жирної спеки. Та тепер він був уже не повітряний, а звичайний, тілесний, і в сутінках, що западали, Берліоз ясно розгледів, що вусичка в нього як курячі пера, оченятка маленькі, іронічні й напівп'яні, а штанці картаті, підтягнуті настільки, що видно брудні білі шкарпетки.

Михайло Олександрович аж позадкував, але втішив себе тим міркуванням, що це дурний збіг і що взагалі про це нема коли розмірковувати.

— Турнікета шукаєте, громадянине?⁹¹ — тріснутим тенором запитав картатий тип. — Отсюдою, будь ласка! Просто, і вийдете, куди треба*. З вас би за напуття на чверть літри... поправитись... колишньому регентові!⁹² — кривляючись, суб'єкт навідліг зняв жокейського свого картузика.

Берліоз не став слухати канюку й кривляку регента, підбіг до турнікета й узявся за нього рукою. Повернувши

*У виданні 1990 р.: «Просто й вийдете куди треба» — брак коми істотно змінює контекст.

його, він уже забрався був ступити на рейки, як в обличчя йому приснуло червоне й біле світло: засвітився в скляному ящику напис «Стережись трамваю!»

Тієї ж миті й підлетів той трамвай, що завертав ново-прокладеною колією з Єрмолаївського на Бронну». Завернувши та вийшовши на пряму, він раптом освітився зсередини електрикою, звив і надав ходу.

Обачний Берліоз, хоча й стояв безпечно, вирішив повернутися за рогатку, переклав руку на коловороті, зробив крок узад. І тої ж миті рука його ковзнула й зірвалася, нога нестримно, ніби по льоду, поїхала бруківкою, що укосом сходила до рейок, другу ногу підкинуло, і Берліоза викинуло на рейки.

Намагаючись за щось вхопитися, Берліоз впав горілиць, злегка вдарившись потилицею об бруківку, і встиг побачити у вишині, але чи справа, чи зліва — він уже не збагнув, — позолочений місяць. Він встиг повернутися на бік, скаженим рухом тієї ж миті підтяг ноги до живота, і, повернувшись, розгледів геть біле з жаху обличчя жінки-водія та її червону пов'язку, що мчить на нього з нестримною силою. Берліоз не скрикнув, але довкруг нього відчайдушними жіночими голосами заверещала уся вулиця. Водій рвонула електричне гальмо, вагон сів носом у землю, тоді зразу підскачів, і з гуркотом та дзвоном із вікон полетіли шибки. Тут у мозку Берліоза хтось у відчаї скрикнув: — «Невже?...» Ще раз, і востаннє, промайнув місяць, але вже розвалюючись на шматки, а потім стало темно.

Трамвай накрив Берліоза, і під ґрати Патріяршої алеї викинуло на брукований укіс круглий темний предмет. Скотившись з цього укусу, він заскакав бруківкою Бронної.

Це була відрізана голова Берліоза.

Розділ 4

ГОНИТВА

Вщухли істеричні жіночі зойки, відсвердлували сюрчки міліції, дві санітарні машини відвезли: одна — обезголовлене тіло й відтяту голову до моргу, інша — зранену уламками скла красуню водія, двірники в білих фартухах прибрали уламки скла й позатрушували піском криваві калюжі, а Іван Миколайович як упав на лаву, не добігши до турнікета, так і зостався на ній.

Декілька разів він силкувався підвестися, та ноги його не слухали — з Бездомним сталося щось ніби як параліч.

Поет кинувся бігти до турнікета, тільки-но почув перший зойк, і бачив як голова підскакувала на бруку. Через це він так ошалів, що, впавши на лаву, вкусив собі руку до крові. Про божевільного німця він, звісно, забув і силкувався збагнути тільки одне, як це може бути, що ось він розмовляв з Берліозом, а за хвилину — голова...

Схвильовані люди пробігали алеєю повз поета, щось вигукуючи, та Іван Миколайович їхніх слів не сприймав.

Однак несподівано біля нього перестрілися дві жінки, й одна з них, гостроноса та простоволоса, заверещала над самим вухом поета другій жінці таке:

— Анничка, наша Анничка! Із Садової! Це її робота! Взяла вона в бакалії соняшникової олії, та літрівку об вертушку й розбехкала! Усю спідницю запаскудила... Вона вже лаялась, лаялась! А він, бідолаха, виходить, послизнувся та й виїхав на рейки...

З усього, що викрикнула жінка, до збентеженого мозку Івана Миколайовича вчепилося одне слово: «Анничка»...

— Анничка... Анничка?.. — забурмотів поет, тривожно озираючись. — Стривайте, стривайте...

До слова «Анничка» прив'язали слова «соняшникова олія», а потім чомусь «Понтій Пилат». Пилата поет відки-

нув і заходився плести ланцюжка, починаючи від слова «Анничка». І ланцюжок той сплівся дуже скоро й відразу привів до божевільного професора.

Даруйте! Та він же саме й сказав, що засідання не відбудеться через те, що Анничка розлила олію. І от прошу, воно не відбудеться! Ба більше: він прямо сказав, що Берліозові відріже голову жінка?! Так, так, так! Адже водієм була саме жінка?! Що ж це таке? Га?

Не залишилося навіть одробини сумніву в тому, що таємничий консультант точно знав наперед усю картину жахливої смерті Берліоза. Тут дві думки пронизали мозок поета. Перша: «Він аж ніяк не божевільний! Усе це дурниця!», і друга: «Чи бува не сам він підлаштував усе це?!»

Але дозвольте запитати, яким чином?

— А ні! Про це ми дізнаємося!

Доклавши превеликого зусилля, Іван Миколайович підвівся з лави й кинувся назад, туди, де розмовляв з професором. І виявилось, що той, на щастя, ще не пішов.

На Бронній вже засвітилися ліхтарі, а над Патріяршими світив золотий місяць, і в місячному, завжди зрадливому світлі, Іванові Миколайовичу здалося, що той стоїть, тримаючи під пахвою не ціпка, а шпагу.

Відставний пролаза-регент сидів на тому самому місці, де сидів іще недавно сам Іван Миколайович. Тепер регент начепив собі на носа геть непотрібне пенсне⁴, в якого одного скельця зовсім не було, а друге тріснуло. Через це картатий громадянин став ще огиднішим, ніж був тоді, коли вказував Берліозові шлях до рейок.

З похололим серцем Іван наблизився до професора й, поглянувши йому в обличчя, пересвідчився, що жодних прикмет божевілья в цьому обличчі немає й не було.

— Зізнавайтесь, хто ви такий? — глухо запитав Іван.

Іноземець набурмосився, глянув так, ніби вперше бачить поета, і відповів неприязно:

— Не панімай... руські гаваріть...

— Вони не розуміють! — устряв із лави регент, хоч його ніхто й не просив пояснювати слова іноземця.

— Не прикидайтесь! — грізно сказав Іван і відчув холод під грудьми. — Ви щойно прекрасно говорили руською мовою. Ви не німець і не професор! Ви — вбивця й шпигун! Документи! — розлючено крикнув Іван.

Загадковий професор гидливо скривив і без того кривого рота й низав плечима.

— Громадянинне! — знову устряв мерзенний регент. — Ви що ж це бентежите інтуриста? За це з вас суворо стягнеться! — А підозрілий професор зробив пихате обличчя, повернувся й пішов геть від Івана.

Іван почув, що губиться. Задихаючись, він звернувся до регента:

— Гей, громадянинне, допоможіть затримати злочинця! Ви повинні це зробити.

Регент надзвичайно пожвавився, скочив і загорлав:

— Котрий злочинець? Де він? Іноземний злочинець? — оченята регента радісно заграли. — Оцей? Як він злочинець, то насамперед слід кричати: «Гвалт!» Бо він втече. А нумо ж удвох! Разом! — і тут регент роззявив пащу.

Розгублений Іван послухався й заволав «гвалт!», а регент його підманув, нічого не крикнув.

Самітний, хрипкий крик Івана добрих наслідків не дав. Дві якісь дівичі сахнулися від нього убік, і він почув слово «п'яний!»

— А, то ти з ним у спілці? — впадаючи у гнів, прокричав Іван. — Ти що ж це, глумитися наді мною? Ану пусти!

Іван кинувся праворуч, і регент — теж праворуч! Іван — ліворуч, і той мерзотник туди ж.

— Ти навмисне під ногами плутаєшся? — звірючи, закричав Іван. — Я тебе самого віддам до рук міліції.

Іван зробив спробу вхопити негідника за рукав, але схибив і нічогісінько не впіймав. Регент наче крізь землю провалився.

Іван охнув, поглянув у далечінь і побачив ненависного невідомця. Той був уже біля виходу до Патріяршого провулка, та до того не сам. Вкрай сумнівний регент встиг прилучитися до нього. Та й це ще не годі: третім у цій компанії виявився не знати звідки виниклий кіт, здоровезний як кабан, чорний як сажа або грак, та ще й із завзятими кавалерійськими вусами. Трійця рушила до Патріяршого, причому кіт рушив на задніх лапах.

Іван попрямував за злочинцями услід і відразу пересвідчився, що наздогнати їх буде дуже нелегко.

Трійця миттю проскочила провулком і опинилася на Спиридонівці. Скільки Іван не надавав ходи, відстань між переслідуваними та ним ні на крихту не скорочувалась. І не

встиг поет отямитися, як після тихої Спиридонівки опинився біля Нікитських воріт⁹⁵, де становище його погіршилося. Тут уже була товкотнеча, Іван налетів на когось із перехожих, його облаяли. А злочинна зграя до того ж вирішила тут удатися до улюбленого бандитського прийому — сипнути врозтіч.

Регент з великою спритністю на ходу вкрутився до автобуса, що летів до Арбатської площі⁹⁶ і вислизнув. Загубивши одного з переслідуваних, Іван зосередив свою увагу на коті та побачив, як той дивний кіт підійшов до підніжки моторного вагона «А», що стояв на зупинці, нахабно відсавив жінку, що вискнула, вчепився за поручень і навіть зробив спробу всучити кондукторці гривеника⁹⁷ крізь відчинене через задуху вікно.

Поведінка kota настільки вразила Івана, що він у безруху заляк біля бакалійного магазину на розі, й тут удруге, але набагато дужче, був уражений поведінкою кондукторки. Та, тіль-тіль уздріла kota, що лізе до трамваю, із люттю, з якої аж тряслася, заверещала:

— Котам не можна! З котами не можна! А дзусь! Злізай, бо міліцію покличу!

Ні кондукторку, ні пасажирів не вразила сама суть справи: не те що кіт лізе до трамваю, в чому було б іще пів біди, а те, що він збирається платити!

Кіт виявився не лише платоспроможним, але й дисциплінованим звіром. При першому ж окрику кондукторки він припинив наступ, знявся з підніжки й сів на зупинці, потираючи гривеником вуса. Та лиш кондукторка рвонула мотузку⁹⁸ й трамвай рушив, кіт вчинив як усякий, кого виганяють із трамваю, але кому іхати все ж треба. Пропустивши повз себе усі три вагони, кіт скочив на задню дугу останнього, вчепився за якусь кишку, що виходила із стінки, і покотив, заощадивши таким робом гривеника.

Захопившись паскудним котом, Іван мало не загубив найголовнішого з трьох — професора. Та, на щастя, той не встиг ушитися. Іван угледів сірий берет у гушині на початку Великої Нікитської, або вулиці Герцена⁹⁹. Умить Іван і сам опинився там. Та ба, удачі не було. Поет і ходи надавав, і тьопцем починав бігти, штовхаючи перехожих, та на жоден сантиметр не наблизився до професора.

Хоч як був засмучений Іван, усе ж його вражала та надприродна швидкість, з якою відбувалася гонитва.

І двадцяти секунд не минуло, як після Нікитських воріт Івана Миколайовича вже засліпили вогні на Арбатській площі. Ще кілька секунд, і ось якийсь темний провулок зі скособоченими тротуарами, де Іван Миколайович беркицьнувся й розбив коліно. Знову освітлена магістраль — вулиця Кропоткіна, потім провулок, потім Остоженка і ще провулок, понурий, гидкий та слабо освітлений¹⁰⁰. І от тут Іван Миколайович остаточно загубив того, хто був йому так потрібний. Професор щез.

Іван Миколайович засмутився, та не надовго, бо нараз зміркував, що професор неодмінно повинен опинитися в будинку № 13 і неодмінно в квартирі 47.

Удершись до під'їзду, Іван Миколайович злетів на другий поверх, відразу натрапив на цю квартиру й подзвонився нетерпляче. Чекати довелось недовго: двері Іванові відчинила якась дівчинка років п'яти і, нічого не питаючи в зайди, відразу пішла собі десь.

У величезному, вкрай занехаяному передпокої, слабо освітленому малесенькою вугільною жарівкою¹⁰¹, під високою, чорною від бруду стелею, на стіні висів велосипед без шин, стояла величезна скриня, оббита залізом, а на полиці над вішалом лежала зимова шапка, і її довгі вуха звисали додолу. За одними з дверей гучний чоловічий голос в радіоапараті сердито кричав щось віршами.

Іван Миколайович анітрохи не розгубився за незнайомих обставин, і просто подався до коридору, міркуючи так: «Він, певна річ, сховався у ванній». У коридорі було поночі. Потикавшись у стіни, Іван побачив слабеньку стьожку світла знизу під дверима, намацав ручку й несильно шарпнув її. Гачок відскочив, і Іван опинився саме у ванній, і подумав про те, що йому пощастило.

Та пощастило не так, як би треба було! На Івана дмухнуло вогким теплом, і, при світлі вугілля, що тліло в колонці, він розгледів великі ночви, що висіли на стіні, і ванну, усю в чорних страхітних плямах по збитій емалі. Так от, у цій ванні стояла гола громадянка, уся в милі і з мачулкою в руках. Вона короткозоро прищулилась на напасника Івана і, очевидно, обмилившись в пекельному освітленні, сказала тихо й весело:

— Кирюшко! Годі швендяти! Ви що, здуріли?.. Федір Іванич зараз повернеться. Ану геть звідси! — і махнула на Івана мачулкою.

Непорозуміння було в наявності, і винен у ньому був, певна річ, Іван Миколайович. Та визнавати цього він не хотів і, вигукнувши докірливо: «Ач, розпусниця!..» — відразу чомусь опинився на кухні. У ній нікого не виявилося, й на плиті у пільмах стояло безмовно близько десятка згаслих примусів¹⁰². Один місячний промінь, просочившись крізь запорошене, роками не витиране вікно, скупо освітлював той кут, де в пилу та павутинні висіла забута ікона, з-поза кіоту якої виставали кінці двох вінчальних свічок. Під великою іконою висіла прищпилена маленька — паперова.

Нікому не відомо, яка тут думка заволоділа Іваном, та тільки, перш ніж вибігти на чорний хід, він привласнив одну з цих свічок, а також і паперову іконку. Разом із цими предметами він покинув невідому квартиру, щось мурмочучи, стидаючись на думку про те, чого він щойно зазнав у ванній, несамохіть силкуючись вгадати, хто був той нахабний Кирюшка та чи не йому належить огидна шапка з вухами.

У безлюдному та безрадісному провулку поет озирнувся, шукаючи втікача, та того ніде не було. Тоді Іван твердо сказав самому собі:

— Ну звісно ж, він на Москві-ріці! Вперед!

Годилося б, мабуть, запитати в Івана Миколайовича, чого це він гадає, що професор саме на Москві-ріці, а не де-небудь в іншому місці. Та горе в тому, що запитати було нікому. Мерзенний провулок був абсолютно порожній.

За найкоротший час можна було побачити Івана Миколайовича на гранітних сходах амфітеатру Москві-ріки¹⁰³.

Знявши з себе одягу, Іван доручив її якомусь приємному бороданеві, що палив самокрутку біля подертої білої толстовки та розшнурованих стоптаних черевиків. Помахавши руками, щоб охолонути, Іван ластівкою шубовснунувся у воду. Йому аж дух забило, такою холодною була вода, і промайнула навіть думка, що, гляди, не вдасться вихопитись на поверхню. Проте вихопитись вдалося, і, відсапуючись та пирхаючи, з круглими з жаху очима, Іван Миколайович став плавати в чорній, що відгонила нафтою, воді, між поламаних зигзагів берегових ліхтарів.

Коли мокрий Іван пританцював сходишками до того місця, де зосталося під охороною бороданя його вбрання,

з'ясувалося, що викрадено не лише друге, але й перший, тобто сам бородань. Саме на тому місці, де була купа вбрання, залишилися смугасті кальсони, драна толстовка¹⁰⁴, свічка, іконка та пачка сірників. Погрозивши в безсилій люті комусь удалечінь кулаком, Іван нап'яв на себе те, що було залишено.

Тут його стали непокоїти два міркування: перше, це те, що зникло посвідчення МАССОЛІТу, з яким він ніколи не розлучався, і, друге, чи вдасться йому в такому вигляді безперешкодно пройти Московію? Усе ж таки в кальсонах... Правда, яке кому діло, але ж не трапилось би якої причіпки чи затримки.

Іван обірвав гудзики з кальсонів там, де вони застібалися коло кісточки в розрахунку на те, що, може, в такому вигляді вони обудуться за літні штани, забрав іконку, свічку та сірники й рушив, сказавши сам собі:

— До Грибоедова! Поза всяким сумнівом, він там.

Місто вже жило вечірнім життям. В куряві пролітали, вибрязкуючи ланцюгами, вантажівки, і на платформах їхніх, на мішках, розкинувшись догоричерева, лежали якісь чоловіки. Усі вікна були розчинені. У кожному з цих вікон палав вогонь під помаранчевим абажуром, і з усіх вікон, з усіх дверей, із усіх підворіть, з дахів та горищ, з підвалів та дворів виривалося хрипке ревіння полонезу з опери «Євгеній Онєгін»¹⁰⁵.

Побоювання Івана Миколайовича вповні справдились: перехожі звертали на нього увагу, і сміялися і оберталися. Внаслідок цього він вирішив покинути великі вулиці й пробиратися провулками, де люди не такі настирні, де менше шансів, що причепляться до босої людини, допікаючи її запитаннями про кальсони, які вперто не хотіли стати схожими на штани.

Іван саме так і зробив і поринув у таємничу тканку арбатських провулків і став пробиратися попід мурами, кидаючи наполоханим оком, щохвилини озираючись, час від часу ховаючись у під'їздах та уникаючи перехресть із світлофорами, шикарних дверей посольських садиб.

І впродовж усього його тяжкого шляху його чомусь невизразно діймала усюдисуща оркестра, під акомпанемент якої тяжкий бас співав про свою любов до Тетяни¹⁰⁶.

Розділ 5

БУЛО ДІЛО В ГРИБОЄДОВІ

Старовинний двоповерховий будинок кремового кольору містився при бульварному кільці¹⁰⁷ у глибині миршавого саду, відділеного від тротуару кільця різьбленою чавунною огорожею. Невеликий майданчик перед будинком було заасфальтовано, і зимової пори на ньому височіла снігова кучугура з лопатою, а літнього часу він перетворювався на прегарне відділення літнього ресторану під парусиновим наметом.

Будинок називався «Домом Грибоедова» на тій підставі, що буцімто колись ним володіла тітка письменника — Олександра Сергійовича Грибоедова¹⁰⁸. Ну, володіла чи не володіла — ми достеменно не знаємо. Пригадується навіть, що, здається, ніякої такої тітки-домовласниці Грибоедов не мав... Проте будинок так називали. До того ж, один московський брехач розповідав, що ніби отут, у другому поверсі, у круглій залі з колонами, славетний письменник читав уривки з «Лиха з розуму» цій самій тітці, що розвалилася на софі. А втім, чорт його знає, може, й читав, пусте це!

А не пусте те, що тепер цим будинком володів той самий МАССОЛІТ, на чолі якого стояв нещасний Михайло Олександрович Берліоз перед своєю появою на Патріярших ставах.

З легкої руки членів МАССОЛІТу ніхто не називав будинок «Домом Грибоедова», а всі казали просто — «Грибоедов»: — «Я учора дві години пробовсався в Грибоедова». — «Ну й як?» — «До Ялти на місяць урвав». — «Молодчина!». Або: «Піди до Берліоза, він сьогодні від четвертої до п'ятої приймає в Грибоедові...» і так далі.

МАССОЛІТ розмістився в Грибоедові так, що краще й затишніше не придумати. Усякий, хто входив до Грибо-

едова, передусім мимоволі знайомився з обвістками усіляких спортивних гуртків і з груповими, а також індивідуальними фотографіями членів МАССОЛІТу, якими (фотографіями) були завішані стіни сходів, що вели на другий поверх.

На дверях першої ж кімнати в цьому горішньому поверсі виднівся великий напис «Рибальсько-дачна секція», і поруч був зображений карась, упійманий на вудку.

На дверях кімнати № 2 було написано щось не зовсім зрозуміле: «Одноденна творча путівка. Звертатися до М. В. Підложної».

Наступні двері мали на собі короткий, але вже геть незрозумілий напис: «Перелигіно». Далі випадковому відвідувачеві Грибоедова починали розбігатися очі від написів, що рябетіли на горіхових тітчиних дверях: «Запис у чергу на папір в Покльовкіноі», «Каса», «Особисті розрахунки скетчистів»...

Прорізавши довжелезну чергу, що починалася вже долом у швайцарні, можна було бачити напис на дверях, до яких щомиті пхався народ: «Квартирне питання».

За квартирним питанням відкривався розкішний плакат, на якому зображена була скеля, а гребенем її їхав вершник у бурці¹⁰⁹ й з гвинтівкою за плечима. Нижче — пальми й балькон, на бальконі — сидить молодик із чубчиком, котрий позирає десь угору дуже-дуже проворними очима й тримає в руці самописне перо¹¹⁰. Підпис: «Повнооб'ємні творчі відпустки від двох тижнів (оповідання-новеля) до одного року (роман, трилогія). Ялта, Суук-Су, Борове, Цихидзирі, Махинджаурі, Ленінград (Зимовий палац)». При цих дверях так само була черга, але не надмірна, чоловіка на півтораєста.

Далі йшли, підкоряючись примхливим закрутам, підйомам та спускам грибоедівського дому, — «Правління МАССОЛІТу», «Каси № 2, 3, 4 та 5», «Редакційна колегія», «Голова МАССОЛІТу», «Більярдна», всілякі підсобні установи і, нарешті, та сама зала з колонадою, де тітонька насолоджувалася комедією геніяльного небожа.

Усякий відвідувач, якщо він, звісно, був не цілком туполобим, потрапивши до Грибоедова, одразу ж втямлював, наскільки добре живеться щасливцям — членам МАССОЛІТу, і чорна заздрість починала зразу гризти його.

Й відразу ж він починав звертати до неба гіркі докори на те, що воно не обдарувало його при народженні літерацьким талантом, без чого, природно, годі було й мріяти запосісти членського МАССОЛІТівського квитка, брунатного, із запахом дорогої шкіри, з золотою широкою окрайкою, — відомого усій Москві квитка.

Хто скаже що-небудь на захист заздрости? Це почуття плюгової категорії, але усе ж треба зглянутися на становище відвідувача. Адже те, що він бачив у горішньому поверсі, було не все й далеко ще не все. Увесь долішній поверх тітчиного дому було відведено під ресторан, та який ресторан! З повним правом він вважався найкращим у Москві. І не тільки через те, що оташувався у двох залах із склепінчастими стелями, розписаними ліловими кіньми з асирійськими гривами, не тільки тому, що на кожному столикові стояла лямпка, накрита шаллю, не тільки тому, що туди не міг проникнути перший-ліпший з вулиці, а ще й через те, що якістю своєї провізії Грибоєдов побивав будь-який ресторан у Москві, як хотів, і що цю провізію відпускали за найбільш підхожою, аж ніяк не обтяжливою ціною.

Тому немає нічого дивного в такій хоч би розмові, яку одного разу чув автор цих щонайправдивіших рядків коло чавунної огорожі Грибоєдова:

— Ти де сьогодні вечеряєш, Амвросію?

— Про що питаєш, певна річ, тут, любий Фоко! Арчибальд Арчибальдович¹¹¹ шепнув мені сьогодні, що будуть порційні судачки а натюрель¹¹². Віртуозна штучка!

— Вмієш ти жити, Амвросію! — зітхаючи, відповідав охлялий, занедбаний, з карбункулом на шиї Фока рум'яногубому велетню, золотистоволосому, пишнощокому Амвросію-поетові.

— Ніякого вміння особливого я не маю, — заперечував Амвросій, — а маю звичайне бажання жити по-людськи. Ти хочеш сказати, Фоко, що судачки можна стріти й у «Колізеї». Але ж у «Колізеї» порція судачків коштує тринадцять рублів п'ятнадцять копійок, а в нас — п'ять п'ятдесят! До того ж, у «Колізеї» судачки трьохденешні, і, крім того, ще в тебе немає гарантії, що не дістанеш у «Колізеї» виноградним кетягом по мармизі від першого стрічного молодика, що увірвався з Театрального проїзду¹¹³. Ні, я категорично

проти «Колізею», — гуркотів на увесь бульвар гастроном Амвросій. — Не вмовляй мене, Фоко!

— Я не вмовляю тебе, Амвросію, — пищав Фока. — Вдома можна повечеряти.

— Красненько дякую, — гутонів Амвросій, — уявляю собі твою жінку, яка намагається спорудити в каструльці на спільній кухні вдома порційні судачки а натюрель! Ги-ги-ги!.. Оревуар, Фоко!¹⁴ — І, наспівуючи, Амвросій прямував до веранди під наметом.

Ех-хо-хо... Так, було, було!.. Пам'ятають московські старожильці знаменитого Грибоедова! Що ті відварні порційні судачки! Дешевина це, любий Амвросію! А стерлядь, стерлядь у сріблястій каструльці, стерлядь шматками, перекладена раковими шийками та свіжою ікрою? А яйця-кокотт із шампінйоновим пюре в горнятках. А філейчики з дроздів вам не подобалися? З труфлями? Перепелиця по-генуезьки? Десять з полтиною! Та джаз, та привітна обслуга! А в липні, коли уся сім'я на дачі, а вас невідкладні літературні справи тримають у місті, — на веранді, в холодку під витким виноградом, у золотій плямі на біло-сніжній скатертині тарілочка супу-прентаньєр? Пам'ятаєте, Амвросію? Ну що ж питати? По губах ваших бачу, що пам'ятаєте. Що там ваші сижки¹⁵, судачки? А дупелі, гаршнепи, бекаси, вальдшнепи¹⁶ за сезоном, перепілки, кулики? Шипучий у горлі нарзан?! Та годі, ти відволікаєшся, читачу! За мною!..

О половині на одинадцятую годину того вечора, коли Берліоз загинув на Патріярших, у Грибоедові нагорі була освітлена лише одна кімната, й у ній марудилося дванадцятєро літератів, що зібралися на засідання й дожидалися Михайла Олександровича.

Ті, хто сидів на стільцях, і на столах, і навіть на двох підвіконнях у кімнаті Правління МАССОЛІТу, серйозно потерпали на задуху. Жоден свіжий струмінь не проникав у розчинені вікна. Москва віддавала накопичений за день в асфальті жар, і ясно було, що ніч не принесе полегшення. Пахло цибулею з підвалу тітчиного дому, де працювала ресторанна кухня, й усім кортіло пити, всі нервували й злостилися.

Белетрист Бескудников — тихий, пристойно вдягнений чоловік з уважними й водночас невловними очима — витяг годинника. Стрілка підповзала до одинадцятої. Бескудни-

ков стукнув пальцем по цифербляту, показав його сусідові, поетові Двубратському, який сидів на столі й знічев'я гойдав ногами, узутими у жовті черевики на гумовій підшві.

— Одначе, — пробурмотів Двубратський.

— Хлопець, певно, на Клязьмі загруз, — густим голосом озвалася Настасія Лукинична Непременова, московська купецька сирота, що стала письменницею й пише батальні морські оповідання під псевдонімом «Штурман Жорж»¹¹⁷.

— Лихо та й годі! — сміливо заговорив автор популярних скетчів Загрівов. — Я й сам би зараз залюбки на балькончику чайку попив, замість того, щоб отут варитися. Адже засідання призначено на десяту?

— А зараз добре на Клязьмі, — піддрочила присутніх Штурман Жорж, знаючи, що дачне літерацьке селище Перелигіно на Клязьмі¹¹⁸ — спільне болюче місце. — Тепер вже солов'ї, певно, співають. Мені завжди якось краще працюється за містом, особливо навесні.

— Третій рік вношу грошки, щоб хвору на базедову хворобу дружину відправити до цього раю, та щось нічого в хвилях не видать, — уїдливо й скрушно сказав новеліст Єроним Поприхін.

— То вже як кому пощастить, — прогугнів з підвіконня критик Абабков.

Радість спалахнула в маленьких оченятках Штурман Жоржа, і вона сказала, пом'якшуючи своє контральто:

— Не треба, товариші, заздрити. Дач усього двадцять дві, і будеється ще тільки сім, а нас у МАССОЛІТІ три тисячі¹¹⁹.

— Три тисячі сто одинадцять чоловік, — докинув хтось із кутка.

— Ну от бачите, — вела далі Штурман, — що ж поробиш? Природно, що дачі одержали найбільш талановиті з нас...

— Генерали! — навпростець увігнався до чвари Глухарьов-сценарист.

Бескудников, штучно позіхнувши, вийшов з кімнати.

— Сам у п'яти кімнатах в Перелигіні, — услід йому сказав Глухарьов.

— Лаврович сам у шести, — вигукнув Денискін, — і їдальня дубом обшита!

— Е, зараз не в тому річ, — прогугнів Абабков, — а в тому, що половина на дванадцятку.

Зчинився галас, назрівало щось ніби як бунт. Стали дзвонити до ненависного Перелигіна, потрапили не на ту дачу, до Лавровича, дізналися, що Лаврович пішов до річки, і вкінць цим засмутилися. Навмання задзвонили до комісії красного письменства на додатковий № 930 і, звісно, нікого там не знайшли.

— Він міг би задзвонити! — кричали Денискін, Глухарьов і Квант.

Ах, кричали вони даремно: не міг Михайло Олександрович задзвонити нікуди. Далеко, далеко від Грибоедова, у величезній залі, освітленій тисячосвічними лямпами, на трьох цинкових столах лежало те, що ще недавно було Михайлом Олександровичем.

На першому — оголене, в зашерхлій крові, тіло з перебитою рукою та розтровошеною грудною кліткою, на другому — голова з вибитими передніми зубами, з помутнілими розплющеними очима, які не полошило пронизливе різке світло, а на третьому купа зашкарублого лахміття.

Біля стятого стояли: професор судової медицини, патологоанатом та його прозектор, представники слідства й викликаний телефоном від недужої дружини заступник Михайла Олександровича Берліоза в МАССОЛІТі — літерат Желдибін.

Машина заїхала по Желдибіна і, перш за все, разом із слідством, відвезла його (близько півночі це було) на квартиру вбитого, де було проведено опечатування його паперів, а по тому вже всі поїхали до моргу.

І от тепер, ставши коло останків небіжчика, вони радилися, як краще зробити: чи пришити відтятку голову до шиї, чи виставити тіло в грибоедівській залі, просто прикривши загиблого наглухо до підборіддя чорним покрівцем?

Так, Михайло Олександрович ніде не міг задзвонити, і геть даремно обурювалися й галасували Денискін, Глухарьов і Квант з Бескудниковим. Акурат опівночі усі дванадцяттеро літератів залишили горішній поверх і зійшли додолу до ресторану. Тут знову подумки недобрим словом пом'янули Михайла Олександровича: усі столики на веранді, природно, виявились вже позайманими, і довелось залишатися вечеряти у цих красивих, але душних залах.

І саме опівночі в першій з них щось гупнуло, задзеленчало, посипалось, заскакало. І тієї ж миті тоненький чоловічий голос відчайдушно заверещав під музику: «Алилуя!!» Це вдарив знаменитий грибоєдівський джаз¹²⁰. Вкриті випотом обличчя аж ніби засвітилися, здалося, що ожили на стелі намальовані коні, в лямпах немов додали світла, і раптом, ніби з цепу зірвавшись, затанцювали обидві залі, а за ними затанцювала й веранда.

Затанцював Глухарьов з поетесою Тамарою Півмісяць, затанцював Квант, затанцював Жуколов-романіст з якоюсь кіноактрисою в жовтій сукні. Танцювали: Драгунський, Чердакчі, маленький Денискін з велетенською Штурман Жоржем, танцювала красуня-архітект Семейкіна-Галл, міцно схоплена невідомим у білих рогожних штанях¹²¹. Танцювали свої й запрошені гості, московські та приїжджі, письменник Йоганн з Кронштадта, якийсь Вітя Куфтик з Ростова, здається, режисер, із фіялковим лишаєм на всю щоку, танцювали найвидатніші представники поетичного підвідділу МАССОЛІТу, тобто Павіанов, Богохульський, Сладкий, Шпичкін і Адельфіна Буздяк, танцювали не знати якого фаху молодики зі стрижкою боксом, з підбитими ватою плечима, танцював один вельми літній з бородою, в якій засіла пір'інка зеленої цибулі, танцювала з ним літня, доморювана недокрів'ям дівчина в жовтогарячому шовковому пом'ятому платтячку.

Об'юшені потом офіціанти несли над головами спітнілі кухлі з пивом, хрипко й з ненавистю горлаючи: «Звиняюсь, громадянине!» Десь у рупорі голос командував: «Карський раз! Зубрик два! Фляки господарські!!»¹²² Тонкий голос вже не співав, а завивав: «Алилуя!» Ляскіт золотих тарілок у джазі часом перекиривав гуркотіння посуду, що його посудниці похилою площиною спускали до кухні. Одне слово, пекло.

Й було опівночі видіння у пеклі. Вийшов на веранду чорноокий красень із кинджальною бородою, у фрак у величним поглядом окинув свої володіння. Казали, казали містики, що був час, коли красень не носив фрак, а був оперезаний широким шкуратяним пасом, з-за якого стриміли руків'я пістолів, а його волосся барви кручого крила було пов'язане червоним шовком, і плив у Караїбському морі під його кермою бриг під чорним гробовим прапором з адамовою головою¹²³.

Та ні, ні! Брешуть спокусники-містики, жодних Караїбських морів немає на світі, не плывуть по них відчайдушні флібустьєри, і не гониться за ними корвет¹²⁴, не стелеться над хвилею гарматний дим. Немає нічого, і нічого не було! Ось миршава липа є, є чавунна огорожа й за нею бульвар... І тане лід у вазочці, і видно за сусіднім столом набігли кров'ю чиїсь бичачі очі, і страшно, страшно... О боги, боги мої, отрути мені, отрути!..

І раптом за столиком пурхнуло слово: «Берліоз!!» Знагла джаз розвалився й затих, як ніби хтось бацнув по ньому кулаком. «Що, що, що, що?!!» — «Берліоз!!!». І ну схоплюватись, ну скрикувати...

Так, зметнулася хвиля горя на страшну звістку про Михайла Олександровича. Хтось метушився, кричав, що треба ось зараз, не сходячи з місця, скласти якусь колективну телеграму й негайно надіслати її.

Але яку телеграму, питаємо ми, і куди? І нащо її посилати. І справді, куди? І на що потрібна хай буде яка телеграма тому, чию сплющену потилицю стискають тепер гумові руки прозектора, чию шию зараз коле кривими голками професор? Загинув він, і не потрібна йому ніяка телеграма. От і по всьому, не будемо більше обтяжувати телеграф.

Так, загинув, загинув... Та ми ж бо ще живі!

Так, зметнулася хвиля горя, та постояла, постояла й стала спадати, і дехто вже повернувся до свого столика та й — спершу крадькома, а далі й відкрито — випив чарочку й закусив. Справді бо, не гинути ж курячим котлетам деволяй?¹²⁵ Чим зарятуємо Михайла Олександровича? Тим що голодними зостанемось? Та ми ж бо ще живі!

Натурально, рояля замкнули на ключа, джаз розійшовся, декілька журналістів поїхали до своїх редакцій писати некрологи. Стало відомо, що приїхав з моргу Желдибін. Він помістився в кабінеті покійного нагорі, і зразу ж прокотилася чутка, що він і заступатиме Берліоза. Желдибін скликав до себе з ресторану усіх дванадцяттеро членів правління, і на терміновому засіданні, що розпочалося в кабінеті Берліоза, приступили до обговорення невідкладних питань щодо оздоблення колонної грибоедівської залі, про перевезення тіла з моргу до цієї залі, про відкриття доступу до неї та про інше, пов'язане з жалобною подією¹²⁶.

А ресторан став жити далі своїм звичним нічним життям і жив би ним аж до закриття, тобто до четвертої ранку, якби не вкоїлося дещо вже вщент дивовижне, що вразило ресторанных гостей куди більше, ніж звістка про загибель Берліоза.

Першими збентежились лихачі¹²⁷, що чергували біля воріт грибоєдівського дому. Чути було, як один із них, підвівшись на козлах, прокричав:

— Тю! Ви лиш гляньте!

Услід за тим, казна-звідки, біля чавунної огорожі спалахнув вогничок і став наближатися до веранди. Ті, хто сидів за столиками, стали підводитися й вглядатися й розчовпали, що разом із вогничком простує до ресторану білий привид. Коли він наблизився до самого трельяжу¹²⁸, усі немов заkostenіли за столиками з шматками стерлядки на виделках і вибалушивши очі. Швайцар, який вийшов у цей момент із дверей ресторанної роздягальні надвір, щоб покурити, затоптав цигарку й рушив був до привида з виразною метою перепинити йому доступ до ресторану, та чомусь не зробив цього і зупинився, недоумкувато всміхаючись.

І привид, пройшовши крізь отвір трельяжу, безперешкодно ступив на веранду. Тут усі побачили, що це — ніякий не привид, а Іван Миколайович Бездомний — славнозвісний поет.

Він був босоніж, у роздертій білястій толстовці, до якої на грудях англійською шпилькою була приколена паперова іконка зі стертим зображенням якогось святого, і в смугастих білих кальсонах. У руці Іван Миколайович ніс засвічену вінчальну свічку. Права щока Івана Миколайовича була щойно обдерта. Важко навіть виміряти глибину мовчанки, що запанувала на веранді. Було видно, як в одного з офіціантів пиво летіє з похиленого на бік кухля на підлогу.

Поет підніс свічку над головою й гучно сказав:

— Здорові були, друзове! — тоді зазирнув під найближчий столик і вигукнув тоскно: — Ні, його тут немає!

Почулися два голоси. Бас сказав безжалебно:

— Готове діло. Біла гарячка.

А другий, жіночий, переполоханий, вимовив слова:

— А як оце міліція пропустила його вулицями в такому стані?

Це Іван Миколайович почув і озвався:

— Двічі хотіли затримати, у Скатертному¹²⁹ й тут, на Бронній, та я махнув через паркан і, бачите, щоку обдер! — Тут Іван Миколайович підніс свічку й вигукнув: — Брати по літературі! (Охриплий голос його зміцнів і став запальнішим.) Слухайте мене усі! Він з'явився! Ловіть-но його негайно, бо ж він накоїть нечуваного лиха!

— Що? Що? Що він сказав? Хто з'явився? — залунали голоси з усіх боків.

— Консультант! — відповів Іван. — І цей консультант зараз вбив на Патріярших Мишу Берліоза.

Тут із внутрішньої залі посунув на веранду народ, навколо Іванового вогню з'юрмився натовп.

— Пробачте, пробачте, скажіть точніше, — почувся над вухом Івана Миколайовича тихий та чемний голос, — скажіть, як це вбив? Хто вбив?

— Іноземний консультант, професор і шпигун! — озирючись, озвався Іван.

— А як його на прізвище? — тихо спитали на вухо.

— То ж бо то прізвище! — тужливо вигукнув Іван. — Знати б мені прізвище! Не розгледів я прізвища на візитівці... Пам'ятаю тільки першу літеру «Ве», на «Ве» прізвище! Яке ж це прізвище на «Ве»? — схопившись рукою за лоба, сам в себе запитав Іван і раптом забурмотів: — Ве, ве, ве! Ва... Во... Вашнер? Вагнер? Вайнер? Вегнер? Вінтер? — волосся на голові Івана стало їздити з натуги.

— Вульф? — жалісно вигукнула якась жінка.

Іван розсердився.

— Дурепа! — скричав він, шукаючи очима ту, що вигукнула. — До чого тут Вульф? Вульф ні в чому не винний! Во, во... Ні! Так не згадаю! А тепер от що, громадяни: дзвоніть зараз до міліції, щоб вислали п'ять мотоциклетів з кулеметами, професора ловити. Та не забудьте сказати, що з ним ще двоє: один довгий, картакий... пенсне луснуло... і кіт чорний, гладкий. А я тим часом обшукаю Грїбоедова... Чую, що він тут!

Іван запав у неспокій, розштовхав усіх округ себе, став розмахувати свічкою, заливаючи себе воском, і зазирати під столи. Тут почулося слово: «Лікаря!» — і чиесь лагідне м'ясисте обличчя, голене й вгодоване, у рогових окулярах, з'явилося перед Іваном.

— Товаришу Бездомний, — промовило це обличчя ювілейним голосом, — заспокойтеся! Ви засмучені смертю усіма нами улюбленого Михайла Олександровича... ні, просто Миші Берліоза. Ми це все прекрасно розуміємо. Вам треба спокою. Зараз товариші проведуть вас до ліжка, і ви забудетесь...

— Ти, — вишкірившись, перебив Іван, — чи розумієш, що треба зловити професора? А ти лізеш до мене зі своїми дурницями! Кретин!

— Товаришу Бездомний, даруйте, — відповіло обличчя, червоніючи, задкуючи і вже каючись, що устряло до цієї справи.

— Ні, вже кому-кому, а тобі ніколи не подарую, — з тихою ненавистю сказав Іван Миколайович.

Судомо спотворила його лице, він швидко перекинув свічку з правої руки до лівої, широко розмахнувся і луснув чуле обличчя у вухо.

Тут здогадались накинутися на Івана — і накинулись. Свічка згасла, й окуляри, що зіскочили з обличчя, були миттєво розтоптані. Іван видав страшний бойовий гук, чутний, на загальну спокосу, аж на бульварі, і став захищатися. Задзеленчав, падаючи зі столів, посуд, заверещали жінки.

Поки офіціанти в'язали поета рушниками, в роздягальні йшла розмова між командиром брига та швайцаром.

— Ти бачив, що він у підштанках? — холодно питав пірат.

— Але ж, Арчибальде Арчибальдовичу, — трясучись, відповідав швайцар, — як оце я можу їх не впустити, як вони — член МАССОЛІТу?

— Ти бачив, що він у підштанках? — повторював пірат.

— Згляньтеся, Арчибальде Арчибальдовичу, — багрянюючи, казав швайцар, — що ж я можу робити? Сам розумію, на веранді дами сидять...

— Дами тут ні до чого, дамам воно байдуже, — відповів пірат, буквально спалюючи швайцара очима, — а от міліції не байдуже! Людина в спідньому може рухатися вулицями Москви лише в одному разі, якщо йде в супроводі міліції, і лише до одного місця — до відділення міліції. А ти, якщо швайцар, мусиш знати, що, побачивши таку людину, маєш не гаючи ані миті, починати сюрчати. Ти чуєш? Чуєш, що діється на веранді?

Тут очманілий швайцар почув долітаюче з веранди гупання, биття посуду та жіноче лементування.

— Що з тобою зробити за це? — запитав флібустьєр.

Шкіра на обличчі швайцара набула тифозного відтінку, а очі помертвіли. Йому приверзлося, що чорне волосся, тепер зачесане на проділ, вкрилося вогняним шовком. Зникли плястрон і фрак¹³⁰, і за ремінним пасом виникло руків'я пістоля. Швайцар уявив себе повішеним на фор-марсарей¹³¹. На власні очі він бачив свій власний вивалений язик та безживну голову, що впала на плече, і навіть почув плескіт хвилі за бортом. Коліна швайцарові підточилися. Та тут флібустьєр зласкавився до нього і погасив свій гострий погляд.

— Гляди, Миколо! Це востаннє. Нам таких швайцарів у ресторані й задурно не треба. Ти до церкви сторожем піди. — Промовивши це, командир скомандував точно, ясно, швидко: — Пантелія з буфетної. Міліціанта. Протокол. Машину. До психіатричної. — І додав: — Сюрчи!

За чверть години вкрай вражена публіка не тільки в ресторані, але й на самому бульварі та у вікнах будинків, що виходять до саду ресторану, бачила, як із воріт Грибоєдова Пантелій, швайцар, міліціант, офіціант та поет Рюхин виносили сповитого, мов ляльку, хлопця, який, заливаючись слізьми, плювався, мірячись влучити саме в Рюхина, захилювався слізьми й кричав на весь бульвар:

— Сволота!.. Сволота!..

Шофер вантажної машини із злим лицем заводив мотора. Поряд лихач гарячив коня, бив його по купрові бузковими віжками, кричав:

— А от на біговому! Я возив до психіатричної!

Довкола гомонів натовп, обговорюючи небачену подію; одне слово, був паскудний, мерзенний, спокусливий, свинячий скандал, який вщух лише тоді, як вантажівка понесла на собі від воріт Грибоєдова нещасного Івана Миколайовича, міліціанта, Пантелія й Рюхина.

Розділ 6

ШИЗОФРЕНІЯ, ЯК І БУЛО СКАЗАНО

Коли до приймальні знаменитої психіатричної клініки, недавно відбудованої під Москвою на березі річки, увійшов чоловік з гострою борідкою й облачений у білий халат, була половина на другу ночі. Троє санітарів не зводили очей з Івана Миколайовича, який сидів на дивані. Тут був і вкрай схвильований поет Рюхин. Рушники, якими було зв'язано Івана Миколайовича, лежали жужмом на тому ж дивані. Руки й ноги Івана Миколайовича були вільні.

Побачивши прибулого, Рюхин зблід, кахикнув і нерішуче сказав:

— Здрастуйте, докторе.

Доктор вклонився Рюхину, але, вклоняючись, дивився не на нього, а на Івана Миколайовича. Той сидів цілком нерухомо, зі злющим обличчям, зсунувши брови, і навіть не ворухнувся при вході лікаря.

— Ось, докторе, — чомусь таємничим шепотом промовив Рюхин, боязко оглядаючись на Івана Миколайовича, — відомий поет Іван Бездомний... ось, бачите... ми побоюємося, чи не біла гарячка...

— Дуже пив? — крізь зуби спитав доктор.

— Ні, випивав, але не так щоб вже...

— Тарганів, пацюків, чортиків чи летючих собак не ловив?

— Ні, — здригнувшись, відповів Рюхин, — я його вчора бачив і сьогодні рано. Він був абсолютно здоровий...

— А чого в кальсонах? Із ліжка взяли?

— Він, докторе, до ресторану прийшов отак...

— Ага, ага, — дуже задоволено сказав доктор, — а чого садна? Бився з кимсь?

— Він з паркану впав, а потім у ресторані вдарив одного... і ще декого...

— Так, так, так, — сказав доктор і, повернувшись до Івана, додав: — Здрастуйте!

— Здоров, шкідник! — злісно й гучно відповів Іван.

Рюхин зніяковів до того, що не насмілився підвести очей на чемного доктора. Та той нітрохи не образився, а звиклим, вправним жестом зняв окуляри, піднісши полу халата, заховав їх до задньої кишені штанів, а тоді запитав Івана:

— Скільки вам років?

— Та ходіть ви усі від мене під три чорти, їй-бо! — грубо закричав Іван і відвернувся.

— Чого ж ви сердитесь? Чи я сказав вам що прикре?

— Мені двадцять три роки, — збуджено промовив Іван, — і я подам скаргу на усіх вас. А на тебе особливо, гнидо! — удався він осібно до Рюхина.

— А на що ж ви хочете поскаржитися?

— На те що мене, здорову людину, схопили й силоміць притягли до божевільні! — гнівно відповів Іван.

Тут Рюхин придивився до Івана й похолов: аніякого божевільця не було в того в очах. З каламутних, якими вони були в Грибоедові, вони перемінилися на колишні, ясні.

«Батечку мій! — полохливо подумав Рюхин. — Та він і правда нормальний? Ото халепа! Навіщо ж ми й справді сюди його приволочили? Нормальний, нормальний, тільки пика подряпана...»

— Ви перебуваєте, — спокійно промовив лікар, присідаючи на білий табурет на блискучій нозі, — не в божевільні, а в клініці, де вас ніхто не стане затримувати, якщо в цьому немає потреби.

Іван Миколайович скося зиркнув з недовірою, але усе ж пробурчав:

— Слава тобі, Господи! Знайшовсь нарешті один нормальний серед ідіотів, з котрих перший — бовдур і нездара Сашка!

— Хто цей Сашка-нездара? — поцікавився лікар.

— Та ось він, Рюхин!¹³² — відповів Іван і тицьнув брудним пальцем у напрямі Рюхина.

Той спалахнув з обурення.

«Оттака мені від нього дяка! — гірко подумав він. — За те, що виявив чулість до нього! От уже справді паскуда!»

— Типовий куркулець за своєю психологією, — промовив Іван Миколайович, якому, очевидно, допекло викривати

Рюхина, — і до того куркулець, що ретельно маскується під пролетаря¹³³. Погляньте на його пісню фізіономію та звірте з тими лункими віршами, які він написав до першого числа! Хе-хе-хе... «Здіймайтесь!» та «підіймай, есь!»... а ви зазирніть йому до нутра — що він там думає... ви жахнетеся! — Тут Іван Миколайович зловіщо розсміявся.

Рюхин тяжко сапав, був червоний і думав тільки про одне, що він відіграв в себе на грудях змію, що поспівчував тому, хто виявився насправді затятим ворогом. І головне, що й вдіяти нічого не можна було: не лаятися ж з душевнохворим?!

— А чого вас, власне, доправили до нас? — запитав лікар, уважно вислухавши зикриття Бездомного.

— Та чорт би їх любрав, тих йолопів! Схопили, зв'язали якимось ганчір'ям і поволокли на вантажівці.

— Дозвольте вас запитати, ви чому до ресторану прийшли в самій білизні?

— Нічого тут немає дивного, — відповів Іван, — пішов я купатися на Москву-ріку, ну й поцупили мою одержу, а оце паскудство залишили! Не голяком оце ж мені Москвою йти? Вдяг що було, бо поспішав у ресторан до Грибоедова.

Лікар питально поглянув на Рюхина, і той похмуро пробурмотів:

— Ресторан так називається.

— Угу, — сказав лікар, — а чого так поспішали? Якесь ділове побачення?

— Консультанта я ловлю, — відповів Іван Миколайович і тривожно озирнувся.

— Якого консультанта?

— Ви Берліоза знаєте? — спитав Іван багатозначно.

— Це... композитор?

Іван засмутився.

— Який там композитор? Ах так... Та ні! Композитор — це однозванець Миши Берліоза!

Рюхину не хотілося нічого казати, та довелося пояснювати.

— Секретаря МАССОЛІТу Берліоза сьогодні увечері переїхав трамвай на Патріярших.

— Не брешти ти, чого не знаєш! — розсердився на Рюхина Іван. — Я, а не ти був при тому! Він його навмисне під трамвай прилаштував!

— Штовхнув?

— Та яке там «штовхнув»? — озлоблений загальною нетямою, викрикнув Іван. — Такому й штовхати не треба! Він такі штуки може втинати, тільки ну! Він наперед знав, що Берліоз потрапить під трамвай!

— А чи хто ще, крім вас, бачив цього консультанта?

— То ж то й лихо, що тільки я та Берліоз.

— Так. А яких заходів ви вжили, щоб упіймати цього вбивцю? — Тут лікар повернувся й кинув погляд жінці у білому халаті, що стояла за столом обіч. Та дістала аркуша й стала заповняти пусті місця в його графах.

— Заходи ось які. Узав я на кухні свічечку...

— Оцю? — запитав лікар, вказуючи на поламану свічку, що лежала на столі поруч із іконкою перед жінкою.

— Цю саму, і...

— А іконка нашо?

— Ну так, іконка... — Іван зчервонів, — іконка найбільше їх і наполохала, — він знову тицьнув пальцем у бік Рюхина, — та річ у тім, що він, консультант, він, будемо казати прямо... з нечистою силою знається... і так просто його не впіймати.

Санітари чомусь виструнчилися й очей не зводили з Івана.

— Так, — вів далі Іван, — знається! Тут факт безповоротний. Він особисто з Понтієм Пилатом розмовляв. Та що ви на мене так дивитесь? Вірно кажу. Усе бачив — і балькон, і пальми. Був, одне слово, в Понтія Пилата, за це даю поруку.

— Еге ж, еге ж...

— Так от, значить, я іконку до грудей пришпилив і побіг...

Тут годинник видзвонив два рази.

— Еге-ге! — вигукнув Іван і підвівся з дивана. — Друга година, а я тут з вами час марную! Я перепрошую, де телефон?

— Пустіть до телефону, — наказав лікар санітарам.

Іван ухопився за слухавку, а жінка тим часом стиха запитала в Рюхина:

— Жонатий він?

— Нежонатий, — злякано відповів Рюхин.

— Член профспілки?¹³⁴

— Так.

— Міліція? — закричав Іван до слухавки. — Міліція? Товаришу черговий, розпорядіться зараз же, щоб вислали п'ять мотоциклетів з кулеметами для спіймання іноземного консультанта. Що? Заїжджайте за мною, я сам з вами поїду... Говорить поет Бездомний із божевільні... Як ваша адреса? — пошепки спитав Бездомний в доктора, прикриваючи слухавку долонею, а тоді знову закричав до слухавки: — Ви слухаєте? Аллю!.. Свинство! — раптом заволав Іван і жбурнув слухавкою об стіну. Затим він повернувся до лікаря, простягнув до нього руку, сухо сказав «до побачення» й зібрався йти.

— Даруйте, куди ж ви хочете йти? — промовив лікар, вдивляючись в очі Іванові. — Глухої ночі, у спідньому... Ви недобре себе почуваєте, зостаньтеся в нас!

— Пустіть-но, — сказав Іван санітарам, що зімкнулися при дверях. — Пустите ви, чи ні? — страшним голосом крикнув поет.

Рюхин затрусився, а жінка натиснула гудзика в столику, і на його скляну поверхню вискочила блискуча скринька й запаяна ампула.

— Ах так?! — вовкувато й зацьковано оглядаючись, вимовив Іван, — ну добре ж! Прощайте... — і головою вперед він кинувся в штору вікна.

Грюкнуло доволі дуже, та шибка за шторою не дала ані тріщинки, й за мить Іван вже корчився в руках у санітарів*. Він харчав, норотив кусатися, кричав:

— Он які віконця ви собі завели!.. Пусти! Пусти, кажу!..

Штрикавка блиснула в руках лікаря, жінка одним помахом розпорола зношений рукав толстовки й вчепилась у руку з нежіночою силою. Запахло етером, Іван обважнів в руках чотирьох чоловік, і меткий лікар скористався з цього моменту й увігнав голку в руку Іванові. Івана потримали ще кілька секунд і потім осадили на диван.

— Бандити! — прокричав Іван і скочив з дивана, але був осаджений на нього знову. Тільки-но його відпустили, він знову був скочив, але назад сів уже сам. Він помовчав, відлюдкувато озираючись, потім несподівано позіхнув, потім усміхнувся з люттю.

*У виданні 1973 р.: «Пролунав удар, та нелапкі шибки за шторою витримали його, і за мить Іван вже корчився в руках у санітарів».

— Засадити-таки, — сказав він, позіхнув іще раз, зненацька приліг, голову поклав на подушку, кулака, мов дитинча, під щоку, замурмотів уже сонливим голосом, без люті: — От і чудово... самі ж за усе й поплатитесь. Я попередив, а там як хочете! Мене ж тепер понад усе цікавить Понтій Пилат... Пилат... — тут він склепив очі.

— Ванна, сто сімнадцяту окрему й постерунок до нього, — розпорядився лікар, надіваючи окуляри. Тут Рюхин знову здригнувся: беззвучно відхилилися білі двері, за ними стало видно коридор, освітлений синіми нічними лампами. З коридору виїхала на гумових коліщатах кушетка, на неї переклали знишклого Івана, і він поїхав у коридор, і двері за ним зачинилися.

— Докторе, — пошепки спитав вражений Рюхин, — він, виходить, справді хворий?

— О так, — відповів лікар.

— А що ж це таке з ним? — боязко спитав Рюхин.

Стомлений лікар поглянув на Рюхина й мляво відповів:

— Рухове та мовне збудження... маячні інтерпретації... випадок, видно, складний... Шизофренія, слід гадати. А тут ще й алкогольізм...

Рюхин нічого не втямив зі слів доктора, крім того, що справи Івана Миколайовича, видно, кепські, зітхнув і запитав:

— А що це він про якогось консультанта каже?

— Бачив, мабуть, когось, хто вразив його розладнану уяву. А може галюцинував...

За кілька хвилин вантажівка несла Рюхина до Москви. Світало, і світло ще не погашених на шосе ліхтарів було вже непотрібне й неприємне. Шофер злував на те, що змарнувалася ніч, і гнав машину щосили, і її заносило на закрутах.

Ось і ліс відвалився, зостався десь позаду, і річка пішла десь убік, назустріч вантажівці сипалася усяка всячина: якісь паркани з вартівними будками та штабелями дров, височенні стовпи та якісь щогли, а на щоглах нанизані котушки, купи щєбінки, земля, покремсана каналами, — словом кажучи, відчувалося, що ось-ось вона, Москва, ось тут за поворотом, і зараз навалиться й обляже.

Рюхина трясло й кидало, якийсь цурпалок, на якому він вмостився, раз-у-раз намагався вискочити з-під нього. Ресторанні рушники, підкинуті міліціантом і Пантелієм,

що поїхали тролейбусом раніше, совгали усією плятформою. Рюхин поривався був їх зібрати, але, просичавши чомусь із люттю: «Та ну їх до біса! Що я, справді, як дурень, верчуся?..» — відкинув їх ногою й перестав на них дивитися.

Настрій пасажира був жахливий. Ставало ясно, що відвідини дому скорботи залишили в ньому пекучий слід. Рюхин силкувався збагнути, що його гризе. Коридор із синіми лампами, що пристав до пам'яті? Думка про те, що гіршого нещастя від позбавлення розуму, немає на світі? Так, так, звісно й це. Та це ж — так, загальна думка. А от є й ще дещо. Що ж це? Образа, от що. Так, так, образливі слова, кинуті Бездомним просто в лице. І лихо не в тому, що вони образливі, а в тому, що в них міститься правда.

Поет не дивився вже по боках, а, утупившись у брудну тряску підлогу, став щось бурмотіти, скімлити, гризучи самого себе.

Так, вірші... Йому тридцять два роки! І справді бо, що ж далі? — І далі він писатиме по декілька віршів на рік. — До старости? — Так, до старости. — Що ж принесуть йому ті вірші? Славу? «Які дурущі! Не дури хоч самого себе. Ніколи не заживе слави той, хто пише кепські вірші. Чому вони кепські? Правду, правду сказав! — безжалісно звертався сам до себе Рюхин. — Не вірю я ні в що з того, що пишу!..»

Отруений вибухом нервиці, поет похитнувся, підлога під ним перестала двигіти. Рюхин підвів голову й побачив, що він давно вже в Москві, ще й надто, що над Москвою світанок, що хмаринка підсвічена золотом, що вантажівка його стоїть, застрявши в колоні інших машин побіля повороту на бульвар, і що близесенько від нього стоїть на постаменті металева людина¹³⁵, ледь нахиливши голову, і байдуже дивиться на бульвар.

Якісь дивні думки ринули до голови занедужілому поетові. «Ось приклад справжньої таланитості... — тут Рюхин став на весь зріст на плятформі вантажівки й руку підняв, нападаючи навіть на чавунну людину, яка нікого не зачіпала, — якого б кроку він не зробив у житті, хоч би що трапилося йому, усе йшло йому до пуття, усе оберталось йому на славу! Та що ж він зробив? Не втямлю... Чи ж є щось особливе в цих словах: «Буря мглою...»?¹³⁶ Не розумію!.. Поталанило, поталанило! — враз уїдливо підсумував Рюхин і відчув, що вантажівка під ним рушила, — стріляв,

стріляв у нього той білогвардієць¹³⁷ і розтрощив стегно і забезпечив безсмертя...»

Колона рушила. Геть хворий і навіть постарілий поет не більше як за дві хвилини входив на веранду Грибоедова. Вона вже спорожніла. У кутку допивала якась компанія, і в центрі її метушився знайомий конферансьє в тюбетейці та з келихом «Абрау» в руці¹³⁸.

Рюхин, обтяжений рушниками, був зустрінутий Арчибальдом Арчибальдовичем дуже привітно й відразу звільнений від клятих ганчірок. Не будь Рюхин таким змордованим у клініці та у вантажівці, він, певно, раював би, розповідаючи про те, як усе було у шпиталі, і приоздоблюючи свою розповідь вигаданими подробицями. Та тепер йому було не до того, і, крім того, хай як мало спостережливим був Рюхин, — тепер, по тортурах у вантажівці, він вперше гостро вгледівся в обличчя пірата й збагнув, що той хоча й розпитує про Бездомного, і навіть скрикує «ай-й-й-й!», та, по суті, є байдужісіньким до долі Бездомного і анітрохи його не жаліє. «І молодець! І правильно!» — з цинічною, самовбивчою люттю подумав Рюхин і, обірвавши оповідь про шизофренію, попрохав:

— Арчибальде Арчибальдовичу, горілочки б мені...

Пірат зробив чуле обличчя, прошепотів:

— Розумію... хвилиночку... — і махнув офіціантові.

За чверть години Рюхин самотньо сидів, скорчившись над рибцем¹³⁹, пив чарку по чарці, розуміючи й визнаючи, що виправити в його житті вже нічого не можна, а можна тільки забути.

Поет змарнував свою ніч, поки інші бенкетували, і тепер розумів, що повернути її годі. Досить лише підвести голову від лампи угору до неба, щоб збагнути, що ніч згинула без вороття. Офіціанти, кваплячись, зривали скатертини зі столів. В котів, що шастали коло веранди, був вранішній вигляд. На поета нестримно навалювався день.

Розділ 7

НЕХОРОША КВАРТИРА

Якби наступного ранка Стьопа Лиходееву сказали б так: «Стьопо! Тебе розстріляють, якщо ти цієї ж хвилини не встанеш!» — Стьопа відповів би млосним, ледь чутним голосом: «Розстрілюйте, робіть зо мною, що хочете, але я не встану».

Де там устати, — йому здавалося, що він не подужає розклепити очей, тому що, ледь-ледь він зробить це, як мигне блискавка й голову його вмить рознесе на кавалки. У цій голові гупав тяжкий дзвін, між очними яблуками й склепленими повіками пропливали бурі плями з вогняно-зеленою торочкою, і на довершення усього нудило, причому здавалося, що нудота ця пов'язана зі звуками якогось докучливого патефона¹⁴⁰.

Стьопа силкувався щось пригадати, та пригадувалось тільки одне — що, здається, учора й хтозна де він стояв із серветкою в руці й намагався поцілувати якусь даму, причому обіцяв їй, що наступного дня, і пункт опівдні, прийде до неї в гості. Дама від цього відмагалася, кажучи: — Ні, ні, мене не буде вдома!» — а Стьопа вперто стояв на своєму: «А я от візьму та й прийду!»

Ні що то була за дама, ні котра тепер година, ні яке число та якого місяця — Стьопа абсолютно не знав і, що найгірше, не міг збагнути, де він є. Він посилювався з'ясувати бодай останнє й для цього розклепив злиплі повіки лівого ока. У напівтемряві щось тьмяно відсвічувало. Стьопа нарешті впізнав трюмо й збагнув, що лежить горілиць в себе на ліжку, тобто на колишньому ювеліршиному ліжку, в спальні. Тут йому так шибнуло в голову, що він заплющив око й застогнав.

Пояснімо: Стьопа Лиходеев, директор театру Вар'єте¹⁴¹, отямився ранком у себе в тій самій квартирі, де він мешкав

спільно з покійним Берліозом, у великому шестиповерховому будинку, покоєм розташованому на Садовій вулиці¹⁴².

Слід сказати, що квартира ця — № 50 — давно вже мала якщо не недобру, то, в усякому разі, дивну репутацію. Ще два роки тому власницею її була вдова ювеліра де Фужере. Анна Францівна¹⁴³ де Фужере, п'ятдесятирічна поважна та дуже діловита дама, три кімнати з п'ятьох винаймала пожилцям: одному, що був на прізвище, здається, Біломут, і другому — із втраченим прізвищем.

І от два роки тому почалися в квартирі несповідимі події: з цієї квартири люди стали безслідно зезати.

Якось вихідного дня до квартири з'явився міліціант, викликав до передпокою другого пожилця (прізвище котрого втратилось) і сказав, що того просять на хвилинку зайти до відділку міліції в чомусь розписатися. Жилець наказав Анфісі, відданій і давній хатній служниці Анни Францівни, сказати, в разі, як до нього дзвонитимуть, що він повернеться за десять хвилин, і пішов разом із коректним міліціантом у білих рукавичках. Та не повернувся він не тільки за десять хвилин, але й узагалі не повернувся. Найдивнішим за усе є те, що, очевидно, з ним разом зез і міліціант.

Набожна, а відвертіше сказати — марновірна, Анфіса так напрямцем і кинула дуже засмученій Анні Францівні, що це чаклунство й що вона пречудово знає, хто потяг і жильця й міліціанта, тільки проти ночі не хоче казати.

Ну, а чаклунству, звісно, хай лиш воно розпочнеться, а там вже його нічим не зупинити. Другий пожилець зник, згадати б, у понеділок¹⁴⁴, а в середу ніби крізь землю провалився Біломут, але, щоправда, за інших обставин. Ранком за ним заїхала, як завжди, машина, щоб відвезти його на службу, і відвезла, та назад нікого не привезла й сама більше не повернулася.

Горе й жах мадам Біломут не піддаються описові. Та ба, і те і друге було нетривалим. Тієї самої ночі, повернувшись з Анфісою з дачі, на яку Анна Францівна чомусь спішно поїхала, вона не застала вже громадянки Біломут у квартирі. Ба більше: двері обох кімнат, замешканих подружжям Біломут, виявилися запечатаними.

Два дні проминули сяк-так. Третього ж дня Анна Францівна, яка знемагала усі ці дні на безсоння, знову ж таки

спішно поїхала на дачу... Чи треба казати, що вона не повернулася!

Анфіса, що зосталася сама, наплакавшись досхочу, лягла спати о другій годині ночі. Що з нею було далі, невідомо, та розповідали мешканці інших квартир, що ніби в № 50 усю ніч було чути якись згуки й ніби до рання у вікнах палилося електричне світло. Ранком з'ясувалося, що й Анфіси немає!

Про зниклих та про клятву квартиру довго в будинку розповідали усякі легенди, такі, наприклад, що ця сухенька й набожна Анфіса буцімто носила на своїх висохлих персах у замшовій торбинці двадцять п'ять великих діамантів, що належали Анні Францівні. Що буцім у дров'яній повітці на тій самій дачі, кул: спішно їздила Анна Францівна, виявились самі собою якись незліченні скарби у вигляді тих самих діамантів, а також золотих грошей царського карбування. І таке інше в тому ж роді. Ну, чого не знаємо, за те не ручимось.

Хай як там воно було, та квартира простояла пустою й запечатаною лише тиждень, а по тому до неї вселилися — покійний Берліоз із дружиною та цей самий Стьопа, теж із дружиною. Цілком природно, що, тільки-но вони потрапили до окаяної квартири, в них теж стало чинитися чорт зна що. А саме, протягом одного місяця зникли обидві дружини. Та ці не безслідно. Про дружину Берліоза розповідали, буцімто її бачили в Харкові з якимось балетмайстром, а дружина Стьопи мовбито виявилася на Божедомці¹⁴⁵, де, як базікали, директор Вар'єте, користаючись зі своїх незлічених знайомств, спромігся здобути їй кімнату, але з однією умовою, щоб і духу її не було на Садовій вулиці...

Отже, Стьопа застогнав. Він хотів був гукнути служницю Груню й зажадати від неї пірамідону, та все-таки зумів збагнути, що це пuste, що ніякого пірамідону Груня, звісно ж, не має. Намагався покликати на поміч Берліоза, двічі простогнав «Мишо... Мишо...», але, як самі розумієте, відповіді не дістав. У квартирі стояла цілковита тиша.

Поворушивши пальцями ніг, Стьопа здогадався, що лежить у шкарпетках, тремтячою рукою провів по стегну, щоб визначити, у штанях він, чи ні, й не визначив. Нарешті, побачивши, що він кинутий та самотній, що нікому стати йому на допомогу, вирішив підвестися, хай яких надлюдських зусиль доведеться докласти до цього.

Стьопа розклепив злиплі повіки й побачив, що відбивається в трюмі у вигляді людини з розпатланим сторч у різні боки волоссям, з набряклою, вкритою чорною щетиною фізіономією, із закипілими очима, в брудній сорочці з коміром та краваткою, в кальсонах та в шкарпетках.

Таким він побачив себе в трюмі, а поряд із люстром уздрів невідомого чоловіка, одягненого в чорне і в чорному береті.

Стьопа сів на ліжку й скільки міг витріщив набігли кров'ю очі на невідомого.

Мовчанку порушив цей невідомий, промовивши низьким тяжким голосом: із іноземним акцентом наступні слова:

— Добрий день, найсимпатичніший Степане Богдановичу!

Сталася павза, після якої, зробивши над собою страшне зусилля, Стьопа вицідив:

— Що ваша ласка? — і сам вразився, не пізнавши свого голосу. Слово «що» він вимовив дискантом, «ваша» — басом, а «ласка» йому зовсім не вийшло.

Незнайомець приязно всміхнувся, витяг великого золотого годинника з діамантовим трикутником на віку, видзвонив одинадцять разів і сказав:

— Одинадцять! І акурат година, як я дожидаюся вашого пробудження, бо ви призначили мені бути в вас о десятій. От я й тут!

Стьопа намацав на стільці поруч із ліжком штани, прошепотів:

— Пробачте... — надяг їх і хрипко спитав: — Скажіть, будь ласка, ваше прізвище?

Говорити йому було тяжко. За кожним словом хтось штрикав йому голкою до мозку, спричиняючи пекельного болю.

— Як? Ви й прізвище моє забули? — тут невідомий посміхнувся.

— Пробачте... — прохарчав Стьопа, вчувши, що похмілля дарує його новим симптомом: йому здалося, що підлога край ліжка пішла десь, і що цієї хвилини він головою униз полетить ік чортовій матері в тартар.

— Дорогий Степане Богдановичу, — промовив відвідувач, проникливо посміхаючись, — жодний пірамідон вам не допоможе. Йдіть за давнім мудрим правилом — клин

клином виганяй. Єдине, що поверне вас до життя, це дві стопки горілки з гострою та гарячою закускою.

Стьопа був хитрою людиною і, хоч би як недужим він був, зміркував, що як його вже прихопили в такому стані, слід визнати усе.

— Відверто кажучи, — почав він, насилу ворущачи язиком, — учора я трішки...

— Ані слова більше! — відповів візитер і від'їхав із кріслом убік.

Стьопа, витріщаючи очі, побачив, що на маленькому столику сервовано тацю, на якій є нарізаний білий хліб, паюсна ікра у вазочці, мариновані гриби на тарілочці, щось у каструльці і, нарешті, горілка в місткій ювеліршиній карафці. Особливо вразило Стьопу те, що карафа запітніла з холоду. Втім, це було зрозуміло — вона містилася в полоскальниці, набитій льодом. Накрито, одне слово, було чисто, вміло.

Незнайомиць не дав Стьопиному подивові розвинутися до міри хворобливої й спритно налив йому пів стопки горілки.

— А ви? — пискнув Стьопа.

— З приємністю!

Тремтячою рукою підніс Стьопа стопку до вуст, а незнайомиць одним проковтом вихилив вміст своєї стопки. Прожовуючи грудку ікри, Стьопа вичавив із себе слова:

— А ви що ж... закусити?

— Дякую, я не закушую ніколи, — відказав незнайомиць і налив по другій. Відкрили каструлю — у ній виявилися сосиски в томаті.

І ось клята зеленява перед очима розтанула, стали вимовлятися слова, і, головне, Стьопа дещо пригадав. А саме, що діло вчора було на Сходні¹⁴⁶, на дачі в автора скетчів Хустова, куди оцей Хустов і возив Стьопу в таксомоторі. Пригадалося навіть, як наймали той таксомотор біля «Метрополя», був ще при цьому якийсь актор не актор... з патефоном у валізці. Так, так, так, це було на дачі! Ще, пам'ятається, скиглили собаки від того патефона. От тільки дама, яку Стьопа хотів поцілувати, залилася нез'ясованою... чорт її знає, хто вона... здається, в радіо служить, а може бути, що й ні.

Вчорашній день, таким чином, помаленьку висвітлювався, та Стьопу тепер куди більше цікавив день сьогодні-

нішній і, зокрема, поява у спальні невідомця, та ще й з закускою та горілкою. От що було б незле роз'яснити!

— Ну, що ж, тепер, сподіваюся, ви пригадали моє прізвище?

Та Стьопа лише сором'язливо всміхнувся й розвів руками.

— Одначе! Я чую, що після горілки ви пили портвайн! Згляньтеся, та хіба ж можна таке робити!

— Я хочу вас попросити, щоб усе це зосталося між нами, — підслесливо сказав Стьопа.

— Авжеж, авжеж! Але за Хустова я, само собою, не поручуся.

— А ви хіба знаєте Хустова?

— Учора в кабінеті в вас бачив мигцем цього індивіда, але досить одного побіжного погляду на його обличчя, щоб збагнути, що він — наволоч, підступник, пристосуванець і підлабузник.

«Чиста правда!» — подумав Стьопа, уражений таким вірним, точним і коротким визначенням Хустова.

Так, учорашній день ліпився з дрібків, але усе-таки тривога не полишала директора Вар'єте. Річ у тім, що в цьому вчорашньому дні зяяла величenna чорна діра. Ось цього самого незнайомця в береті, воля ваша, Стьопа в своєму кабінеті вчора аж ніяк не бачив.

— Професор чорної магії Волянд¹⁴⁷, — вагомо сказав візитер, бачивши Стьопині скрути, і розказав усе ряд по ряду.

Учора вдень він приїхав з-за кордону до Москви, відразу з'явився до Стьопи й запропонував свої гастролі у Вар'єте. Стьопа зателефонував до Московської обласної видовищної комісії й питання це узгодив (Стьопа сполотнів і закліпав очима), підписав з професором Воляндром контракт на сім виступів (Стьопа розтулив рота), умовився, що Волянд прийде до нього для уточнення подробиць о десятій годині ранку сьогодні... Оце Волянд і прийшов!

Прийшовши, він був зустрінутий покоївкою Грунею, яка пояснила, що сама вона допіру прийшла, що вона нахожа, що Берліоза вдома немає, а що як візитер воліє бачити Степана Богдановича, то нехай іде до нього до спальні сам. Степан Богданович так міцно спить, що розбудити його вона не береться. Побачивши, в якому стані Степан Богда-

нович, артист послав Груню до найближчого гастроному по горілку та закуску¹⁴⁸, до аптеки по лід і...

— Дозвольте з вами розрахуватися, — проскиглив вбитий Стьопа й став шукати гаманця.

— О, яка дурниця! — вигукнув гастролер і слухати більше нічого не схотів.

Отже, горілка й закуска стали зрозумілими, та все-таки на Стьопу жаль було поглянути: він абсолютно не пам'ятав нічого про контракт і, хоч убийте, не бачив учора цього Волянда. Так, Хустов був, а Волянда не було.

— Дозвольте глянути в контракт, — тихо попросив Стьопа.

— Прошу, прошу...

Стьопа глянув у бомагу й заціпенів. Усе було на місці. Найперше власноручний Стьопин хвацький підпис! Навскіс напис збоку рукою фіндиректора Римського з дозволом видати¹⁴⁹ артистові Волянду в рахунок належних йому за сім виступів тридцяти п'яти тисяч рублів десять тисяч рублів. Ба більше: тут була й розписка Волянда в тому, що він ці десять тисяч уже одержав!

«Що ж це таке?!» — подумав згорьований Степан, і голова йому запаморочилася. Починаються зловіщі провали в пам'яті?! Але, само собою, по тому, як контракт було показано, подальші вирази здуміння були б просто-таки непристойними. Стьопа попросив у гостя дозволу на хвилину відлучитися і, як був у шкарпетках, побіг до передпокою до телефону. Дорогою він гукнув у напрямі кухні:

— Груню!

Але ніхто не озвався. Тут він поглянув на двері до кабінету Берліоза, що були поряд із передпокою, і тут, як кажуть, остовпів. На ручці дверей він розгледів величезну сургучну печать на шнурку. «Отакої! — гаркнув хтось у голові Стьопи. — Цього ще бракувало!» — І тут Стьопині думки побігли вже двоїстою рейковою колією, але, як завжди буває під час катастрофи, в один бік і взагалі чорт зна куди. Голов'яну Стьопину кашу важко навіть передати. Тут і чортівня з чорним беретом, холодною горілкою і неймовірним контрактом, — а тут іще до усього цього, чи не любо, печать на дверях! Тобто кому хочете скажіть, що Берліоз щось там накоїв, — не повірять, їй-бо не повірять! Одне печатать, ось вона! Отак...

І тут закублилися в мозкові Стьопі якісь дуже прикрі микитки про статтю, яку, як на ту пеню, недавно він всучив Михайлові Олександровичу до надрукування в журналі. І стаття, між нами кажучи, ні в кут, ні в двері! І нікчемна, і грошей копійки...

Відразу слід за спомином про статтю промайнув спомин про якусь сумнівну розмову, що відбувалася, згадати б, двадцять четвертого квітня увечері отут, в їдальні, коли Стьопа вечеряв з Михайлом Олександровичем. Тобто, звичайно, у повному розумінні слова, розмову цю сумнівною назвати не можна (не пристав би Стьопа на таку розмову), та це була розмова на якусь непотрібну тему. Цілком вільно було б цю розмову, громадяни, й не затівати. Перед печаттю, немає сумніву, розмова ця могла б вважатися за цілковиту дурницю, а от після печаті...

«Ах, Берліозе, Берліозе! — скипало Стьопі в голові. — Це ж у голову не лізе!»

Та горювати довго не приставало, і Стьопа накрутив номер у кабінеті фіндиректора Вар'єте Римського. Становище Стьопи було дражливе: найперше, іноземець міг образитися на те, що Стьопа перевіряє його після того, як було показано контракт, та й з фіндиректором розмовляти було вкрай тяжко. Справді бо, не спитати ж його так: «Скажіть, чи укладав я вчора з професором чорної магії контракт на тридцять п'ять тисяч рублів?» Так запитувати не годиться!

— Так! — почувся в слухавці пронизливий, неприємний голос Римського.

— Здрастуйте, Григорію Даниловичу, — тихо промовив Стьопа, — це Лиходеев. От яка справа... гм... гм... в мене сидить цей... е... артист Волянд... Так от... я хотів запитати, як стоять справи з сьогоднішнім вечором?..

— Ах, чорний маг? — озвався в слухавці Римський. — Афіші зараз будуть.

— Ага, — кволим голосом сказав Стьопа, — ну бувайте...

— А ви скоро прийдете? — спитав Римський.

— За пів години, — відповів Стьопа і, повісивши слухавку, стиснув гарячу голову руками. Ач, яка виходила паскудна штука! Що ж це з пам'яттю, громадяни? Га?

Однак далі баритися в передпокої було незручно, і Стьопа відразу уклав плян: усіма засобами приховати свою

неймовірну забудькуватість, а зараз щонайперше хитро випитати в іноземця, що він, власне, має намір сьогодні показувати у ввіреному Стьопі Вар'єте?

Тут Стьопа повернувся від апарата і в дзеркалі, що стояло в передпокої, давно не витираному ледачою Грунею, виразно побачив якогось дивного суб'єкта — довгого, мов жердина, і в пенсне (ах, якби тут був Іван Миколайович! Він впізнав би цього суб'єкта відразу!). А той відбився й одразу зник. Занепокоєний Стьопа глибше зазирнув у передпокій, і вдруге його колихнуло, бо в дзеркалі пройшов здоровезний чорний кіт і так само зник.

Стьопа урвалося серце, він похитнувся.

«Що ж це таке? — подумав він, — чи я не божеволюю? Звідки ці відображення?!» — він заглянув до передпокою й полохливо заволав:

— Груню! Який тут кіт в нас швендяє? Звідки він? І хтось ще з ним?!

— Не турбуйтеся, Степане Богдановичу, — озвався голос, але не Груні, а гостя зі спальні. — Кіт цей мій. Не нервуйте. А Груні немає, я відіслав її до Воронежа, на батьківщину. Вона жалілася, що ви їй відпустку замахлювали.

Слова ці були настільки несподіваними й недоладними, що Стьопа вирішив, що недочув. У цілковитому сум'ятті він підтюпцем побіг до спальні й заляк на порозі. Волосся йому ворухнулося, і на лобі з'явився розсип дрібного поту.

Гість був у спальні вже не сам, а в товаристві. У другому кріслі сидів той самий тип, що примарився йому в передпокої. Тепер його було ясно видно: вуса-пір'їнки, скельце пенсне зблискує, а другого скельця немає. Та виявилися в спальні речі й дещо гірші: на ювеліршиному пуфі в розв'язній позі розвалився дехто третій, а саме — страшених розмірів чорний кіт із стопкою горілки в одній лапі й виделкою, на яку він встиг підчепити маринованого гриба, в другій.

Світло, і без того слабке в спальні, вже зовсім стало меркнути Стьопі в очах. «Ось як, виявляється, з'їжджають з глузду!» — подумав він і вхопився за одвірок.

— Я бачу, ви дещо заскочені, дорогоцінний Степане Богдановичу? — провідався Волянд в Стьопи, що цокотів зубами. — Проте дивуватися немає з чого. Це мій почет.

Тут кіт випив горілку, і Стьопина рука ковзнула одвірком додолу.

— І почет цей потребує місця, — правив Волянд, — тим-то дехто з нас зайвий в квартирі. І мені здається, що цей зайвий — саме ви!

— Вони, вони! — цапиним голосом заспівав довгий картатий, у множині кажучи про Стюпу. — Взагалі вони останнього часу страшенно свинячать. Пиячать, вступають у зв'язки з жінками, користають зі свого становища, ні біса не роблять, та й робити нічого не можуть, бо геть не розуміються на тому, що їм доручено. Начальству очі замулюють!

— Машину марно ганяє казенну! — наклепав і кіт, жуячи гриба.

І тут вкоїлася четверта, й то остання з'ява в квартирі, коли Стюпа, зовсім вже сповзши на підлогу, охлялою рукою шкрябав одвірочок.

Впрост із дзеркала трюма вийшов маленький, але надзвичай плечистий, в котелку на голові¹⁵⁰, з рота якого стирчало ікло, спотворюючи й без того небачено мерзенну фізіономію. Та до того ще й вогняно-рудий.

— Я, — устряв до розмови цей новий, — взагалі не розумію, як він потрапив у директори, — рудий гутнявив чимраз то дужче, — він такий самий директор, як я архиерей!

— Ти не скидаєшся на архиерея, Азазелло¹⁵¹, — зазначив кіт, накладаючи собі сосисок на тарілку.

— Я ж це й кажу, — прогутнявив рудий і, повернувшись до Волянда, додав шанобливо: — Дозвольте, мессіре¹⁵², його викинути під усі чорти з Москви?

— А дзусь!! — раптом гаркнув кіт, настовбурчивши шерсть.

І тоді спальня завертілася довкруг Стюпи, й він вдарився об одвірочок головою і, втрачаючи свідомість, подумав: «Я вмираю...»

Та він не вмер. Розклепивши злегка очі, він побачив, що сидить на чомусь кам'яному. Навколо нього щось шуміло. Коли він розплющив очі як слід, він збагнув, що шумить море, і ба, навіть більше, — хвиля колишеться біля самих його ніг, і що, коротко кажучи, він сидить на самому кінці молу, і що над ним блакитне осяйне небо, а позаду — біле місто на горах.

Не знаючи, як діяти в таких випадках, Стьопа звівся на тремтячі ноги й пішов молотом до берега.

На молоті стояв якийсь чоловік, курив, плював у море. На Стюпу він зиркнув дикими очима й перестав плювати.

Тоді Стьопа вступив таку штуку: впав навколішки перед безвісним курцем і вимовив:

— Благаю, скажіть, яке це місто?

— Одначе! — сказав бездушний курець.

— Я не п'яний, — хрипко відповів Стьопа, — зі мною щось скоїлося... я хворий... Де я? Яке це місто?..

— Ну, Ялта...

Стьопа тихо зітхнув, повалився на бік, головою стукнувся об нагрітий камінь молоту. Свідомість полишила його.

Розділ 8

ПРЯ ПРОФЕСОРА З ПОЕТОМ¹⁵⁹

О тій самій годині, як свідомість полишила Стюпу в Ялті, тобто близько половини дванадцятої дня, вона повернулася Іванові Миколайовичу Бездомному, який прокинувся після глибокого й тривалого сну. Деякий час він розмірковував, яким це чином він потрапив до невідомої кімнати з білими стінами, з дивним нічним столиком з якогось світлого металу та з білою шторою, за якою почувалося сонце.

Іван мотнув головою, переконався в тому, що вона не болить, і пригадав, що він у лікарні. Ця думка потягла за собою спомин про загибель Берліоза, та сьогодні він не збудив в Іванові сильного зворушення. Виспавшись, Іван Миколайович став спокійнішим, і міркувати став ясніше. Полежавши якийсь час нерухомо у чистому, м'якому й зручному ліжку, Іван угледів гудзика дзвінка поруч із собою. За звичкою торкати предмети без знадоби, Іван натиснув його. Він сподівався якогось дзвону або явища услід за натискуванням гудзика, але сталося дещо інакше.

В узніжжі Іванової постелі спалахнув матовий циліндр, на якому було написано: «Пити». Постоявши трохи, циліндр став обертатися, аж не вискочив напис: «Няня». Само собою, хитромудрий циліндр вразив Івана. Напис «Няня» змінився написом «Покличте лікаря».

— Гм... — промовив Іван, не знаючи, що робити з цим циліндром далі. Та тут пощастило випадково: Іван натиснув гудзика удруте на слові «Фельдшериця». Циліндр тихо продзеленчав у відповідь, зупинився, згас і до кімнати увійшла повна симпатична жінка в білому чистому халаті й сказала Іванові:

— Доброго ранку!

Іван не відповів, оскільки потрактував це привітання за даних умов недоречним. Справді бо: засадили здорову людину до лікарні, та ще й удають, ніби так воно й треба!

Жінка ж тим часом, не втрачаючи доброзичливого виразу обличчя, за допомогою одного натиску гудзика підняла штору догори, і до кімнати крізь широковічкові й легкі ґрати, що доходили аж до підлоги, лінуло сонце. За ґратами відкрився балкон, за ним берег звивистої річки, а на тому її боці — веселий сосновий бір.

— Будьте ласкаві ванну брати, — запросила жінка, й під руками її розсунулася внутрішня стіна, за якою виявилось ванне відділення й прекрасно обладнана вбиральня.

Іван, хоча й положив з жінкою не розмовляти, не стримався, і дивлячись як вода плеще до ванни широким струменем із сьйливого крана, сказав з іронією:

— Ти ба! Як у «Метрополі»!

— О ні, — з гордістю відповіла жінка, — багато краще. Такого обладнання немає ніде й за рубежем. Вчені й лікарі спеціально приїжджають оглядати нашу клініку. В нас щодня інтуристи бувають.

При слові «інтурист» Іванові відразу пригадався вчорашній консультант. Іван спохмурнів, поглянув спідлоба й сказав:

— Інтуристи... І як ото ви всі тих інтуристів обожнюєте! А серед них, тим часом, усякі трапляються. Я, наприклад, учора з таким познайомився, що любо глянути!

І мало не заходився розповідати про Понтія Пилата, однак стримався, розуміючи, що жінці оповіді ці ні до чого, що все одно допомогти йому вона не може.

Вимитому Іванові Миколайовичу відразу було видано абсолютно все, потрібне чоловікові після ванни: випрасувана сорочка, кальсони, шкарпетки. Але й на тому не край: відчинивши дверцята шафки, жінка вказала всередину її й запитала:

— Що бажаєте надіти — халатика чи піжамку?

Прикріплений до нового житла примусово, Іван ледь руками не сплеснув від зухвалости жінки й мовчки тицьнув пальцем у піжаму з пунсової байки.

Відтак Івана Миколайовича повели пустим і беззвучним коридором і привели до величезних розмірів кабінету. Іван, вирішивши ставитися до усього, що є в цьому на диво

обладнаному будинку, з іронією, відразу подумки охрестив кабінет «фабрикою-кухнею»¹⁵⁴.

Й було за що. Тут стояли шафи й скляні шафки з блискучими нікельованими інструментами. Були крісла надзвичайно складної конструкції, якісь пузаті лампи з сяючими кльошами, без ліку склянок, і газові пальники, й електричні дрови, і зовсім нікому незнайомі прилади.

У кабінеті коло Івана заходилися троє — дві жінки й один чоловік, усі в білому. Насамперед Івана відвели у закуток, за столик, з явною метою про дещо його розпитати.

Іван став обмірковувати становище. Перед ним було три шляхи. Надзвичайно спокушав перший: кинутися на ці лампи й хитромудрі витребеньки, й усі їх ік чортовій бабуні перетрощити й таким чином виявити свій протест за те, що його затримано марно. Але сьогоднішній Іван істотно вже відрізнявся від Івана вчорашнього, і перший шлях видався йому сумнівним: може статися, вони закоріняться в думці, що він шалений божевільний. Тому перший шлях Іван відкинув. Був другий: зразу ж почати розповідь про консультанта й Понтія Пилата. Однак учорашній досвід показав, що цьому оповіданню не вірять або розуміють його якось перекручено. Тому Іван зрікся й цього шляху, вирішивши обрати третій: замкнутися в гордовитому мовчанні.

Повністю цього здійснити не вдалося і, з волі чи з неволі, доводилось відповідати, хоча й скупі й похмуро, на цілу низку запитань. І в Івана випитали геть усе щодо його минулого життя, аж до того, коли та як він хворів на шкарлатину, років з п'ятнадцять тому. Списавши за Іваном цілу сторінку, її перегорнули, й жінка в білому перейшла до опитування про Іванову рідню. Починалась якась морока: хто вмер, коли та на що, чи не пив, чи не хворів венеричними хворобами, й усе в такому роді. Наостанок попросили розказати про вчорашню подію на Патріярших ставах, але дуже не набридали, з повідомлення про Понтія Пилата не чудувалися.

Тут жінка поступилася Іваном чоловікові, і той заходився коло нього інакше й ні про що вже не розпитував. Він виміряв температуру Іванового тіла, полічив пульс, подивився Іванові в очі, світячи до них якоюсь лампою. Потім на допомогу чоловікові прийшла інша жінка, і Івана

кололи, але не боляче, чимось у спину, креслили йому ручкою молоточка якісь знаки на шкірі грудей, стукали молоточками по колінах, через що ноги Івана підскакували, кололи пальця й брали з нього кров, кололи в ліктьовому суглобі, надівали на руки якісь гумові браслети...

Іван лише гірко всміхався подумки й розмірковував про те, як воно все безглуздо й чудно вийшло. Це ж подумати! Хотів застерегти усіх від небезпеки, якою загрожує невідомий консультант, збирався його спіймати, а домігся лиш того, що потрапив до якогось таємничого кабінету для того, щоб розповідати усякі дурниці про дядька Федора, який пив у Вологді запоем. Нестерпне безглуздя!

Нарешті Івана відпустили. Його відпровадили назад до своєї кімнати, де він отримав філіжанку кави, два яйця нам'яко й білий хліб з маслом.

З'ївши та випивши все запропоноване, Іван вирішив дождитися когось головного у цьому закладі й вже від цього головного домогтися й уваги до себе, і справедливості.

І він дочекався його, й дуже скоро, після свого сніданку. Несподівано розчинилися двері до кімнати Івана, і до неї увійшло безліч народу в білих халатах. Поперед усіх ішов ретельно, по-акторському виголений чоловік років сорока п'яти, з приємними, але дуже пронизливими очима й чемними манерами. Увесь почет виказував до нього знаки уваги й пошани, і вхід його вийшов тому дуже урочистим. «Як Понтій Пилат!» подумалося Іванові.

Так, це був, безсумнівно, головний. Він сів на табурета, а всі залишилися стояти.

— Доктор Стравинський¹⁵⁵, — відрекомендувався той, хто сів, Іванові й поглянув на нього приязно.

— Ось, Олександр Миколайовичу, — неголосно сказав хтось в охайній борідці й подав головному кругом списаний Іванів аркуш.

«Цілу справу зшили!» — подумав Іван. А головний обвиклими очима пробіг аркуш, пробурмотів: «Угу, угу...» і обмінявся з оточенням декількома фразами маловідомою мовою.

«І латиною, як Пилат, говорить...» — сумно подумав Іван. Тут одне слово примусило його здригнутися, і це було слово «шизофренія», — о лихо, вже вчора вимовлене

клятим іноземцем на Патріярших ставах, а сьогодні повторене тут професором Стравинським.

«Навіть і це знав!» — тривожно подумав Іван.

Головний, здається, поклав собі за правило погоджуватися з усім і радіти з усього, хоч би що казали йому з оточення, і виказувати це словами «славно, славно...»

— Славно! — сказав Стравинський, повертаючи комусь аркуша, і звернувся до Івана: — Ви — поет?

— Поет, — похмуро відповів Іван, і вперше раптом відчув якусь непоясненну відразу до поезії, і згадані ним зараз-таки свої власні вірші здалися чомусь неприємними.

Наморщуючи лице він, своєю чергою, запитав Стравинського:

— Ви — професор?

На це Стравинський запобігливо-чемно схилив голову.

— І ви — тут головний? — казав далі Іван.

Стравинський і на це вклонився.

— Мені з вами треба говорити, — багатозначно сказав Іван Миколайович.

— На це я й прийшов, — озвався Стравинський.

— Річ от у чому, — почав Іван, відчуваючи, що прийшов його час, — мене тут у божевільні пошили, ніхто не хоче мене слухати!..

— О ні, ми вислухаємо вас дуже уважно, — серйозно й заспокійливо сказав Стравинський, — і в божевільні вас шити нікому не дозволимо.

— То слухайте ж: учора увечері я на Патріярших ставах зустрівся з таємничою особою, іноземцем не іноземцем, який наперед знав про смерть Берліоза і особисто бачив Понтія Пилата.

Почет безмовно й не ворухнувшись слухав поета.

— Пилата? Пилат, це — котрий жив за Ісуса Христа? — мружачись на Івана, спитав Стравинський.

— Той самий.

— Ага, — сказав Стравинський, — а цей Берліоз загинув під трамваєм?

— Оце ж саме його вчора при мені й зарізало трамваєм на Патріярших, причому цей самий загадковий громадянин...

— Знайомий Понтія Пилата? — спитав Стравинський, який, очевидно, відзначався великою тямущістю.

— Саме він, — потвердив Іван, вивчаючи Стравинського, — так от, він сказав наперед, що Анничка розлила соняшникову олію... А він і послизнувся саме на цьому місці! Що ви на це скажете? — багатозначно провідався Іван, сподіваючись справити великий ефект своїми словами.

Та цього ефекту на сталося, і Стравинський дуже просто поставив наступне запитання:

— А хто ж ця Анничка?

Це запитання дещо засмутило Івана, обличчя йому сіпнулося.

— Анничка тут не має жодного значення, — проказав він, нервуючи, — чорти її знають, хто вона така. Ну чулинда якась із Садової. А значення має те, що він наперед, розумієте, наперед знав про соняшникову олію! Ви мене розумієте?

— Чудово розумію, — серйозно відповів Стравинський і, торкнувшись коліна поета, додав: — Не хвилюйтеся й кажіть далі.

— Кажу далі, — сказав Іван, сілячись потрапити в тон Стравинському й знаючи вже з гіркого досвіду, що лише спокій допоможе йому, — так от, цей жахливий тип, а він бреше, що він консультант, має якусь дивовижну силу... Наприклад, за ним поженешся, а наздогнати його немає ніякої змоги. А з ним ще двійко, й теж гарні, але в своєму роді: один довгий у битих скельцях і, до того, неймовірних розмірів кіт, який самостійно їздить у трамваї. Крім того, — оскільки його не перебивали, Іван говорив із щодалі то більшим запалом та переконливістю, — він особисто був на бальконі в Понтія Пилата, в чому немає жодного сумніву. Та що ж це таке? Га? Його треба негайно заарештувати, бо він накоїть небаченого лиха.

— Отож ви й домагаєтеся, щоб його заарештували? Чи правильно я вас зрозумів? — запитав Стравинський.

«Він розумний, — подумав Іван, — слід визнати, що серед інтелігентів теж трапляються напрочуд розумні¹⁵⁶. Цього заперечувати не можна!» — й відповів:

— Цілком правильно! І як це не домагатися, міркуйте самі! А тим часом мене силоміць затримали тут, тицькають у вічі ляпкою, у ванні купають, про дядька Федю чогось розпитують!.. А його вже давно на світі немає! Вимагаю, щоб мене негайно відпустили.

— Ну що ж, славно, славно! — озвався Стравинський, — от усе й з'ясувалося. Справді, який сенс затримувати в шпиталі людину здорову? Гарзд. Я вас негайно выпишу звідси, скоро ви мені скажете, що ви нормальний. Не доведете, а тільки скажете. Отже, ви нормальний?

Тут запала суцільна тиша, і гладка жінка, що вранці опікувалася Іваном, шанобливо поглянула на професора, а Іван ще раз подумав: «А таки розумний».

Пропозиція професора йому дуже сподобалася, однак перш як відповісти, він дуже й дуже подумав, наморщивши лоба, і, нарешті, сказав твердо:

— Я — нормальний.

— От і славно, — полегшено вигукнув Стравинський, — а якщо так, то міркуймо логічно. Візьмемо ваш учорашній день, — тут він повернувся і йому відразу подали Іванів аркуш. — У пошуках невідомої людини, яка відрекомендувалася вам за знайомця Понтія Пилата, ви вчора зробили наступні дії, — тут Стравинський став загинати довгі пальці, позираючи то в аркуш, то на Івана, — повісили на груди іконку, було?

— Було, — похмуро погодився Іван.

— Зірвалися з паркану, пошкодили обличчя. Так? З'явилися до ресторану з засвіченою свічкою в руці, в самій білизні й у ресторані побили когось. Привезли вас сюди зв'язаним. Потрапивши сюди, ви телефонували до міліції й просили прислати кулемети. Потому зробили спробу викинутися з вікна. Так? Тепер питання: чи можна, діючи таким чином, будь-кого впіймати чи заарештувати? І якщо ви людина нормальна, то самі відповісте: аж ніяк. Ви хочете піти звідси? Прошу. Але дозвольте вас поспитати, куди ви попрямуєте звідси?

— Звісно куди, до міліції, — відповів Іван уже не так твердо й дещо гублячись під поглядом професора.

— Просто звідси?

— Угу.

— А на квартиру до себе не заїдете? — швидко спитав Стравинський.

— Та ніколи тут заїжджати! Поки я по квартирах стану розїжджати, він ушиється!

— Так. А що ж ви скажете в міліції перш за все?

— Про Понтія Пилата, — відповів Іван Миколайович, і очі його взялися похмурою імлюю.

— Ну от і славно! — вигукнув скорений Стравинський і, звернувшись до того, хто був з борідкою, наказав: — Федоре Васильовичу, випишіть, будь ласка, громадянина Бездомного в місто. Але цю кімнату не займати, постільну білизну не міняти. За дві години громадянин Бездомний знову буде тут. Ну що ж, — звернувся він до поета, — успіху вам не зичу, бо в цей успіх ані на йоту не вірю. До скорого побачення! — Він встав, а почет його ворухнувся.

— На якій підставі я знову буду тут? — тривожно спитав Іван.

Стравинський ніби чекав на це запитання, відразу всівся знову й промовив:

— На тій підставі, що, тільки-но ви з'явитесь у кальсонах до міліції і скажете, що бачилися з людиною, яка особисто бачила Понтія Пилата, — як тієї ж миті вас привезуть сюди, й ви знову потрапите до цієї самої кімнати.

— До чого тут кальсони? — розгублено оглядаючись, спитав Іван.

— Найбільше Понтій Пилат. Але й кальсони також. Бо ж казенну білизну ми з вас знімемо, й видамо вам ваш одяг. А доправили вас сюди в кальсонах. Проте на квартиру до себе ви заїхати аж ніяк не збиралися, хоча я й натякнув вам на це. Далі піде Пилат... і діло готове!

Тут щось страшне скоїлося з Іваном Миколайовичем. Його воля немов розкололася, він відчув, що він кволий, що потребує ради.

— То що ж робити? — спитав він, цього разу вже боязко.

— Ну от і славно! — озвався Стравинський. — Це найрезонніше запитання. Тепер скажу вам, що з вами сталося. Учора хтось вас дуже настрахав і засмутив розповіддю про Понтія Пилата та іншими речами. І от ви, знервована, зашарпана людина, пішли містом, розповідаючи про Понтія Пилата. Цілком природно, вас беруть за божевільного. Ваш порятунок тепер тільки в одному — в цілковитому спокої. І вам неодмінно слід залишитися тут.

— Але ж його треба впіймати! — вже благально вигукнув Іван.

— Гарзд, але самому ж бо навіщо бігати? Положіть на папір усі ваші підозри та обвинувачення проти цієї людини. Немає нічого простішого, як переслати вашу заяву куди слід, і якщо, як ви гадаєте, ми маємо діло із злочинцем, усе це з'ясується дуже скоро. Але тільки одна умова: не

напружуйте голови й старайтеся менше думати про Понтія Пилата. Чи ж мало що можна розповісти! Та не всьому слід вірити.

— Зрозумів! — рішуче заявив Іван. — Прошу видати мені папір і перо.

— Видайте папір і коротенького оливця, — наказав Стравинський гладкій жінці, а Іванові сказав так: — Але сьогодні радив би не писати.

— Ні, ні, сьогодні ж, неодмінно сьогодні, — стривожено вигукнув Іван.

— Ну добре. Тільки не напружуйте мозку. Не вийде сьогодні, вийде завтра.

— Він втече!

— О ні, — впевнено заперечив Стравинський, — він ніде не втече, ручуся вам. І пам'ятайте, що тут в нас вам усіма засобами допоможуть, а без цього у вас нічого не вийде. Ви мене чуєте? — раптом проиняжливо запитав Стравинський і заволодів обома руками Івана Миколайовича. Узявши їх у свої, він довго, просто дивлячись у вічі Іванові, повторював: — Вам тут допоможуть... ви чуєте мене? Вам тут допоможуть... вам тут допоможуть... Вам прийде полегша. Тут тихо, спокійно... Вам тут допоможуть...

Іван Миколайович зненацька позіхнув, вираз обличчя його злагіднішав.

— Так, так, — тихо сказав він.

— Ну от і славно! — за своїм звичаєм завершив бесіду Стравинський і підвівся. — До побачення! — він потиснув руку Іванові і, вже виходячи, повернувся до того, що був із борідкою, і сказав: — Так, а кисень спробуйте... і ванни.

За кілька секунд перед Іваном не було ні Стравинського, ні почту. За ґратами у вікні, проти полуденного сонця, пишався радісний весняний бір на другому березі, а ближче виблискувала річка.

Розділ 9

КОРОВ'ЄВСЬКІ ШТУЧКИ

Никанора Івановича Босого, голову житлового товариства будинку № 302-біс на Садовій вулиці в Москві¹⁵⁷, де мешкав покійний Берліоз, пообсідали страшенні клопоти, починаючи від минулої ночі з середи на четвер.

Опівночі, як ми вже знаємо, приїхала до будинку комісія, в якій брав участь Желдибін, викликала Никанора Івановича, повідомила його про загибель Берліоза й разом із ним попрямувала до квартири № 50.

Там було проведено опечатування рукописів і речей покійного. Ні Груні, нахожій покоївки, ні легковажного Степана Богдановича того часу в квартирі не було. Комісія оголосила Никанорові Івановичу, що рукописи покійною будуть нею узяті до впорядкування, що житлоплоща покійного, тобто три кімнати (колишні ювеліршині кабінет, вітальня і їдальня), переходять під оруду житлотовариства, а речі небіжчика підлягають зберіганню на вказаній житлоплощі аж до зголошення спадкоємців.

Вістка про загибель Берліоза розбіглася по всьому будинкові з якоюсь дивовижною швидкістю, і з сьомої години ранку в четвер до Босого стали телефонувати, а згодом і власною особою з'являтися із заявами, в яких містилися претенсії на житлоплощу покійного. Протягом двох годин Никанор Іванович прийняв таких заяв тридцять дві штуки.

У них містилися благання, погрози, кляузи, доноси, обіцянки зробити ремонт власним коштом, посилення на нестерпну тісноту та неспромогу жити в одній квартирі з бандитами. Посеред іншого вражав своєю мальовничою силою опис викрадення пельменів, укладених впрост до кишені піджака, в квартирі № 31, були ще дві обіцянки заподіяти собі смерть і одне визнання таємної вагітності.

Никанора Івановича викликали до передпокою його квартири, брали за рукав, щось шепотіли, підморгували й обіцяли віддячити.

Мука ця тривала до початку першої години дня, коли Никанор Іванович просто втік із своєї квартири до приміщення правління біля воріт, та як зуздрів він, що й там на нього чигають, втік і звідти. Якось відбившись від тих, що гонилися, наступаючи йому на п'яти, через асфальтове подвір'я, Никанор Іванович сховався у шостому під'їзді й піднявся на п'ятий поверх, де й містилася оця погана квартира № 50.

Відсапнувшись на підійсті, опасистий Никанор Іванович подзвонив, але йому ніхто не відчинив. Він подзвонив ще раз і ще раз і став бурчати й тихо лаятися. Але й тоді не відчинили. Терпець Никанорові Івановичу увірвався, й він, діставши з кишені в'язку дублікатів ключів, що належали правлінню, владною рукою відчинив двері й зайшов.

— Агов, служниці! — прокричав Никанор Іванович у напівтемному передпокої. — Як тебе? Груня чи що? Тебе немає?

Ніхто не озвався.

Тоді Никанор Іванович звільнив двері кабінету від печаті, витяг з портфеля складаного метра й ступив до кабінету. Ступити він ступив, але зупинився в заскоченні у дєрях і аж стрепенувся.

За столом покійного сидів невідомий, худючий і довгий громадянин у картатому спінджачку, в жокейському картузику і в пенсне... ну, словом кажучи, той самий.

— Ви хто такий будете, громадяніне? — сполошено запитав Никанор Іванович.

— Ба! Никанор Іванович, — заверещав брязкучим тенором несподіваний громадянин і, скочивши, привітав голову силоміцним та несподіваним рукостисканням. Вітання це аж ніяк не втішило Никанора Івановича.

— Я вибачаюся, — промовив він підозріло, — ви хто такий будете? Ви — особа офіційна?

— Ех, Никаноре Івановичу! — задушевно вигукнув невідомий. — Що таке офіційна особа чи неофіційна? Усе це залежить від того, з якої точки зору дивитися на предмет. Усе це, Никаноре Івановичу, умовне й хитке. Сьогодні я неофіційна особа, а завтра, дивись, офіційна! А буває й назворот, та ще й як буває!¹⁵⁸

Міркування це ані якою мірою не вдоволило голову домоуправління. Будучи природою своєю взагалі підозріливою людиною, він дійшов висновку, що громадянин, який патякає перед ним, — особа саме неофіційна, а може статися, й гуляща.

— Та хто ви такий будете? Як вас на прізвище? — щораз суворіше запитував голова й навіть став наступати на невідомого.

— На прізвище я, — нітрохи не знітившись від суворости, обізвався громадянин, — ну, скажімо, Коров'єв. Та чи не бажаєте закусити, Никаноре Івановичу? Без церемоній! Га?

— Я вибачаюся, — вже обурюючись, промовив Никанор Іванович, — які тут закуски! (Слід зізнатися, хоча воно й прикро, що Никанор Іванович був вдачею своєю дещо грубиянистий.) — На половині небіжчика сидіти не дозволяється! Ви що тут робите?

— Та ви присядьте, Никаноре Івановичу, — нітрохи не гублячись, верещав громадянин і став вихлятися, пропонуючи голові крісло.

Геть розлютившись, Никанор Іванович відкинув крісло й заверещав:

— Та хто ви такий?

— Я, з ласки вашої, стою перекладачем при особі іноземця, який має резиденцію у цій квартирі, — відрекомендувався той, хто назвав себе Коров'євим, і цокнув підбором рудого нечищеного черевика.

Никанор Іванович розтулив рота. Наявність якогось іноземця, та ще й з перекладачем, у цій квартирі стала йому цілковитим сюрпризом, і він зажадав пояснень.

Перекладач охоче пояснив. Іноземний артист пан Волянд був люб'язно запрошений директором Вар'єте Степаном Богдановичем Лиходєєвим замешкати на час своїх гастролей, приблизно тиждень, у нього в квартирі, про що він ще вчора написав Никанорові Івановичу з проханням прописати іноземця тимчасово, поки сам Лиходєєв з'їздить до Ялти.

— Нічого він мені не писав, — здивовано сказав голова.

— А ви порийтеся в себе в портфелі, Никаноре Івановичу, — солодко запропонував Коров'єв.

Никанор Іванович, знизуючи плечима, відкрив портфель й знайшов у ньому лист Лиходєєва.

— І як оце я про нього забув? — тупо дивлячись на розкритого конверта, промимрив Никанор Іванович.

— Чи таке ще бува, чи таке ще бува, Никаноре Івановичу! — затріскотів Коров'єв. — Забудькуватість, забудькуватість, і перевтома, і підвищений кров'яний тиск, любий наш друже Никаноре Івановичу! Я сам забудькуватий до жаху. Яюсь за чаркою я розповім вам кілька фактів із моєї біографії, ви обрегочетесь!

— І коли ж Лиходєєв їде до Ялти?!

— Та він вже поїхав, поїхав! — заверещав перекладач. — Він, знаєте, вже котить! Він вже чорт зна де! — тут перекладач замахав руками як вітряк крилами.

Никанор Іванович заявив, що йому треба особисто побачити іноземця, та при цьому дістав од перекладача відмову: ніяк неможливо. Зайнятий. Дресує кота.

— Кота, як хочете, можу показати, — запропонував Коров'єв.

Від цього, своєю чергою, відмовився Никанор Іванович, а перекладач зразу ж зробив голові несподівану, але доволі цікаву пропозицію.

Зважаючи на те, що пан Волянд нізащо не бажає жити в готелі, а жити він звик просторо, то от чи не здасть житло-товариство на тиждень, доки триватимуть гастролі Волянда в Москві, йому всю квартиру, тобто разом із кімнатами небіжчика?

— Воно ж йому байдуже, небіжчикові, — пошепки сипів Коров'єв, — йому тепер, самі погодьтеся, Никаноре Івановичу, квартира ця ні до чого?

Никанор Іванович з деяким ваганням заперечив, що, мовляв, іноземцям належить жити в «Метрополі», а ніяк не на приватних квартирах.

— Кажу ж вам, вередливий, як чорт зна що! — зашепотів Коров'єв. — Ну не бажає! Не любить він готелів! Он де вони мені сидять, ті інтуристи! — інтимно побідкався Коров'єв, тицькаючи пальцем у свою жилаву шию. — Вірите, усю душу вимотали! Приїде... й або нашпигунить, як останній сучий син, або ж привередами усі нерви повисотує: і те йому не так, і це не так!.. А вашому товариству, Никаноре Івановичу, найповніша вигода й очевидний профіт. А за ціну він не дбатиме. — Коров'єв озирнувся, а потім шепнув на вухо голові: — Мільйонер!

Пропозиція перекладача містила ясний практичний глузд, пропозиція була дуже солідною, та щось напрочуд несолідне було й в манері перекладача говорити, і в його вбранні, й у цьому мерзенному, ні на що не придатному пенсне. Внаслідок цього щось неясне гнітило душу голови, й усе-таки він вирішив пристати на пропозицію. Річ у тім, що в житлотоваристві був, на жаль, пречималий дефіцит. До осені треба було закупляти нафту до парового опалення, а на яке купило — хтозна. А з інтуристивими грішми, хіба що, можна було б викрутитися. Та діловий та обачливий Никанор Іванович заявив, що йому перш за все доведеться узгодити це питання з інтуристивським бюро.

— Розумію, — скрикнув Коров'єв. — Як це без узгодження! Обов'язково! Ось вам телефон, Никаноре Івановичу, і негайно узгоджуйте¹⁵⁹. А щодо грошей не стидайтесь, — пошепки додав він, тягнучи голову до передпокою до телефону, — з кого ж ще брати, як не з нього! Якби ви бачили, яку він має віллу в Ніцці! Та наступним літом, як поїдете за кордон¹⁶⁰, спеціально заїжджайте подивитись — ахнете!

Справа з інтуристивським бюро залагодилася телефоном з надзвичайною, що вразило голову, швидкістю. Виявилось, що там вже знають про намір пана Волянда жити в приватній квартирі Лиходеева й проти цього нітрохи не заперечують.

— От і чудово! — верещав Коров'єв.

Трохи ошелешений його тріскотнею, голова заявив, що житлове товариство погоджується здати на тиждень квартиру № 50 артистові Волянду з оплатою по... — Никанор Іванович зам'явся дещо й сказав:

— По п'ятсот рублів на день.

Тут Коров'єв остаточно вразив голову. Злодійкувато підмигнувши в бік спальні, звідки було чути м'які стрибки тяжкого kota, він просичав:

— За тиждень це, отже, виходить три з половиною тисячі?

Никанор Іванович подумав, що він додасть до цього: «Ну й обжирайло ж ви, Никаноре Івановичу!» — та Коров'єв сказав зовсім інше:

— Та хіба ж це сума? Просіть п'ять, він дасть.

Розгублено всміхнувшись, Никанор Іванович і сам не помітив, як опинився край письмового столу покійника, де

Коров'єв з несамовитою швидкістю й спритністю начеркав у двох примірниках контракт. Відтак він злітав із ним до спальні й повернувся, причому обидва примірники виявились розгонисто підписані іноземцем. Підписав контракт і голова. Тут Коров'єв попросив розписочку на п'ять...

— Літерами, літерами, Никаноре Івановичу!.. тисяч рублів... — і з словами, що якимось не пасували до серйозної справи: — Айн, цвай, драй! — виклав голові п'ять новесеньких банківських пачок.

Відбулося підрахування, пересипуване жартами й приповідками Коров'єва на взір «грошик лік любить», «своє очко — глядко» та іншого такого ж.

Перелічивши гроші, голова одержав від Коров'єва паспорт іноземця для тимчасової прописки, уклав його, і контракт, і гроші до портфеля і, якимось не стримавшись, сором'язливо попросив контрамарочку¹⁶¹.

— Про що мова! — заревів Коров'єв. — Скільки вам квиточків, Никаноре Івановичу, дванадцять, п'ятнадцять?

Ошелешений голова пояснив, що контрамарок йому потрібно лише двійко, йому й Пелагії Антонівні, його дружині.

Коров'єв відразу вихопив записника й хвацько виписав Никанорові Івановичу контрамарочку на дві особи в першому ряду. І цю контрамарочку перекладач лівою рукою проворно всучив Никанорові Івановичу, а правою вклав до другої руки голови грубу хрустку пачку. Зиркнувши на неї оком, Никанор Іванович густо почервонів і став її відштовхувати від себе.

— Цього не можна... — белькотів він.

— І слухати не стану, — зашепотів до самого вуха його Коров'єв, — у нас не можна, а в іноземців можна. Ви його образите, Никаноре Івановичу, а це негоже. Ви трудилися...

— Суворо карається, — тихо-претихо прошепотів голова й озирнувся.

— А де ж свідки? — прошепотів до другого вуха Коров'єв. — Я вас питаю, де вони? Що ви?

І тут сталося, як твердив згодом голова, диво: пачка сама залізла йому до портфеля. А потім голова, якийсь охлялий і навіть розбитий, опинився на сходах. Вихор думок бурхав у його голові. Тут крутилася й ця вілла в Ніцці, і дресований кіт, і думка про те, що свідків і справді не було, й що Пелагія Антонівна зрадіє з контрамарки. Це були безладні думки,

але загалом приємні. А проте десь якась голочка на самому дні душі поколювала голову. Це була голочка занепокоєння. А поза тим, ось тут на сходах голову, немов грець, вразила думка: «А як же оце потрапив до кабінету перекладач, коли на дверях була печать? І як він, Никанор Іванович, про це не запитав?» Якийсь час голова, неначе баран, глипав на східці, потім вирішив наплювати на все й не мучити себе хитромудрим питанням...

Щойно голова залишив квартиру, зі спальні пролунав низький голос:

— Мені цей Никанор Іванович не сподобався. Він ошуст і пройда. Чи не можна зробити так, щоб він більше не приходив?

— Мессіре, вам досить лиш це наказати!.. — озвався звідкілясь Коров'єв, але не брязкучим, а дуже чистим і лунким голосом.

І зразу ж клятий перекладач опинився в передпокої, навертів там номер і став чомусь дуже плаксиво говорити до слухавки:

— Алло! Вважаю за обов'язок повідомити, що наш голова житлотовариства будинку номер триста два-біс на Садовій, Никанор Іванович Босой спекулює валютою. У цей момент у його квартирі номер тридцять п'ять у вентиляції, у вбиральні, в газетному папері — чотириста доларів. Говорить мешканець означеного будинку з квартири номер одинадцять Тимофій Квасцов. Але благаю тримати в таємниці моє ім'я. Боюся помсти вищевикладеного голови.

І повісив слухавку, падлюка.

Що далі діялося в квартирі № 50, невідомо, та відомо, що діялося в Никанора Івановича. Замкнувшись в себе у вбиральні на гачок, він витяг із портфеля пачку, всучену йому перекладачем, і пересвідчився, що в ній чотириста рублів. Цю пачку Никанор Іванович замотав у клапоть газети й засунув у вентиляційний хід.

За п'ять хвилин голова сидів за столом у своїй маленькій їдальні. Дружина його принесла з кухні акуратно покраяного оселедчика, зрясна поприсипуваного зеленою цибулею. Никанор Іванович налив ляфітничка¹⁶², випив, налив другого, випив, підчепив на виделку три крайці оселедця... і тут подзвонили, а Пелагія Антонівна внесла димучу каструлю, з першого погляду на яку зразу можна було

здогадатися, що в ній, у гущі вогняного борщу, криється те, смачнішого від чого немає на світі, — міzkова кістка.

Проквiтнувши слину, Никанор Іванович загарчав, як пес:

— А пуття б вам не було! Поїсти не дають. Не впускай нікого, мене немає, немає. Щодо квартири скажи, щоб перестали базікати. За тиждень буде засідання...

Дружина побігла до передпокою, а Никанор Іванович ополоником потяг із вогнедишного озера — її, кістку, тріснуту вповодж. І цієї хвилини до їдальні зайшли двоє громадян, а з ними чомусь дуже бліда Пелагія Антонівна. Поглянувши на громадян, побілів і Никанор Іванович і підвівся.

— Де нужник? — заклопотано запитав перший, що був у білій косоворотці.

На обідньому столі щось грюкнуло (це Никанор Іванович впустив ополоника на клейонку).

— Тут, тут, — скоромовкою відповіла Пелагія Антонівна.

І прибулі відразу попростували до коридору.

— А в чому річ? — тихо запитав Никанор Іванович, йдучи слідком за прибулими. — В нас нічого такого в квартирі не може бути... А в вас документики... я вибачаюся...

Перший на ходу показав Никанорові Івановичу документику, а другий тієї ж миті опинився стоячи на табуреті у вбиральні, з рукою, засунутою у вентиляційний хід. В очах Никанорові Івановичу померкло. Газету зняли, та в пачці виявилися не рублі, а невідомі гроші, чи то сині, чи то зелені, із зображеннями якогось дідугана. А втім, усе це Никанор Іванович розгледів неясно, перед очима йому плавали якісь плями.

— Доляри у вентиляції, — задумливо сказав перший і запитав Никанора Івановича м'яко й ввічливо: — Ваш пакуночок?

— Ні! — відповів Никанор Іванович страшним голосом. — Підкинули вороги!

— Таке буває, — погодився той, перший, і знову ж таки м'яко додав: — Ну що ж, треба решту здавати.

— Не маю я! Не маю, Богом свідчуся, ніколи в руках не тримав! — у відчаї заверещав голова.

Він кинувся до комоду, з гуркотом витяг шухляду, а з неї портфеля, безладно при цьому викрикуючи:

— Ось контракт... перекладач-гадюка підкинув... Коров'єв... у пенсне!

Він відкрив портфеля, глянув у нього, сунув до нього руку, посинів з лиця і впустив портфеля у борщ. У портфелі нічого не було, ні Стьопиноного листа, ні контракту, ні грошей, ні контрамарок. Тобто геть нічого, крім складаного метра.

— Товариші! — оскаженіло зарепетував голова. — Тримайте їх! В нас в домі нечиста сила!

І тут вже не знати що привиділось Пелагії Антонівні, та тільки вона, сплеснувши долонями, скрикнула:

— Покайся, Іваничу! Тобі знижка вийде!

З очима, набіглими кров'ю, Никанор Іванович заніс кулаки над головою жінки й прохарчав:

— У, дурепа клята!

Тут він охляв і опустився на стільця, очевидно, вирішивши підкоритися неминучому.

У цей час Тимофій Кіндратович Квасцов на підійсті сходів припадав до замкової шпари в дверях квартири голови то вухом, то оком, знемагаючи від цікавості.

За п'ять хвилин мешканці будинку, що були на подвір'ї, бачили, як голова в супроводі ще двох осіб пройшов навпростець до воріт дому. Розповідали, що Никанора Івановича було не впізнати, що він хитався, проходячи, немов п'яний, і щось белькотів.

А ще за годину безвісний громадянин з'явився до квартири № 11 саме в той час, коли Тимофій Кіндратович розповідав іншим пожилцям, захилинаючись насолодою, як захурдичили голову, пальцем виманив з кухні Тимофія Кіндратовича до передпокою, щось йому сказав і разом із ним пропав.

Розділ 10
ВІСТІ З ЯЛТИ

Тієї години, як скоїлося нещастя з Никанором Івановичем, недалеко від будинку № 302-біс, на тій самій Садовій, в кабінеті фінансового директора Вар'єте Римського сиділи двоє: сам Римський та адміністратор Варенуха.

Чималий кабінет у другому поверсі театру двома вікнами виходив на Садову, а одним, якраз за спиною фінди-ректора, який сидів за письмовим столом, у літній сад Вар'єте, де були розташовані буфети охолодних напоїв, тир і відкрита естрада. Обстановка кабінету, крім письмового столу, складалася з пачки старих афіш, що висіли на стіні, маленького столика з карафою води, з чотирьох крісел та з підставки в кутку, на якій стояв запорошений давній макет якогось рєзю. Ну, само собою, була ще в кабінеті невеликого розміру пошарпана, облуплена вогнетривка каса, по ліву руку від Римського, поряд із письмовим столом.

Сидячи за столом, Римський з самого ранку перебував у недоброму настрої, а Варенуха, на противагу йому, був дуже пожвавлений і якимсь надмір неспокійно діяльний. Тим часом виходу його енергії не було.

Варенуха ховався тепер у кабінеті фінди-ректора від контрамаркарів, які труїли йому життя, особливо в дні зміни програми. А сьогодні саме й був такий день.

Тільки-но починав дзвонити телефон, Варенуха підносив слухавку й брехав у неї:

— Кого? Варенуху? Його немає. Вийшов з театру.

— Задзвони ти, будь ласка, Лиходєєву ще раз, — роздратовано сказав Римський.

— Та нема його вдома. Я вже Карпова посилав. Нікого немає в квартирі.

— Чорт знає що таке, — сичав Римський, клацаючи на лічильній машинці¹⁶³.

Двері розчинились, і капельдинер утягнув грубу паку щойно надрукованих додаткових афіш. На зелених аркушах червоними літерами було надруковано:

**СЬОГОДНІ Й ЩОДНЯ В ТЕАТРІ ВАР'ЄТЕ
ПОНАД ПРОГРАМОЮ:
ПРОФЕСОР ВОЛЯНД
СЕАНСИ ЧОРНОЇ МАГІЇ З ПОВНИМ Ї ВИКРИТТЯМ**

Варенуха, відступивши від афіші, накинутої ним на макет, помилувався нею й загадав капельдинерові негайно пустити усі примірники на розклеювання.

— Хороше, прикмітно, — зазначив Варенуха по виході капельдинера.

— А мені вкрай не до вподоби ця витівка, — злісно поглядаючи на афішу крізь рогові окуляри, бурчав Римський, — та й взагалі я дивуюся, як йому дозволили це поставити.

— Ні, Григорію Даниловичу, не кажи, це дуже витончений крок. Тут уся сіль у викритті.

— Не знаю, не знаю, жодної соли тут немає, і завжди він вмудрує щось таке! Хоч би показав того мага. Ти сам його бачив? І де він його викопав, чорти його знають!

З'ясувалося, що Варенуха, так само як і Римський, не бачив мага. Учора Стьопа («як навіжений», мовляв Римський) примчав до фіндиректора з написаною вже чернеткою договору, відразу звелів її переписати й видати гроші. Й маг той накивав п'ятами, і ніхто його не бачив, крім самого Стюпи.

Римський витяг годинника, побачив, що той показує п'ять хвилин на третю, й геть ооскаженів. І справді! Лиходеев дзвонив десь об одинадцятій годині, сказав, що прийде за пів години, та не тільки не прийшов, але й з квартири зник!

— Мені ж робота стоїть! — вже гарчав Римський тицяючи пальцем в купу непідписних паперів.

— Чи, бува, не потрапив він, як Берліоз, під трамвай? — мовив Варенуха, тримаючи коло вуха слухавку, з якої чулися густі, тривалі й згола безнадійні сигнали.

— А добре б було... — ледь чутно крізь зуби сказав Римський.

Цієї самої миті увійшла до кабінету жінка у форменій куртці, в кашкеті, у чорній спідниці та в тапках. З малої суминки на пасі жінка дістала біленького квадратика й зошита й запитала:

— Де тут Вар'єте? Надблизкавка вам¹⁶⁴. Розпишіться.

Варенуха чиркнув якусь закарлючку в зошиті в жінки, і щойно двері за нею затріснулися, розкрив квадратика.

Прочитавши телеграму, він закліпав очима й передав квадратика Римському.

У телеграмі було надруковано таке: «Ялти Москву Вар'єте Сьогодні пів дванадцятю карний розшук з'явився шатен нічний сорочці штанях без чобіт психічний назвався Лиходеевим директором Вар'єте Телеграфуйте ялтинський розшук де директор Лиходеев».

— Тиць, моя радість! — вигукнув Римський і додав: — Ще сюрприз!

— Лжедимитрій¹⁶⁵, — сказав Варенуха й заговорив до слухавки телефону: — Телеграф? Рахунок Вар'єте. Прийміть надблизкавку... Ви чуєте?.. «Ялта, карний розшук... Директор Лиходеев Москві Фіндиректор Римський»...

Незалежно від повідомлення про ялтинського самозванця, Варенуха знову заходився телефоном розшукувати Стюпу абиде і, природна річ, ніде його не знайшов.

Саме тоді як Варенуха, тримаючи в руках слухавку, розмірковував, де б йому іще задзвонити, увійшла та сама жінка, що принесла й першу блискавку, і вручила Варенусі нового конвертика. Квапливо розкривши його, Варенуха прочитав надруковане й свиснув.

— Чого іще? — нервово сіпнувшись, запитав Римський.

Варенуха мовчки подав йому телеграму, й фіндиректор побачив у ній слова: «Благаю вірити кинутий Ялти гіпнозом Волянда телеграфуйте блискавкою карному розшуку потвердження особи Лиходеев».

Римський і Варенуха, торкаючись один одного головами, перечитували телеграму, а перечитавши, мовчки вступилися один на одного.

— Громадяни! — раптом розсердилась жінка. — Розпишуйтесь, а тоді вже будете мовчати досхочу! Я ж блискавки розношу.

Варенуха, не зводячи очей з телеграми, криво розчеркнувся в зошиті, й жінка зникла.

— Ти ж із ним на початку дванадцятої розмовляв телефоном? — у край спантеличено промовив адміністратор.

— Та сміх казати! — пронизливо закричав Римський. — Розмовляв чи не розмовляв, та не може він бути зараз у Ялті! Це смішно!

— Він п'яний... — сказав Варенуха.

— Хто п'яний? — спитав Римський, і знову обидва утупилися один в одного.

Що телеграфував з Ялти якийсь самозванець або божевільний, в цьому сумнівів не було; та от що було дивне: звідки ж ялтинський містифікатор знає Волянда, який заледве вчора приїхав до Москви? Звідки він знає про зв'язок між Лиходєєвим та Воляндром?

— «Гіпнозом...» — повторював Варенуха слово з телеграми. — Звідки ж йому відомо про Волянда? — він покліпав очима й раптом скрикнув рішуче: — Та ні, дурниці, дурниці, дурниці!

— Де він зупинився, той Волянд, чорт його забирай? — запитав Римський.

Варенуха відразу зв'язався з інтуристівським бюро і, на превеликий подив Римського, повідомив, що Волянд зупинився в квартирі Лиходєєва. Накрутивши затим номер лиходєївської квартири, Варенуха довго слухав, як густо гуде в слухавці. Серед цих гудків звідкілясь здалека почувся тяжкий, похмурий голос, що проспівав: «... скали, мой приют...»¹⁶⁶ — і Варенуха вирішив, що до телефонної мережі кудююсь прорвався голос із радіотеатру.

— Не відповідає квартира, — сказав Варенуха, відкладаючи слухавку на важіль, — спробувати хіба що подзвонити ще...

Він не доказав. У дверях з'явилася усе та ж сама жінка, й обидва, і Римський, і Варенуха, підвелися їй назустріч, а вона вийняла з суминки вже не білого, а якогось темного аркушика.

— Це вже стає цікаво, — процідив крізь зуби Варенуха, проводжаючи поглядом жінку, яка поспіхом ішла геть. Першим заволодів аркушиком Римський.

На темному тлі фотографічного паперу ясно позначалися чорні писані рядки:

«Доказ мій почерк мій підпис Блискавкою потвердження встановить таємний нагляд Воляндром Лиходєєв».

За двадцять років своєї діяльності в театрах Варенуха перебачив усякого, та тут він відчув, що розум йому облягається немов полудою, і він нічого не зумів вимовити, крім життєвої й до того ж геть несусвітної фрази:

— Цього не може бути!

Римський натомість вчинив не так. Він підвівся, прочинив двері, гаркнув у них кур'єрці, що сиділа на табуреті:

— Нікого, крім листонош, не впускати! — й замкнув кабінета на ключа.

Відтак він дістав з письмового столу стос паперів і став ретельно звіряти грубі, з нахилом уліво, букви в фотографії¹⁶⁷ з літерами в Стьопиних резолюціях та в його ж підписах, споряджених гвинтовою закарлючкою. Варенуха, навалившись на стіл, гаряче дихав у щоку Римського.

— Це його почерк, — нарешті твердо сказав фіндиректор, а Варенуха озвався, мов луна:

— Його.

Здивившись в обличчя Римського, адміністратор здивувався з переміни, що зайшла в цьому обличчі. І без того худий фіндиректор ніби ще дужче змарнів і навіть постарів, а очі його в роговій оправі втратили свою звичну колючість, і з'явилася в них не тільки тривога, але навіть мовби й печаль.

Варенуха вчинив усе, що належить людині в хвилини великого здивування. Він і кабінетом пробігся, і двічі здіймав руки, як розіп'ятий, і випив цілу склянку жовтуватої води з карафи, й вигукував:

— Не розумію! Не розумію! Не ро-зу-мі-ю!

Римський тим часом дивився у вікно й напружено про щось думав. Становище фіндиректора було доволі скрутним. Треба було відразу, не рушивши з місця, винайти звичайні пояснення явищам незвичайним.

Примружившись, фіндиректор уявив собі, як Стьопа в нічній сорочці й без чобіт залазить сьогодні близько половини на дванадцяту до якогось небаченого надшвидкобіжного літака, а потім його ж, Стьопу, і теж о половині на дванадцяту, який стоїть у шкарпетках на аеродромі в Ялті... Чорт зна що таке!

Може статися, це не Стьопа сьогодні розмовляв з ним телефоном із власної своєї квартири? Ні, це говорив Стьопа. Чи ж йому не знати Стьопиноного голосу! Та хай би сьогодні й не Стьопа говорив, то не далі як учора, надвечір,

Стьопа зі свого кабінету з'явився до цього самого кабінету з цим ідіотичним договором і допікав фіндиректорові своєю легкодумністю. Як оце він міг поїхати чи відлетіти, нічого не сказавши в театрі? Та хай би й відлетів учора ввечері, до полудня сьогоднішнього дня не долетів би. Чи долетів би?

— Скільки кілометрів до Ялти? — запитав Римський.

Варенуха припинив свою біганину й заверещав:

— Думав! Уже думав! До Севастополя залізницею близько півтори тисячі кілометрів. Та до Ялти ще накинй вісімдесят кілометрів. Але повітрям, звісно, менше.

Гм... Так... За жодні потяги не може бути й мови. То що ж тоді? Винищувач? Хто ? до якого винищувача пустить Стьопу без чобіт? Навіщо? Може, він зняв чоботи, прилетівши до Ялти? Знову ж таки: навіщо? Та й у чоботях до винищувача його не пустять! Та й винищувач тут ні до чого. Воно ж писано, що з'явився до карного розшуку о половині на дванадцяту дня, а розмовляв телефоном в Москві... стривай-но... тут перед очима Римського виник циферблят його годинника... Він пригадував, де були стрілки. Жах! Це було о двадцятій хвилині на дванадцяту. То що ж це виходить! Якщо припустити, що туж по розмові Стьопа кинувся на аеродром і дістався до нього за п'ять, скажімо, хвилин, що прецінь так само неймовірно, то виходить, що літак, знявшись відразу, за п'ять хвилин подолав більше тисячі кілометрів? Отже за годину він долає понад дванадцять тисяч кілометрів!!! Цього не може бути, а отже, його немає в Ялті.

Що ж зостається? Гіпноз? Ніякого такого гіпнозу, щоб ото жбурнути людину на тисячу кілометрів, на світі немає! Отже, йому верзеться, що він у Ялті? Йому-от може й верзеться, а ялтинському кримінальному розшуку теж верзеться? Та ні, даруйте, такого не буває!.. Але ж телеграфують вони звідти?

Обличчя фіндиректора було достоту страшне. Ручку дверей іззовні в цей час крутили й торсали, і чути було як кур'єрка за дверима у відчай верещала:

— Не можна! Не пуцу! Хоч ріжте! Засідання!

Римський щомога опанував себе, узяв слухавку й сказав до неї:

— Дайте надтермінову розмову з Ялтою.

«Розумно!» — подумки вигукнув Варенуха.

Та розмова з Ялтою не відбулася. Римський відклав слухавку й сказав:

— Ач на лихо, лінія зіпсувалася.

Видно було, що зіпсування лінії його чомусь найдужче засмутило й навіть примусило замислитися. Подумавши трохи, він знов узявся за слухавку однією рукою, а другою став записувати те, що казав до слухавки:

— Прийміть надблизкавку. Вар'єте. Так. Ялта. Кримнальний розшук. Так. «Сьогодні близько половини дванадцятю Лиходєєв розмовляв мною телефоном Москві, крапка. Відтак на службу не з'явився й розшукати його телефоном не можемо, крапка. Почерк потверджую, крапка. Заходи нагляду вказаним артистом вживаю. Фіндиректор Римський».

«Дуже розумно!» — подумав Варенуха, та не встиг він подумати гаразд, як у голові йому промайнули слова: «Глупство! Не може він бути в Ялті!»

Римський тим часом зробив таке: акуратно склав усі одержані телеграми й копію своєї пачкою, пачку вклав до конверта, заклеїв його, написав на ньому декілька слів і вручив його Варенусі, кажучи:

— Негайно, Іване Савелійовичу, особисто відвези. Нехай там розбирають.

«А от це справді розумно!» — подумав Варенуха й сховав конверта до свого портфеля. Потім він ще раз про всяк випадок навертів на телефоні номер Стьопиної квартири, прислухався й радісно й таємничо замигав та загримасував. Римський витягнув шию.

— Артиста Волянда можна попросити? — улесливо запитав Варенуха.

— Вони зайняті, — відказала слухавка деренькучим голосом, — а хто питає?

— Адміністратор Вар'єте Варенуха¹⁶⁸.

— Іван Савелійович? — радісно скрикнула слухавка. — Страшенно радий чути ваш голос! Як здоров'я ваше?

— Мерсі, — здивовано відповів Варенуха, — а з ким я говорю?

— Помічник, помічник його й перекладач Коров'єв, — тріскотіла слухавка, — увесь до ваших послуг, любий Іване Савелійовичу! Розпоряджайтеся мною, як вам буде завгодно. Отже?

— Пробачте, а що, Степана Богдановича Лиходєєва зараз немає вдома?

— На жаль, немає! Немає! — кричала слухавка. — Поїхав.

— А куди?

— За місто кататися на машині.

— К... як? Ка... кататися?... Коли ж він повернеться?

— А сказав, подихаю свіжим повітрям та й повернуся!

— Так... — розгублено сказав Варенуха, — мерсі. Будь ласка, передайте мосьє Волянду, що виступ його сьогодні у третьому відділенні.

— Слухаю. Авжеж. Обов'язково. Щонайдоконче. Терміново. Передам. — уривчасто гупала слухавка.

— На все добре, — дивуючись, сказав Варенуха.

— Прошу прийняти, — говорила слухавка, — мої найщиріші, найгарячіші привіти й побажання! Успіхів! Талану! Всіляких гараздів! Усього!

— Ну певно! Я ж казав! — збуджено кричав адміністратор, — жодної Ялти, а він поїхав за місто!

— Ну, якщо це так, — бліднучи зі злоти, промовив фіндиректор, — то це справді свинство, якому немає назви!

Тут адміністратор підскочив і закричав так, що Римський здригнувся:

— Згадав! Згадав! У Пушкіні відкрилася чебуречна⁶⁹ «Ялта»! Усе зрозуміло. Поїхав туди, нажлуктився й тепер звідти телеграфує!

— Ну, це вже занадто, — сіпаючись щокою, відповів Римський, і в очах йому жевріла справжня тяжка лють, — ну що ж, дорого йому ця прогулянка обійдеться!.. — тут він раптово затявся й нерішуче додав: — Але ж як це, адже ж кримінальний розшук...

— Це бредня! Його власні жарти, — перебив експансивний адміністратор і запитав: — А пакета що ж, везти?

— Обов'язково, — відказав Римський.

І знову розчинилися двері, і ввійшла та сама... «Вона!» — чомусь із тугою подумав Римський. І обидва підвелися назустріч листоноші.

Цього разу в телеграмі були слова:

«Дякую потвердження терміново п'ятсот кримінальний розшук мені завтра вилітаю Москви Лиходєєв».

— Він з глузду з'їхав... — слабко сказав Варенуха.

Римський натомість подзеленчав ключем, вийняв із шухляди вогнетривкої каси гроші, відлічив п'ятсот рублів, подзвонив, вручив кур'єрові гроші й послав його на телеграф.

— Даруй, Григорію Даниловичу, — не вірячи власним очам, промовив Варенуха, — як на мене, ти марно гроші посилаєш.

— Вони прийдуть назад, — озвався Римський тихо, — а от він кріпко відповість за цей пікнічок. — І додав, показуючи на портфеля Варенухи: — Паняй, Іване Савелійовичу, не барись.

І Варенуха з портфелем вибіг із кабінету.

Він спустився на нижній поверх, побачив довжелезну чергу біля каси, довідався в касирки, що та за годину чекає аншлагу, бо публіка просто лавою посунула, щойно побачила додаткову афішу, наказав касирці загнути й не продавати тридцять найкращих місць в ложах і в партері, вискочивши з каси, відразу, йдучи, відбився від настирливих контрамаркарів і пірнув до свого кабінетика, щоб прихопити кепку. Цієї хвилини затріщав телефон.

— Так! — крикнув Варенуха.

— Іван Савелійович? — запиталася слухавка мерзенним гутнявим голосом.

— Його немає в театрі! — крикнув хутко Варенуха, та слухавка зразу його перебила:

— Не клейте дурня, Іване Савелійовичу, а слухайте. Телеграми ці ніде не носіть і нікому не показуйте.

— Хто це говорить? — зревів Варенуха. — Припиніть, громадянине, ці жарти! Вас зараз виявлять! Ваш номер?

— Варенухо, — озвався той самий гидкий голос, — ти руську мову розумієш? Не носи ніде телеграми.

— А, то ви не вгаєте? — закричав адміністратор в люті. — Ну глядіть же! Накладете ви за це! — Він ще прокричав якусь погрозу, та замовк, бо відчув, що в слухавці його ніхто вже не слухає.

Тут у кабінетику якимось хутко стало сутеніти. Варенуха вибіг, затріснувши за собою двері й крізь бічний хід подався до літнього саду.

Адміністратор був збуджений та сповнений енергії. Після зухвалого дзвінка він не сумнівався в тому, що хуліганська згря чинить лихі жарти й що ці жарти пов'язані зі зникненням Лиходеєва. Жадання викрити злочинців душило адміністратора, і, хоч як це дивно, в

ньому зародився передсмак чогось приємного. Так буває, коли людина прагне стати центром уваги, принести куди-небудь сенсаційне повідомлення.

У саду вітер дмухнув в обличчя адміністраторові й засипав йому очі піском, ніби перепиняючи шлях, ніби застерігаючи. Бухнула в другому поверсі рама так, що мало не повилітали шибки, у верховітті кленів і лип тривожно прошелестіло. Засутеніло й посвіжішало. Адміністратор протер очі й побачив, що над Москвою суне жовтобрюха грозова хмара. Вдалині густо завуркотіло.

Хоч як поспішав Варенуха, нездоланна охота потягла його заскочити на мить до літньої вбиральні, щоб на ходу перевірити, чи одягнув монтер у решітку лампу.

Пробігши повз тир, Варенуха потрапив у густу зарость бузку, в якій стояла синява споруда вбиральні. Монтер виявився сумлінною людиною, лампа під дахом у чоловічому відділенні була вже одягнена в металеву решітку, але засмутило адміністратора те, що навіть у передгрозяному присмерку можна було розібрати, що стіни вже були пописані вугіллям та олівцем.

— Ну що ж це за... — почав був адміністратор і раптом почув за собою голос, що промурчав:

— Це ви, Іване Савелійовичу?

Варенуха здригнувся, обернувся й побачив за собою якогось невеликого товстуна, як здалося, з котячою фізіономією.

— Ну я, — неприязно відповів Варенуха.

— Дуже, дуже приємно, — писклявим голосом озвався котоподібний товстун і знагла, розмахнувшись, впіжив Варенусі у вухо так, що кепка злетіла з голови адміністратора й безслідно зникла в отворі сидіння.

Від удару товстуна уся вбиральня освітілася на мить мерехтливим світлом, і в небі озвався громовий удар. Потім ще раз блиснуло, і перед адміністратором виринув другий — маленький, але з атлетичними плечима, рудий, як вогонь, одне око з більмом, рот з іклом. Цей другий, будиши, очевидно, лівшею, зацідив адміністраторові у друге вухо. У відповідь знову ж таки торохнуло в небі, й на гонтовий дах убиральні ринула злива.

— Що ви, товари... — прошепотів очманілий адміністратор, зміркував відразу, що слово «товариші» ніяк не пасує шибеникам, що напали на людину в громадській

вбиральні, прохарчав: — Грома... — зметикував, що й цієї назви вони не гідні, й дістав третього страшного стусана невідомо від кого з двох, аж кров з носа хлюснула на толстовку.

— Що в тебе в портфелі, паразит? — пронизливо заверещав схожий на kota. — Телеграми? А тебе попередили телефоном, щоб ти їх ніде не носив? Попереджали, тебе питаю?

— Попереджи... джали... джили... — захилинаючись, відповів адміністратор.

— А ти усе ж таки побіг? Дай сюди портфеля, гаде! — тим самим гугнявим голосом, що його було чути в телефоні, крикнув другий і видер портфеля з тремтячих рук Варенухи.

І обидва підхопили адміністратора попідручки, виволокли його із саду й понеслися з ним Садовою. Гроза бурхала на повну силу, вода з гучанням і клекотом звергалася в каналізаційні отвори, усюди булькотіло, здувалися хвилі, з дахів хльостало поза ринвами, з підворіть збігали пінні потоки. Усе живе змілося з Садової, і врятувати Івана Савелійовича було нікому. Стрибаючи у мутних ріках і осяваючись блискавками, бандити в одну мить доперли напівживого адміністратора до будинку № 302-біс, влетіли з ним до підворіття, де до стіни тулилися дві босоногі жінки, свої черевики й панчохи тримаючи в руках. Тоді кинулись до шостого під'їзду, і близький до безумства Варенуха був піднесений на п'ятий поверх і кинутий на підлогу в добре знайомому йому напівтемному передпокої квартири Стьопа Лиходєєва.

Тут обидва розбійники згинули, а замість них з'явилася в передпокої зовсім гола дівця — руда, з палаючими фосфоричними очима.

Варенуха збагнув, що це й є найстрашніше з усього, що скоїлося з ним, і, застогнавши, відсахнувся до стіни. А дівця підійшла впритул до адміністратора й поклала долоні рук йому на плечі. Волосся Варенусі стало дуба, бо навіть крізь холодну, просякнуту водою тканину толстовки він відчув, що долоні ці ще холодніші, що вони холодні крижаним холодом.

— Дай-но я тебе поцілую, — ніжно сказала дівця, й коло самих його очей опинились сяючі очі. Тоді Варенуха втратив притомність і поцілунку не вчув.

Розділ 11

РОЗДВОЄННЯ ІВАНА

Бір на протилежному березі річки, ще годину тому освітлений травневим сонцем, скаламутнів, розмазався й розтанув.

Вода суцільною завісою ринула за вікном. У небі раз-у-раз спалахували нитки, небо лускало, кімнату хворого заливало тріпотним моторошним світлом.

Іван тихо плакав, сидячи на ліжку й дивлячись на каламутну, скипілу бульбашками річку. З кожним ударом грому він жалісно зойкав і затуляв обличчя руками. Списані Іваном аркуші валялися по підлозі; їх здуло вітром, що влетів до кімнати перед початком грози.

Потуги поета скласти заяву щодо страшного консультанта не привели ні до чого. Щойно він одержав від гладкої фельдшериці, яку звали Парасковією Федорівною, недогризок оливця й папір, він діловито потер руки й квапливо прилаштувався до столика. Початок він вивів доволі впевнено:

«До міліції. Члена МАССОЛІТу Івана Миколайовича Бездомного. Заява. Учора ввечері я прийшов разом із покійним М. О. Берліозом на Патріярші стави...»

І тут поет заплутався, головню через слово «покійним». Ускач пішла якась бридня: як це так — прийшов з покійним. Не ходять небіжчики! Справді, гляди, ще в божевільні пошиють!

Подумавши так, Іван Миколайович став виправляти написане. Вийшло таке: «...з М. О. Берліозом, згодом покійним...» І це не вдоволило автора. Довелося застосувати третю редакцію, та вона виявилася ще гіршою від перших двох: «...Берліозом, який потрапив під трамвай...» — а тут іще дочепився цей нікому невідомий композитор-однозвонець, і довелося вписувати: «... не композитором...»

Намучившись із цими двома Берліозами, Іван усе закреслив і вирішив розпочати зразу з чогось дуже сильного, щоб відразу привернути увагу читача, і написав, що кіт сідав до трамваю, а тоді повернувся до епізоду з відтятою головою. Голова й пророцтво консультанта напровадили його на думку про Понтія Пилата, і для дужчої переконливості Іван вирішив усе оповідання про прокуратора викласти повністю, з того самого моменту, як той в білому плащі з кривавим підбоем вийшов до колони Іродового палацу.

Іван працював заповзято й перекреслював написане, і вставляв нові слова, й навіть спробував намалювати Понтія Пилата, а потім kota на задніх лапах. Але й рисунки не спомогли, і що далі — то плутанішою та незрозумілішою ставала заява поета.

Під той час, як з'явилася здалека страхітна хмара з димчими окраями та накрила бір і дмухнув вітер, Іван почувив, що знеміг, що із заявою йому не впоратися, не став підбирати розлетілих аркушів і тихо й гірко заплакав.

Добросердна фельдшерка Парасковія Федорівна навідалася до поета під час грози, стривожилась тим, що він плаче, запнула штору, щоб блискавки не страшили хворого, аркушки попідбирала з підлоги й з ними побігла по лікаря.

Той з'явився, зробив заштрик у руку Іванові й запевнив його, що він більше не плакатиме, що тепер усе минеться, усе переміниться й усе забудеться.

Лікар мав рацію. Невдовзі зарічний бір став колишнім. Він змалювався до останнього дерева під небом, яке розчистилося до переднішої повної блакиті, а річка вгамувалася. Тута стала полишати Івана зараз по заштрику, й тепер поет лежав і спокійно дивився на веселку, що розкинулася небом.

Так тривало до вечора, й він навіть не встеріг, як райдуга розтанула і як зажурилося й прилягло небо, як почорнів бір.

Напившись гарячого молока, Іван знову приліг і сам здивувався тому, як змінилися його думки. Якось злагіднішав у пам'яті клятий бісівський кіт, не страшила більше відтята голова, і, полишивши думку про неї, став міркувати Іван, що по суті, у клініці не так уже й зле, що Стравинський розумаха й знаменитість і що мати з ним діло

неабияк приємно. Вечірне повітря до того ж і солодке й свіже після грози.

Дім скорботи засинав. У тихих коридорах згасли матові білі лампи, і замість них згідно з порядком засвітилися слабкі блакитні нічники, і щодалі то рідше за дверима чулися обережні кроки фельдшерниць на гумових доріжках коридору.

Тепер Іван лежав у солодкій знеможі й поглядав то на лампочку під абажуром, що цїдила зі стелі лагідне світло, то на місяця, що виходив з-поза чорного бору, й розмовляв сам із собою.

— Чого, власне, я так схвилювався через те, що Берліоз потрапив під трамвай? — розмірковував поет. — Врешті-решт, та ну його в болото! Хто я, насправді, кум йому чи сват? Коли як слід провентилувати це питання, то виходить, що я, по суті, навіть і не знав гаразд небіжчика. І справді, що мені про нього було відомо? Та нічого, крім того, що був лисий та красномовний до нестями. І далі, громадяни, — правив своєї Іван, звертаючись до когось, — з'ясуймо ось що: з якої це я, поясніть, речі оскаженив на цього загадкового консультанта, мага й професора з порожнім і чорним оком? До чого уся ця безглузда гонитва за ним у підштанках та зі свічечкою в руках, а потому й дикунський шарварок в ресторани?

— Но-но-но, — раптом суворо сказав десь, чи то всередині, чи то над вухом, колишній Іван Іванові новому, — про те, що голову Берліозові відріжуть, він усе ж таки знав заздалегідь? Як це не хвилюватися?

— Про що, товариші, мова! — заперечував новий Іван давньому, колишньому Іванові. — Те, що тут діло нечисте, це зрозуміло навіть дитині. Він особистість неабияка й таємнича на всі сто. Та в тому ж то й є найцікавіше! Людина особисто була знайома з Понтієм Пилатом, чого ж вам ще цікавішого треба? І замість того, щоб знімати оцю дурну бучу на Патріярших, чи не розумніше було б чемно розпитати про те, що було далі з Пилатом і цим заарештованим Га-Ноцри? А я чортзна до чого узявся! Важлива, теж мені, подія — редактора журналу зарізало! То що з того, журнал, може, закрийється? Ну що ж поробиш? Людина смертна і, як справедливо сказано було, раптово смертна. Ну й царство небесне йому! Ну, буде інший редактор і навіть, може, ще красномовніший за попереднього¹⁷⁰.

Подрімавши трохи, Іван новий єхидно запитав старого Івана:

— То хто ж я такий, виходить, в такому разі?

— Дурень! — виразно сказав десь бас, що не належав жодному з Іванів, і надзвичайно схожий на бас консультанта.

Іван, чомусь не образившись на слово «дурень», але навіть приємно вразившись йому, всміхнувся і в напівсні принишк. Сон підкрадався до Івана, і вже примарилася йому і пальма на слонячій нозі, і кіт пройшов осторонь — не страшний, а веселий, і, словом кажучи, ось-ось накриє сон Івана, аж раптом ґрати беззвучно поїхали убік, і на балконі постала таємнича фігура, що ховалася від місячного світла, і посварилася на Івана пальцем.

Іван без усякого остраху підвівся на ліжку й побачив, що на балконі стоїть чоловік. І цей чоловік, притискаючи пальця до губів, прошепотів:

— Цссс!

Розділ 12

ЧОРНА МАГІЯ ТА Ї ВИКРИТТЯ

Маленький чоловік у дірявому жовтому котелку і з грушкуватим малиновим носом, у картатих штанях і лакованих черевиках вїхав на сцену Вар'ете на звичайному двоколісному велосипеді. Під звуки фокстроту він зробив коло, а потім видав звитяжний поклик, від якого велосипед став дибки. Проїхавшись на одному задньому колесі, чоловічок перекинувся догори ногами, вхитрився на ходу відкрити переднє колесо й пустити його за лаштунки, а далі став рухатись на одному колесі, крутячи педалі руками.

На високій металевій щоглі з сідлом нагорі та з одним колесом виїхала огрядна блондинка в трико й спідничці, всіяній срібними зірками, і стала їздити колом. Зустрічаючись з нею, чоловічок видавав вітальні оклики й ногою знімав з голови котелка.

Нарешті, прикотив малюк років восьми із старечим обличчям і засновигав між дорослими на крихтній двоколісці, до якої був прилаштований величезний автомобільний ріжок.

Зробивши декілька петель, увесь гурт під тривожний дріб барабана з оркестри підкотився до самого краю сцени, і глядачі перших рядів охнули та сахнулися, тому що публіці здалося, що уся трійця зі своїми машинами загромотить до оркестри.

Та велосипеди зупинилися якраз тієї миті, коли передні колеса вже нависли, щоб зіслизнути до безодні на голови музикантам. Велосипедисти з гучним окриком «Ап!» зіскочили з машин і розкланялись, причому блондинка посилала публіці поцілунки рукою, а малюк просурмив кумедний сигнал на своєму ріжкові.

Оплески струснули будівлею, блакитна завіса пішла з двох боків і запнула велосипедистів, зелені вогні з написом

«Вихід» біля дверей погасли, а в павутинні трапецій під склепінням, як сонце, спалахнули білі кулі. Настав антракт перед останнім відділенням.

Єдиною людиною, яку аж ніяк не обходили велосипедні чудеса сім'ї Джуллі, був Григорій Данилович Римський. Одинцем він сидів у своєму кабінеті, кусав тонкі губи, а лицем його раз-у-раз перебігали сіпавки. До незвичайного зникнення Лиходеева додалося цілком непередбачене зникнення адміністратора Варенухи.

Римському було відомо, куди він пішов, але він пішов і... не прийшов назад! Римський знизував плечима й шепотів сам до себе:

— Але ж за віщо?!

І, дивна річ, такій діловій людині як фіндиректор, найпростіше було б зателефонувати туди, куди подався Варенуха, і довідатися, що з ним сталося, а тим часом він до десятої години вечора не міг примусити себе зробити це.

О десятій годині, зробивши над собою суте насильство, Римський зняв слухавку з апарата й тут пересвідчився в тому, що телефон його мертвий. Кур'єр доповів, що й інші апарати в будинку зіпсувалися. Ця, звичайно, прикра, та не надприродна подія чомусь остаточно приголомшила фіндиректора, але водночас і втішила: відпала потреба телефонувати.

У той час, як над головою фіндиректора спалахнула й заблимає червона лямпочка, що сповіщала про початок антракту, прийшов кур'єр, який повідомив, що приїхав іноземний артист. Фіндиректора чомусь сіпнуло, і, ставши вже геть чорнішим за ту хмару, він подався за лаштунки, щоб повітати гастролера, оскільки більше вітати було нікому.

До великої гримерні з коридору, де вже тріщали сигнальні дзвінки, під усілякими приводами заглядали цікаві. Тут були фокусники в яскравих халатах та в чалмах, ковзаняр у білій в'язаній куртці, блідий від пудри оповідач і гример.

Прибула знаменитість вразила усіх своїм небаченої довжини фракком дивного крою й тим, що з'явилася в чорній напівмасці. Та найдивнішим за все були двоє супутників чорного мага: довгий картатий в тріснутому пенсне та чорний гладкий кіт, який, увійшовши до гримерні

на задніх лапах, цілком невимушено сів на диван, мружачись на оголені гримувальні лямпіони.

Римський силкувався зобразити на обличчі усмішку, через що воно зробилося кисле і зле, розкланявся з безмовним магом, який сидів поруч із котом на дивані. Рукописання не було. Зате безчельний картатий сам відрекомендувався фіндиректорові, назвавши себе «їхній помічник». Ця обставина здивувала інспектора, і знову ж таки прикро: у контракті абсолютно нічого не згадувалось про жодного помічника.

Вкрай силувано й сухо Григорій Данилович провідався в картатого, що звалився йому на голову, про те, де апаратура артиста.

— Алмазе ви наш небесний, найдорогоцінніший пане директоре, — деренчливим голосом відповів помічник мага, — наша апаратура завсігди при нас. Ось вона! Айн, цвай, драй! — І, покрутивши перед очима Римського вузлуватими пальцями, несподівано витяг із-за вуха в kota власний Римського золотий годинник з ланцюжком, що передтим був у фіндиректора в жилетній кишені під застібнутим піджаком та з прошморгнутих кризь петельку ланцюжком.

Римський мимохіть схопився за живіт, присутні ахнули, а гример, який заглядав у двері, похвально кречнув.

— Ваш годинничок? Прошу одержати, — зухвало посміхаючись, сказав картатий і на брудній долоні подав розгубленому Римському його власність.

— З такими до трамваю не сідай, — тихо й весело шепнув оповідач гримерові.

Та кіт вступнув штуку ліпшу проти номера з чужим годинником. Несподівано підвівшись з дивана, він на задніх лапах підійшов до піддзеркального столика, передньою лапою витяг корка з карафи, налив води у склянку, випив її, встромив корка на місце і гримувальною ганчіркою втер вуса.

Тут ніхто навіть не ахнув, лише роти пороззявляли, а гример захоплено прошепотів:

— Ай, кляса!

Тут утретє тривожно заgrimіли дзвінки, і всі, збуджені в передсмаку цікавого номера, посунули з гримерні геть.

За хвилину в глядачевій залі згасли кулі, спалахнула й дала червонястий відлиск на низ завіси рампа, і в освітленій

проціліні завіси з'явився перед публікою огрядний, веселий як дитя чоловік із голеним обличчям, в пом'ятому фраку та несвіжій білизні. Це був добре відомий усій Москві конферансьє Жорж Бенгальський¹⁷¹.

— Отже, громадяни, — заговорив Бенгальський, всміхаючись усмішкою немовляти, — зараз перед вами виступить... — тут Бенгальський перервав сам себе й заговорив з інакшими інтонаціями: — Я бачу, що кількість публіки до третього відділення ще збільшилася. В нас сьогодні половина міста! Якимось днями зустрічаю приятеля й кажу йому: «Чом не завітаєш до нас? Вчора в нас була половина міста». А він мені відповідає: «А я мешкаю в другій половині!» — Бенгальський зробив павзу, сподіваючись, що станеться вибух сміху, але позаяк ніхто не засміявся, то повів далі: — ...Отже, виступить знаменитий іноземний артист мосьє Волянд із сеансом чорної магії! Ну, ми ж бо з вами розуміємо, — тут Бенгальський усміхнувся мудрою усмішкою, — що її зовсім не існує на світі, і що вона є нічим іншим як забобоном, а просто маестро Волянд високою мірою володіє технікою фокусу, що й буде видно з найбільш цікавої частини, тобто викриття цієї техніки, а позаяк ми усі як один і за техніку, і за її викриття, то попросимо пана Волянда!

Вимовивши усю цю ахінею, Бенгальський зціпив обидві руки долоня до долоні й привітно замахав ними в проріз завіси, через що вона, тихо шурхотючи, і розійшлася в боки.

Вихід мага з його довгим помічником і котом, який ступив на сцену на задніх лапах, дуже сподобався аудиторії.

— Крісло мені, — негучно наказав Волянд, і тієї ж миті, не знати як і звідки, на сцені з'явилося крісло, в якому й всадовився маг. — Скажи мені, люб'язний Фаготе, — провідався Волянд в картатого гаера¹⁷², котрий мав, очевидно, й інше найменування, окрім «Коров'єв», — як на твій погляд, ачей московське народонаселення суттєво змінилося?

Маг поглянув на пришикну, вражену появою крісла з повітря, аудиторію.

— Саме так, мессіре, — неголосно відповів Фагот-Коров'єв.

— Правда твоя. Городяни дуже змінилися, зовнішньо, я кажу, як втім і саме місто. Про костюми годі вже й казати, та з'явилися ці... як їх... трамваї, автомобілі...

— Автобуси, — шанобливо підказав Фагот.

Публіка уважно слухала цю розмову, гадаючи, що вона є прелюдією до магічних фокусів. Лаштунки були забиті акторами й робітниками сцени, й поміж їхніми обличчями виднілося напружене, бліде обличчя Римського.

Фізіономія Бенгальського, що притулився ізбоку сцени, стала виказувати подив. Він ледь-ледь підвів брову і, скориставшись з павзи, промовив:

— Іноземний артист висловлює своє захоплення Московою, що виросла з технічного погляду, а також і москвичанами, — тут Бенгальський двічі всміхнувся, спершу партерові, а потім галереї.

Волянд, кіт і Фагот повернули голови в бік конферансьє.

— Хіба я висловив захоплення? — спитав маг у Фагота.

— Аж ніяк, мессіре, ви жодного захоплення не висловлювали, — відповів той.

— То що ж каже цей чоловік?

— А він попросту збрехав! — гучно, на весь театр оголосив картатий помічник і, звернувшись до Бенгальського, докинув: — Вітання вам, громадянине, збрехавши!

З галереї хлюпнуло смішком, а Бенгальський здригнувся й вирячив очі.

— Та мене, звісно, не стільки цікавлять автобуси, телефони та інша...

— Апаратура! — підказав картатий.

— Саме так, дякую, — поволі тягнув маг тяжким басом, — скільки куди більш важливе питання: чи змінилися ці городяни внутрішньо?

— Так, це найважливіше питання, мосьпане.

У лаштунках стали переглядатися й знизувати плечима, Бенгальський стояв червоний, а Римський був блідий. Та тут, неначе відгадавши початок тривоги, маг сказав:

— Одначе ми заговорилися, дорогий Фаготе, а публіка починає нудитися. Покажи нам на почин що-небудь простеньке.

Заля полегшено ворухнулася. Фагот і кіт розійшлися в різні боки по рампі. Фагот клацнув пальцями, хвацько крикнув:

— Три, чотири! — піймав з повітря колоду карт, стасував її і стрічкою пустив котові. Кіт стрічку перехопив і пустив її назад. Атласна змія фуркнула, Фагот розтулив рота, як пташа, і усю її, карта по карті, заковтав.

По цьому кіт розкланявся, шаркаючи правою задньою лапою, і викликав неймовірний аплодисмент¹⁷³.

— Кляса, кляса! — захоплено кричали за лаштунками.

А Фагот тицьнув пальцем у партер і проголосив:

— Колода ця теперечки, шановні громадяни, лежить у сьомому ряду в громадянина Парчевського, якраз між трьохрублівкою й повісткою про виклик до суду в справі виплати аліментів громадянці Зельковій.

У партері заворушилися, стали підноситись, і, нарешті громадянин, якого, справді, звали Парчевським, геть зашарілий зі здивування, витяг з гаманця колоду й став тицькати нею в повітря, не знаючи, що з нею робити.

— Нехай вона зостанеться вам на згадку! — прокричав Фагот. — Недарма ж ви казали учора за вечерею, що якби не покер, то життя ваше в Москві було б геть нестерпне.

— Стара пісня, — почувлося з галерки, — цей у партері з тієї ж компанії.

— Ви гадаєте? — заверещав Фагот, прищулюючись на галерею. — У таким разі й ви в одній зграї з нами, бо колода лежить у вашій кишені.

На галерці стався рух, і почувся радісний голос:

— Правда! В його! В кишені! Тут, тут... Стривай! Та це ж червінці!¹⁷⁴

Глядачі в партері повернули голови. На галереї якийсь розгублений громадянин знайшов у себе в кишені пачку, перев'язану банківським способом і з написом на обгортці: «Одна тисяча рублів».

Сусіди навалились на нього, а він у захваті колупав нігтем обгортку, намагаючись дізнатися, чи справжні це червінці, чи якісь чарівні.

— Йй-богу, справжні! Червінці! — кричали з галерки радісно.

— Зіграйте й зо мною в таку колоду, — весело попросив якийсь товстун у середині партеру.

— Авек плезір! — озвався Фагот. — Та чому ж з вами одним? Усі візьмуть гарячу участь! — І скомандував: — Прошу дивитися угору!.. Раз! — в руці його з'явився пістолет, він крикнув: — Два! — Пістолет задерся догори. Він крикнув: — Три! — блиснуло, бухнуло, і відразу з-під склепіння, пірнаючи між трапеціями, почали падати до залі білі папірці¹⁷⁵.

Вони кружляли, їх розносило убоки, забивало до галереї, відкидало до оркестри та на сцену. За кілька секунд грошовий дощ, дедалі рясніючи, досяг крісел, і глядачі стали папірці ловити.

Здіймалися сотні рук, глядачі крізь папірці дивилися на освітлену сцену, і бачили найбільш нехибні й праведні водяні знаки. Запах так само не полишав жадних сумнівів: це був ні з чим незрівнянний своїм чаром запах щойно видрукуваних грошей. Спершу веселість, а згодом здивування перейняло увесь театр. Усюди гуло слово «червінці, червінці», чулися вигуки «ах, ах» і веселий сміх. Дехто вже рачкував у проході, нишпорячи під кріслами. Багато стояло на сидіннях, ловлячи верткі, примхливі папірці.

На обличчях міліції спроквола став виказуватись подив, а артисти без церемонії стали вихилатися з-за лаштунків.

У бельетажі почувся голос: «Куди хапаєш? Це моє! До мене летіло!» і другий голос: «Та ти не пхайся, я тебе сам як пхну!» І раптом почувся ляпас. Відразу ж у бельетажі з'явився шолом міліціанта¹⁷⁶, з бельетажу когось повели.

Взагалі збудження більшало, і хтозна чим би це все скінчилося, якби Фагот не припинив грошовий дощ, дмухнувши в повітря.

Двоє молодиків, обмінявшись промовистим і веселим поглядом, знялися з місць і прямісінько почимчикували до буфету. У театрі стояв гук, в усіх глядачів збуджено блищали очі. Так, так, хтозна чим би усе це скінчилося, якби Бенгальський не знайшов у собі сили й не ворухнувся б. Намагаючись дужче запанувати над собою, він за звичкою потер руки і голосом найбільшої гучності заговорив так:

— Ось, громадяни, ми з вами бачили зараз випадок так званого масового гіпнозу. Чисто науковий дослід, що якнайкраще доводить, що жодних чудес і магії не існує. Попросимо ж маестро Волянда викрити нам цей дослід. Зараз громадяни, ви побачите, як ці, нібито грошові, папірці зникнуть так само раптово, як з'явилися.

Тут він заплодував, але сам-один, і на обличчі при цьому грала йому впевнена усмішка, та в очах такої певності аж ніяк не було, радше в них відбивалось бланання.

Глядачам промова Бенгальського не сподобалася. Запала мовчанка, яку перервав картатий Фагот.

— Це знову ж таки випадок так званої брехні, — сповістив він гучним цапиним тенором, — папірці, громадяни, справжні!

— Браво! — уривчато гаркнув бас десь у вишині.

— До речі, оцей, — тут Фагот вказав на Бенгальського, — мені надокучив. Лізе увесь час, куди його не кличуть, брехливими зауваженнями псує сеанс! Що б нам таке з ним зробити?

— Голову йому відірвати! — сказав хтось суворо на галерці.

— Як ви кажете? Га? — нараз озвався на цю жахливу пропозицію Фагот. — Голову відірвати? Це ідея! Бегемот! — закричав він коту. — Роби! Айн, цвай, драй!!

І сталася небачена річ. Шерсть на чорному котові стала сторч, він надривно нявкнув. Тоді зібгався в грудку і, як пантера, махнув просто на груди Бенгальському, а звідти перескочив на голову. Муркочучи, пухлими лапами кіт вчепився в рідке волосся конферансьє і, люто звивши, двома обертами зірвав цю голову з повної шиї.

Дві з половиною тисячі чоловіка в театрі йойкнули як один. Кров фонтанами з розірваних артерій на шиї вдарила угору й залила манишку¹⁷ й фрак. Безголове тіло якось недоладно загребло ногами й сіло на підлогу. У залі почулося істеричне лементування жінок. Кіт передав голову Фаготові, той за волосся підніс її й показав глядачам, і голова ця відчайдушно крикнула на весь театр:

— Доктора!

— Будеш далі молоти усяку верзу? — грізно запитав Фагот в плачної голови.

— Не буду більше! — прохарчала голова.

— Ради Бога, не мучте його! — раптом, покриваючи гамір, долинув з ложі жіночий голос, і маг повернув у бік цього голосу обличчя.

— То що ж, громадяни, пробачити його, чи як? — запитав Фагот, звертаючись до залі.

— Пробачити! Пробачити! — пролунали спершу окремі й переважно жіночі голоси, а потім вони злилися в один хор із чоловічими.

— Як накажете, мессіре? — запитав Фагот в замаскованого.

— Ну що ж, — в задумі озвався той, — люди як люди. Люблять гроші, та це ж завжди було... Людство любить гроші, хоч би з чого б вони були зроблені, чи то зі шкіри, чи з паперу, чи з бронзи або золота. Ну, легковажні... Ну

що ж... і милосердя часом стука до їхніх сердець... звичайні люди... загалом нагадують колишніх... квартирне питання тільки зіпсувало їх... — І гучно наказав: — Надіньте голову.

Кіт, примірявшись якнайретельніше, насадив голову на шию, і вона точно сіла на своє місце, як ніби ніколи й не відлучалася. І головне, навіть близни на шиї ніякої не зосталося. Кіт лапами обмахнув фрак Бенгальського й плястрон, і з них зникли сліди крові. Фагот підняв сидячого Бенгальського на ноги, сунув йому до кишені фрака пачку червінців і випровадив зі сцени з словами:

— Гайда звідси! Без вас веселіше.

Безтямно оглядаючись і хитаючись, конферансьє дочвалав лише до пожежного посту, і там йому зробилось недобре. Він жалібно крикнув:

— Голова моя, голова!

Серед інших до нього кинувся Римський. Конферансьє плакав, ловив у повітрі щось руками, бурмотів:

— Віддайте мою голову! Голову віддайте! Квартиру візьміть, картини візьміть, тільки голову віддайте!

Кур'єр побіг по лікаря. Бенгальського намагалися покласти на диван в гримерні, та він став відбиватися, зробився буйним. Довелося викликати карету. Коли нещасного конферансьє відвезли, Римський побіг назад на сцену й побачив, що на ній діються нові чудеса. Так, до речі, чи це тоді, чи дещо раніше, та тільки маг, разом із своїм полинялим кріслом, шез зі сцени, причому слід сказати, що глядачі зовсім цього не зауважили, захоплені тими надзвичайними речами, що їх розгорнув на сцені Фагот.

А Фагот, спровадивши потерпілого конферансьє, оголосив глядачам таке:

— Оттеперечки, як цього докучайла здихались, відкріймо дамський магазин!

І відразу підлога сцени встелилася перськими килимами, виникли величезні дзеркала, з боків освітлені зеленкуватими трубками, а між дзеркал — вітрини, і в них весело приголомшені глядачі у побачили різних кольорів і фасонів паризькі жіночі плаття. Це в одних вітринах. А в інших з'явилися сотні дамських капелюшків, і з пір'ячком і без пір'ячка, і з пряжками й без них, сотні також туфель — чорних, білих, жовтих, шкіряних, атласних, замшових, і з ремінцями, і з камінчиками. Межи туфель з'явилися футляри парфумів, гори сумочок з антилопової шкіри, із замші,

з шовку, а поміж них — цілі купи карбованих золотих довгастих футлярчиків, у яких буває губна помада.

Чорт зна звідки виникла руда дівиця у вечірньому чорному туалеті, усім гожа дівиця, якби не псував її химерний шрам на шиї, заусміхалася біля вітрин усмішкою господині.

Фагот, улесливо всміхаючись, оголосив, що фірма цілком безплатно проводить обмін старого дамського плаття та взуття на паризькі моделі й паризьке ж взуття. Те саме він додав щодо сумочок, парфумів та іншого.

Кіт став шорхати задньою лапою, передньою і водночас витворюючи якісь жести, властиві швайцарам, які розчиняють двері.

Дівиця, хоча й з хрипотою, але солодко заспівала, гаркавлючи, щось малозрозуміле, та, судячи з жіночих облич у партері, вельми спокусливе.

— Герлен, Шанель номер п'ять, Міцuko, Нарсис Нуар, вечірні плаття, плаття коктейль...¹⁷⁸

Фагот звивався, кіт кланявся, дівиця розчиняла скляні вітрини.

— Прошу! — кричав Фагот. — Без усякої ніяковости й церемоній!

Публіка хвилювалася, та йти на сцену поки що ніхто не наважувався. Та нарешті якась brunетка вийшла з десятого ряду партеру і, всміхаючись так, що їй, мовляв, геть усе байдуже й загалом наплювати, пройшла й бічним трапом піднялася на сцену.

— Bravo! — скричав Фагот. — Вітаю першу відвідувачку! Бегемоте, крісло! Почнемо з взуття, мадам.

Brunетка сіла в крісло, і Фагот відразу ж вивалив на килим перед нею цілу купу туфель.

Brunетка зняла праву туфлю, приміряла бузкову, потупцювала нею в килим, оглянула підбор.

— А вони не мулятимуть? — задумливо спитала вона.

На це Фагот ображено скрикнув:

— Та що ви, що ви! — і кіт з образи нявкнув.

— Я беру цю пару, мосьє, — сказала brunетка гордовито, взуваючи другу туфлю.

Старі туфлі brunетки були викинуті за фіранку, і туди ж подалася й сама вона в супроводі рудої дівиці й Фагота, котрий ніс на плічках кілька модельних платтів. Кіт метушився, помагав і задля більшої важности повісив собі на шию сантиметра.

За хвилию з-поза фіранки вийшла brunетка в такому платті, що всім партером прокотився сподих. Хоробра жінка на диво погарнішала, зупинилась біля дзеркала, повела оголеними плечима, торкнула волосся на потилиці й вигнула, силкуючи зазирнути собі за спину.

— Фірма просить вас узяти це на згадку, — сказав Фагот і подав brunетці відкритого футляра з фляконом.

— Мерсі, — гордовито відповіла brunетка й пішла трапом до партеру. Поки вона йшла, глядачі підхоплювались, торкалися футляра.

І от тут прорвало геть, і зусебіч на сцену пішли жінки. У зграйному збудженому гомоні, смішках та зітханнях почувся чоловічий голос: «Я не дозволю тобі!» — і жіночий: «Деспоте й міщанине, не викручуйте мені руку!» Жінки зникали за фіранкою, залишали там свої плаття й виходили в нових. На табуретках із золоченими ніжками сидів цілий ряд дам, енергійно тупаючи в килим заново узутими ногами. Фагот ставав навколішки, діяв роговою узувачкою, кіт, знемагаючи під купами сумочок і туфель, тягався від вітрини до табуреток і назад, дівця зі спотвореною шиєю то з'являлася, то зникала й дійшла до того, що вже остаточно стала герготіти французькою, і дивним було те, що її з пів слова розуміли усі жінки, навіть ті з них, які не знали жодного французького слова.

Загальне здивування викликав чоловік, що проліз на сцену. Він заявив, що дружина його недужа на грип, і тому він просить переказати їй що-небудь через нього. На доказ того, що він справді жонатий, громадянин ладен був оказати пашпорта. Заява дбайливого чоловіка була зустрінена реготом. Фагот заверещав, що вірить йому, як собі, й без пашпорта, і вручив громадянину дві пари шовкових панчіх, кіт від себе додав футлярчика з помадою.

Спізнілі жінки рвалися на сцену, зі сцени струмилися щасливиці у бальних платтях, у піжамах з драконами, у строгих візитових строях, у капелюшках, насунутих на одну брову.

Тоді Фагот оголосив, що через пізню пору магазин зачинається до завтрашнього вечора от-от за одну хвилину, і несамоविта колотнеча зчинилася на сцені. Жінки нашвидкуруч, без усякої примірки хапали туфлі. Одна, як буря увірвалася за фіранку, скинула там свого костюма й заволоділа першим, на що натрапила, — шовковим, у вели-

чезних букетах, шляфроком і, крім того, встигла підчепити два футляри парфумів.

Пункт за хвилину ляснув пістоletний постріл, дзеркала зникли, провалилися вітрини й табуретки, килим розтанув у повітрі так само, як і фіранки. Останньою зникла височенна купа старих платтів та взуття, і стала сцена знову суворою, порожньою й голою.

Та от тут до дії втрутилася нова дійова особа.

Приємний, гучний і дуже наполегливий баритон почувся з ложі № 2:

— Усе-таки бажано, громадянине артисте, щоб ви негайно викрили перед глядачами техніку ваших фокусів, особливо фокуса з грошовими папірцями. Бажано також повернення конферансьє на сцену. Доля його непокоїть глядачів.

Баритон належав не кому іншому, як почесному гостеві сьогоднішнього вечора Аркадієві Аполлоновичу Семплеярову, голові Акустичної комісії московських театрів¹⁷⁹.

Аркадій Аполлонович містився в ложі з двома дамами: літньою, багато й модно одягненою, і другою — молоденькою й гарненькою, вдягненою простіше. Перша з них, як невдовзі з'ясувалося при складанні протоколу, була дружиною Аркадія Аполлоновича, а друга — далекою родичкою його, початківкою, що подає добрі надії, актрисою, яка приїхала із Саратова і яка мешкає у квартирі Аркадія Аполлоновича та його дружини.

— Пардон! — озвався Фагот. — Я вибачаюся, тут викривати нічого, все ясно.

— Ні, перепрошую. Викриття конче потрібне. Без цього ваші блискучі номери зоставлять по собі гнітюче враження. Глядацька маса вимагає пояснення.

— Глядацька маса, — перебив Семплеярова нахабний блазень, — нібито нічого не заявляла? Але, беручи до уваги ваше вельмишановне бажання, Аркадію Аполлоновичу, я, хай буде так, проведу викриття. Та до цього дозвольте ще один малесенький номерець?

— Чого ж, — поблажливим тоном відповів Аркадій Аполлонович, — але неодмінно з викриттям.

— Слухаю, слухаю. Отже, дозвольте вас запитати, де ви були вчора увечері, Аркадію Аполлоновичу?

При цьому недоречному, ба, либонь, хамському запитанні обличчя Аркадія Аполлоновича змінилося, і то досить-таки дуже змінилося.

— Аркадій Аполлонович учора ввечері був на засіданні Акустичної комісії, — дуже згорда промовила дружина Аркадія Аполлоновича, — але я не розумію, який стосунок це має до магії.

— Уї, мадам!¹⁸⁰ — потвердив Фагот. — Натурально, ви не розумієте. Що ж до засідання, то ви в цілковитій омані. Виїхавши на згадане засідання, яке, до речі, й призначено на вчора не було, Аркадій Аполлонович відпустив свого шофера біля будинку Акустичної комісії на Чистих ставах (увесь театр принишк), а сам на автобусі поїхав на Єлохівську вулицю¹⁸¹ в гості до артистки роз'їзного районного театру Милиці Андріївни Покобатько і прогостював в неї близько чотирьох годин.

— Ой! — стражденно вигукнув хтось у цілковитій тиші.

Молода ж родичка Аркадія Аполлоновича раптом зареготала низьким і страшним реготом.

— Усе зрозуміло! — вигукнула вона. — І я давно вже підозрювала це. Тепер мені ясно, чому ця нездара дістала роль Люїзи!¹⁸²

І знагла, розмахнувшись короткою й грубою ліловою парасолькою, вона вперщила Аркадія Аполлоновича по голові.

А облудний Фагот, чи то пак Коров'єв, прокричав:

— Ось, шановні громадяни, один із випадків викриття, якого так настирливо домагався Аркадій Аполлонович!

— Як посміла ти, негіднице, торкнутися Аркадія Аполлоновича? — грізно запитала дружина Аркадія Аполлоновича, підводячись у ложі на весь свій велетенський зріст.

Другий короткий напад сатанинського сміху пройняв молоду родичку.

— Вже хто-хто, — відказала вона, регочучи, — а я-от смію торкнутися! — і вдруте ляснув сухий тріск парасоля, який відскочив від голови Аркадія Аполлоновича.

— Міліція! Узяти її! — таким моторошним голосом проверещала дружина Семплеярова, що в багатьох похололи серця.

А тут ще кіт вискочив до рампи й раптом гаркнув на увесь театр людським голосом:

— Сеанс закінчено! Маестро! Ушкварте марша!!!

Очманілий диригент, несвідомий того, що робить, змахнув паличкою, і оркестра не заграла, і навіть не

гримнула, і навіть не врепіжила, а саме за мерзенним висловом kota, ушкварила якогось невірогідного, ні на що не схожого за зухвалістю своєю, марша.

На мить примарилося, що ніби чути було колись, під південними зорями, в кафешантані, якісь мало зрозумілі, напівсліпі, але захланні слова цього маршу:

Єво превосходітельство
Любіл дамашніх птіц
І брал пад пакравітельство
Харошенькіх девіц!!!¹⁸³

А може й не було ніяких цих слів, а були інші на ту саму музику, якісь непристойні вкрай. Важить не це, а важить те, що у Вар'єте після цього знялося щось наче як стовпоторіння вавилонське¹⁸⁴. До семплеярівської ложі бігла міліція, на бар'єр лізли цікаві, чулися пекельні вибухи реготу, скажені крики, заглушені золотим дзвоном тарілок з оркестри.

І видно було, що сцена раптово спорожніла й що махляр Фагот, так само як і нахабний котяра Бегемот¹⁸⁵, розтанули в повітрі, зсезли, як передтим зсез маг у кріслі з полинялою оббивкою.

Розділ 13
ЯВЛЕННЯ ГЕРОЯ

Отже, невідомий посварився на Івана пальцем і прошепотів: «Цссс!»

Іван звисив носи з постелі й придивився. З балькона сторожко заглядав до кімнати голений, темноволосий, з гострим носом, стривоженими очима та зі звислим на чоло пасмом волосся чоловік років десь тридцяти восьми.

Упевнившись у тому, що Іван сам, і прислухавшись, таємничий відвідувач осмілів і увійшов до кімнати. Тут побачив Іван, що прибулець одягнений у шпитальне. На ньому була білизна, пантофлі на босу ногу, на плечі накинутий бурий халат.

Прибулий підморгнув Іванові, сховав до кишені в'язку ключів, пошепки запитав: «Можна присісти?» — і діставши ствердного кивка, помістився в кріслі.

— Як це ви сюди потрапили? — підкоряючись сухому, що погрожував, пальцю, пошепки спитав Іван. — Воно ж бальконні ґрати на замках?

— Авжеж, ґрати на замках, — потвердив гість, — але Парасковія Федорівна — премила та на жаль забудькувата людина. Я поцупив в неї місяць тому в'язку ключів і, таким чином, дістав змогу виходити на спільний балькон, а він кружганком обігає увесь поверх, і, таким чином, зрідка навідати сусіда.

— Як ви можете виходити на балькон, то можете й втекти. Чи високо? — поспитався Іван.

— Ні, — твердо відповів гість, — я не можу втекти звідси не тому, що високо, а тому що мені втікати ніде. — І після павзи додав. — Отже, сидимо?

— Сидимо, — відповів Іван, вдивляючись у чорні й дуже неспокійні очі прибульця.

— Так... — тут гість раптом стривожився, — але ви, сподіваюся, не шалений? Бо я, знаєте, не зношу галасу, колотнечі, насильства й усяких речей такого роду. А надто ненависний мені людський крик, байдуже, чи то крик страждання, люті чи будь-який інший крик. Заспокойте мене, скажіть, ви не шалений?

— Учора в ресторані я одному типові по морді зацідив, — мужньо зізнався оновлений поет.

— Підстава? — суворо запитав гість.

— Та, сказати правду, без підстави, — знітившись, відповів Іван.

— Неподобство, — осудив гість Івана й додав: — А крім того, що це ви так кажете: по морді зацідив? Воно ж невідомо, що саме має людина, морду чи обличчя. І, напевно, усе ж таки обличчя. Тож знаєте, кулаками... Ні, це вже ви полиште, і назавжди.

Висповідавши отак Івана, гість запитав:

— Професія?

— Поет, — чомусь неохоче зізнався Іван.

Прибулець засмутився.

— Ох, як мені не щастить! — вигукнув він, та відразу отямився, вибачився й запитав: — А як вас на прізвище?

— Бездомний.

— Ех, ех... — сказав гість наморщившись.

— А вам, що ж, мої вірші не подобаються? — зацікавлено спитав Іван.

— Страшенно не подобаються.

— А ви яких читали?

— Жодних я ваших віршів не читав! — нервово вигукнув відвідувач.

— А як же ж кажете?

— Ну, що ж тут такого, — відповів гість, — неначе я інших не читав? А втім... хіба що диво? Гарзд, ладен повірити на слово. Добрі ваші вірші, скажіть самі?

— Жахливі! — раптом сміливо й щиро промовив Іван.

— Не пишть більше! — попросив прибулець благально.

— Обіцяю й клянуся! — врочисто промовив Іван.

Обітницю скріпили рукостисканням, коли з коридору донеслися м'які кроки й голоси.

— Цсс, — шепнув гість і, вискочивши на балкон, зачинив за собою ґрати.

Заирнула Парасковія Федорівна, спитала, як Іван почувається і чи хоче він спати в темноті чи зі світлом. Іван попросив світло залишити, і Парасковія Федорівна пішла, побажавши хворому доброї ночі. І коли усе вляглося, знову повернувся гість.

Він пошепки повідомив Івана, що до 119-ї кімнати привезли новенького, якогось череваня з багряною фізіономією, який без упину бурмоче щось про якусь валюту у вентиляції та божиться, що в них на Садовій оселилася нечиста сила.

— Пушкіна лає на всі заставки і все кричить: «Куролесов, біс, біс!» — казав гість, тривожно сіпаючись. Вгамувавшись, він сів, сказав: — А втім, подай йому Боже, — і повернувся до бесіди з Іваном: — То через що ж це ви потрапили сюди?

— Через Понтія Пилата, — похмуро глянувши в підлогу, відповів Іван.

— Як?! — забувши обачність, вигукнув гість і сам собі затулив рота рукою. — Разючий збіг! Благаю, благаю, розкажіть!

Чомусь почувуючи довіру до невідомого, Іван, попервах затинаючись і ніяковіючи, а згодом осмілівши, заходився розповідати про вчорашню історію на Патріярших ставах. Так, вдячного слухача одержав Іван Миколайович в особі таємничого викрадача ключів! Гість не пошивав Івана в божевільні, виявив найжвавішу цікавість до того, що чув, і в міру розвитку цього оповідання, нарешті, захопився ним. Він раз-у-раз перепиняв Івана вигуками:

— Ну, ну! Далі, далі, благаю вас. Та тільки, заради усього святого, не проминайте нічого!

Іван нічого й не проминав, йому самому було так легше розповідати, і звільна дістався того моменту, як Понтій Пилат у білій мантиї з кривавим підбоем вийшов на балькон.

Тоді гість молитовно зложив руки й прошепотів:

— О, як я вгадав! Як я усе вгадав!

Опис жадливої смерті Берліоза слухач супроводив загадковим зауваженням, причому очі йому спалахнули люття:

— Одного мені шкода, що на місці цього Берліоза не було критика Латунського або літерата Мстислава Лавровича. — І шалено, але беззвучно скрикнув: — Далі!

Кіт, що платив кондукторці, надзвичайно розвеселив гостя, і він захлинався тихим сміхом, дивлячись, як зворушений успіхом своєї розповіді Іван тихо скакав навкарачки, зображуючи kota з гривеником біля вусів.

— Отак, — розповівши про випадок у Грибоедові, засмутившись та затуманившись, Іван закінчив: — я й опинився тут.

Гість чуло поклав руку на плече бідного поета й сказав так:

— Бідаха поет! Та ви самі, голубе, в усьому винуваті. Не можна було триматися з ним так задирливо й навіть зухвало. От ви й поплатилися. І треба ще подякувати, що це все обійшлося вам стосунково дешево.

— Та хто ж він, врешті, такий? — у збудженні стрясаючи кулаками, спитав Іван.

Гість придивився до Івана й відповів запитанням:

— А ви не западете в неспокій? Ми усі тут люди ненадійні... Виклику лікаря, заштриків та іншої шамотні не буде?

— Ні, ні! — вигукнув Іван, — скажіть, хто він такий?

— Ну добре, — відповів гість, і вагомю, карбуючи кожне слово, сказав: — Учора на Патріярших ставах ви зустрілися з сатаною.

Іван не запав у неспокій, як обіцяв, але був усе ж вкрай ошелешений.

— Не може цього бути! Його не існує.

— Та згляньтеся! Вже кому-кому, але не вам таке казати. Ви були, мабуть, чи не найпершим, хто від нього потерпів. Сидите, самі розумієте, в психіатричній лікарні, а все торочите про те, що його немає. Це, далебі, дивно!

Збитий з пантелику, Іван замовк.

— Тільки-но ви почали його описувати, — вів далі гість, — я вже став здогадуватись, з ким ви учора мали приємність розмовляти. І, бігме, я дивуюся на Берліоза! Ну ви, звісно ж, людина незаймана, — тут гість знову вибачився, — але той, скільки я про нього чув, усе ж таки хоч дещо читав! Перші ж орації цього професора розвіяли всілякі мої сумніви. Його не можна не впізнати, мій друже! А втім, ви... ви мене знову ж вибачте, адже я не помиляюся, ви людина темна?

— Беперечно, — погодився невпізаний Іван.

— Так от... адже навіть обличчя, яке ви описували... різні очі, брови! Пробачте, то ви, либонь, навіть опери «Фауст» не чули?¹⁸⁶

Іван чомусь страшенно зніяковів і, спалахнувши обличчям, щось став белькотіти про якусь поїздку до санаторії до Ялти...

— Ну от, ну от... воно й недивно! А Берліоз, повторюю, мене вражає. Він людина не тільки очитана, але й дуже хитра. Хоча на захист його мушу сказати, що, безсумнівно, Волянд може запорошити очі й людині набагато хитрішій.

— Як?! — своєю чергою крикнув Іван.

— Тихо!

Іван з розмаху ляснув себе долонею по лобі й засипів:

— Розумію, розумію. В нього літера «В» була на візитівці. Овва, оце так штука! — Він помовчав трохи в замішанні, вдивляючись у місяця, що плив за ґратами, й промовив: — То він, виходить, справді міг бути в Понтія Пилата? Адже він тоді вже народився? А мене божевільним називають! — додав Іван, обурено вказуючи на двері.

Гірка зморщина позначилася біля вуст гостя.

— Дивімося правді у вічі, — і гість повернув своє обличчя в бік нічного світила, що бігло крізь хмару. — І ви, і я — божевільні, чого ж відпиратися! Бачите, він вас приголомшив — і ви звихнулися, оскільки в вас, очевидно, сприятливий до цього ґрунт. Та те, що ви розповідаєте, безперечно було в дійсності. Та воно таке вже незвичайне, що навіть Стравинський, геніяльний психіятр, вам, ще б пак, не повірив. Він дивився вас? (Іван кивнув.) Ваш співрозмовник був і в Пилата, і на сніданку в Канта, а тепер оце він навістив Москву.

— Та він тут чорт зна чого накоїть! Як-небудь його треба вловити? — не зовсім певно, та усе ж підвів голову в новому Івані колишній, ще не остаточно добитий Іван.

— Ви вже спробували, та й годі вам, — іронічно озвався гість, — іншим теж не раджу. А що накоїть, то це вже будьте певні. Ах, ах! Як же мені досадно, що зустрілися з ним ви, а не я! Хай все воно й перегоріло, і жар вже затягся золою, та все ж, клянуся, за цю зустріч я віддав би в'язку ключів Парасковії Федорівни, бо мені більше нічого віддавати. Я злидар!

— А нащо він вам знадобився?

Гість довго журився й сіпався, та нарешті промовив:

— Бачте, яка дивна історія, я сиджу тут через того, що й ви, а саме через Понтія Пилата. — Тут гість полохливо озирнувся й сказав: — Річ у тім, що рік тому я написав про Пилата роман.

— Ви — письменник? — зацікавлено спитав поет.

Гість посутенів на виду й пригрозив Іванові кулаком, тоді сказав:

— Я — майстер, — він посуворішав і дістав з кишені халата геть заяложену чорну шапочку з вигаптуваною на ній жовтим шовком літерою «М». Він надів цю шапочку і показався Іванові і в профіль і в фас, щоб довести, що він — майстер¹⁸⁷. — Вона власними руками пошила її мені, — потаємно додав він.

— А як вас на прізвище?

— Я не маю більше прізвища, — з похмурою зневагою відповів дивний гість, — я зрікся його, як взагалі усього в житті. Забудьмо про нього.

— То ви ж хоч про роман скажіть, — делікатно попрохав Іван.

— Будь ласка. Історія моя справді не зовсім звичайна, — повів гість.

...Історик за освітою, він ще два роки тому працював ув одному з московських музеїв, а до того ще приробляв перекладами.

— З якої мови? — з цікавістю спитав Іван.

— Я знаю п'ять мов, окрім рідної, — відповів гість, — англійську, французьку, німецьку, латинську та грецьку. Ну, трішечки ще читаю італійською.

— Чи ти ба! — заздрісно прошепотів Іван.

Жив історик самотньо, не маючи ніде ані рідних і майже не маючи знайомих у Москві. І, уявіть, одного разу виграв сто тисяч рублів.

— Уявіть мій подив, — шепотів гість у чорній шапочці, — коли я сунув руку до коша з брудною білизною й дивлюся: на ній той самий номер, що й в газеті! Облігацію, — пояснив він, — мені в музеї дали.

Вигравши сто тисяч, загадковий гість Івана вчинив так: накупив книжок, кинув свою кімнату на М'ясницькій...¹⁸⁸

— Уу, клята діра! — прогарчав гість.

І найняв в забудовника, у провулку поблизу Арбата, дві кімнати в підвалі маленького будиночка в садку. Службу

в музеї полишив і забрався писати роман про Понтія Пилата.

— Ах, то був золотий вік, — виблискуючи очима, шепотів оповідач. — Цілком окрема квартирка, і ще передпокій, а в ньому мушля з водою, — чомусь особливо гордовито підкреслив він, — маленькі віконця над самим хідничком, що вів від хвіртки. Навпроти, за чотири кроки, під парканом, бузок, липа й клен. Ах, ах, ах! Взимку я рідко бачив у віконці чийсь чорні ноги та чув хряскіт снігу під ними. І в грубі в мене вічно палав вогонь! Та несподівано настала весна, і крізь тьмяні шибки побачив я спершу голі, а перегодом щораз то більше убрані в зелень куці бузку. І от саме тоді, минулої весни, сталося дещо куди чудесніше, аніж одержання ста тисяч рублів. А це, погодьтеся, величезна сума грошей!

— Це так, — визнав уважний слухач Іван.

— Я порозчиняв віконця й сидів у другій, зовсім малесенькій кімнатчині, — гість став відмірювати руками, — отак — диван, а навпроти другий диван, а між ними столик, а на ньому прекрасна нічна лампа, а ближче до віконця книжки, тут маленький письмовий столик, а в першій кімнаті — величезна кімната, чотирнадцять метрів, — книги, книги й груба. Ах, як обставлені були мої кімнати! Незвичайно пахне бузок! І голова мені робилася легкою від втоми, й Пилат летів до кінця...

— Біла мантия, червоний підбій! Розумію! — вигукував Іван.

— Саме так! Пилат летів до кінця, до кінця, і я вже знав, що останніми словами роману будуть: «... П'ятий прокуратор Юдеї¹⁸⁹, вершник Понтій Пилат». Ну, природно, я виходив на прогулянки. Сто тисяч — величезна сума, і я мав прекрасного сірого костюма. Або йшов обідати до якогось дешевого ресторану. На Арбаті був чудовий ресторан, не знаю, чи існує він тепер¹⁹⁰.

Тут очі гостя широко розплющилися, і він шепотів далі, дивлячись на місяця:

— Вона несла в руках огидні, тривожні жовті квіти. Чорт знає, як їх називати, але вони першими чомусь з'являються в Москві¹⁹¹. І ці квіти дуже виразно виділялись на чорному її весняному пальті. Вона несла жовті квіти! Негарний колір. Вона повернула з Тверської до провулка й тут озир-

нулася. Ну, Тверську ви знаєте?¹⁹² Тверською йшли тисячі людей, та ручаюся вам, що побачила вона мене одного й поглянула не так щоб тривожно, а навіть якось хворобливо. І мене враспітла не стільки її краса, скільки незвичайна, ніким не бачена самотність в очах!

Скоряючись цьому жовтому знакові, я теж звернув до провулка й подався слідом за нею. Ми йшли кривим, нудним провулком безмовно, я одним боком, а вона другим. І не було, уявіть, у провулку жодної душі. Я мучився, тому що мені здалося, що з нею треба розмовляти, й тривожився, що не вимовлю жодного слова, а вона піде, і я ніколи більше її не побачу.

І, уявіть, раптом заговорила вона:

— Чи подобаються вам мої квіти?

Я виразно пам'ятаю, як прозвучав її голос, низький доволі-таки, але зі зривами і, хай як воно безглуздо, здалося, що відлуння вдарило у провулку й відбилося від жовтого брудного муру. Я швидко перейшов на її бік, і, підходячи до неї, відповів:

— Ні.

Вона поглянула на мене здивовано, а я раптом і притьма несподівано, збагнув, що все життя кохав саме цю жінку! От так штука, га? Ви, звісно, скажете, божевільний?

— Нічого я не кажу, — вигукнув Іван і додав: — Благаю, далі!

І гість вів далі:

— Так, вона поглянула на мене здивовано, а потім, поглянувши, спитала так:

— Ви взагалі не любите квітів?

У голосі її була, як мені здалося, ворожість. Я йшов поруч із нею, намагаючись іти в ногу їй, на свій подив, геть не почувався зніяковілим.

— Ні, я люблю квіти, та не такі, — сказав я.

— А які?

— Я троянди люблю.

Тут я пошкодував, що це сказав, тому що вона провинно всміхнулася, і кинула свої квіти до ринштоку. Розгубившись дещо, я усе-таки підібрав їх і подав їй, але вона, осміхнувшись, відштовхнула квіти і я поніс їх в руках.

Так йшли ми мовчки якийсь час, доки вона не вийняла мені з рук квіти, не кинула їх на брук, тоді протиснула свою

руку в чорній рукавичці з розліюком у мою, і ми пішли поруч.

— Далі, — сказав Іван, — і не проминайте, будь ласка, нічого.

— Далі? — перепитав гість. — Що ж, далі ви могли б і самі вгадати. — Він раптом утер несподівану сльозу правим рукавом і вів далі: — Любов вискочила перед нами, як з-під землі вискакує вбивця в провулку, і вразила нас відразу обох! Так вражає блискавка, так вражає фінський ніж!¹⁹³ Вона, втім, твердила згодом, що це не так, що кохали ми, певна річ, одне одного бозна-відколи, не знаючи одне одного, ніколи не бачивши, і що вона жила з іншим чоловіком, і я там тоді з цією, як її...

— З ким? — спитав Бездомний.

— З цією... ну... з цією, ну... — відповів гість і зацигляв пальцями.

— Ви були одружені?

— Ну так, оце ж я й щигляю... З цією... Варусею, Манюсею... ні, Варусею... ще сукня смугаста, музей... А втім не пам'ятаю.

Так от, вона казала, що з жовтими квітами в руках вона вийшла того дня, щоб я нарешті знайшов її, і що якби цього не сталося, вона отруїлася б, тому що життя її порожнє.

Так, любов вразила нас миттєво. Я це знав того ж дня вже за годину, коли ми опинилися, не помічаючи міста, біля Кремлівського муру на набережній.

Ми розмовляли так, неначе розлучилися вчора, неначе знали одне одного багато літ. Наступного дня ми змовились зустрітися на тому ж місці, на Москві-ріці, і зустрілися. Травневе сонце світило нам. І скоро, скоро стала ця жінка моєю таємною дружиною.

Вона приходила до мене щодня, а дождатися її я починав з ранку. Очікування це виявлялося в тому, що я переставляв на столі предмети. За десять хвилин я сідав до віконця й починав наслухатись, чи не грюкне старенька хвіртка. І ото курйоз: до зустрічі моєї з нею до нашого подвір'ячка мало хто приходив, просто б сказати, ніхто не приходив, а тепер мені здавалося, що усе місто потяглося до нього. Грюкне хвіртка, гупне серце і, уявіть, на рівні мого обличчя за віконцем неодмінно чийсь брудні чоботи.

Точильник. Ну кому потрібний точильник у нашому домі? Що гострити? Які ножі?

Вона входила до хвіртки один раз, а биттів серця перед тим я зазнавав не менше десяти, я не брешу. А потім, коли надходила її година, і стрілка вказувала полудень, воно навіть і не вгавало колотитися, аж доки без стукоту, майже цілком безгучно, не рівнялись з вікном туфлі з чорними замшовими накладками-бантами, стягнутими сталевими клямрами.

Інколи вона пустувала і, затримавшись біля другого віконця, постукувала носком у шибку. Я цієї ж миті опинявся при цьому вікні, та зникала туфля, чорний шовк, що застував світло, зникав, — я йшов їй відчиняти.

Ніхто не знав про наш зв'язок, за це вам ручаюся, хоча так ніколи не буває. Не знав її чоловік, не знали знайомі. У старенькому будиночку, де мені належав цей підвал, знали, звісно ж, бачили, що приходить до мене якась жінка, та імени її не знали.

— А хто вона така? — спитав Іван, вкрай зацікавлений любовною історією.

Гість зробив жест, який означав, що він ніколи й нікому цього не скаже, і вів далі свою розповідь.

Іванові стало відомо, що майстер і незнайомка покохали одне одного так міцно, що стали притьмом нерозлучними. Іван уявляв собі ясно вже й дві кімнати в підвалі будиночка, в яких були завжди сутінки через бузок та паркан. Червоні потерті меблі, бюро, на ньому годинник, котрий дзвонив що пів години, і книги, книги від помальованої підлоги до закоптілої стелі, і грубу.

Іван дізнався, що гість його і таємна дружина вже в перші дні свого зв'язку дійшли висновку, що звела їх на розі Тверської й провулка сама доля й що створені вони одне для одного навек.

Іван довідався з розповіді гостя, як перебували свій день коханці. Вона приходила й перш за все надівала фартуха, і у вузькому передпокої, де була та сама мушля, якою пишався чомусь бідний хворий, на дерев'яному столі запалювала гасницю¹⁹⁴, і готувала сніданок, і налаштувала його в першій кімнаті на овалному столі. Коли йшли травневі грози й повз підсліпуваті вікна шумливо котилася до підворіття вода, грозячи залити останній притулок,

закохані розпалювали грубу й пекли у ній картоплю. Від картоплі бурхала пара, чорне картопляне лушпиння мазало руки. У підвальчику було чути сміх, дерева в саду скидали з себе після дощу обламані гілочки, білі кетяги.

Коли відгуркотіли грози й прийшло задушливе літо, у вазі з'явилися довгождані та любі обом троянди. Той, хто називав себе майстром, працював гарячково над своїм романом, і цей роман поглинув і незнайомку.

— Бігме, часами я починав ревнувати її до нього, — шепотів прибулий з місячного балькона нічний гість Іванові.

Запустивши у волосся тонкі, з вигостреними нігтями пальці, вона без упину перечитувала написане, а перечитавши, шила оцю шапочку. Часом вона сиділа навпочіпки біля нижніх полиць або стояла на стільці біля верхніх і ганчіркою отирала сотні запарошених спинок. Вона пророкувала славу, вона підганяла його й саме тут і стала називати його майстром. Вона нетерпляче дожидалася обіцяних вже останніх слів про п'ятого прокуратора Юдеї, співучо й гучно повторювала окремі фрази, які їй сподобалися, і казала, що в цьому романові — її життя.

Він був дописаний в серпні місяці, був відданий якійсь безвісній друкарці, й та передрукувала його в п'яти примірниках. І нарешті настав час, коли довелося полишити таємний притулок і вийти в життя.

— І я вийшов у життя, тримаючи його в руках, і тоді моє життя скінчилося, — прошепотів майстер і похилив голову, й довго хиталася печальна чорна шапочка з жовтою літерою «М». Він повів далі свою розповідь, але вона стала дещо безладною. Можна було збагнути тільки одне, що тоді з гостем Івана скоїлася якась катастрофа.

— Я вперше потрапив до світу літератури, але тепер, коли усе вже скінчилося й загибель моя стала фактом, згадую про нього з жахом! — урочисто прошепотів майстер і підніс руку. — Так, він надзвичайно вразив мене, ах, як вразив!

— Хто? — ледь чутно шепнув Іван, побоюючись перебивати схвильованого оповідача.

— Та редактор, я ж кажу, редактор. Так, ото ж він прочитав. Він дивився на мене так, немов щока мені була набрякла флюсом, якось скося дивився в куток, і навіть

сором'язливо хихикнув. Він без потреби м'яв манускрипт¹⁹⁵ і крехтів. Питання, які він мені ставив, здалися мені божевільними. Не кажучи нічого по суті роману, він запитував мене про те, хто я такий та звідки узявся, чи віддавна пишу й чому про мене нічого не було чути раніше, і навіть поставив, на мій погляд, вже зовсім ідіотичне запитання: хто це мене напучив писати роман на таку дивну тему?

Нарешті він мені набрид, і я запитав його руба, чи буде він друкувати мій роман, чи не буде.

Тут він заметушився, став щось мимрити й заявив, що особисто розв'язати цього питання він не може, що з моїм твором мають познайомитися інші члени редакційної колегії, а саме Латунський та Ариман і літерат Мстислав Лаврович¹⁹⁶. Він просив мене прийти за два тижні.

Я прийшов за два тижні й був прийнятий якоюсь дівцею зі скошеними до носу від постійної брехні очима.

— Це Лапшонникова, секретар редакції, — посміхнувшись, сказав Іван, який добре знав той світ, що його так гнівно описував його гість.

— Може, — відрізав той, — так от, від неї я одержав свого романа, вже порядно заяложеного та почовганого. Силкуючись не потрапляти своїми очима в мої, Лапшонникова повідомила мене, що редакція забезпечена матеріялами на два роки наперед, і тому питання про надрукування мого роману, як вона висловилась, «відпадає».

— Що я пам'ятаю по тому? — бурмотів майстер, потираючи скроню. — Так, осипані червоні пелюстки на титульному аркуші та ще очі моєї подруги. Так, ці очі я пам'ятаю.

Оповідання Іванового гостя ставало щораз то плутанішим, чимдалі більше проймалося якимись недомовками. Він казав щось про косий дощ та розпач у підвальному притулку, про те, що ходив десь іще. Пошепки викрикував, що він її, яка штовхала його на боротьбу, аж ніяк не винує, о ні, не винує!

Тоді, як почув Іван, сталося щось несподіване й страшне. Одного разу герой розгорнув газету й побачив у ній статтю критика Аримана, яка називалася «Вилазка ворога» і де Ариман застерігав усіх і кожного, що він, тобто наш герой, зробив спробу пропхнути до друку апологію Ісуса Христа*. →

— А, пам'ятаю, пам'ятаю! — скрикнув Іван. — Та я забув, як вас на прізвище!

— Облишмо, повторюю, моє прізвище, його немає більше, — відповів гість. — Річ не в ньому. Через день в іншій газеті за підписом Мстислава Лавровича з'явилася інша стаття, де автор її пропонував вдарити, і то добряче вдарити, по пілатчині та тому богомазові, який надумав пропхнути (знову це кляте слово!) її до друку.

Остовпівши від цього нечуваного слова «пілатчина», я розгорнув третю газету. Тут було дві статті: одна — Латунського, а друга — підписана літерами «М. З.» Запевняю вас, що витвори Аримана й Лавровича могли вважатися за жарт проти написаного Латунським. Досить вам сказати, що називалася стаття Латунського «Войовничий старообрядець». Я так захопився читанням статей про себе, що не встеріг, як вона (двері я забув замкнути) постала переді мною з мокрим парасодем в руках і мокрими ж газетами. Очі її жахтіли вогнем, руки тремтіли й були холодними. Спершу вона кинулась мене цілувати, потім, хрипким голосом і стукаючи рукою об стіл, сказала, що вона отруєть Латунського.

Іван якось зніяковіло покрехтів, але нічого не сказав.

— *Настали зовсім безрадісні дні. Роман був написаний, більше робити було нічого, і ми обидвоє жили тим, що сиділи на килимку на підлозі біля груби й дивилися у вогонь. А втім, тепер ми більше розлучалися, ніж раніше. Вона стала ходити на прогулянки. А зі мною трапилася оригінальність, як нерідко бувало в моєму житті... В мене несподівано завівся приятель. Так, так, уявіть собі, я загалом не схильний сходитися з людьми, маю чортову дивакуватість: сходжуся з людьми туго, недовірливий, підозрілий. І — уявіть собі, при цьому обов'язково мені пролазить в душу хтось непередбачений, несподіваний і зовнішньо чорти його знають на що схожий, і саме він мені більше за всіх і сподобається.*

*Замість цього уступу у виданні 1973 р. стоїть такий уривок:

«— Пам'ятаю, пам'ятаю цей клятий вкладний аркуш до газети, — бурмотів гість, малюючи двома пальцями рук у повітрі газетний аркуш, і Іван здогадався з подальших плутаних фраз, що якийсь інший редактор надрукував великий уривок з роману того, хто називав себе майстром.

За словами його, минуло не більше двох днів, як в іншій газеті з'явилася стаття критика Аримана, яка називалася «Ворог під крилом редактора», в якій говорилося, що Іванів гість, користаючись з недбалості та неуцтва редактора, зробив спробу пропхнути до друку апологію Ісуса Христа.»

Так от, у той клятий час прочинилася хвірточка нашого садка, день ще, пам'ятаю, був такий приємний, осінній. Її не було вдома. І крізь хвірточку увійшов чоловік, він прийшов до будинку в якійсь справі до мого забудовника, тоді зійшов у садок і якимось дуже хутко зазнайомився зі мною. Відрекомендувався він мені журналістом. Сподобався він мені настільки, уявіть, що я його й досі згадую й сумую за ним. Далі — більше, він занадився до мене. Я дізнався, що він нежонатий, що живе поруч зі мною приблизно в такій самій квартирі, але що йому тісно там, і таке інше. До себе якимось не зазивав. Дружині моїй він не сподобався вкрай. Та я заступився за нього. Вона сказала:

— Роби, як знаєш, але кажу тобі, що ця людина справляє на мене враження гідотне.

Я розсміявся. Так, але чим, власне кажучи, він мене принадив? Річ у тім, що взагалі людина без сюрпризу всередині, у своїй шухляді, нецікава. Такий сюрприз у своїй шухляді Альоїзій (так, забув сказати, що мого нового знайомого було звати Альоїзій Могарич¹⁹⁷) — мав. А саме, ніде доти я не зустрічав і певен, що ніде не зустріну людину такого розуму, який мав Альоїзій. Якщо я не розумів сенсу якої-небудь нотатки в газеті, Альоїзій пояснював мені її буквально за одну хвилину, причому видать було, що пояснення це не справляло йому анінайменшого клопоту. Те саме з життєвими явищами та питаннями. Та й це ще не край. Підкорив мене Альоїзій своєю пристрастю до літератури. Він не вгамувався, доки не ублагав мене прочитати йому мій роман увесь, від дошки до дошки, причому про роман він відгукнувся вельми похвально, але з убивчою точністю, немов бувши присутнім при цьому, переказав усі завваги редактора, дотичні цього роману. Він влучав із ста разів сто разів. Крім того, він абсолютно точно пояснив мені, і я здогадувався, що це несхибно, чому мій роман не міг бути надрукованим. Він упрост казав: розділ такий чи такий йти не може...*

Статті, завважте, не припинялися. З перших з них я сміявся. Та що більше їх з'являлося, то більше змінювалось моє ставлення до них. Другою стадією була стадія здивування. Щось на рідкість фальшиве й непевне чулося буквально

*У виданнях 1966–1967, 1989 та 1990 рр. замість цього великого фрагмента, виділеного письмівкою, дуже істотного для сприйняття фабули роману, знаходимо такий невеликий текст (див. наст. стор.):

в кожному рядку цих статей, незважаючи на їхній грізний та упевнений тон. Мені усе здавалося, — і я не міг цього позбутися, — що автори цих статей кажуть не те, що вони хочуть сказати, і що їхня лють спричиняється саме цим. А потім, уявіть собі, настала третя стадія — остраху. Ні, не остраху цих статей, зрозумійте, а остраху перед іншими, які не мають жодного стосунку до них чи до роману, речами. Так, наприклад, я став боятися темряви. Словом кажучи, настала стадія психічного захворювання. Мені здавалося, найпаче як я засинав, що якийсь безмірно гнучкий і холодний спрут своїми мацаками підбирається безпосередньо й впрост до мого серця. І спати мені довелося при вогні.

Моя кохана дуже змінилася (про спрута я їй, звісно, не казав, та вона бачила, що зі мною діється щось недоладне), схудла й зблідла, перестала сміятися й усе просила мене вибачити їй за те, що вона радила мені, щоб я надрукував уривок. Вона казала, щоб я кинув усе, поїхав на південь, до Чорного моря, витративши на цю поїздку усі, що залишилися від ста тисяч, гроші.

Вона була дуже настійливою, а я, щоб не перечитись (щось підказувало мені, що не доведеться поїхати до Чорного моря), обіцяв їй зробити це днями. Та вона сказала, що сама візьме мені квитка. Тоді я вийняв усі свої гроші, тобто близько десяти тисяч рублів, і віддав їй.

— Навіщо так багато? — здивувалась вона.

Я сказав щось ніби те, що боюся злодіїв і прошу її приберегти гроші до мого від'їзду. Вона взяла їх, уклала до торбинки, стала цілувати мене й казати, що їй легше було б вмерти, аніж залишати мене в такому стані самого, та що на неї чекають, що вона підкоряється безвиході, що прийде завтра. Вона благала мене не боятися нічого.

Це було присмерком, в середині жовтня. І вона пішла. Я ліг на диван і заснув, не засвічуючи лампи. Прокинувся я від почуття того, що спрут тут. Нишпорячи в п'ятьмі, я ледве зумів засвітити лампу. Кишеньковий годинник показував

«— Настали безрадісні осінні дні, — вів далі гість, — жахлива невдача з цим романом як ніби вийняла з мене частину душі. Власне кажучи, мені більше не було чого робити, і жив я від побачення до побачення. І от в цей час сталося щось зі мною. Чорт знає що, у чому Стравинський, певно, давно вже розібрався. А саме, найшла на мене тута і з'явилися якісь передчуття.»

другу годину ночі. Я ліг прихворілим, а прокинувся хворим. Мені раптом здалося, що осіння темрява видушить шибки, увіллється до кімнати і я захлинуся в ній, як у чорнилі. Я став людиною, яка вже не володіла собою. Я зойкнув, і мені здумалося бігти до когось, хоч би до свого забудовника нагору. Я боровся з собою як безумний. Мені стало сил доп'ятися до груби й розпалити в ній дрова. Коли вони затріщали й дверцята застугоніли, мені мовби попустило... Я кинувся до передпокою й там запалив світло, знайшов пляшку білого вина, відкоркував її і став пити вино нахильцем. Від цього страх притупився дещо — настільки принаймні, що я не побіг до забудовника й повернувся до груби. Я розчинив дверцята, аж жар став пашіти мені в обличчя й руки, і шепотів:

— Здогадайся, що зі мною скоїлась біда. Прийди, прийди, прийди!

Та ніхто не йшов. У грубі ревів вогонь, у вікна періщив дощ. Тоді сталося останнє. Я витяг із шухляди столу важкі списки роману й чернеткові зошити й став їх палити. Це страх як важко робити, тому що списаний папір горить неохоче. Ламаючи нігті, я роздирав зошити, сторч вкладав їх межі поліна й кочергою тіпав аркуші. Попіл часами перемагав мене, душив полум'я, та я боровся з ним, і роман, затято пручаючись, усе ж гинув. Знайомі слова мигтіли переді мною, жовтизна нестримно піднімалася знизу вгору по сторінках, та слова усе ж проступали й на ній. Вони гинули лише тоді, коли папір чорнів і я кочергою люто добивав їх.

У цей час до вікна хтось став шкребтись тихо. Серце мое плигнуло, і я, встроївши останнього зошита у вогонь, кинувся відчиняти. Цегляні східці вели з підвалу до дверей надвір. Спотикаючись, я підбіг до них і тихо спитав:

— Хто там?

І голос, її голос, відповів мені:

— Це я...

Не пам'ятаючи як, я впорався з ланцюгом і ключем. Тільки-но вона зробила крок досередини, вона притулилася до мене, уся мокра, з мокрими щоками й розвитим волоссям, тремтячи. Я міг вимовити тільки слово:

— Ти... ти? — і голос мій затнувся, й ми побігли донизу. Вона визволилася в передпокої з пальта, ми швидко увій-

шли до першої кімнати. Тихо скрикнувши, вона голими руками викинула з груби на підлогу останнє, що там залишалося, пачку, що зайнялася зі споду. Дим сповнив кімнату відразу. Я ногами затував вогонь, а вона впала на диван і заплакала нестримно й гарячково.

Коли вона замовкла, я сказав:

— Я зненавидів цей роман, і я боюся. Я хворий. Мені страшно.

Вона підвелася й промовила.

— Боже, який ти хворий. За що це, за що? Та я тебе зрятую, я тебе зрятую. Що ж це таке?

Я бачив її набряклі від диму й плачу очі, чув, як холодні руки пестять мені чоло.

— Я тебе вилікую, вилікую, — бурмотіла вона, уп'явшись мені в плечі, — ти відновиш його. Чому, чому я не залишила в себе одного примірника!

Вона ошкірилася з люті, ще щось казала нерозбірливе. Тоді, стуливши губи, вона заходилася збирати й розправляти обгорілі аркуші. Це був якийсь розділ із середини роману, не пам'ятаю який. Вона акуратно склала обгорілі аркуші, обгорнула їх папером, перев'язала стрічкою. Усі її дії показували, що вона сповнена рішучості й що вона запанувала над собою. Вона зажадала вина і, випивши, заговорила спокійніше.

— Отак доводиться платити за оману, — казала вона, — і більше я не хочу обманювати. Я зосталася б в тебе й тепер, та не хочу робити цього таким чином. Не хочу, щоб йому назавжди лишилося в пам'яті, що я втекла від нього вночі. Він не зробив мені ніколи жодного зла. Його викликали зненацька, в них на заводі пожежа. Та він повернеться скоро. Я освідчуся йому завтра рано, скажу, що кохаю іншого, і назавжди повернуся до тебе. Скажи мені, ти, може, не хочеш цього?

— Бідна моя, бідна, — сказав я їй, — я не допущу, щоб ти це зробила. Зі мною буде недобре, і я не хочу, щоб ти гинула разом зі мною.

— Тільки ця причина? — спитала вона й наблизилася свої очі до моїх.

— Тільки ця.

Вона страшенно пожвавилася, припала до мене, обвиваючи мою шию, і сказала:

— Я гину разом з тобою. Ранком я буду в тебе.

І от, останнє, що я пам'ятаю в моєму житті, це — смужку світла з мого передпокою, в цій смужі світла розпущене пасмо, її берет і її сповнені рішучості очі. Ще пам'ятаю чорний силует на порозі зовнішніх дверей і білий пакунок.

— Я б проводив тебе, та я вже не в змозі йти сам назад, я боюся.

— Не бійся. Постривай кілька годин. Завтра ранком я буду в тебе. — Це й були її останні слова в моєму житті. Цссс! — раптом сам себе урвав хворий і підніс пальця. — Неспокійна сьогодні місячна ніч.

Він зник на балконі. Іван чув, як проїхали коліщата коридором, хтось схлипнув або скрикнув слабо.

Коли усе вляглося, гість повернувся й повідомив, що й 120-та кімната отримала пожильця. Привезли когось, і він усе просить повернути йому голову. Обидва розмовники помовчали в тривозі, але, вгамувавшись, повернулися до перерваного оповідання. Гість розтулив був рота, та нічка достоту була неспокійною. Голоси ще чулися в коридорі, і гість став говорити Іванові на вухо так тихо, що те, що він розповів, стало відоме самому лиш поетові, за винятком першої фрази:

— За чверть години по тому, як вона покинула мене, до мене у вікно постукали...

Те, про що шепотів хворий на вухо Іванові, видно, дуже хвилювало його. Судоми раз-у-раз перебігали його лицем. В очах його плавав і бився жах і лють. Оповідач вказував рукою десь у бік місяця, який давно вже пішов з балкону. Лише тоді, коли перестали долітати усякі згуки іззовні, гість відсунувся від Івана й заговорив дещо гучніше:

— Так от, о половині січня, вночі, у тому ж самому пальті, але з обірваними гудзиками, я щулився з холоду в моєму подвір'ячку. Позад мене були кучугури, що сховали куці бузку, а передо мною та внизу — слабенько освітлені, зап'яті шторами мої віконця. Я припав до першого з них і прислухався — у кімнатах моїх грав патефон. Це усе, що я розчув, але розгледіти нічого не зміг. Постоявши трохи, я вийшов за хвіртку в провулок. У ньому грала хуртовина. Собака, що кинувся мені під ноги, сполошив мене, і я перебіг від нього на другий бік. Холод і страх, що став моїм постійним супутником, допроваджували мене до нестями.

Йти мені було ніде, і найпростіше, мабуть, було кинутися під трамвай на тій вулиці, в яку виходив мій провулок. Здался я бачив ці сповнені світлом, зледенілі скрині й чув їхній мерзенний скрегіт на морозі. Але, дорогий мій сусідо, уся штука полягала в тому, що жах володів кожною клітинкою мого тіла. І так само як собаки, я боявся й трамваю. Так, гіршої від моєї недуги в цьому будинкові немає, запевняю вас.

— Але ви ж могли дати їй знати, — сказав Іван, спочуваючи бідному хворому, — крім того, в неї ж ваші гроші? Вона ж їх, звісно, зберегла?

— Не сумнівайтесь в цьому, авжеж, зберегла. Та ви, очевидно, не розумієте мене? Або, точніше, я втратив властиву мені колись здатність описувати будь-що. Я, втім, не дуже по ній шкодую, бо вона мені не знадобиться більше. Перед нею, — гість благоговійно поглянув у темряву ночі, — ліг би лист із божевільні. Чи ж можна посилати листи, маючи таку адресу? Душевно хворий? Ви жартуєте, мій друже! Ні, зробити її нещасною? На це я нездатний.

Іван не зумів заперечити цьому, але мовчазний Іван співчував гостеві, жалів його. А той кивав на муки своїх спогадів головою в чорній шапочці й казав так:

— Бідна жінка... А втім, маю надію, що вона забула про мене...

— Але ж ви можете одужати... — боязко сказав Іван.

— Я невиліковний, — спокійно відповів гість, — коли Стравинський каже, що поверне мене до життя, я йому не вірю. Він гуманний і просто хоче втішити мене. Не заперечую, зрештою, що мені тепер багато краще. Так, то на чому ж пак я зупинився? Мороз, ці летючі трамваї. Я знав, що ця клініка вже відкрилася, і через усе місто пішки подався до неї. Безумство! За містом я, напевно, замерз би, та мене врятував випадок. Щось зламалося у вантажівці, я підійшов до шофера, це було кілометрах так у чотирьох за заставою, і, на мій подив, він зглянувся на мене. Машина йшла сюди. І він повіз мене. Я відбувся тим, що поморозив пальці на лівій нозі. Та це загоїли. І ось четвертий місяць я тут. І, знаєте, знаходжу, що тут дуже й дуже незле. Бігме, не слід ставити перед собою великих плянів, дорогий сусідо! Я от, наприклад, хотів об'їхати усю земну кулю. Ну, що ж, виявляється, це не судилося. Я бачу лише мізерну частку

цієї кулі. Гадаю, що це не найкраще, що є на ній, але, повторюю, це не таке вже й зле. Он літо йде до нас, на балконі зав'ється плющ, як обіцяє Парасковія Федорівна. Ключі розширили мої можливості. Ночами буде місяць. Ах, він пішов! Свіжіє. Ніч хилиться за північ. Мені пора.

— Скажіть мені, а що було далі з Єшуа й Пилатом, — попрохав Іван, — благаю, я хочу знати.

— Ах ні, ні, — болісно сіпнувшись, відповів гість, — я згадати не можу без здригання мій роман. А ваш знайомий з Патріярших зробив би це краще за мене. Спасибі за бесіду. До побачення.

І перш ніж Іван зчувся, замкнулися ґрати з тихим дзвяком, і гість зник.

Розділ 14

СЛАВА ПІВНЕВІ!

Не витримали нерви, як то кажуть, і Римський не дочекався закінчення складання протоколу і втік до свого кабінету. Він сидів за столом і роз'ятрелими очима глядів на магичні червінці, що лежали перед ним. Глузд фіндиректорові заворотив за розум. Знадвору долітав рівний гамір. Публіка потоками виливалася з будинку Вар'ете на вулицю. До вкрай загостреного слуху фіндиректора раптом долетіла виразна міліційна трель. Сама собою вона аж ніколи не віщує нічого приємного. А коли вона повторилася і їй на допомогу вступила друга, владніша та триваліша, а потім долучилося й виразно чутне гоготіння, і навіть якесь утютюкання, фіндиректор відразу збагнув, що на вулиці сталося ще щось скандальне й капосне. І що воно, хай як хотілось би відмахнутися від нього, перебуває у найтіснішому зв'язку з паскудним сеансом, проведеним чорним магом та його помічниками. Чуйний фіндиректор анітрохи не помилився.

Тільки-но він поглянув у вікно, що виходить на Садову, обличчя йому скособочилося, і він не прошепотів, але просичав:

— Так я й знав!

В яскравому світлі надпотужних вуличних ліхтарів він побачив на хіднику внизу під собою даму в самій сорочці й панталонах фіялкового кольору. На голові в дами, щоправда, був капелюшок, а в руках парасолька.

Навколо цієї дами, яка перебувала в стані цілковитого оторопіння, яка то присідала, то поривалася бігти десь, вирував натовп, що видавав той самий регіт, від якого фіндиректорові проходив спиною мороз. Біля дами метушився якийсь громадянин, якій здавав із себе літне пальто,

і який з хвилювання ніяк не міг упоратися з рукавом, у якому застрягла рука.

Крики й ревище реготу долинули ще й з іншого місця — а саме з лівого під'їзду, і, повернувши туди голову, Григорій Данилович побачив другу даму, в рожевій білизні. Та плигнула з бруку на хідник, прагнучи укритися в під'їзді, та струмись публіки перепинав їй шлях, і бідолашна жертва свого легкодумства й пристрасти до убрень, ошукана фірмою поганця Фагота, мріяла лише про одне — провалитися крізь землю. Міліціант попрямував до бідолашної, свердлючи повітря сюрчанням, а за міліціантом швидкували якість превеселі молоді люди в кепках. Вони саме й видавали отой регіт та утютюкання.

Вусатий худий лихач підлетів до першої роздягненої і з розмаху осадив кощавого шкапуватого коняку. Обличчя вусаня радісно всміхалося.

Римський стукнув себе кулаком по голові, плонув і відскочив від вікна.

Він посидів якийсь час край столу, наслухаючись до вулиці. Сюрчання в різних точках осягло найвищої сили, а потім стало вщухати. Скандал, на подив Римського, ліквідувався якимось несподівано скоро.

Настала пора діяти, доводилось пити гіркотну чашу відповідальности. Апарати були полагоджені під час третього відділення, треба було дзвонити, повідомляти про те, що сталося, взивати допомоги, відбрехуватись, звальювати усе на Лиходеева, вигороджувати самого себе й таке інше. Тьху ти, дияволе!

Двічі засмучений директор клав руку на слухавку й двічі знімав. Аж раптом у мертвій тиші кабінету сам апарат гримнув дзвоном просто в обличчя фіндиректорові, і той стрепенувся й заляк. «Однак мені добряче розхиталися нерви», — подумав він і підніс слухавку. Відразу він відсахнувся від неї і став білішим від паперу. Тихий і водночас вкрадливий і розпусний жіночий голос шепнув до слухавки:

— Не дзвони, Римський, ніде, лихо буде...

Слухавка відразу спорожніла. Почувши мурашиння в спині, фіндиректор відклав слухавку й озирнувся чомусь на вікно за своїми плечима. Крізь рідкі й ще слабо вкриті зеленню віти клена він побачив місяця, що біг у прозорій

хмаринці. Чомусь прикипівши до гілок, Римський дивився на них, і що більше він дивився, то дужче й дужче його проймав острах.

Зробивши над собою натугу, фіндиректор відвернувся нарешті від місячного вікна й підвівся. Жодної мови про те, щоб дзвонити, більше й бути не могло, і тепер фіндиректор думав лише про одне — як би йому мерщій піти з театру.

Він прислухався: будівля театру німувала. Римський збагнув, що він давно сам у цілому другому поверсі, і дитячий непереборний страх пройняв його на цю думку. Він без дрожу не міг подумати про те, що йому доведеться зараз йти самому порожніми коридорами й спускатися сходами. Він гарячково схопив зі столу гіпнотизерські червінці, сховав їх до портфеля й кахикнув, щоб хоч трішечки підбадьорити себе. Кашель вийшов хриплуватим, кволим.

І тут йому здалося, що з-під дверей кабінету потягло раптом гнилуватою вільготою. Дрожі пройшли спиною фіндиректора. А тут ще несподівано вдарив годинник і став видзвонювати північ. І навіть дзвін спричинив дрожі фіндиректорові. Та остаточно серце йому впало, коли він почув, що в замку дверей тихесенько повертається англійський ключ. Уп'явшись в портфеля вогкими, холодними руками, фіндиректор відчував, що, як іще трохи потриватиме цей шурхіт у шпарі, він не витримає й пронизливо заволає.

Нарешті двері поступилися чийось зусиллям, відхилилися, й до кабінету беззвучно увійшов Варенуха. Римський як стояв, так і сів у крісло, бо ноги йому підточилися. Набравши повітря в груди, він усміхнувся як ніби підслівливою усмішкою й тихо мовив:

— Боже, як ти мене настрахав...

Так, ця несподівана поява могла настрахати всякого, а все-таки водночас вона стала великою втіхою. Виткнувся хоч який кінчик у цій заплутаній справі.

— Ну, кажи ж хутчій! Ну! Ну! — прохарчав Римський, хапаючи цей кінчик. — Що все це означає?!

— Вибачай, будь ласка, — глухим голосом озвався прибулий, прихилиючи двері, — я думав, що ти вже пішов.

І Варенуха, не знімаючи кепки, пройшов до крісла й сів по другий бік столу.

Слід сказати, що у відповіді Варенухи позначилася легенька дивина, яка зразу шпигнула фіндиректора, своєю

чутливістю здатного позмагатися із сейсмографом будь-якої з найкращих станцій світу. Як це воно так? Навіщо ж Варенуха йшов до кабінету фіндиректора, якщо думав, що його там немає? Адже він має свій кабінет. Це — перше. А друге: з якого б входу Варенуха не увійшов до будинку, він неминуче мав би перестрітися з одним із нічних вартових, а тим усім було оголошено, що Григорій Данилович на деякий час затримається в свосму кабінеті.

Та довше з приводу цієї дивини фіндиректор не став розмірковувати. Не до того було.

— Чого ж ти не задзвонив? Що означає уся ця веремія з Ялтою?

— Ну, те, що я й казав, — прицмокнувши, як наче його непокоїв хворий зуб, відповів адміністратор, — знайшли його в корчмі в Пушкіні.

— Як в Пушкіні? Це під Москвою? А телеграми з Ялти?!

— Яка там в біса Ялта! Напоїв пушкінського телеграфіста, і стали обидва бешкетувати, в тому й посилати телеграми з позначкою «Ялта».

— Ага... Ага... Ну добре, добре... — не вимовив, а ніби проспівав Римський. Очі йому зажеврили жовтеньким світлом. У голові склалася святкова картина ганебного зняття Стьопа з роботи. Звільнення. Омріяне визволення фіндиректора від цього лиха в особі Лиходеева! А може, Степан Богданович доб'ється й чогось гіршого від зняття... — Подробиці! — сказав Римський, стукнувши пресапа'є об стіл¹⁹⁸.

І Варенуха заходився розповідати подробиці. Тільки-но він з'явився туди, куди був відряджений фіндиректором, його відразу прийняли й вислухали щонайуважніше. Ніхто, звісно, й думки не припускав, що Стьопа може бути в Ялті. Усі відразу ж погодилися з припущенням Варенухи, що Лиходеев, звісно ж, у пушкінській «Ялті».

— Де ж він тепер? — перебив адміністратора занепокоєний фіндиректор.

— Ну, де ж йому бути, — відповів, криво осміхнувшись, адміністратор, — натурально, у витверезнику.

— Ну й ну! Ай, спасибі!

А Варенуха вів далі свою оповість. І що далі він оповідав, то яскравіше перед фіндиректором розгортався довжелезний ланцюг лиходеевських хамства й безчинств, і всяка

наступна ланка в цьому ланцюгові була гіршою за попередню Чого варт хоч би п'яний танок в обіймах з телеграфістом на галявині перед пушкінським телеграфом під звуки якоїсь гультайської гармоніки! Гонитва за якимись громадянками, які верещали з жаху! Спроба побитися з буфетником у самій «Ялті». Розкидання зеленої цибулі підлогою цієї ж «Ялті». Розбиття восьми пляшок білого сухого «Ай-Даниля»¹⁹⁹. Поламання лічильника шоферові таксівки, який не схотів подати Стьопа авто. Погроза заарештувати громадян, що намагалися припинити Стьопині паскудства... Словом кажучи, темний жах!

Стьопа був добре знаним у театральних колах Москви, і всі знали, що людина ця — не гостинчик. Та все ж таки те, що розповідав адміністратор про нього, навіть і для Стьопи було занадто. Так, занадто. Збіса занадто...

Колючі очі Римського через стіл уп'ялися в обличчя адміністратора, і що далі той говорив, то похмурішими ставали ті очі. Що життєвішими та барвистішими ставали ті гидкі подробиці, якими вснащав свою розповідь адміністратор, то менше йняв віри розповідачеві фіндиректор. Коли ж Варенуха повідомив, що Стьопа розперезавсь до того, що намагався чинити опір тим, хто приїхав по нього, щоб повернути його до Москви, фіндиректор вже твердо знав, що все, про що розповідає йому прибулий опівніч адміністратор, усе — брехня! Брехня від першого до останнього слова.

Варенуха не їздив до Пушкіна, і самого Стьопи в Пушкіні теж не було. Не було п'яного телеграфіста, не було побитих шибок у корчмі, Стьопу не в'язали мотузками... — нічого цього не було.

Скоро фіндиректор добрав тями, що адміністратор йому бреше, страх поповз його тілом, починаючи з ніг, і двічі знову ж таки почулося фіндиректорові, що потягло по підлозі гнилою малярійною вільготою. Ні на мить не зводячи очей з адміністратора, що якимось дивно корчився в кріслі, увесь час намагаючись не виходити з-під блакитної тіні настільної лампи, якимось дивно затуляючись від світла жарівки, яке ніби заважало йому, газетою, — фіндиректор думав тільки про одне, що ж означає це все? Навіщо так зухвало бреше йому в порожньому й мовчазному будинку занадто припізнілий до нього адміністратор? І свідомість

небезпеки, невідомої, але грізної небезпеки, стала морити душу фіндиректора. Удаючи, ніби не помічає адміністраторових викрутнів і його фокусів з газетою, фіндиректор розглядав його обличчя, майже вже не чуючи того, що мовив Варенуха. Було дещо, що видавалося ще більш непоясненим, ніж не знати нащо вигадана наклепницька оповідка про пригоди в Пушкіні, і це дещо було переміною у зовнішності та в манерах адміністратора.

Хоч як той натягав качинового дашка кепки на очі, щоб кинути тінь на лице, хоч як крутив газетним аркушем, — фіндиректорові вдалося розгледіти величезний синець з правого боку обличчя, біля самого носа. Ще й надто, повнокровний зазвичай адміністратор був тепер блідий крейдяною нездоровою блідістю, а на шиї йому в задущливу ніч було навщось намотане стареньке смугасте кашне. Якщо ж до цього докинути гідку манеру присисати та прицмокувати, що з'явилася в адміністратора за час його відсутності, різку зміну голосу, що став глухим та грубим, злодійкуватість та боягузливність в очах, — можна було сміливо сказати, що Іван Савелійович Варенуха зробився невпізнаним.

Щось іще жагуче непокоїло фіндиректора, а що саме, він не міг збагнути, хоч як натужував розпалений мозок, хоч як вдивлявся у Варенуху. Одне він міг твердити, що було щось небачене, неприродне в цьому сполученні адміністратора з добре знайомим кріслом.

— Ну, подужали зрештою, завантажили до машини, — гугонів Варенуха, визираючи з-за аркуша й долонею прикриваючи синця.

Римський раптом простягнув руку й ніби машинально долонею, і водночас граючи пальцями по столі, натиснув гудзика електричного дзвінка й обмер. У порожній будівлі неодмінно було б чути пронизливий сигнал. Та цього сигналу не приспіло, і гудзик безживно вгруз у дошку столу. Гудзик був мертвим, дзвінок зіпсований.

Хитрість фіндиректора не вислизнула від Варенухи, який спитав, сіпнувшись, причому в очах йому промайнув виразний злісний вогонь:

— Ти чого дзвониш?

— Машинально, — глухо відповів фіндиректор, відсмикнув руку і, своєю чергою, нетвердим голосом запитав: — Що це в тебе на обличчі?

— Машину занесло, вдарився об ручку дверцят, — відповів Варенуха, відводячи очі.

«Бреше!» — скрикнув подумки фіндиректор. Аж тут очі йому округлилі й стали геть безтямними, і він утупився у спинку крісла.

Позаду крісла, на підлозі, лежали дві перехрещені тіні, одна густіша й чорніша, друга слабка та сіра. Виразно було видно на підлозі тіньову спинку крісла та його шпилясті ніжки, але над спинкою не було тіньової голови Варенухи, як також під ніжками не було ніг адміністратора.

«Він не відкидає тіні!» — у відчаї подумки скрикнув Римський. Його пройняло дрожем.

Варенуха злодійкувато озирнувся, услід за безумним поглядом Римського, за спинку крісла, й збагнув, що його викрито.

Він підвівся з крісла (те саме зробив і фіндиректор) і відступив від столу на крок, стискаючи в руках портфеля.

— Здогадався, клятий! Завжди був тямучий, — злісно осміхнувшись просто у вічі фіндиректорові, проказав Варенуха, несподівано відскочив від крісла до дверей і швидко зсунув донизу гудзик англійського замка. Фіндиректор у відчаї озирнувся, відступаючи до вікна, що вело до саду, і в цьому вікні, залитому місяцем, побачив обличчя голої дівиці, що припало до шиби, та її голу руку, яка просунулася до кватирки і якою вона силкувалася відімкнути нижню засувку. Верхня була вже відімкнена.

Римському здалося, що світло в настільній лампі гасне й що письмовий стіл хлиється. Римського обдало крижаною хвилею, та, на щастя для себе, він поборов себе й не впав. Решток його сил стало на те, щоб шепнути, але не крикнути:

— Рятуйте...

Варенуха, чатуючи двері, підскакував біля них, подовгу застрягаючи в повітрі й колишучись у ньому. Скрюченими пальцями він вимахував у бік Римського, сичав і цмокав, підморгував дівиці у вікні.

Та заквапилася, встромила руду голову до кватирки, витягла скільки могла руку, нігтями стала дряпати нижній шпінгалет і трясти раму. Рука її стала видовжуватися, як гумова, і взялася трупною пазеленню. Нарешті зелені пальці мертвої обхопили голівку шпінгалета, крутнули її,

й рама стала прочинятися. Римський слабо скрикнув, притулився до стіни і портфеля виставив уперед, як щита. Він розумів, що прийшла його загибель.

Рама широко розчахнулася, та замість нічної свіжости та пахоців лип до кімнати увірвався запах льоху. Покійниця ступила на підвіконня. Римський виразно бачив плями тління на її персах.

І в цей час радісний несподіваний крик півня долинув із саду, з тієї низької будівлі за тиром, де утримувались птахи, що брали участь у програмах. Горластий учений півень сурмив, сповіщаючи, що до Москви зі сходу котиться світанок.

Дика лють спотворила лице дівичі, вона видала хриплу лайку, а Варенуха коло дверей зойкнув та звалився з повітря на підлогу.

Крик півня повторився, дівича клацнула зубами, і руді коси їй стали дуба. З третім криком півня вона обернулася й вилетіла геть. І слідом за нею, підскачовши та витягшись горизонтально в повітрі, скидаючись на летючого купідона, вплив поволі у вікно через письмовий стіл Варенуха.

Сивий як сніг, без єдиної чорної волосини старий, який недавно ще був Римським, підбіг до дверей, відстібнув гудзика, відчинив двері й кинувся бігти темним коридором. Біля повороту на сходи він, стогнучи з жаху, намацав змикача, і сходи освітилися. На сходах, трясучись та здригаючись, старий впав, бо йому здалося, що на нього згори м'яко звалився Варенуха.

Збігши додолу, Римський побачив чергового, що заснув на стільці біля каси у вестибулі. Римський прокрався повз нього навшпиньки й вислизнув у головні двері. На вулиці йому дещо полегшало. Він настільки оговтався, що, хапаючись за голову, зумів зміркувати, що капелюх його залишився в кабінеті.

Само собою, що за ним він не повернувся, а задихаючись, побіг через широку вулицю до протилежного рогу біля кінотеатру, коло якого маячив червонястий тьмянний вогник. За хвилину він вже був біля нього. Ніхто не встиг перехопити машину.

— До кур'єрського лєнінградського, дам на чай, — тяжко дихаючи й тримаючись за серце, проказав старий.

— У гараж їду, — з ненавистю відповів шофер і відвернувся.

Тоді Римський розстібнув портфеля, витяг звідти п'ятдесят рублів і простягнув їх крізь прочинене переднє віконце шоферові.

За якусь мить машина двигтіла як вихор, летіла кільцем Садової. Їздця тіпало на сидінні, і в уламку дзеркала, повішеного перед шофером, Римський бачив то радісні шоферові очі, то безумні свої.

Вискочивши з машини перед будівлею вокзалу, Римський гукнув першій, що трапилася, людині в білому фартуху й з бляхою:

— Першу категорію, один, тридцять дам, — жмакаючи, він діставав з портфеля червінці, — немає першої — другу, якщо нема, бери твердий.

Чоловік із бляхою, озираючись на освітлений годинник, рвав з рук Римського червінці.

За п'ять хвилин з-під скляного склепіння вокзалу щез кур'єрський і геть пропав у темряві. З ним разом пропав і Римський.

Розділ 15

СОН НИКАНОРА ІВАНОВИЧА

Неважко здогадатися, що черевань з багряною фізіономією, якого вмістили в клініці до кімнати № 119, був Никанор Іванович Босой.

Потрапив він, одначе, до професора Стравинського не відразу, а передтим побувавши в іншому місці.

Від іншого того місця в Никанора Івановича зосталося в спогадах мало чого. Пам'ятався лише письмовий стіл, шафа й диван.

Там з Никанором Івановичем, якому перед очима якомсь каламутилося від припливів крові та душевного збудження, завели розмову, та розмова вийшла якась дивна, плутана, а вірніше сказати, зовсім не вийшла.

Перше ж запитання, яке було задане Никанорові Івановичу, було таке:

— Ви Никанор Іванович Босой, голова домкому номер триста два-біс на Садовій?

На це Никанор Іванович, розсміявшись страшним сміхом, відповів буквально так:

— Я Никанор, авжеж, Никанор! Але ж який я, в дідька, голова!

— Тобто як? — запитали в Никанора Івановича, прищуючись.

— А так, — відповів він, — що якщо я голова, то зразу мусів був встановити, що він нечиста сила! Бо що ж це воно таке? Пенсне тріснуло... увесь у дранті... Яким ото він може бути перекладачем в іноземця!

— Про кого кажете? — спитали в Никанора Івановича.

— Коров'єв! — скрикнув Никанор Іванович. — У п'ятдесятій квартирі в нас засів! Пишіть: Коров'єв. Його негайно слід зловити! Пишіть: шостий під'їзд, там він.

— Звідки валюту взяв? — задушевно спитали в Никанора Івановича.

— Бог істинний, Бог всемогутній, — заговорив Никанор Іванович, — усе бачить, а мені туди й дорога. У руках ніколи не тримав і гадки не мав, яка вона така валюта! Господь мене карає за скверну мою, — з почуттям правив Никанор Іванович, то застібуючи сорочку, то розстібуючи, то хрестячись, — брав! Брав, але брав нашими, советськими! Пропишував за гроші, не заперечую, бувало. Гарний і наш секретар Пролежнев, теж гарний. Прямо скажемо, усі злодії в домоуправлінні. Але валюти не брав!

На прохання не валяти глупака, а розповідати, як потрапили доляри до вентиляції, Никанор Іванович став на коліна й похитнувся, розтуляючи рота, немов прагнучи проковтнути паркетину.

— Хочете, — промукав він, — землю буду їсти, що не брав? А Коров'єв — він чорт.

Усякий терпець має колись увірватися, і за столом піднесли голос, натякнули Никанорові Івановичу, що пора йому заговорити людською мовою.

Тут кімнату з цим самим диваном розітнуло люте ревіння Никанора Івановича, який скочив з колін:

— Онде він! Он за шафою! Он посміхається! І пенсне його... Тримайте його! Окропити приміщення!

Кров збігла з лиця Никанорові Івановичу, він, тремтячи, хрестив повітря, кидався до дверей та назад, заспівав якусь молитву і, нарешті, став плести суцільну нісенітницю.

Стало цілком ясно, що Никанор Іванович ні до яких розмов непридатний. Його вивели, помістили до окремої кімнати, де він дещо принишк і лише молився та схлипував.

На Садову, певна річ, з'їздили і в квартирі № 50 побували. Та жодного Коров'єва там не знайшли, і жодного Коров'єва ніхто в будинку не знав і не бачив. Квартира, що в ній мешкали покійний Берліоз та Лиходеев, який поїхав до Ялти, стояла глухою пусткою, і в кабінеті мирно висіли ніким не пошкоджені сургучні печаті на шафах. З тим і поїхали із Садової, причому з ними відбув розгублений та пригнічений секретар домоуправління Пролежнев.

Увечері Никанора Івановича було доправлено до клініки Стравинського. Там він повівся настільки неспокійно, що

Йому довелося зробити впорскування за рецептом Стравинського, й лише по півночі Никанор Іванович заснув у 119-й кімнаті, зрідка видаючи тяжке стражденне мукання.

Та що далі, то легшим ставав його сон. Він перестав вертїтися й стогнати, став дихати легко й рівно, і його залишили самого.

Тоді Никанора Івановича навідало сновидіння, в основі якого, без сумніву, були його сьогоднішні переживання. Почалося з того, що Никанорові Івановичу примарилося, буцімто якісь люди із золотими сурмами в руках підводять його, і то дуже врочисто, до великих лакованих дверей. Біля цих дверей супутники зіграли немовби туш Никанорові Івановичу, а потім гучний бас з небес весело сказав:

— Ласкаво просимо, Никаноре Івановичу! Здавайте валюту!²⁰⁰

Здивований украй, Никанор Іванович побачив над собою чорний гучномовець.

Потім він чомусь опинився в театральній залі, де під золоченою стелею сяяли кришталеві жирандолі, а на стінах кенкети²⁰¹. Усе було як слід, як у невеликому за розмірами, але дуже багатому театрі. Була сцена, запнута оксамитною завісою, по темно-вишневому тлі обсіяною, як зірочками, зображеннями золотих збільшених десятків, суфлерська будка і навіть глядачі.

Здивувало Никанора Івановича те, що вся ця публіка була однієї статі — чоловічої, і вся чомусь з бородами. А поза тим вражало те, що в театральній залі не було стільців і вся ця публіка сиділа на підлозі, прекрасно натертій та ковзкій.

Ніяковіючи в новому та великому товаристві, Никанор Іванович, пом'явшись якийсь час, пішов за загальним прикладом і всівся на паркеті по-турецькій, примостившись між якимось рудим здорованем-бородачем та другим, блідим і вельми зарослим громадянином. Ніхто з сидячих не звернув уваги на новоприбулого глядача.

Тут почувся лагідний дзенькіт дзвіночка, світло в залі згасло, завіса розійшлася й постала освітлена сцена з кріслом, столиком, на якому був золотий дзвіночок, і з глухим чорним оксамитовим задником.

Із куліс тут вийшов артист у смокінгу²⁰², гладко виголений і зачесаний на проділ, молодий і з дуже приємними

рисами обличчя. Публіка в залі пожвавішала, всі обернулися до сцени. Артист підійшов до будки й потер руки.

— Сидите? — спитав він м'яким баритонем і посміхнувся залі.

— Сидимо, сидимо, — хором відповіли йому із залі тенори та баси.

— Гм... — промовив замислено артист, — і як вам воно не надокучить, не розумію? Усі люди як люди, ходять тепер вулицями, розкошують весняним сонцем і теплом, а ви тут на підлозі товчетесь у душній залі! Невже ж програма така цікава? А втім, що кому до вподоби, — філософічно закінчив артист.

Потім він змінив і тембр голосу, й інтонації і весело та гучно оголосив:

— Отже, наступним номером нашої програми — Никанор Іванович Босой, голова домового комітету й завідувач дієтичної їдальні. Попросимо Никанора Івановича!

Дружний аплодисмент був відповіддю артистові. Здивований Никанор Іванович вирячив очі, а конферансьє, затулившись рукою від світла рампи, знайшов його поглядом серед сидячих і ласкаво поманив його пальцем на сцену. І Никанор Іванович, не пам'ятаючи як, опинився на сцені. В очі йому знизу й спереду вдарило світло кольорових ламп, через що відразу провалилася в темряву зала з публікою.

— Ну ж бо, Никаноре Івановичу, покажіть нам приклад, — привітно промовив молодий артист, — і здавайте валюту.

Запала тиша. Никанор Іванович перевів подих і тихо промовив:

— Богом клянуса, що...

Та не встиг він вимовити ці слова, як уся зала вибухнула вигуками обурення. Никанор Іванович знітився й замовк.

— Наскільки я зрозумів вас, — заговорив провідник програми, — ви хотіли поклястися Богом, що не маєте валюти? — І він чуло поглянув на Никанора Івановича.

— Саме так, не маю, — відповів Никанор Іванович.

— Так, — озвався артист, — а даруйте нескромність: звідкіля ж узялися чотириста доларів, знайдені у вбиральні тієї квартири, єдиним мешканцем якої є ви з вашою дружиною?

— Чарівні! — уяв іронічно сказав хтось у темній залі.

— Саме так, чарівні, — боязко відповів Никанор Іванович на невизначену адресу, чи то артистові, чи то темній залі, і пояснив: — Нечиста сила, картатий перекладач підкинув.

І знову обурено зревіла зала. Коли ж запала тиша, артист сказав:

— Ось які байки Ляфонтена доводиться мені вислухувати!²⁰³ Підкинули чотириста долярів! От ви усі тут — валютники, звертаюся до вас як до фахівців: чи ж можлива така річ?

— Ми не валютники, — пролунали окремі ображені голоси в театрі, — але річ така неможлива.

— Цілком приєднуюсь, — твердо сказав артист, — і запитаю вас: що можуть підкинути?

— Дитину! — крикнув хтось із зали.

— Щира правда, — потвердив провідник програми, — дитину, анонімного листа, проклямацію, пекельну машину, та хіба мало чого ще, але чотириста долярів ніхто не стане підкидати, бо такого ідіота в природі не існує. — І, звернувшись до Никанора Івановича, артист додав докірливо та печально: — Засмутили ви мене, Никаноре Івановичу! А я ж на вас сподівався! Отже, номер ваш не вдався.

У залі пролунав свист на адресу Никанора Івановича.

— Валютник він! — вигукували в залі. — Оце через таких і ми безвинно потерпаємо.

— Не лайте його, — лагідно сказав конферансьє, — він розкається. — І, звернувши до Никанора Івановича повні сліз голубі очі, додав: — Ну, ходіть, Никаноре Івановичу, на місце!

По цих словах артист подзвонив у дзвіночок і гучно оголосив:

— Антракт, негідники!

Приголомшений Никанор Іванович, який несподівано для себе став учасником якоїсь театральної програми, знову опинився на своєму місці на підлозі. Тут йому приснилося, що зала поринула в цілковиту п'тьму й що на стінах вискочили червоні світні слова: «Здавайте валюту!» Тоді знову розхилилася завіса і конферансьє запросив:

— Попрошу на сцену Сергія Герардовича Дунчіля.

Дунчіль виявився миловидним, але геть занехаяним чоловіком років п'ятдесяти.

— Сергію Герардовичу, — звернувся до нього конферансьє, — от вже півтора місяці ви сидите тут, уперто відмовляючись здати валюту, що залишилася в вас, тоді як країна має потребу в ній, а вам вона зовсім ні до чого, а ви все-таки пручаетесь. Ви — людина інтелігентна, прекрасно усе це розумієте, а все ж не бажаєте піти мені назустріч.

— На жаль, нічого зробити не можу, оскільки валюти я більше не маю, — спокійно відповів Дунчіль.

— То чи немає хоча б діамантів? — запитав артист.

— І діамантів немає.

Артист похнюпився й замислився, а тоді лягнув у долоні. З куліси вийшла на сцену середніх літ дама, вдягнена по моді, тобто в пальті без коміра й у малесенькому капелюшку. Дама мала стривожений вигляд, а Дунчіль поглянув на неї, не поворухнувши бровою.

— Хто ця дама? — запитав провідник програми в Дунчіля.

— Це моя дружина, — гідно відповів Дунчіль і поглянув на довгу шийку дами з якоюсь відразою.

— Ми потривожили вас, мадам Дунчіль, — звернувся до дами конферансьє, — от з якого приводу: ми хотіли вас запитати, чи має ваш чоловік іще валюту?

— Він тоді усе здав, — хвилюючись, відповіла мадам Дунчіль.

— Так, — сказав артист, — ну, що ж, як так, то так. Як усе здав, то нам належить негайно розстатися з Сергієм Герардовичем, що ж поробиш! Якщо ласка, можете полишити театр, Сергію Герардовичу, — і артист зробив царствений жест.

Дунчіль спокійно й гідно повернувся й подався до куліси.

— Одну хвилиночку! — зупинив його конферансьє. — Дозвольте мені на прощання показати вам ще один номер із нашої програми, — і знову лягнув у долоні.

Чорна задня завіса розсунулася, і на сцену вийшла юна красуня в бальній сукні, тримаючи в руках золоту тацьку, на якій лежала груба пачка, перев'язана цукерчаною стрічкою, і діамантове кольє, від якого навсібіч відскакували сині, жовті та червоні вогні.

Дунчіль відступив крок, і обличчя йому взялося блідістю. Заля завмерла.

— Вісімнадцять тисяч доларів і кольє вартістю сорок тисяч золотом, — урочисто сповістив артист, — зберігав Сергій Герардович у місті Харкові в квартирі своєї коханки Іди Геркуланівни Ворс, яку маємо приємність бачити перед собою та яка люб'язно допомогла віднайти ці безцінні, але безцільні в руках приватної особи скарби. Велике спасибі, Ідо Геркуланівно.

Красуня всміхнулася, блиснула зубами, і волохаті її вії ворухнулися.

— А під вашою сповненою гідності машкарою, — удався артист до Дунчіля, — приховується зажерливий павук і страшений облудень та брехло. Ви замучили усіх за півтора місяці своєю тупою впертістю. Отож ходіть тепер додому, і нехай те пекло, що його влаштує вам ваша дружина, буде вам за кару.

Дунчіль заточився і, здається, хотів повалитися, та чиїсь чулі руки підхопили його. Тут впала передня завіса й сховала усіх, хто був на сцені.

Скажені оплески струснули залю настільки, що Никанорові Івановичу здалося, наче в жирандолях заскакали вогні. А коли передня чорна завіса пішла догори, на сцені вже нікого не було, крім самотнього артиста. Він зірвав другий залп оплесків, розкланявся й промовив:

— В особі цього Дунчіля перед вами виступив у нашій програмі типовий віслук. Чи ж не мав я приємности казати вчора, що таємне зберігання валюти є безглуздом? Використати її ніхто не може за жодних обставин, запевняю вас. Візьмемо хоч би цього Дунчіля. Він одержує чудову платню й нічим не бідкається. Має прекрасну квартиру, дружину й красуню коханку. Ба ж ні! Замість того, щоб жити тихо й сумирно, без жодних неприємностей, здавши валюту й коштовності, цей користолюбний бовдур домігся-таки того, що його було викрито привселюдно й на закуску зажив жахитної сімейної халепи. Отже, хто здає? Немає охочих? У такому разі наступним номером нашої програми — відомий драматичний талант, артист Куролесов Сава Потапович, спеціально запрошений, виконає уривки із «Скупого лицаря» поета Пушкіна.

Обіцаний Куролесов не забарився з'явитися на сцені й виявився високим на зріст і м'язистим голеним чоловіком у фракі й білій краватці²⁰⁴.

Без усяких передмов він зобразив сумовите лице, звів брови й заговорив ненатуральним голосом, скоса поглядаючи на золотого дзвіночка.

— Як молодий гувльвіса жде спіткання з розпусницею хтивою якоюсь...^{205*}

І Куролесов розповів про себе багато негарного. Никанор Іванович чув, як Куролесов висповідався в тому, як якась нещасна удова, виючи, стояла перед ним навколішки під дощем, але не розчулила черствого серця артиста.

Никанор Іванович перед своїм сном зовсім не знав творів поета Пушкіна, та самого його знав чудово й щоденно по кілька разів вимовляв фрази на взір: «А за квартиру Пушкін платитиме?» або «Жарівку на сходах, виходить, Пушкін викрутив?», «Нафту, виходить, Пушкін купуватиме?»²⁰⁶

Тепер, познайомившись з одним із його творів, Никанор Іванович засумував, уявивши собі жінку на колінах, із сиротами, під дощем, і мимохіть подумав: «А тип усе-таки цей Куролесов!»

А той, щодаді підносячи голос, каювся далі й остаточно заплутав Никанора Івановича, бо став звертатися до когось, кого на сцені не було, і за цього відсутнього сам собі й відповідав, причому називав себе то «добродієм», то «бароном», то «батьком», то «сином», то на «ви», а то й на «ти».

Никанор Іванович збагнув тільки одне, що помер артист лихою смертю, прокричавши: «Ключі! Ключі мої!» — повалившись відтак на підлогу, хриплячи й обережно зриваючи з себе краватку.

Померши, Куролесов підвівся, обтрусив порох з фрачних штанів, вклонився, всміхнувшись фальшивою усмішкою, і пішов під рідкі оплески. А конферансьє промовив таке:

— Ми прослухали з вами в чудовому виконанні Сави Потаповича «Скупого лицаря». Цей лицар сподівався, що жваві німфи позбігаються до нього й станеться ще багато приємного в цьому ж дусі. Та, як бачите, нічого цього не сталося, ніякі німфи не збіглись до нього, і музи йому данини не принесли, і чертогів він жодних не спорудив, а, навпаки, скінчив дуже зле, помер ік чортовій матері, бо

*Переклад Леоніда Первомайського.

грець його побив на своїй скрині з валютою та коштовностями. Застерігаю вас, що й з вами станеться щось в такому роді, якщо тільки не згірш, як не здасте валюту!

Чи то поезія Пушкіна справила таке враження, чи прозаїчна мова конференсьє, та от раптом із залі пролунав сором'язливий голос:

— Я здаю валюту!

— Ласкаво прошу на сцену! — чемно запросив конференсьє, вдивляючись у темну залю.

І на сцені з'явився маленький на зріст білявий громадянин, який, судячи з обличчя, не голився близько трьох тижнів.

— Пробачте, як вас на прізвище? — поспитався конференсьє.

— Канавкін Микола, — сором'язливо озвався прибулий.

— А! Дуже приємно, громадяніне Канавкін. Отже?

— Здаю, — тихо сказав Канавкін.

— Скільки?

— Тисячу долярів і двадцять золотих десяток.

— Браво! Усе, що є?

Провідник програми утупився просто в очі Канавкіну, і Никанорові Івановичу навіть здалося, що з цих очей пирснули промені, що проштрикнули Канавкіна навпрозір, немов рентгенівське проміння. У залі аж подих забило.

— Вірю! — нарешті вигукнув артист і погасив свій погляд. — Вірю! Ці очі не брешуть. Бо скільки ж разів я казав вам, що основна ваша помилка полягає в тому, що ви недооцінюєте значення людських очей. Утямте, що язик може приховати істину, а очі — ніколи! Вам ставлять несподіване запитання, ви навіть не здригнетесь, за одну мить опановуєте собою і знаєте, що треба сказати, щоб приховати істину, і досить переконливо говорите, і жодна зморшка на вашому обличчі не ворухнеться, але, на жаль, стривожена запитанням істина зі дна душі на мить скаче у вічі, і всьому кінець. Її помітили, а ви у пастці.

Вимовивши, і то з великим запалом, цю вельми переконливу промову, артист лагідно провідався в Канавкіна:

— Де ж заховані?

— В тітки моєї, Пороховникової, на Пречистенці...²⁰⁷

— А! Це... постривайте... це в Клавдії Ілівни, чи як?

— Так.

— Ах так, так, так, так! Маленький будиночок? Навпроти ще й палісадничок? Ще б пак, знаю, знаю! А куди ж ви їх там засунули?

— У льоху, в бляшанці з-під Ейнему²⁰⁸...

Артист сплеснув руками.

— Чи ж бачили ви щось таке? — скрикнув він засмучено. — То вони ж там запліснявіють, попріють! Ну чи можна таким людям довіряти валюту? Га? Чисто як діти, їй-богу!

Канавкін і сам збагнув, що завинив та прошпетився, і похнюпив свою кудлату голову.

— Гроші, — правив своєї артист, — мають зберігатися в держбанку, у спеціальних сухих та добре пильнованих приміщеннях, і аж ніяк не в тітчиному льосі, де їх можуть, зокрема, попсувати пацюки! Сором, бігме, Канавкін! Ви ж доросла людина.

Канавкін вже не знав, де йому й подітися, і тільки колупав пальцем вилогу свого піджачка.

— Ну добре, — розчулився артист, — хто давне пом'яне... — І раптом докинув несподівано: — А до речі... за одним заходом, щоб... щоби машину пусте не ганяти... надісь в тітки цієї самої теж є, га?

Канавкін, ніяк не сподіваючись такого повороту справи, здригнувся, і в театрі запала мовчанка.

— І-і, Канавкін, — докірливо-лагідно сказав конференсьє, — а я ще й похвалив його! От-тобі узяв та й зашпортався ні з того, ні з сього! Безглуздо це, Канавкін! Бо ж щойно я казав про очі. Бо ж видно, що в тітки є. Ну чого ви нас марно мордуєте?

— Є! — хвацько вигукнув Канавкін.

— Браво! — вигукнув конференсьє.

— Браво! — моторошно зревіла зала.

Коли вщухло, конференсьє поздоровив Канавкіна, потиснув йому руку, запропонував відвезти у місто машиною додому, і цією ж машиною загадав комусь в кулісах заїхати по тітку й запросити її завітати до жіночого театру на програму.

— А до речі, хотів запитати, — тітка бува не казала, де свої ховає? — допитався конференсьє, люб'язно пропонуючи Канавкіну цигарку та запаленого сірника. Той, закурюючи, всміхнувся якимось тужливо.

— Вірю, вірю, — зітхнувши, озвався артист, — ця стара скнара не те що племінникові, чортові не скаже цього. Ну, що ж, спробуємо обудити в ній людські почуття. Либонь, ще не всі сіруни згнили в її лихварській душіці. Усього найкращого, Канавкін!

І щасливий Канавкін поїхав. Артист поспитався, чи немає ще охочих здати валюту, але дістав у відповідь мовчанку.

— Диваки, їй-богу! — здвигнувши плечима, промовив артист, і завіса сховала його.

Лямпи згасли, якийсь час була темрява, і здалека в ній було чути нервовий тенор, який співав:

«Там груди золота лежат, і мне оне принадлежат!»²⁰⁹

Потім звідкись здалека двічі донісся аплодисмент.

— У жіночому театрі дамочка якась здає, — несподівано промовив рудий бородатий сусід Никанора Івановича і, зітхнувши, додав: — Ех, коли б не гуси мої!.. Я, любий чоловіче, тримаю бійцівських гусей в Ліанозові...²¹⁰ Подохнуть вони, боюся, без мене. Птиця бойова, ніжна, вона догляду потребує... Ех, коли б не гуси! Пушкіним-бо мене не здивувати, — він знову зазіхав.

Тут заля освітілася яскраво, і Никанорові Івановичу стало снитися, що з усіх дверей до неї посипалися кухарі у білих очіпках і з ополониками в руках. Кухарчуки втягли до залі чан із супом та лоток із нарізаним чорним хлібом. Глядачі пожвавились. Веселі кухарі шастали поміж театралів, насипали суп у миски й роздавали хліб.

— Обідайте, хлопці, — кричали кухарі, — і здавайте валюту! Чого вам марно тут сидіти? Охота була оцю баланду сьорбати. Поїхав додому, випив як слід, закусив, добре!

— Ну чого ти, приміром, засів отут, батьку? — звернувся прямцем до Никанора Івановича гладкий з малиною шиєю кухар, протягаючи йому миску, де в рідині самотньо плавав капустяний листок.

— Нема! Нема! Не маю я! — страшним голосом прокричав Никанор Іванович. — Розумієш, немає!

— Немає? — грізним басом зревів кухар. — Немає? — жіночим ласкавим голосом запитав він. — Немає, немає, — заспокійливо забурмотів він, перетворюючись на фельдшерлицю Парасковію Федорівну.

Та лагідно торсала Никанора Івановича, який стогнав уві сні. Тоді розтанули кухарі й розвалився театр із завісою. Никанор Іванович крізь сльози розгледів свою кімнату в лікарні та двох у білих халатах, але аж ніяк не зухвальців кухарів, що лізуть до людей зі своїми порадами, а доктора й ту ж таки Парасковію Федорівну, яка тримала в руках не миску, а тарілочку, прикриту марлею, на якій лежала штрикавка.

— Та що ж це таке, — гірко говорив Никанор Іванович, поки йому робили заштрика, — немає в мене й немає! Хай Пушкін їм здає валюту. Немає!

— Нема, нема, — заспокоювала доброзичлива Парасковія Федорівна, — а на нема й суду нема.

Никанорові Івановичу полегшало після заштрику, й він заснув без усяких сновидінь.

Та завдяки його викрикам тривога перекинулася до 120-ї кімнати, де хворий прокинувся й став шукати свою голову, і до 118-ї, де збентежився невідомий майстер і в зажурі заламав руки, дивлячись на місяця, згадуючи гірку, останню в житті ніч, смужку світла з-під дверей у підвалі та розвите волосся.

Із 118-ї кімнати тривога бальконом перелетіла до Івана, і він прокинувся й заплакав.

Та лікар швидко вгамував усіх стривожених, скорботних главою, і вони стали засинати. Пізніше від усіх забувся Іван, коли над річкою вже світало. Після ліків, що напували усе його тіло, отуха прийшла до нього, немов хвиля, що накрила його. Тіло його полегшало, а голову овівала теплим вітерцем дрімота. Він заснув, і останнє, що він чув наявині, було досвітнє щебетання птахів у лісі. Та вони незабаром змовкли, і йому стало снитися, що сонце вже западало над Лисою горою, і була та гора обложена подвійною облогою...

Розділ 16

СТРАТА

Сонце вже западало над Лисою горою, і була та гора обложена подвійною облогою.

Та кавалерійська ала, що перепинила шлях прокураторові близько полудня, клусом вийшла до Гевронської брами міста. Шлях для неї вже був наготований. Піхотинці каппадокійської когорти²¹¹ відгнітили на узбіччя юрми людей, мулів та верблюдів, і ала, клусуючи й здіймаючи до неба білі стовпи куряви, вийшла на роздоріжжя, де сходилися дві дороги: південна, що веде до Витлеему, і північно-західна — до Яффи. Ала понеслася північно-західною дорогою²¹². Ті ж самі каппадокійці були розсіпані по узбіччях дороги й заздалегідь вони зігнали з неї пообіч усі каравани, що поспішали на свято до Єршалаїму. Натовпи богомольців стояли за каппадокійцями, полишивши свої тимчасові смугасті шатра, нап'яті просто на траві. Пройшовши так з кілометр, ала²¹³ випередила другу когорту Блискавичного легіону й першою підійшла, подолавши ще один кілометр, до підніжжя Лисої Гори. Тут вона спішилася. Командир розсіпав алу на чоти²¹⁴, і вони обланцювали усе підніжжя невисокого пагорка, залишивши вільним тільки сам узвіз на нього з Яффської дороги.

Невдовзі услід за алою до пагорка прийшла друга когорта, піднялась на один ярус вище й вінцем оперезала гору.

Нарешті надійшла кентурія під командою Марка Щуробоя. Вона йшла, розтягнена двома ланцюгами по узбіччях дороги, а між цих ланцюгів, під конвоєм таємної варти, їхали у возі троє засуджених з білими дошками на шії, на кожній з яких було написано «Розбійник і бунтівник» двома мовами — арамейською та грецькою²¹⁵.

За возом засуджених рухались інші, навантажені свіжо тесаними стовпами з поперечинами, мотузками, лопатами, відрами та сокирами. На цих возах їхали шість катів. За ними верхи їхали кентуріон Марк, начальник храмової варти Єршалаїму й той самий чоловік у каптурі, з яким Пилат мав швидкоплинну нараду в затемнений кімнаті в палаці.

Завершувалася процесія ланцюгом вояків, а вже за ним йшло близько двох тисяч цікавих, що не вбоялися спеки та які бажали бути присутніми на принадному видовищі.

До цих цікавих з міста долучилися тепер цікаві прочани, яких безперешкодно пропускали у хвіст процесії. Під тонкі вигуки глашаїв, що супроводили колону та кричали те, що близько опівдня прокричав Пилат, вона втягнулася на Лису Гору.

Ала пропустила усіх до другого ярусу, а друга кентурія нагору пропустила лише тих, хто мав причетність до страти, а потім, швидко маневруючи, розсіяла натовп кругом усього пагорка, через що він опинився між піхотною облогою зверху та кінотною знизу. Тепер він міг бачити страту кризь нещільний ланцюг піхотинців.

Отже, минуло від часу сходження процесії на гору більше трьох годин, і сонце вже западало над Лисою Горою, та спека ще була нестерпна, і вояки в обох облогах потерпали від неї, знемагали на нуди і в душі проклинали трьох розбійників, щиро зичучи їм скорої смерти.

Маленький командир али зі змоклим лобом і в білій сорочці, темній від поту на спині, що стояв унизу пагорка біля відкритого узвозу, раз-у-раз підходив до шкіряного відра в першій чоті, черпав з нього пригорщами воду, пив і змочував свого тюрбана. Діставши від цього дещо полегші, він відходив і знову починав міряти то вперед то назад курну дорогу, що вела до вершини. Довгий меч його стукав об шкіряний шнурований чобіт. Командир хотів показати своїм кіннотникам приклад витривалости, але, жаліючи вояків, дозволив їм із списів, увіткнутих у землю, влаштувати піраміди й накинути на них білі плащі. Під цими халабудами й ховалися від безжалісного сонця сирійці. Відра порожніли швидко, і кавалеристи з різних чот по чергою вирушали по воду до балки під горою, де в ріденькій тіні хирлявих тутових дерев доживав свого віку на цій

диявольській спекоті каламутний ручай. Поруч стояли, ловлячи нестійку тінь, і нудилися коноводи, які тримали присмирілих коней.

Знемога вояків та їхнє лихослів'я на адресу розбійників були зрозумілими. Побоювання прокуратора щодо заворушень, які могли статися під час страти в ненависному йому місті Єршалаїмі, на щастя, не виправдалися. І коли побігла четверта година езекуції, між двома ланцюгами, верхнім піхотою та кіннотою біля підніжжя, не залишилося всупереч усім сподіванням, жодної душі²¹⁶. Сонце спалило натовп і погнало його назад до Єршалаїму. За ланцюгом двох римських кентурій опинились тільки два хтозна-чії пси, які чомусь потрапили на пагорок. Але й тих зморила спека, і вони лягли, висунувши язика, тяжко дихаючи й не звертаючи жодної уваги на зеленоспинних ящірок, єдиних істот, що не боялися сонця й шурхали між розпеченим камінням та якимись виткими по землі рослинами з дужими колючками.

Ніхто не зробив спроби відбивати засуджених ні в самому Єршалаїмі, наводненому військами, ні тут, на обланцьованому пагорку, і натовп повернувся до міста, бо й справді, геть нічого цікавого не було в цій страті, а там у місті вже йшли приготування до великого свята Пасхи, що заходило надвечір.

Римська піхота у другому ярусі потерпала ще більше від кіннотників. Кентуріон Щуробій єдине що дозволив воякам — це зняти шоломи й накритися білими пов'язками, змоченими водою, але тримав вояків стоячи та зі списками в руках. Сам він у такій самій пов'язці, але не змоченій, а сухій, походжав неподалік від групи катів, не знявши навіть із своєї сорочки накладних срібних лев'ячих морд, не знявши поножів²¹⁷, меча й ножа. Сонце било просто в кентуріона, не завдаючи йому жодної шкоди, і на лев'ячі морди ніяк було навіть поглянути, очі виїдав сліпучий полиск срібла, яке неначе скипало на сонці.

На понівеченому обличчі Щуробоя не відбивалося ані втоми, ані невдоволення, і здавалося, ніби велетень кентуріон у змозі ходити так увесь день, усю ніч та іще день, — словом кажучи, стільки, скільки буде треба. Все так і ходити, наклавши руки на тяжкий з мідними бляхами ремінь, усе так суворо поглядаючи то на стовпи зі стра-

чуваними, то на вояків у ланцюгу, все так байдуже відкидаючи носакон волохатого чобота вибілені часом людські кістки або дрібні кремінці, що потрапляли йому під ноги.

Той чоловік у каптурі помістився неподалік від стовпів на дзиглику й сидів у благодушній нерухомості, зрідка, втім, знічев'я лозинкою розколупуючи пісок.

Те, що було сказано про те, що за ланцюгом легіонерів не було жодної душі, не зовсім правда. Одна людина таки була, та просто не усім її було видно. Вона помістилася не на тому боці, де був відкритий узвіз на гору та з якого найзручніше було бачити страту, а на боці північному, там де пагорб був не спадистим та доступним, а нерівним, де були провалля й щілини, там, де, вчепившись у розщілині за прокляту небом безводну землю, силкувалося жити хворе фігове деревце.

Саме під ним, що зовсім не давало жодної тіні, і примостився цей єдиний глядач, а не учасник страти, і сидів на камені від самого початку, тобто ось вже четверту годину. Так, для того, щоб бачити страту, він обрав не найкращу, а найгіршу позицію²¹⁸. Та все ж таки й з неї стовпи було видно, видно було за ланцюгом і дві блискучі плями на грудях кентуріона, а цього, очевидно, для людини, яка конче бажала залишитися малопомітною та ніким не стривоженою, було цілком досить.

Та години з чотири тому, на початку страти, цей чоловік поводився зовсім не так і дуже міг би бути поміченим, через що, вірогідно, він і змінив свою поведінку та усамітнівся.

Тоді, щойно процесія вийшла на саму гору за ланцюг, він і з'явився вперше й до того ж як людина вочевидь спізнала. Він тяжко дихав і не йшов, а біг на пагорок, штовхався і, побачивши, що перед ним, як і перед усіма іншими, зімкнувся ланцюг, зробив наївну спробу, удавши, що не розуміє роздратованих окриків, проскочити між вояками до самого місця страти, де вже знімали засуджених з воза. За це він дістав тяжкого удару тупим кінцем списа в груди й відскочив від вояків, скрикнувши, але не з болю, а з відчаю. Легіонера, що вдарив його, він окинув каламутним і зовсім байдужим до усього поглядом, як людина, не чутлива до фізичного болю.

Кашляючи й задихаючись, тримаючись за груди, він оббіг круг пагорка, намагаючись на північному боці знайти

хоч будь-яку шпарину в ланцюгу, де можна було б прослизнути. Та було вже запізно. Кільце зімкнулося. І чоловік із спотвореним з горя лицем вимушений був відмовитися від своїх спроб прорватися до возів, з яких вже познімали стовпи. Ці спроби ні до чого не призвели б, крім того, що його схопили б, а бути затриманим у цей день аж ніяк не входило до його плянів.

Відтак він подався убік до розщілини, де було спокійніше, і де йому ніхто не заважав.

Тепер, сівши на камені, цей чорнобородий, із скаправилими від сонця та безсоння очима чоловік сумував і тужив. Він то зітхав, розчахуючи свого потасканого в мандрах талліфа, котрий з блакитного перетворився на брудно-сірий²¹⁹, і оголяючи забиті списом груди, якими котився брудний піт, то в незносних муках зводив очі до неба, стежачи за трьома стерв'яками, які давно вже ширяли у висоті великими колами в передчутті незабарної учти, то впинав безнадійний погляд у жовту землю й бачив на ній напіврозтрощений собачий череп та ящірок, що бігали круг нього.

Муки чоловіка були так великими, що часами він заговорював сам до себе.

— О, я недоумок! — бурмотів він, розгойдуючись на камені в душевному болю й нігтями деручи засмаглі груди. — Недоумок, безмізка жінка, боягуз! Падло я, не людина!

Він замовкав, хнюпився, потім, напившись із дерев'яної баклаги теплої води, оживав знову й хапався то за ножа, захованого під талліфом на грудях, то за шматок пергамену, що лежав перед ним на камені поряд із паличкою та каламарчиком із тушшю.

На цьому пергамені вже були начеркані записи:

«Збігають хвилини, і я, Левій Матвій, стою на Лисій Горі, а смерти усе немає!»

Далі:

«Сонце схиляється, а смерти немає».

Тепер Левій Матвій безнадійно записав гострою паличкою таке:

«Боже! За що тобі гнівитися на нього? Спошли йому смерть».

Записавши це, він безслізно схлипнув і знову нігтями поранив собі груди.

Причина відчаю Левія полягала в тій лютій невдачі, що спостигла Єшуа та його, і, крім того, в тяжкій помилці, якої він, Левій, на його думку, припустився. Позавчора вдень Єшуа та Левій були у Витанії під Єршалаїмом²²⁰, де гостювали в одного городника, якому надзвичайно сподобалися проповіді Єшуа. Увесь ранок гості відпрацювали на городі, допомагаючи господареві, а надвечір збиралися йти холодком до Єршалаїму. Та Єшуа чомусь заквапився, сказав, що має в місті нагальну справу, і подався близько полудня сам. От у цьому й полягала перша помилка Левія Матвія. Навіщо, навіщо він відпустив його самого!

Увечері Матвієві йти до Єршалаїму не привелося. Якась несподівана й страшна недуга вразила його. Його затрясло, тіло його прохопило вогнем, він став цокотіти зубами й щохвилини просив пити. Йти десь було годі. Він звалився на попону в повітці городника й провалявся на ній аж до світанку п'ятниці, коли хвороба так само несподівано відпустила Левія, як і напала його. Хоча він був ще кволий і ноги йому тремтіли, він, знемагаючи на якесь передчуття лиха, попрощався з господарем і подався до Єршалаїму. Там він дізнався, що передчуття його не обмануло. Лихо скоїлося. Левій був у натовпі й чув, як прокуратор оголошував вирок.

Коли засуджених повезли на гору, Левій Матвій біг поряд із ланцюгом у натовпі цікавих, намагаючись якось непомітно дати знак Єшуа бодай вже про те, що він, Левій, тут, з ним, що він не покинув його на останній путі, і що він молиться за те, щоб смерть Єшуа спостигла якомога скоріше. Та Єшуа, який дивився в давшину, туди, куди його везли, звісно ж, Левія не бачив.

І от, коли процесія пройшла близько пів верстви дорогою, Матвієві, якого штурхали в натовпі коло самого ланцюга, сяйнула проста й геніяльна думка, і знову ж, через свою гарячність, він прокляв себе прокльоном важким за те, що вона не спала йому раніше. Вояки йшли не щільним ланцюгом. Між ними були проміжки. За великої спритності й дуже точного розрахунку можна було, зігнувшись, проскочити між двох легіонерів, дохопитися воза й скочити на нього. Тоді Єшуа врятований від мук.

Однієї миті досить, щоб ударити Єшуа ножем у спину, крикнувши йому: «Єшуа, я вирятовую тебе та йду разом з тобою! Я, Матвій, твій вірний і єдиний учень».

А якби Бог сподобив ще однією вільною миттю, можна було б поспіти заколотися й самому, уникнувши смерти на стовпі. А втім, останнє мало цікавило Левія, колишнього збирача податей. Йому було байдуже, як загинути. Він жадав одного, щоб Єшуа, який не зробив нікому в світі ані найменшого зла, уникнув би тортур.

Плян був дуже добрий, та річ полягала в тому, що Левій не мав із собою ножа. Не мав він і ані шеляга грошей.

Оскаженілий на себе, Левій виборсався з натовпу й побіг назад до міста. У палаючій його голові скакала одна лише гарячкова думка про те, як негайно, яким завгодно способом, розжитися у місті на ножа та встигнути наздогнати процесію.

Він добіг до міської брами, лявіруючи у штовханині караванів, що всисалися до міста, і побачив по ліву руку від себе розчинені двері крамнички, де продавали хліб. Тяжко хакаючи після бігу розпеченою дорогою, Левій опанував себе, дуже статечно увійшов до крамнички, привітався з господинею, що стояла за лядою й попросив її зняти з полиці верхній коровай, котрий чогось сподобався йому більше від інших, і, коли та обернулася, мовчки й хутко узяв з ляди те, чого краще й бути не може, — нагостреного, як бритва, довгого хлібного ножа²²¹, і прожогом кинувся з крамниці геть.

За кілька хвилин він знову був на Яффській дорозі. Та процесії вже не було видно. Він побіг. Часами йому траплялося падати просто в пилюку й лежати нерухомо, щоб звести подих. І так він лежав, вражаючи проїжджих на мулах та людей, які йшли до Єршалаїму пішки. Він лежав, наслухаючись як калатає його серце не тільки в грудях, але й в голові та у вухах. Відхекавшись трішки, він підскакував і знову біг далі, та щораз то повільніше та повільніше. Коли він нарешті побачив куряву, що її здіймала вдалині довга процесія, вона була вже біля підніжжя пагорка.

— О Боже... — простогнав Левій, розуміючи, що спізнюється. І він спізнився.

Коли збігла четверта година страти, муки Левія досягли найвищої міри, і він розлютувався. Підвівшись з каменя, він жбурнув на землю марно, як він тепер гадав, вкраденого ножа, розтрощив баклагу ногою, позбавивши себе води, скинув з голови кефі²²², вчепився в своє рідке волосся й став проклинати себе.

Він проклинав себе, вигукуючи безглузді слова, гарчав та плювався, паплюжив свого батька й матір, які породили на світ недоумка.

Побачивши, що прокльони та лайка не діють і нічого від цього на осонні не змінюється, він стиснув сухі кулаки, замружившись підніс їх до неба, до сонця, яке сповзало щораз нижче, видовжуючи тіні та відходячи, щоб упасти у Середземне море, й зажадав від Бога негайного чуда. Він вимагав, щоб Бог негайно послав Єшуа смерть.

Розплющивши очі, він спостеріг, що на пагорку усе без змін, за винятком того, що плями, що палали на грудях кентуріона, згасли. Сонце посилало промені у спини страчуваних, повернених обличчями до Єршалаїму. Тоді Левій закричав:

— Проклинаю тебе, Боже!

Схриплим голосом він кричав про те, що пересвідчився в несправедливості Бога, і вірити йому надалі наміру не має.

— Ти глухий! — гарчав Левій. — Якби ти не був глухим, то почув би мене та вбив би його відразу.

Замружуючись, Левій начувався вогню, що спаде на нього з неба та вразить його самого. Цього не сталося, і, не розкліплюючи повіки, Левій далі вигукував ядучі та образливі слова до неба. Він кричав про повне своє розчарування та про те, що існують інші боги та релігії. Так, інший бог ніколи не допустив би того, щоб людину, таку як Єшуа, було спалювано сонцем на стовпі.

— Я помилявся! — кричав зовсім охриплий Левій. — Ти бог зла! Або твої очі геть застували дим із кадильних храму, а вуха твої перестали будь-що чути, крім суремних звуків священників? Ти не всемогутній Бог. Ти чорний бог. Проклинаю тебе, боже розбійників, їхній покровитель і душа!

Тут щось дмухнуло в обличчя колишньому збирачеві податей, і щось зашелестіло йому під ногами. Дмухнуло ще раз, і тоді, розплющивши очі, Левій побачив, що все у світі, чи то під впливом його прокльонів, чи то силою якихось інших причин, зінакшало. Сонце зчезло, не дійшовши до моря, у якому потопало щовечора. Поглинувши його, небом із заходу підіймалася грізно й неухильно грозова хмара. Краї її вже скипали білим шумовинням, чорне димне черевко відсвічувало жовтим. Хмара вуркотіла, і з неї вряди-

годи випадали вогняні нитки. Яффською дорогою, убогою Гіонською долиною²³, над шатрами прочан, гнані зненацьким вітром, летіли стовпи куряви.

Левій змовк, силкуючись зміркувати, чи принесе гроза, яка зараз накриє Єршалаїм, хоч яку зміну в долі нещасного Єшуа. І зразу ж, дивлячись на нитки вогню, що розкрюювали хмару, став просити, щоб блискавка вдарила у стовп Єшуа. У каятті дивлячись у чисте небо, яке ще не пожерла хмара й де стерв'яки лягали на крило, щоб піти від грози, Левій подумав, що безглуздо поквапився зі своїми прокльонами: тепер Бог не послухає його.

Звернувши свій погляд до підніжжя пагорка, Левій прикипів до того місця, де стояв, розсипавшись, кіннотний полк, і побачив, що там зайшли неабиякі зміни. Звисока Левієві вдалося добре роздивитися, як вояки метушилися, висмикуючи списи з землі, як накидали на себе плащі, як коноводи бігли до дороги підтюпцем, ведучи на повіді вороних коней. Полк знімався, це було ясно. Левій, затуляючись рукою від пилу, що бив в лице, відпльовуючись, силкувався збагнути, що б воно мало означати, що кіннота збирається відходити? Він перевів погляд вище й розгледів фігурку в багряній військовій хламиді²⁴, що спиналася до майданчика страти. І тут від передчуття радісного кінця похололо серце колишнього збирача.

Той, хто сховався на гору на п'ятій годині терпінь розбійників, був командир когорти, що прискакав з Єршалаїму в супроводі ординарця. Ланцюг вояків на помах руки Щуробоя розімкнувся, і кентуріон віддав честь трибунові. Той, відвівши Щуробоя вбік, щось прошепотів йому. Кентуріон удруге віддав честь і рушив до групи катів, що сиділи на камінні біля підніжжя стовпів. Трибун натомість скерував свою ходу до того, хто сидів на дзиглику, і той шанобливо підвівся назустріч трибунові. І йому щось неголосно сказав трибун, і обидва вони пішли до стовпів. До них приєднався начальник храмової варти.

Щуробій, скося глянувши з відразою на брудне лахміття, що лежало на землі біля стовпів, лахміття, яке щойно було одягом злочинців, та яке знехтували кати²⁵, відкликав двох із них і наказав:

— За мною!

З найближчого зі стовпів лунала хрипка безглузда пісенька. Повішений на ньому Гестас на кінець третьої

години страти збожеволів від мух та сонця й тепер тихо співав щось про виноград, але головою, вкритою чалмою, зрідка усе ж таки похитував, і тоді мухи мляво знімалися з його лиця й повертали на нього знову.

Дисмас на другому стовпі страждав більше за інших, тому що його не обсідало забуття, і він хитав головою, часто й розмірено, то праворуч, то ліворуч, щоб вухом ударяти об плече.

Щасливішим за інших був Єшуа. Вже в першу годину його стали вражати запаморочення, а потім він запав у нестяму, повісивши голову в розсотаній чалмі. Мухи й гедзі тому цілком обсіли його, так що обличчя його зникло під чорною рухомою масою. У пахвині, і на животі, і під пахвами сиділи жирні гедзі й ссали жовте оголене тіло.

Підкоряючись жестам чоловіка в каптурі, один з катів узяв списа, а другий приніс до стовпа відро й губку. Перший з катів підніс списа й постукав ним спершу по одній, а потім по другій руці Єшуа, витягнутих та прив'язаних мотузками до поперечини стовпа. Тіло з випнутими ребрами сіпнулося. Кат провів кінцем списа по животі. Тоді Єшуа підвів голову, й мушва з дзиччанням знялася, й відслонилося лице повішеного, розпухле від укусів, із запиленими очима, невпізнанне лице.

Розклепивши повіки, Га-Ноцри поглянув додолу. Очі його, зазвичай ясні, тепер були імливими.

— Га-Ноцри! — сказав кат.

Га-Ноцри ворухнув набряклими губами й озвався охриплим розбійницьким голосом:

— Чого тобі треба? Нащо підійшов до мене?

— Пий! — сказав кат, і просякнута водою губка на кінці списа піднялася до вуст Єшуа. Радість сяйнула тому в очах, він припав до губки та з жадобою став всисати вологу²²⁶. З сусіднього стовпа долинав голос Дисмаса:

— Несправедливість! Я такий самий розбійник, що й він.

Дисмас напружився, та поворушитися не зміг, руки його в трьох місяцях на поперечині держали мотуз'яні зашморги. Він утягнув живота, нігтями уп'явся в кінці поперечин, голову тримав оберненою до стовпа Єшуа, лють палала в очах Дисмаса.

Пилова хмара накрила майданчик, дуже стемніло. Коли куряву віднесло, кентуріон скрикнув:

— Мовчати на другому стовпі!

Дисмас замовк. Єшуа відірвався від губки і, силкуючись, щоб його голос звучав лагідно й переконливо, і не спромігшись цього, хрипучо попросив ката:

— Дай попити йому.

Дедалі темнішало. Хмара залила вже пів неба, летючи до Єршалаїму, білі скипаючі хмаринки неслися попереду напоєної чорною вологою та вогнем хмари. Зблиснуло й торохнуло над самим пагорком. Кат зняв губку зі списа.

— Слав великодушного ігемона! — урочисто шепнув він і тихенько штрикнув Єшуа в серце. Той сіпнувся, шепнув:

— Ігемон...

Кров побігла йому по животі, нижня щелепа судомно сіпнулася й голова його звисла.

При другому громовому ударі кат вже напував Дисмаса й з такими ж словами:

— Слав ігемона! — вбив і його.

Гестас, позбавлений глузду, злякано скрикнув, тільки-но кат опинився біля нього, та коли губка торкнулася його вуст, проревів щось і вп'явся в неї зубами. За кілька секунд обвисло і його тіло, скільки дозволяли мотузки.

Чоловік у каптурі йшов слідом за катом та кентуріоном, а за ним начальник храмової варти. Зупинившись біля першого стовпа, чоловік у каптурі уважно оглянув скривавленого Єшуа, торкнув білою рукою стопу й сказав супутникам:

— Мертвий.

Те саме повторилося й біля двох інших стовпів.

Затим трибун дав знак кентуріонові і, повернувшись, узявся йти з вершини разом із начальником храмової варти та чоловіком у каптурі. Настала напівтемрява, і блискавки скородили чорне небо. З нього раптово приснуло вогнем, і крик кентуріона: «Знімай облогу!» — потонув у гуркоті. Щасливі вояки кинулися бігти з пагорка, надіваючи шоломи.

Темрява накрила Єршалаїм.

Злива хлюснула несподівано й заскочила кентурії о пів дороги на пагорбі. Вода звалилася так страшно, що, коли вояки бігли додолу, їм навздогін вже летіли бурхливі потоки. Вояки ковзали й падали в розмоклій глейовині, поспішаючи на рівну дорогу, якою, — вже ледь видна в пелені води, — відходила до Єршалаїму промокла до рубця кін-

нота. За кілька хвилин у курному вариві грози, води й вогню на пагорку залишилася одна лише людина.

Стрясаючи недаремно вкраденим ножом, зриваючись зі слизьких прискалків, чіпляючись за що попало, часом плазуючи на колінах, вона прямувала до стовпів. Вона то щезала в непроглядному мороку, то зненацька освітлювалася мерехтливим сяйвом.

Дорвавшись до стовпів, вже по кісточки у воді, вона здерла з себе обважнілого, просоченого водою талліфа, зосталася в самій сорочці й припала до ніг Єшуа. Вона перерізала мотузки на голінках, піднялася на нижню поперечину, обійняла Єшуа й звільнила руки від верхніх зашморгів. Голе вогке тіло Єшуа звалилось на Левія та повалило його на землю. Левій зразу хотів був звалити його на плечі, та якась думка спинила його. Він залишив на землі у воді тіло з закинutoю головою та розхиленими руками й побіг, розковзуючись ногами в глеюватій багнюці, до інших стовпів. Він перерізав мотузки й на них, і два тіла звалилися на землю.

Збігло кілька хвилин, і на вершині пагорка zostалися тільки ці два тіла та три порожні стовпи. Вода шарпала й ворушила ці тіла.

Ні Левія, ні тіла Єшуа на вершині пагорка цієї години вже не було.

Розділ 17

НЕСПОКІЙНИЙ ДЕНЬ

Ранком у п'ятницю, тобто другого дня по клятому сеансі, увесь наявний склад службовців Вар'єте — бухгалтер Василь Степанович Ласточкін, два рахівники, три друкарки, обидві касирки, кур'єри, капельдинери та прибиральниці. — словом кажучи, усі, хто були в наявності, не були при ділі на своїх місцях, а всі сиділи на підвіконнях вікон, що виходять на Садову, і дивились на те, що діється під муром Вар'єте. Під цим муром двома рядами ліпилася багатотисячна черга, хвіст якої простягнувся аж до Кудринської площі²²⁷. У голові цієї черги стояло десь зо два десятки добре знаних у театральній Москві баришників.

Черга поводитися дуже схвильвано, привертала увагу громадян, що струменіли повз неї, та захлиналася обговоренням запальних розповідок про вчорашній небачений сеанс чорної магії. Ці ж розповідки викликали чимале замішання в бухгалтера Василя Степановича, який напередодні на спектаклі не був. Капельдинери розповідали бозна що, у тому й про те, як по закінченні знаменитого сеансу декотрі громадянки в непристойному вигляді бігали вулицею та інше в тому ж роді. Скромний та тихий Василь Степанович лише кліпав очима, слухаючи побрехеньки про усі ці чудеса, і геть не знав, що йому робити, а тим часом робити треба було щось, і то саме йому, оскільки він тепер опинився старшим у всій команді Вар'єте.

Під десяту годину ранку черга жадачів квитків до того спухла, що про неї дійшли чутки й до міліції, і з подиву гідною швидкістю були прислані як піші, так і кінні наряди, які цю чергу й довели до деякого ладу. Одначе й впорядкована змія з кілометр завдовжки сама собою вже являла чималу спокусу та вкрай чудувала громадян на Садовій.

Це було знадвору, а всередині Вар'єте так само було дуже негаразд. З самого раннього ранку стали дзвонити й дзвонили безупинно телефони в кабінеті Лиходєєва, в кабінеті Римського, в бухгалтерії, у касі та в кабінеті Варенухи. Василь Степанович спершу відповідав щось, відповідала й касирка, мимрили щось у телефон капельдинери, а згодом зовсім перестали відповідати, тому що на усі запитання, де Лиходєєв, Варенуха, Римський, відповідати було геть нічого. Попервах пробували здихатися словами «Лиходєєв на квартирі», а з міста відповідали, що дзвонили на квартиру й що квартира каже, що Лиходєєв у Вар'єте.

Задзвонила стривожена дама, стала кликати Римського, їй порадили зателефонувати до дружини його, на що слухавка, заголосивши, відповіла, що вона й є дружина і що Римського ніде немає. Починалося казна-що. Прибиральниця вже всім розповіла, що, з'явившись до кабінету фіндиректора прибирати, побачила, що двері наостіж, лампи горять, вікно в сад розбите, крісло валяється на підлозі й нікого немає.

Десь по десятій увірвалася до Вар'єте мадам Римська. Вона голосила й заламувала руки. Василь Степанович внівець розгубився й не знав, що їй порадити. А о пів на одинадцятую з'явилася міліція. Першим і цілком слушним запитанням було:

— Що тут у вас діється, громадяни? У чому річ?

Команда відступила, виставивши вперед блідого й стурбованого Василя Степановича. Довелось назвати речі своїми іменами й зізнатися в тому, що адміністрація Вар'єте, в особі директора, фіндиректора та адміністратора, зникла й перебуває казна-де, що конференсьє по вчорашньому сеансі було відвезено до психіатричної лікарні й що, коротко кажучи, цей учорашній сеанс був геть чисто скандальним сеансом.

Вгамувавши, скільки можна, голосіння мадам Римської, її відправили додому й більш за все зацікавилися оповіданням прибиральниці про те, в якому стані було знайдено кабінет фіндиректора. Службовців попросили розійтися по своїх місцях і ставати до діла, і за короткий час в будинку Вар'єте з'явилося слідство у супроводі гостровухого, м'язистого, кольору цигаркового попелу собаки з надзви-

чайно розумними очима. Серед службовців Вар'єте відразу рознеслося шущукання про те, що пес — не хто інший, як славетний Тузбубна²²⁸. І правда це був він. Поведінка його вразила усіх. Тільки-но Тузбубна вбіг до кабінету фіндиректора, він загарчав, вишкіривши страхітливі жовтуваті ікла, тоді ліг на живіт і з якимось виразом туги й водночас люті в очах підповз до розбитого вікна. Подолавши свій страх, він раптом скочив на підвіконня і, задерши гостру морду догори, дико й хижо завив. Він не хотів йти з вікна, гарчав, і здригався, і поривався скочити униз.

Пса вивели з кабінету й пустили його до вестибуля, звідки той вийшов парадним входом на вулицю й привів тих, хто йшов за ним, до таксомоторної стоянки. Біля неї він слід, яким йшов, загубив. Відтак Тузабубну відвели.

Слідство розташувалося в кабінеті Варенухи, куди й стали по черзі викликати тих службовців Вар'єте, які були свідками учорашніх пригод під час сеансу. Треба сказати, що слідству шокроку довелося долати непередбачувані труднощі. Нитка раз-у-раз рвалася в руках.

Афіші ж бо були? Були. Але за ніч їх позаклеювали новими, і тепер жодної немає, хоч вбий. Звідки узявся цей самий маг? А хто ж його знає. Отже, з ним уклали договір?

— Слід гадати, — відповів схвильований Василь Степанович.

— А як уклали, то він мав був пройти крізь бухгалтерію?

— Щонайдоконче, — відповідав, хвилюючись, Василь Степанович.

— То де ж він?

— Немає, — відповідав бухгалтер, чимдалі більш бліднучи та розводячи руками. І дійсно, ані в актах бухгалтерії, ні в фіндиректора, ні в Лиходєєва, ні в Варенухи жодних слідів договору немає.

А як же прізвище цього мага? Василь Степанович не знає, він не був учора на сеансі. Капельдинери не знають, білетна касирка наморщувала лоба, наморщувала, думала, думала, нарешті сказала:

— Во... Здається, Волянд.

А може бути й не Волянд? Може бути й не Волянд. Може Фалянд²²⁹.

З'ясувалося, що в бюро іноземців ні про якого Волянда, так само як і про Фалянда, мага, геть нічого не чули.

Кур'єр Карпов повідомив, що нібито цей самий маг зупинився на квартирі в Лиходєєва. На квартирі, певна річ, відразу побували. Жодного мага там не виявилось. Самого Лиходєєва теж немає. Покоївки Груні немає, й де вона поділася, ніхто не знає. Голови правління Никанора Івановича немає, Пролєжнева немає!

Виходило щось згола несусвітнє: зник увесь провід адміністрації, учора був дивний скандальний сеанс, а хто його проводив і на чие напучення — хтозна.

А йшлося, тим часом, до полудня, коли мала відкритися каса. Та про це, звісно, годі було й казати! На дверях Вар'єте відразу ж було вивішено величезний шмат картону з написом: «Сьогоднішній спектакль скасовується». У черзі почалося хвилювання, починаючи з голови її, та, похвилювавшись, вона усе-таки стала руйнуватися, і за годину приблизно по ній на Садовій не зосталося й сліду. Слідство відбуло, щоб вести далі свою роботу в іншому місці, службовців відпустили, залишивши самих чергових, і двері Вар'єте замкнули.

Бухгальтер Василь Степанович мав терміново виконати два завдання. По-перше, з'їздити до Комісії видовищ та розваг полегшеного типу з доповіддю про вчорашні події, а по-друге, побувати у фінвидовищному секторі з тим, щоб здати вчорашню касу — 21 711 рублів.

Акуратний та сумлінний Василь Степанович запакував гроші в газетний папір, мотузкою перехрестив пакунок, уклав його до портфеля і, добре знаючи інструкцію, скерувався, як звичайно, не до автобуса чи трамваю, а до таксомоторної стоянки.

Тільки-но шофери трьох авт узріли пасажирів, що поспішав до стоянки з туго напханим портфелем, як усі троє з-під носа йому поїхали порожніми, чомусь при цьому злісно озираючись.

Вражений цією обставиною, бухгалтер тривалий час стояв правцем, міркуючи, що б воно мало значити.

Хвилини за три під'їхала порожня машина, і обличчя шофера зразу скособочилось, тільки-но він вгледів пасажирів.

— Вільна машина? — здивовано кахикнувши, запитав Василь Іванович.

— Гроші покажіть, — із злістю відповів шофер, не дивлячись на пасажира.

Щодалі більше вражаючись, бухгалтер, затиснувши дорогоцінного портфеля під пахвою, витяг із гаманця червінця й показав його шоферові.

— Не поїду! — коротко сказав той.

— Я вибачаюся... — забрався був бухгалтер, але шофер його перебив:

— Троячки є?²³⁰

Вщент збитий з пантелику бухгалтер витяг з гаманця дві троячки й показав шоферові.

— Сідайте, — крикнув той, і ляснув по прапорцю лічильника²³¹ так, що мало не зламав його. Поїхали.

— Здачі нема, чи що? — боязко спитав бухгалтер.

— Повна кишенька здачі! — заревів шофер, і в дзеркальці відбилися його набігли кров'ю очі. — Третій випадок зі мною сьогодні. Та й з іншими також було. Дає якийсь сучий син червінця, я йому здачі — чотири п'ятдесят... виліз, сволота! Хвилин за п'ять дивлюсь: замість червінця папірець з нарзанної пляшки! — Тут шофер вимовив кілька нецензурних слів. — Другий — за Зубівською²³². Червінець. Даю здачі три рублі. Пішов! Лізу до гаманця, а звідти бджола — торох у палець! Ах ти!.. — шофер знову вклеїв нецензурні слова, — а червінця нема. Вчора в цьому Вар'єте (нецензурні слова) якийсь гадюка-фігляр сеанс з червінцями робив (нецензурні слова)...

Бухгалтер заціпенів, зіщулюючись й удав, ніби й саме слово «Вар'єте» він чує вперше, а сам подумав: «Ну й ну!..»

Приїхавши куди слід, розплатившись благополучно, бухгалтер увійшов до будинку й попрямував коридором туди, де містився кабінет завідувача, і вже дорогою збагнув, що потрапив не під пору. Якась метушня панувала в канцелярії Видовищної комісії. Повз бухгалтера пробігла кур'єрка зі збитою на потилицю хусточкою та з вибалушеними очима.

— Нема, нема, нема, любі мої! — верещала вона, звертаючись хтозна до кого. — Піджак і штани тут, а в піджаку нічого немає!

Вона зникла в якихось дверях, і зараз за нею почулися звуки биття посуду. Із секретарської кімнати вибіг знайомий бухгалтерові завідувач першого сектора комісії, але

був у такому стані, що бухгалтер не впізнав і зник безслідно.

Вражений усім цим бухгалтер дійшов до секретарської кімнати, яка була передсінком кабінету голови комісії, і тут остаточно вразився.

З-поза зачинених дверей кабінету лунав грізний голос, що без сумніву належав Прохорові Петровичу — голові комісії. «Розносить кого, чи що?» — подумав розгублений бухгалтер і, озирнувшись, побачив інше: у шкіряному кріслі, закинувши голову за спинку, нестримно ридаючи, з мокрою хусткою в руці, лежала, простягнувши ноги мало не до середини секретарської, особистий секретар Прохора Петровича — красуня Анна Ричардівна.

Усе підборіддя Анни Ричардівни було вимазане губною помадою, а по персикових щоках повзли з вій чорні патьоки розкислої фарби.

Побачивши, що хтось увійшов, Анна Ричардівна скочила, кинулася до бухгалтера, вчепилася у вилоги його піджака, стала термосити бухгалтера й кричати:

— Слава Богу! Знайшовсь хоч один хоробрий! Усі порозбігалися, всі зрадили! Ходімо, ходімо до нього, я не знаю, що робити! — І, ридаючи без угаву, вона потягла бухгалтера до кабінету.

Потрапивши до кабінету, бухгалтер найперше впустив портфеля, і всі думки в його голові полетіли шкереберть. І слід сказати, було через що.

За величезним письмовим столом з масивною чорнильницею сидів порожній костюм і невмоченим у чорнило сухим пером водив по папері. Костюм був при краватці, з кишеньки костюма стирчало самописне перо, та над коміром не було ані шиї, ані голови, так само як з манжет не визирали п'ясті рук. Костюм був поринутий в роботу й геть не помічав тієї метушні, що панувала довкола. Почувши, що хтось увійшов, костюм відкинувся в кріслі, і над коміром прозвучав добре знаний бухгалтерові голос Прохора Петровича:

— У чому річ? Воно ж на дверях написано, що я не приймаю.

Красуня секретар йойкнула і, ламаючи руки, скрикнула:

— Ви бачите? Бачите?! Немає його! Немає! Поверніть його! Поверніть!

Тут до дверей кабінету хтось поткнувся, охнув і вилетів геть. Бухгальтер почув, що ноги йому затремтіли й сів на краєчок стільця, не забувши, втім, підняти портфеля. Анна Ричардівна скакала навкруг бухгалтера, терзаючи його піджак, і лементувала:

— Я завжди, завжди зупиняла його, коли він чортихався! От і дочортихався! — Відтак красуня підбігла до письмового столу й музичним ніжним голосом, дещо гугнявим після плачу, заводала: — Прошо! Де ви?

— Хто вам тут «Проша»? — запитав пихато костюм, ще глибше завалюючись у кріслі.

— Не впізнає! Мене не впізнає! Ви розумієте? — заголосила секретар.

— Прошу не голосити в кабінеті! — вже злостячись, сказав оприскливий костюм у смужку й рукавом підтяг до себе свіжу пачку паперів з виразною метою поставити на них резолюції.

— Ні, не можу бачити цього, ні не можу! — зарепетувала Анна Ричардівна, і вибігла до секретарської, а за нею, мов куля, вилетів і бухгалтер.

— Уявіть, сиджу, — розповідала, тремтячи з хвилювання, Анна Ричардівна, знов уп'явшись в рукав бухгалтера, — коли входить кіт. Чорний, здоровий, як бегемот. Я, природно, кричу йому «дзусь!» Він — геть, а замість нього входить товстун, теж з якоюсь котячою мордою, і каже: «Що ж це ви, громадянко, відвідувачам «дзусь» кричите?» І просто шасть до Прохора Петровича, я, звичайно, за ним, кричу: «Ви з глузду з'їхали?» А він, нахаба, впрост до Прохора Петровича й сідає навпроти нього в крісло! Ну, той... він — доброї душі людина, але нервовий. Скипів! Не заперечую. Нервова людина, працює як віл, — скипів. «Ви чого, каже, без доповіді лізете?» А той нахаба, уявіть, розсівся у кріслі й каже посміхаючись: «А я, каже, з вами дільце прийшов облагодити». Прохор Петрович скипів знову ж таки: «Я зайнятий!» А той, подумайте лише, відповідає: «Ба нічим ви не зайнятий...» Га? Ну, тут вже, звісно, терпець Прохорові Петровичу урвався, і він закричав: «Та що ж це таке? Вивести його геть, чорти б мене вхопили!» А той, уявіть, осміхнувся та й каже: «Чорти щоб ухопили? А що ж, це можна!» І, торох, я не встигла зойкнути, дивлюся: нема цього з котячою мордою й си... сидить костюм... Гее! —

розіп'явши рота, що вже зовсім втратив обриси, заголосила Анна Ричардівна.

Захлинувшись голосінням, вона перевела подих, та стала верзти щось вже геть несусвітнє:

— І пише, пише, пише! Здуріти можна! Телефонем говорить! Костюм! Усі порозбігалися, мов ті зайці!

Бухгальтер тільки стояв та трусився. Але тут доля його виручила. До секретарської спокійною діловою ходою входила міліція числом двоє чоловік. Узрівши їх, красуня заголосила ще дужче, тикаючи рукою в двері кабінету.

— Не будьмо голосити, громадянко, — спокійно сказав перший, а бухгалтер, відчуваючи, що він тут зовсім зайвий, вискочив із секретарської і за хвилину вже був на свіжому повітрі. У голові його був якийсь протяг, гуло, як у димарі, і в цьому гудінні чулися уривки капельдинерських оповідок про вчорашнього kota, що брав участь в сеансі. «Е-ге-ге! Та чи не наш це котик?»

Не домігшись пуття в комісії, добросовісний Василь Степанович вирішив побувати у філії її, розташованій у Ваганьківському провулку²³³. І, щоб заспокоїти себе трохи, пройшов цей шлях до філії пішки.

Міська видовищна філія була розташована в облупленій від часу кам'яниці в глибині двору, і була знаменита своїми порфіровими колонами у вестибулі.²³⁴

Та не колони вражали цього дня відвідувачів філії, а те, що діялося під ними.

Декілька відвідувачів стояли в оціпенінні й позирали на панночку, що плакала, сидячи за столом, на якому лежала спеціальна видовищна література, що її панночка продавала. Цієї ж години панночка нікому нічого не пропонувала з цієї літератури й на чулі запитання тільки відмахувалася, а в цей час і згори, і знизу, і з боків, з усіх відділів філії сипався надсадний телефонний дзвін, щонайменше двадцяти апаратів.

Поплакавши, панночка раптово сіпнула, істерично скрикнула:

— От знову! — і несподівано заспівала тремтливим сопрано:

Славное море священний Байкал... ²³⁴

Кур'єр, що з'явився на сходах, пригрозив комусь кулаком і заспівав разом із панночкою незвучним, тьмяним підбаском:

Славен карась, омульовая бочка!..

До голосу кур'єра долучилися дальні голоси, хор став ширитися, і, нарешті, пісня загриміла в усіх кутках філії. У найближчій кімнаті № 6, де містився рахунково-контрольний відділ, особливо вирізнялася чиясь потужна, з хрипотою, октава. Акомпанував хоромі щодалі дужчий тріскіт телефонних апаратів.

Гей, Баргузін... пашевелівай вал!.. —

верещав кур'єр на сходах.

Сльози текли лицем дівчиці, вона силкувалася зціпити зуби, та рот її розтулявся сам собою, і вона співала на октаву вище від кур'єра:

Молодцю бить недалечко!

Вражало безмовних відвідувачів те, що хористи, розсіяні по різних місцях, співали дуже злагоджено, як ніби увесь хор стояв, не спускаючи очей з невидимого диригента.

Перехожі на Ваганьківському зупинялися біля огорожі двору, дивуючись веселошам, що панували у філії.

Тільки-но перший куплет добіг кінця, спів стих разом, знову ж ніби як за жезлом диригента. Кур'єр тихо лайнувся і зник.

Тут розчинилися парадні двері, і в них з'явився громадянин у літньому пальті, з-під якого стирчали поли білого халата, а з ним міліціант.

— Вживіть заходів, докторе, благаю, — істерично крикнула дівчиця.

На сходи вибіг секретар філії і, видно, згоряючи з сорому та замішання, промовив, заїкаючись:

— Бачите, докторе, в нас випадок масового якогось гіпнозу... Так от, необхідно... — він не докінчив фрази, став захлинатися словами й раптом заспівав тенором:

Шилка і Нерчинськ...

— Дурень! — встигла вигукнути дівчиця, та не пояснила, кого лає, а натомість вивела насильну руладу й сама заспівала про Шилку та Нерчинськ.

— Тримайте себе в руках! Перестаньте співати! — звернувся доктор до секретаря.

З усього було знати, що секретар і сам би віддав що завгодно, аби перестати співати, та перестати він не міг і разом із хором доніс до слуху перехожих у провулку звістку про те, що в хащах його не скривдив прожерливий звір і куля стрільців не здогнала!

Щойно куплет скінчився, дівиця першою дістала порцію валер'янки від лікаря, а тоді той побіг за секретарем до інших — поїти й їх.

— Пробачте, громадяночко, — раптом звернувся Василь Степанович до дівиці, — кіт до вас чорний не заходив?

— Який там кіт! — із злістю закричала дівиця. — Осел в нас у філії сидить, осел! — І, додавши до цього: — Нехай чує! Я усе розповім, — дійсно розповіла про те, що сталося.

Виявилося, що завідувач відділу міської філії, який «вкінець розвалив полегшені розваги» (за словами дівиці), страждав на манію організації всілякого роду гуртків.

— Очі замулював начальству! — верещала дівиця.

Впродовж року завідувач встиг організувати гурток із вивчення Лермонтова, шахово-шашковий, пінг-понгу та гурток верхової їзди. На літо нахвалявся організацією гуртків веслування на прісних водах та гуртка альпіністів.

І от сьогодні, в обідню перерву, входить він, завідувач...

— І веде попідручки якогось сучого сина, — розповідає дівиця, — який казна-звідки узявся, у картатих штанцях, у тріснутому пенсне і... пика геть неможлива!

І відразу ж, за розповіддю дівиці, відрекомендував його усім, хто обідав у їдальні філії, як видатного фахівця з організації хороших гуртків.

Обличчя майбутніх альпіністів спохмурніли, та завідувач відразу ж закликав їх до бадьорости, а фахівець і пожартував, і поглузував, і клятвено запевнив, що часу співи беруть крихту, а користи від цих співів, тим часом, цілий вагон.

Ну, звісно, як повідомила дівиця, першими вискочили Фанов і Косарчук, відомі філійські підлабузники, і заявили, що записуються. Тут решта службовців втямила, що співів не уникнути, довелось записуватися й їм до гуртка. Співати постановили під час обідньої перерви, оскільки уся решта часу була забрана Лермонтовим та шашками. Завідувач, щоб подати приклад, повідомив, що в нього тенор, і далі все покотилося, як у недоброму сні. Картатий фахівець-хормайстер проверещав:

— До-мі-соль-до! — повитягав найбільш сором'язливих з-поза шаф, де вони намагались врятуватися від співів, Косарчукові сказав, що той має абсолютний слух, занив, заскиглив, просив зважити на прохання старого регента-співуна, стукав камертоном по пальцях, благаючи grimнути «Славное море».

Gримнули. Ще й добряче grimнули. Картатий і справді знався на своїй справі. Доспівали перший куплет. Тут регент вибачився, сказав: «Я на хвилинку!» — і... зник. Думали, що він справді повернеться за хвилину. Та минуло й десять хвилин, а його немає. Радість охопила філійців — утік.

І раптом якось самі собою заспівали²³⁵ другий куплет, усіх повів за собою Косарчук, в якого, либонь, і не було абсолютного слуху, та був доволі приємний високий тенор. Проспівали. Регента немає! Рушили по своїх місцях, та не встигли сісти, як, проти своєї охоти, заспівали. Зупинитися б — та ба. Помовчать хвилини зо три й знову grimнуть. Помовчать — grimнуть! Тут зміркували, що біда. Завідувач замкнувся у своєму кабінеті від сорому.

Тут оповідання дівиці урвалося. Нічого валер'янка не зарадила.

За чверть години до огорожі у Ваганьківському підїхали три вантажівки, і на них заладувався увесь склад філії на чолі з завідувачем.

Щойно перша вантажівка, хитнувшись у воротах, виїхала до провулка, службовці, що стояли на плятформі та тримали одне одного за плечі, роззявили роти, й на увесь провулок залунала популярна пісня. Друга вантажівка підхопила, а за нею й третя. Так і поїхали. Перехожі, що бігли в своїх справах, кидали на вантажівки лише побіжний погляд, нітрохи не дивуючись і гадаючи, що це екскурсія їде за місто. Їхали й справді за місто, та тільки не на екскурсію, а до клініки Стравинського.

За пів години геть очманілий бухгалтер доп'явсь-таки до видовищного сектора, сподіваючись нарешті спекатися казенних грошей. Вже навчений досвідом, він передовсім сторожко зазирнув до подовгастої залі, де за матовими шибками з золотими написами сиділи службовці. Жодних прикмет тривоги чи безчинства бухгалтер тут не виявив. Було тихо, як воно й годиться в пристойній установі.

Василь Степанович сунув голову до того віконця, над яким було написано: «Прийом готівки», привітався з якимось незнайомим йому службовцем і чемно попросив прибуткового ордерця.

— А вам нащо? — запитав службовець у віконце.

Бухгальтер здивувався.

— Хочу здати готівку. Я з Вар'єте.

— Одну хвилинку, — відповів службовець і миттю закрив решіткою діру в шибці.

«Дивно!» — подумав бухгалтер. Його подив був цілком природним. Уперше на віку він натрапив на таку обставину. Усім відомо, як важко одержати гроші; до цього завжди можуть трапитися завади. Але в тридцятирічній практиці бухгалтера не було випадку, щоб хто-небудь, чи то юридична, чи то приватна особа, завагався б прийняти гроші.

Та нарешті сіточка відсунулася, і бухгалтер знову припав до віконця.

— Чи багато маєте? — запитав службовець.

— Двадцять одну тисячу сімсот одинадцять рублів.

— Ого! — чомусь іронічно відповів службовець і простягнув бухгалтерові зелений аркушик.

Добре знаючи форму, бухгалтер миттєво заповнив його й став розв'язувати мотузку на пакунку. Коли він розпакував свою ношу, в очах йому замигтіло, він щось промурчав хворобливо.

Перед очима йому замигтіли іноземні гроші. Тут були пачки канадських доларів, англійських фунтів, голландських гульденів, латвійських лат, естонських крон...

— Ось він, один із цих штукарів з Вар'єте, — почувся грізний голос над онімлілим бухгалтером. І тут Василя Степановича заарештували.

Розділ 18

НЕВДАХИ ВІЗИТЕРИ

Тим самим часом, як сумлінний бухгалтер мчав у таксомоторі, щоб натрапити на самописний костюм, з плацкартного м'якого вагона № 9 київського потяга, що прийшов до Москви, разом з іншими вийшов пристойний пасажир з маленькою фібровою валізкою²³⁶ в руці. Пасажир цей був не хто інший, як дядько покійного Берліоза, Максиміліян Андрійович Поплавський, економіст-пляновик, що мешкає у Києві, на колишній Інститутській вулиці. Причиною приїзду Максиміліяна Андрійовича була одержана ним позавчора пізно увечері телеграма такого змісту:

«Мене щойно зарізало трамваєм на Патріярших.

Похорон п'ятницю, третя година дня. Приїжджай. Берліоз».

Максиміліян Андрійович вважався, і то заслужено, одним з найрозумніших людей у Києві²³⁷. Але й найрозумнішу людину така телеграма може збити з пантелику. Якщо людина телеграфує, що її зарізало, то зрозуміло, що зарізало її не на смерть. До чого ж тоді похорон? Чи, може, йому дуже зле, і він передбачає, що помре? Це можлива річ, але вкрай дивною є ця точність — звідки він так-таки й знає, що ховатимуть його у п'ятницю, о третій годині дня? Дивна телеграма!

Та розумні люди на те й є розумними, щоб розбиратися в складних речах. Дуже просто. Сталася помилка, і депешу переказали спотвореною. Слово «мене», без сумніву, потрапило сюди з іншої телеграми, замість слова «Берліоза», яке набуло форми «Берліоз» і потрапило у кінець телеграми. З такою поправкою зміст телеграми ставав ясным, але, певна річ, трагічним.

Коли вщух вибух горя, що вразило дружину Максиміліяна Андрійовича, той негайно став збиратися до Москви.

Слід відкрити одну таємницю Максиміліяна Андрійовича. Без сумніву, йому було жаль жінчиного небожа, що загинув у цвіті літ. Але, річ ясна, як людина ділова, він розумів, що жодної особливої потреби в його присутності на похороні немає. І все-таки Максиміліян Андрійович дуже квапився до Москви. У чому ж була річ? В одному — в квартирі. Квартира в Москві! Це серйозно. Не знати чому, та Київ не подобався Максиміліянові Андрійовичу, і думка про переїзд до Москви настільки точила його останнім часом, що він став навіть зле спати²³⁸.

Його не тішили весняні повені на Дніпрі, коли, затоплюючи острови на низькому березі, вода зливалася з обрієм. Його не тішив той приголомшливий своєю красою краєвид, що відкривався від підніжжя пам'ятника князя Володимира²³⁹. Його не веселили соняшні плями, що грали навесні на цегляних доріжках Володимирської гори. Нічого цього він не хтів, він хтів одного — переїхати до Москви.

Об'яви в газетах про обмін квартири на Інститутській вулиці в Києві на меншу площу в Москві не давали жодних наслідків. Охочих не знаходилося, а якщо вони зрідка й траплялися, то їхні пропозиції були недобросовісними.

Телеграма вразила Максиміліяна Андрійовича. Це був момент, який прогаяти було б гріх. Ділові люди знають, що такі моменти не повторюються.

Одне слово, незважаючи на будь-які труднощі, треба було спромогтися успадкувати квартиру небожа на Садовій. Так, це було складно, дуже складно, та складнощі ці треба було будь-що подолати. Досвідчений Максиміліян Андрійович знав, що першим та неодмінним кроком мав би бути наступний крок: треба було, за всяку ціну, бодай тимчасово, прописатися у трьох кімнатах покійного небожа.

У п'ятницю вдень Максиміліян Андрійович увійшов у двері кімнати, у якій розташувалось домоуправління будинку № 302-біс на Садовій вулиці в Москві.

У вузькій кімнаті, де на стіні висів старий плакат, що зображав у декількох картинках способи оживлення втоплених у річці, за дерев'яним столом самотнім одинцем сидів середнього віку неголений чоловік із стривоженими очима.

— Чи можу я бачити голову правління? — чемно пронався економіст-плянщик, знімаючи капелюха та ставлячи свою валізу на порожній стілець.

Це, здавалося б, простеньке запитання, чомусь так засмутило чоловіка, що він аж змарнів з виду. Косячи в тривозі очима, він пробелькотів нерозбірливо, що голови немає.

— Він на квартирі в себе? — запитав Поплавський. — Маю найпильнішу справу.

Чоловік відповів знову ж дуже недоладно. Та все ж таки можна було здогадатися, що голови на квартирі немає.

— А коли він буде?

Чоловік нічого не відповів на це й з якоюсь тугою поглянув у вікно.

«Ага!» — сказав собі розумний Поплавський і попитав про секретаря.

Дивний чоловік за столом аж зашарівся від натуги й сказав нерозбірливо знову ж, що секретаря також немає... коли він прийде, невідомо і... що секретар хворий...

«Ага!..» — сказав собі Поплавський, — але ж хто-небудь є у правлінні?

— Я, — кволим голосом озвався чоловік.

— Бачите, — поважно промовив Поплавський, — я є єдиний спадкоємець покійного Берліоза, мого небожа, який загинув, як вам відомо, на Патріярших, і я повинен, згідно з законом, прийняти спадщину, що складається з нашої квартири номер п'ятдесят...

— Не в курсі я, товаришу, — тоскно перебив чоловік.

— Але дозвольте, — гучним голосом сказав Поплавський. — Ви член правління й повинні...

Та тут до кімнати увійшов якийсь громадянин. Уздрівши прибулого, чоловік за столом сполотнів.

— Член правління П'ятнажко? — запитав в чоловіка прибулий.

— Я, — ледь чутно відповів той.

Прибулий щось прошепотів чоловікові, і той, вкінці засмучений, підвівся зі стільця, і за кілька секунд Поплавський залишився сам у порожній кімнаті правління.

«Ач, яка притичина! Це ж треба таке, щоб їх усіх одразу...» — з досадою думав Поплавський, перетинаючи асфальтовий двір та кваплячись до квартири № 50.

Тільки-но економіст-пляновик задзвонив, двері відчинили, і Максиміліян Андрійович увійшов до напівтемного передпокою. Здивувала його дещо та обставина, що не знати було, хто йому відчинив: у передпокої нікого не було, крім здоровезного чорного kota, що сидів на стільці.

Максиміліян Андрійович покахикав, потупцював ногами, і тоді двері кабінету розчинилися, й до передпокою вийшов Коров'єв. Максиміліян Андрійович вклонився йому чемно, але з гідністю, і сказав:

— Мое прізвище Поплавський. Я є дядьком...

Не встиг він договорити, як Коров'єв вихопив із кишені брудну хустку, утикнувся у неї носом і заплакав.

— ...покійного Берліоза...

— Авжеж, авжеж, — перебив Коров'єв, віднімаючи хустку від обличчя. — Я щойно глянув на вас, здогадався, що це ви! — Тут він затрусився від сліз і став голосити: — От, горе, га? Та що ж це таке коїться? Га?

— Трамваєм задавило? — пошепки спитав Поплавський.

— Геть-чисто! — крикнув Коров'єв, і сльози побігли йому з-під пенсне дзюрком. — Геть-чисто! Я був свідком. Вірите — раз! Голова — геть! Права нога — хресь, пополам! Ліва — хресь, пополам! Он до чого ці трамваї доводять! — І, будши, очевидно, не в змозі стримати себе, Коров'єв дзюбнув носом у стіну поруч із люстром і став здригатися в риданнях.

Дядько Берліоза був щиро вражений поведінкою невідомого. «От, кажуть, не буває в наш вік сердешних людей!» — подумав він, відчуваючи, що йому самому починають свербіти очі. Проте водночас прикра хмаринка набігла йому на душу, і зразу ж промайнула змієюю думка про те, чи не прописався, бува, цей сердешний чоловік у квартирі покійного, бо й такі приклади у житті траплялися.

— Пробачте, ви були другом мого покійного Миші? — запитав він втираючи рукавом ліве сухе око, а правим вивчаючи розчуленого печаллю Коров'єва. Та той остільки зайшовся плачем, що несила було щось урозуміти, крім повторюваних слів «хресь і пополам!» Наплакавшись досхочу, Коров'єв відліпився нарешті від стінки й вимовив:

— Ні, не можу більше! Піду прийму триста крапель етерової валер'янки! — І, звернувши до Поплавського геть заплакане лице, додав: — Ось вони, трамваї ці!

— Я вибачаюся, ви мені надали телеграму? — запитав Максиміліян Андрійович, болісно думаючи про те, ким би міг бути цей дивний плаксієв.

— Він! — відповів Коров'єв і вказав пальцем на kota.

Поплавський вирячив очі, гадаючи, що недочув.

— Ні, несила, нема моці, — шморгаючи носом, правив Коров'єв, — як згадаю: колесо по нозі... Саме колесо пудів з десять важить... Хрусь! Піду, ляжу до ліжка, забудуся сном, — і тут він зник із передпокою.

А кіт ворухнувся, зіскочив зі стільця, став на задні лапи, взявся в боки, розтулив пащу й сказав:

— Ну, я надав телеграму. Далі що?

Максиміліянові Андрійовичу відразу ж запаморочилося в голові, руки й ноги йому заціпеніли, він впустив валіску й сів на стільця навпроти кота.

— Я, здається, руською мовою питаю, — суворо сказав кіт, — далі що?

Та Поплавський не дав жодної відповіді.

— Пашпорт! — тьякнув кіт і простяг пухлу лапу.

Нічого не тямлячи й нічого не бачачи, окрім двох іскор, що палали в котячих очах, Поплавський вихопив з кишені пашпорта, немов кинджала. Кіт зняв із піддзеркального столика окуляри у грубій темній оправі, надів їх на морду, через що зробився ще ваговитішим, і вийняв із двигтучої руки Поплавського пашпорт.

«От цікаво, чи знепритомнію я, чи ні?» — подумав Поплавський. Здалека лунали схлипування Коров'єва, передпокій сповнився запахом етеру, валер'янки та ще якоїсь нудотної мерзоти.

— Яким відділенням видано документ? — запитав кіт, вдивляючись у сторінку. Відповіді не дійшло.

— Чотириста дванадцятим, — сам собі сказав кіт, водячи лапою по пашпорті, якого він тримав догори ногами, — ну так, певна річ! Мені це відділення знайоме! Там усякому видають пашпорти! А я б, наприклад, не видав такому, як ви! Нізащо не видав би! Поглянув би тільки раз в обличчя, і моментально б дав одкоша! — кіт до того розсердився, що жбурнув пашпорта на підлогу. — Ваша присутність на похороні відміняється, — вів він далі офіційним тоном, — потрудіться відбути до місця помешкання. — І гаркнув у двері: — Азазелло!

На його оклик до передпокою, кульгаючи, вбіг маленький, обтягнений чорним трико, з ножем, засунутим за шкуратяний ремінь, рудий, з жовтим іклом, з більмом на лівому оці.

Поплавський відчув, що йому бракує повітря, підвівся зі стільця й позадкував, тримаючись за серце.

— Азazelло, проводи! — наказав кіт і вийшов з передпокою.

— Поплавський, — тихо прогугнявив прибулий, — сподіваюсь, усе вже зрозуміло?

Поплавський кивнув головою.

— Повертайся негайно до Києва, — правив Азazelло, — сиди там тишком-нишком, як те ягнятко, і про жодні квартири у Москві не мрій, добрав?

Цей маленький, що вганяв у смертельний жах Поплавського своїм іклом, ножем та кривим оком, сягав економістів лиш по плече, та діяв завзято, доладно й організовано.

Перш за все, він підняв паспорт і подав його Максиміліянові Андрійовичу, і той узяв його мертвою рукою. Потім той, кого йменують Азazelлом, однією рукою підняв валізу, другою розчахнув двері і, узявши під руку дядька Берліоза, вивів його на підійстя сходів. Поплавський привалився до стіни. Без усякого ключа Азazelло відкрив валізу, вийняв із неї здоровенну смажену курку без однієї ноги, завинуту в просалену газету, і поклав її на підійстя. Тоді витяг дві зміни білизни, бритв'яний ремінь²⁴⁰, якусь книжку й футляр і все це струтив ногою у шахту сходів, крім курки. Туди ж полетіла й спорожня валіза. Чути було як вона грюкнула вниз і, судячи зі звуку, від неї відлетіло віко.

Потім рудий розбійник вхопив за ногу курку, і всією цією куркою, плиском, сильно й страшно так вгатив по шиї Поплавського, що тулуб курки відскочив, а нога залишилася в руках Азazelла. Усе змішалось у домі Облонських²⁴¹, як слушно висловився знаменитий письменник Лев Толстой. Саме так сказав би він у цьому разі. Так! Усе змішалось в очах Поплавського. Довга іскра промайнула йому перед очима, затим змінилася якоюсь жалобною змією, що загасила на мить травневий день, — і Поплавський полетів додолу сходами, тримаючи в руці паспорт. Долетівши до повороту, він вибив на наступному підійсті ногою віконну шибку й сів на сходинокці. Повз нього проскакала безнога курка й звалилася в шахту. Азazelло, що залишився нагорі, умить обгриз курячу ногу й кістку засунув у бічну кишеньку трико, повернувся до квартири і з гуркотом замкнувся.

У цей час знизу стали чути обачні кроки людини, що піднімалася угору.

Пробігши ще один марш сходів, Поплавський сів на дерев'яний тапчанець на підійсті і звів подих.

Якийсь малесенький літній чоловік із надзвичайно сумним обличчям, у чесунчевому старовинному костюмі й штивному солом'яному брилі з зеленою стрічкою²², спинаючись угору сходами, зупинився поруч із Поплавським.

— Дозвольте вас запитати, громадянине, — із сумом спитав чоловічок у чесунчі, — де квартира номер п'ятдесят?

— Вище! — уривисто відповів Поплавський.

— Уклінно вам вдячний, громадянине, — так само сумно сказав чоловічок і пішов угору, а Поплавський підвівся й побіг донизу.

Постає запитання, чи, бува, не до міліції поспішав Максиміліян Андрійович скаржитися на розбійників, які вчинили над ним насильство за білого дня? Ні, за жодні скарги ні, про це можна сказати певно. Прийти до міліції й сказати, що от, мовляв, зараз кіт в окулярах читав мого пашпорта, а далі людина в трико, з ножем... ні, громадяни, Максиміліян Андрійович був насправді розумною людиною!

Він був уже внизу й побачив біля самих вихідних дверей двері, що вели до якоїсь комірчини. Шибка у цих дверях була вибита. Поплавський сховав пашпорта до кишені, озирнувся, сподіваючись побачити викинуті речі. Та їх не було й сліду. Поплавський і сам здивувався, наскільки мало це його засмутило. Його переймала інша цікава та зваблива думка — перевірити на цьому чоловічкові ще раз клятву квартиру. Справді-бо, якщо він довідувався про те, де вона міститься, то, знати, йшов до неї вперше. Отже він тепер прямував безпосередньо до лап тієї компанії, що засіла в квартирі № 50. Щось підказувало Поплавському, що чоловічок цей дуже скоро вийде з цієї квартири. На жоден похорон жодного небожа Максиміліян Андрійович, певна річ, уже не збирався, а до потягу на Київ часу було доста. Економіст озирнувся й пірнув до комірчини.

У цей час далеко нагорі грюкнули двері. «Це він увійшов...» — із завмиранням серця подумав Поплавський. У комірчині було прохолодно, пахло мишами й чобітьми. Максиміліян Андрійович примостився на якомусь цурпалку й вирішив чекати. Позиція була зручною, з комірчини навпрост було видно вихідні двері шостого парадного ходу.

Та чекати довелося довше, аніж гадав киянин. Сходи увесь час були чомусь порожніми. Чути було добре,

і нарешті у п'ятому поверсі грюкнули двері. Поплавський завмер. Так, його крочки. «Йде донизу». Відчинилися двері поверхом нижче. Крочки стихли. Жіночий голос. Голос сумного чоловічка... так, це його голос... Вимовив щось на зразок «облиш, Христа ради...» Вухо Поплавського стриміло в розбитій шибі. Це вухо вловило жіночий сміх. Швидкі та жвавi крочки додолу; і ось промайнула спина жінки. Ця жінка з цератовою торбиною в руках вийшла з під'їзду у двір. А крочки того чоловічка поновилися. «Дивно, він назад повертається до квартири. От знову нагорі відчинили двері. Ну що ж, зачекаймо ще».

Цього разу чекати довелося недовго. Звуки дверей. Крочки. Крочки стихли. Відчайдушний крик. Нявкання кішки. Крочки квагливі, дріботні, униз, униз, униз!

Поплавський дочекався. Хрестячись і щось бурмочучи, промчав сумний чоловік, без бриля, із геть безтямним обличчям, подряпаною лисиною та в геть мокрих штанах. Він став рвати за ручку вихідні двері, з жаху не зміркувавши, куди вони відчиняються — надвір чи всередину, — і нарешті виборсався з них і вилетів на сонце у двір.

Перевірку квартири було здійснено. Не думаючи більше ані про покійного небожа, ані про квартиру, здригаючись на думку про ту небезпеку, якої він зазнав, Максиміліян Андрійович, шепочучи лише два слова: «Усе зрозуміло! Усе зрозуміло!» — вибіг у двір. За кілька хвилин тролейбус ніс економіста-пляновика в напрямі до Київського вокзалу.

А от з маленьким чоловічком, поки економіст сидів у комірчині внизу, сталася вкрай прикра історія. Чоловічок той був буфетником у Вар'єте й називався Андрій Фокич Соков. Поки йшло слідство у Вар'єте, Андрій Фокич тримався осторонь усього, що діялося, і помічено було лиш одне, що він зробився ще сумнішим, ніж зазвичай взагалі, і крім того, він довідувався в кур'єра Карпова про те, де зупинився приїжджий маг.

Отже, розійшовшись на підйсті з економістом, буфетник дістався на п'ятий поверх і подзвонив до квартири № 50.

Йому відчинили негайно, та буфетник здригнувся й увійшов не відразу. Це було зрозуміло. Відчинила двері дівиця, на якій нічого не було, крім кокетливого мереживного фартушка та білого вінчика на голові. На ногах, утім, були золоті черевички. Будовою дівиця відзначалася бездоганною, і єдиним дефектом в її зовнішності можна було вважати багрянний шрам на шії.

— Ну що ж, заходьте, як дзвонили! — сказала дівиця, уп'явши в буфетника зелені розпутні очі.

Андрій Фокич охнув, закліпав очима й рушив до передпокою, знімаючи бриля. Саме під цей час у передпокої задзвонив телефон. Соромітниця покоївка, поставивши одну ногу на стільця, зняла слухавку з важеля й сказала до неї:

— Алло!

Буфетник не знав, де подіти очі, переминався з ноги на ногу й думав: «Оце так покоївка в іноземця! Тьху ти, капость яка!» І щоб урятуватися від капости, став озиратися по боках.

Увесь великий та напівтемний передпокій був захарашений незвичайними предметами та вбранням. Так, на спинку стільця накинутий був жалобний плащ, підбитий вогняною матерією, на піддзеркальному столику лежала довга шпага з блискотливим золотим руків'ям. Три шпаги з руків'ями срібними стояли в кутку так само просто, як якісь тобі парасольки або ціпки. А на оленячих рогах висіли берети з орлиними перами.

— Так, — казала покоївка до телефону, — як? Барон Майгель?²⁴³ Слухаю. Так! Пан артист сьогодні вдома. Так, буде радий вас бачити. Так, гості... Фрак або чорний піджак. Що? На дванадцяту ночі. — Закінчивши розмову, покоївка відклала слухавку й звернулася до буфетника: — Вам чого треба?

— Мені потрібно бачити громадянина артиста.

— Як? Так-таки його самого?

— Його, — відповів буфетник сумно.

— Спитаюся, — сказала, очевидно, вагаючись, покоївка і, прочинивши двері до кабінету покійного Берліоза, доповіла: — Лицарю, тут з'явився маленький чоловік, який каже, що йому потрібен мессір.

— А нехай увійде, — пролунав з кабінету розбитий голос Коров'єва.

— Пройдіть до вітальні, — сказала дівиця так просто, ніби була вдягнена по-людськи, прочинила двері до вітальні, а сама пішла з передпокою.

Увійшовши, куди його запросили, буфетник навіть про справу свою забув, так вразило його оздоблення кімнати. Крізь кольорові шибки великих вікон (фантазія зниклої безвісти ювелірші) сочилося незвичайне, схоже на церковне, світло. У старовинному величезному коминку, незва-

жаючи на спекотний весняний день, палали дрова. А гаряче тим часом анітрохи не було в кімнаті, і навіть навпаки, прибулого облягала якась льохова вільгота. Перед коминком на тигровій шкурі сидів, благодушно мружачись на вогонь, чорний котяра. Був стіл, поглянувши на який богобоязний буфетник здригнувся: стіл був укритий церковною парчею²⁴. На парчевому обрусі стояло безліч пляшок — пузатих, запліснявілих та запорошених. Серед пляшок полискував таріль, і зразу було знати, що це таріль зі щирого золота. Біля коминка маленький, рудий, з ножем за пасом, на довгій сталевій шпазі смажив кавалки м'яса, й сік скапував у вогонь, і до димаря тягся дим. Пахло не лише смажениною, але ще якимись міцніючими парфумами й ладаном, через що буфетникові, який вже знав із газет про загибель Берліоза, промайнула думка про те, чи не правила, бува, по Берліозові церковну панахиду, яку думку, втім, він прожогом прогнав од себе, як нароком безглузду.

Ошелешений буфетник несподівано почув тяжкий бас:

— Ну, то чим можу стати в пригоді?

Тут буфетник і виявив того, хто був йому потрібний.

Чорний маг розкинувся на якомусь неосяжному дивані, низькому, з розкиданими по ньому подушками. Як здалося буфетникові, на артистові була сама чорна білизна та чорні ж гостроносі черевики.

— Я, — гірко промовив буфетник, — є завідувач буфету театру Вар'єте...

Артист протягнув уперед руку, на пальцях якої ряхтіли камені, ніби загороджуючи вуста буфетникові, і заговорив з великим запалом:

— Ні, ні, ні! Ані слова більше! Ні за які скарби й ніколи! І в рота не візьму нічого у вашому буфеті. Я, шановний, проходив учора побіля вашої ляди та досі не можу забути ні осятрини, ні бринзи. Безцінний мій! Бринза не буває зеленого кольору, це вас хтось обдурих. Йй годиться бути білою. Так, 'а чай? Це ж помий! Я на власні очі бачив, як якась неохайна дівчина підливала з відра у ваш здоровенний самовар сиру воду, а чай тим часом розливали далі. Ні, добродію, так неможливо!

— Я вибачаюся, — промовив ошелешений цим несподіваним нападом Андрій Фокич, — я не в цій справі, і осятрина тут ні до чого.

— Тобто як це ні до чого, коли вона зіпсута!

— Осятрину прислали другої свіжости, — повідомив буфетник.

— Голубчику, це бредня!

— Що бредня?

— Друга свіжість — от що бредня! Свіжість буває тільки одна — перша, вона ж остання. А якщо осятрина другої свіжости, то вона тухла!

— Я вибачаюся... — почав був знову буфетник, не знаючи, як здихатись від доскіпливого артиста.

— Вибачити не можу! — твердо відповів той.

— Я не в цій справі прийшов! — зовсім засмутившись промовив буфетник.

— Не в цій? — здивувався іноземний маг. — А яка ж іще справа могла вас привести до мене? Якщо пам'ять мене не зраджує, з осіб, близьких до вас за фахом, я знався лише з однією маркітанткою²⁴⁵, та й то давно, коли вас ще не було на світі. А втім, я радий. Азазелло! Табурета панові завідувачу буфету.

Той, хто смажив м'ясо, обернувся, причому вразив буфетника своїми іклами, і спритно подав йому один із темних дубових низеньких табуретів. Інших сидінь у кімнаті не було.

Буфетник промовив:

— Уклінно дякую, — і опустився на ослінчика. Задня його ніжка тієї ж миті з тріском підламалася, і буфетник, охнувши, преболяче гепнувся сідницею об підлогу. Падаючи, він зачепив ногою другого ослінчика, що стояв перед ним, і з нього перекинув собі на штани повний келих червоного вина.

Артист вигукнув:

— Ай! Чи ви не забилися?

Азазелло поміг буфетникові підвестися, подав інше сидіння. Сповненим горя голосом буфетник відмігся від пропозиції хазяїна зняти штани та просушити їх перед вогнем і, почувавши себе нестерпно ніяково у мокрій білизні та одязі, сів на другого ослінчика з осторогою.

— Я люблю сидіти низько, — промовив артист, — з низького не так небезпечно падати. Отож, ми зупинилися на осятрині? Голубе мій! Свіжість, свіжість та свіжість, от що має бути гаслом кожного буфетника. Та ось, чи не бажаєте скуштувати...

Тут у багряноту світлі від коминка блиснула перед буфетником шпага, і Азазелло виклав на золоту тарілку

шматок, що шкварчав, м'яса, полив його лимонним соком і подав буфетникові золоту двозубу виделку.

— Уклінно... я...

— Ні, ні, скуштуйте!

Буфетник задля ввічливості поклав шматочок до рота й відразу збагнув, що жує щось насправді дуже свіже і, головне, смачне. Та прожовуючи духмяне, соковите м'ясо, буфетник мало не вдавився й не впав удруге. Із сусідньої кімнати влетів великий темний птах і тихенько черкнув крилом по лисині буфетника. Сівши на коминкову полицю поруч із годинником, птах виявився совою²⁴⁶. «Господи Боже мій! — подумав нервовий, як усі буфетники, Андрій Фокич. — Оце квартирка!»

— Келих вина? Біле, червоне? Вино якої країни вам більше до вподоби цієї пори дня?

— Даруйте... я не п'ю...

— Дарма! То може волієте партію в кості? Чи, мо, полюбляєте які інші ігри? Доміно, карти?

— Не граю, — вже стомлений, озвався буфетник.

— Геть зле, — підсумував хазяїн, — щось таке, воля ваша, недобре таїться в мужчинах, які уникають вина, ігор, товариства чарівних жінок, застільної бесіди. Такі люди або тяжко хворі, або тихцем ненавидять околишніх. Щоправда, можливі винятки. Серед осіб, що сідали зо мною до бенкетного столу, траплялись, бувало, подивугідні негідники! Отже, слухаю вашу справу.

— Учора ви, бачите, фокуси робили...

— Я? — вигукнув у подиві маг. — Згляньтеся. Мені це навіть якось не личить!

— Пробачте, — сказав очманілий буфетник, — а цей... сеанс чорної магії...

— Ах, ну так, ну так! Дорогий мій! Відкрию вам таємницю: я ніякий не артист, а просто мені схотілося побачити москвичан у масі, а це найзручніше було зробити в театрі. Ну то мій почет, — він кивнув у бік кота, — і влаштував цей сеанс, я ж лише сидів і дивився на москвичан. Та не міняйтеся з лиця, а скажіть, що ж у зв'язку з цим сеансом привело вас до мене?

— Чи ви бачили, поміж іншого папірці злетіли зі стелі... — буфетник понизив голос і зніяковіло озирнувся, — ну, їх усі й похапали. І от заходить до мене до буфету молодик, дає червінця, я здачі йому вісім з полтиною... Тоді другий...

— Теж молодий?

— Ні, літній. Третій, четвертий... Я все даю здачу. А сьогодні став перевіряти касу, аж гульк, а замість грошей — різаний папір. На сто дев'ять рублів укарали буфет.

— Ова! — заволав артист. — Та невже ж вони думали, що це справжні папірці? Я й гадки не припускаюся, щоб вони робили це свідомо.

Буфетник якось криво й сутужно озирнувся, але нічого не сказав.

— Невже шахраї? — тривожно спитав у гостя маг. — Невже серед москвичан є шахраї?

У відповідь буфетник так гірко всміхнувся, що відпали усякі сумніви: так, серед москвичан є шахраї.

— Це підлість! — обурився Волянд. — Ви людина бідна... Ви ж справді людина бідна?

Буфетник утягнув голову в плечі, так що стало знати, що він людина бідна.

— Ви скільки маєте заощаджень?

Запитання було поставлене чуйним тоном, та все ж таке питання не можна не визнати недікатним. Буфетник зам'явся.

— Двісті сорок дев'ять тисяч рублів у п'ятох ошадкасах, — озвався з сусідньої кімнати тріснутий голос, — і вдома під підлогою двісті золотих десятків²⁴⁷.

Буфетник неначе прикипів до свого табурету.

— Авжеж, це не гроші, — поблажливо сказав Волянд своєму гостеві, — хоча, втім, і вони, власне, вам не потрібні. Ви коли помрете?

Тут вже буфетник обурився.

— Це нікому невідомо, і нікого не обходить, — відповів він.

— Атож, невідомо, — почувся знову той самий гидкий голос з кабінету, — теж мені, біном Ньютона! Помре він за дев'ять місяців, у лютому наступного року, на рака печінки, у клініці Першого МДУ²⁴⁸, у четвертій палаті.

Буфетник пожовк з лиця.

— Дев'ять місяців, — у задумі рахував Волянд, — двісті сорок дев'ять тисяч... Це виходить, округло рахувати, двадцять сім тисяч на місяць? Малувато, але як на скромний прожиток стане... Та ще ці десятки.

— Десятки реалізувати не вдасться, — втрутився той-таки голос, зледеняючи серце буфетника, — по смерті

Андрія Фокича будинок негайно збурять і десятки буде відправлено до Держбанку.

— Та я й не радив би вам лягати до клініки, — правив артист, — чи є сенс вмирати в палаті під стогін та харчання безнадійних хворих. Чи не краще справити бенкет на ці двадцять сім тисяч і, випивши отруту, переселитися <до іншого світу> під звуки струн, у товаристві хмільних красунь та хвацьких друзяк?²⁴⁹

Буфетник сидів нерухомо й дуже постарів. Темні кола облягли його очі, щоки обвисли й нижня щелепа відвалилася.

— А втім, ми замріялися, — вигукнув хазяїн, — до діла. Покажіть ваш різаний папір.

Буфетник, хвилюючись, витяг з кишені пачку, розгорнув її і остовпів. У клапті газети лежали червінці.

— Дорогий мій, ви справді нездорові, — сказав Волянд, знизуючи плечима.

Буфетник, дико всміхаючись, підвівся з табурета.

— А, — затинаючись промовив він, — а якщо вони знову теє...

— Гм... — задумався артист, — ну, тоді приходьте до нас ізнову. Ласкаво просимо! Радий нашому знайомству.

Тут вискочив з кабінету Коров'єв, вчепився у руку буфетника, став її трясти й умовляти Андрія Фокича усім, усім переказати уклони. Мало розуміючи будь-що, буфетник рушив до передпокою.

— Гелло, проводь!²⁵⁰ — кричав Коров'єв.

Знову ж таки ця руда гола в передпокої! Буфетник прослизнув у двері, пискнув «до побачення» й пішов, неначе п'яний. Пройшовши трошки вниз, він зупинився, сів на сходах, вийняв пакунка, перевірів, — червінці були на місці. Тут із квартири, що виходила на це підійстя, вийшла жінка із зеленою торбиною. Вгледівши чоловіка, що сидить на сходах і тупо дивиться на червінці, всміхнулася й сказала задумливо:

— Що це за будинок в нас такий! І цей зранку п'яний. Шибку вибили знов на сходах. — Вгледівшись уважніше в буфетника, вона додала: — Е, та вам, громадянине, грошви кури не клюють. Ти б зо мною поділився, га?

— Облиш ти мене, Христа ради, — сполошився буфетник і спритно сховав гроші. Жінка розсміялася:

— Та ну тебе до дідька, скнаро! Я пожартувала, — і пішла додолу.

Буфетник мляво підвівся, підніс руку, щоб поправити бриля, і розізнав, що його на голові немає. Страшенно йому не хотілось вертатися, та бриля було шкода. Трохи завагавшись, він усе-таки повернувся й подзвонив.

— Чого вам іще? — запитала його клята Гелла.

— Я брильця забув, — шепнув буфетник тикаючи себе в лисину. Гелла обернулася, буфетник подумки плюнув і заплющив очі. Коли він їх розплющив, Гелла подавала йому його бриля та шпагу з темним руків'ям.

— Не моє, — шепнув буфетник, відпихуючи шпагу та хутко надіваючи бриля.

— А хіба ви без шпаги прийшли? — здивувалася Гелла.

Буфетник щось буркнув і швидко пішов додолу. Голові його чомусь було незручно й занадто тепло в брилі; він зняв його і, підскачивши з жаху, тихо йойкнув. В руках його був оксамитовий берет із півнячим пошарпаним пером. Буфетник перехрестився. Тієї ж миті берет нявкнув, перетворився на чорне кошеня і, скочивши назад на голову Андрієві Фокичу, усіма пазурами уп'явся в його лисину. Видавши крик відчаю, буфетник кинувся бігти додолу, а кошеня звалилося з голови та чкурнуло угору сходами.

Вирвавшись на повітря, буфетник тюпцем побіг до воріт і назавжди залишив чортів будинок № 302-біс.

Достеменно відомо, що було з ним далі. Вирвавшись із підвороття, буфетник вовкувато озирнувся, немов чогось шукаючи. За хвилину він був на другому боці вулиці в аптеці. Ледве він вимовив слова: «Скажіть будь ласка...» — як жінка за лядою скрикнула:

— Громадянинне! Та в вас уся голова посічена!..

Хвилин за п'ять буфетник був перев'язаний марлею, дізнався, що найкращими спеціалістами з хвороб печінки вважаються професори Бернадський та Кузьмин, запитав, хто ближче, запалав з радощів, коли дізнався, що Кузьмин мешкає буквально через двір у невеличкій біленькій господі, і хвилини за дві був на цій господі.

Приміщеннечко було старовинне, але дуже, дуже затишне. Запам'яталося буфетникові, що першою трапилась йому навперейми старенька нянька, яка хотіла взяти в нього капелюха, та позаяк капелюха не виявилось, то нянька, жвакаючи порожнім ротом, десь пішла.

Замість неї опинилася біля дзеркала і, здається, під якоюсь аркою, жінка середніх літ і зразу ж сказала, що

можна записатися тільки на дев'ятнадцяте, не раніше. Буфетник одразу збагнув, у чому рятунок. Зазирнувши згасаючим оком за арку, де в якійсь, видно, почекальні дожидалися троє людей, він шепнув:

— Смертений хворий...

Жінка спантеличено поглянула на забинтовану голову буфетника, завагалася, сказала:

— Ну що ж... — і пропустила буфетника за арку.

Тієї ж миті протилежні двері відхилилися, у них блиснуло золоте пенсне, жінка в халаті сказала:

— Громадяни, цей хворий піде поза чергою.

І не встиг буфетник озирнутися, як він опинився у кабінеті професора Кузьміна. Нічого страшного, урочистого та медичного не було в цій подовгастій кімнаті.

— Що з вами? — запитав приємним голосом професор Кузьмін і дещо тривожно зиркнув на забинтовану голову.

— Зараз із достовірних рук дізнався, — відповів буфетник, дико поглядаючи на якусь фотографічну групу за склом, — що в лютому наступного року помру на рака печінки. Благаю зупинити.

Професор Кузьмін як сидів, так і відкинувся на високу шкіряну готичну спинку крісла.

— Вибачте, не розумію вас... ви що, були в лікаря? Чого в вас голова забинтована?

— Якого там лікаря?.. Бачили б ви того лікаря!.. — відповів буфетник і раптом зацокотів зубами. — А на голову не звертайте уваги, це не до діла. На голову плюньте, вона тут ні до чого. Рака печінки прошу зупинити.

— Та даруйте, хто вам сказав?

— Вірте йому, — полум'яно попросив буфетник. — Він бо знає.

— Нічого не розумію, — знизуючи плечима та від'їжджаючи з кріслом від столу, казав професор. — Як це він може знати, коли ви помрете? Тим паче що він не лікар!

— У четвертій палаті, — відповів буфетник.

Тут професор поглянув на свого пацієнта, на його голову, на вогкі штани й подумав: «Цього ще бракувало! Божевільний!» Запитав:

— Ви п'єте горілку?

— Ніколи не торкався, — відповів буфетник.

За хвилину він був роздягнений, лежав на холодній цератовій кушетці, і професор м'яв йому живота. Тут, слід

сказати, буфетник неабияк повеселішав. Професор категорично стверджував, що тепер, принаймні в цей момент, жодних ознак рака в буфетника немає. Та коли вже так... як він боїться та якийсь дурисвіт його настрахав, то слід зробити всі аналізи...

Професор строчив на аркушиках паперу, пояснюючи, куди піти, що віднести. Крім того, дав записку професорові-невропатологу Буре, пояснюючи буфетникові, що нерви в нього у геть цілковитому розладі.

— Скільки вам платити, професоре? — ніжним та тремтливим голосом запитав буфетник, дістаючи набитого гаманця.

— Скільки хочете, — уривчасто й сухо відповів професор.

Буфетник витяг тридцять рублів і поклав їх на стіл, а потім несподівано м'яко, буцім котячою лапкою оперуючи, поклав, дзвякнувши, поверх червінців стовпчик у газетному папері.

— А це що таке? — спитав Кузьмин і підкрутив вуса.

— Не погребуйте, громадянине професоре, — прошепотів буфетник, — благаю — зупиніть рак.

— Заберіть негайно ваше золото, — сказав професор, хизуючись собою, — ви б он краще на нерви гляділи. Завтра ж здайте сеч на аналіз, не пийте багато чаю та їжте без соли цілковито.

— Навіть суп не солити? — спитав буфетник.

— Нічого не солити, — наказав Кузьмин.

— Ехх!.. — тоскно вигукнув буфетник, розчулено дивлячись на професора, забираючи десятки та задкуючи до дверей.

Хворих того вечора в професора було негусто, і з наближенням присмерку пішов останній. Знімаючи халата, професор зиркнув на те місце, де буфетник залишив червінці, і побачив, що жодних червінців там немає, а лежать три етикетки з пляшок «Абрау-Дюрсо».

— Чорт зна що таке! — промимрив Кузьмин, волочучи полу халата по підлозі та обмацуючи папірці. — Він, виявляється, не тільки шизофренник, але й шахрай! Та я не можу збагнути, що йому знадобилося від мене? Невже записка на аналіз сечі? О! Він украв пальто! — І він кинувся до передпокою, знову ж таки в халаті на один рукав. — Ксеніє Микитівно! — пронизливо заволав він у дверях передпокою. — Подивіться, пальта цілі?

З'ясувалося, що всі пальта цілі. Та зате, коли професор повернувся до столу, здерши нарешті з себе халата, він немовби вріс край столу в паркет, прикипівши поглядом до свого столу. На тому місці, де лежали етикетки, сиділо чорне кошеня-сирітка з нещасною мордочкою та нявкало над блюдечком із молоком.

— Ц-це що ж таке, дозвольте? Це вже... — він відчув як йому похолола потилиця.

На тихий та жалібний зойк професора прибігла Ксенія Микитівна й цілком його заспокоїла, відразу сказавши, що це, певно, хтось із пацієнтів підкинув кошеня, що це нерідко трапляється в професорів.

— Живуть, видко, бідно, — пояснила Ксенія Микитівна, — ну, а в нас, певна річ...

Стали думати-гадати, хто б міг підкинути. Підозра впала на стареньку з виразкою шлунку.

— Авжеж вона, — казала Ксенія Микитівна, — вона думає так: мені однако вмирати, а кошенятка жаль.

— Та даруйте! — закричав Кузьмин. — А що ж молоко?! Вона теж принесла? І блюдце?!

— Вона в пляшечці принесла, тут налляла до блюдечка, — пояснила Ксенія Микитівна.

— У всякому разі, заберіть і кошеня й блюдечко, — сказав Кузьмин і сам супроводив Ксенію Микитівну до дверей. Коли він повернувся, обставини змінилися.

Вішаючи халата на цвяшок, професор почув у дворі регіт, визирнув, натурально, оторопів. Через двір бігла до протилежного флігелю дама в самій сорочці. Професор навіть знав, як її звати, — Марія Олександрівна. Реготав хлопець.

— Що таке? — презирливо сказав Кузьмин.

Тут за стіною, в кімнаті дочки професора, загравав патефон фокстрот «Алилуя», і тієї ж миті почулося горобине цвірінчання за спиною в професора. Він обернувся й побачив, як на столі його скаче великий горобець.

«Гм... спокійно... — подумав професор, — він влетів, коли я відходив від вікна. Усе гаразд», — наказав собі професор, відчуваючи, що усе геть негаразд і, певна річ, головню через цього горобця. Придивившись до нього, професор одразу втямив, що цей горобець — не зовсім простий горобець. Паскудний горобчик припадав на ліву лапку, відверто ламався, тягнучи її, виробляв синкопами, одне слово — підтанцьовував фокстрот під звуки патефона,

як п'яний край шинквасу. Свинячив, як міг, поглядаючи на професора зухвало.

Рука Кузьміна лягла на телефон, він збирався був задзвонити своєму однокурсникові Буре, щоб запитати, що означають такого штибу горобчики у шістдесят років, та ще коли раптово паморочиться голова?

Горобчик тим часом сів на подаровану чорнильницю, нагидив у неї (я не жартую!), тоді злетів угору, завис у повітрі, затим з розмаху, немов сталевим дзьобаком дзьобнув у шибку фотографії, що зображала повний університетський випуск 94-го року, розбив шибку на дрізки й тоді вже вилетів у вікно.

Професор перемінив номер на телефоні й замість того, щоб задзвонити до Буре, зателефонував до бюро п'явок, сказав, що говорить професор Кузьмін і що він просить негайно прислати йому п'явок додому.

Поклавши слухавку на важільця, знову ж таки професор повернувся до столу й тут видав зойк. За столом сиділа в косинці сестри-жалібниці жінка з торбинкою з написом на ній «П'явки». Зойкав професор, придивившись до її рота. Він був чоловічим, кривим, до вух, з одним іклом. Очі в сестри були мертві.

— Грошенята я приберу, — чоловічим басом сказала сестра, — чого їм тут валятися. — Згребла пташиною лапкою етикетки й стала танути в повітрі.

Минуло годин зо дві. Професор Кузьмін сидів у спальні на ліжку, причому п'явки висіли йому на скронях, за вухами й на шиї. В ногах в Кузьміна на шовковій стьобаній ковдрі сидів сивовусий професор Буре, чуйно дивився на Кузьміна та втішав його, що це все дурниці. У вікні вже була ніч.

Що далі діялося диковинного в Москві тієї ночі, ми не знаємо, і дошукуватися, звісно, не будемо, — тим паче, що настає пора переходити нам до другої частини цієї правдивої оповісти. За мною, читачу!

Частина друга

Розділ 19
МАРГАРИТА²⁵¹

За мною, читачу! Хто сказав тобі, що немає на світі справжньої, вірної, вічної любови? Хай вржуть брехунові його мерзенного язика!

За мною, читачу, й тільки за мною, і я покажу тобі таку любов!

Ні! Майстер помилявся, коли з гіркотою казав Івасикові в шпиталі тієї години, як ніч перевалювалася за опівніч, що вона забула про нього. Цього бути не могло. Вона його, певна річ, не забула.

Передусім відкриємо таїну, якої майстер не побажав відкрити Івасикові. Кохану його звали Маргаритою Миколаївною. Усе, що майстер казав про неї бідолашному поетові, було істиною правдою. Він описав свою кохану правдиво. Вона була вродлива й розумна. До цього слід додати ще одне — певно можна сказати, що чимало жінок усе, що завгодно, віддали б за те, щоб проміняти своє життя на життя Маргарити Миколаївни. Бездітна тридцятирічна Маргарита була дружиною видатного спеціаліста, який до того ж зробив найважливіше відкриття державної ваги. Чоловік її був молодий, вродливий, добрий, чесний і обоював свою дружину. Маргарита Миколаївна зі своїм чоловіком у парі мешкали в цілому поверху прекрасної вілли в саду в одному з провулків поблизу Арбата²⁵². Чарівне місце! Усякий може в цьому пересвідчитися, якщо побажає піти до цього саду. Нехай звернеться до мене, я скажу йому адресу, вкажу дорогу — дім цілий ще дотепер.

Маргарита Миколаївна не бідкувалася грішми. Маргарита Миколаївна могла купити все, що їй заманеться. Серед знайомих її чоловіка траплялися цікаві люди. Маргарита Миколаївна ніколи не торкалася примуса. Маргарита Миколаївна не знала страхіть життя у спільній квартирі.

Словом кажучи... вона була щасливою? Ані хвилини! Відколи дев'ятнадцятирічною вона пішла заміж і потрапила до вілли, вона не знала щастя. Боги, боги мої! Чого ж треба було цій жінці? Чого треба було цій жінці, в очах якої завжди жеврів якийсь незбагнений вогничок? Чого треба було цій ледь зизуватій на одне око відьмі, яка завітчала себе тоді навесні мімозами? Не знаю. Мені невідомо. Очевидно, вона казала правду, їй потрібний був він, майстер, а ніяк не готична вілла, і не окремих сад, і не гроші. Вона кохала його, вона казала правду.

Навіть мені, правдивому оповідачеві, але сторонній людині, стискається серце на думку про те, чого зазнала Маргарита, коли прийшла наступного дня до дому майстра, на щастя, не встигши поговорити з чоловіком, який не повернувся призначеного строку, і дізналася, що майстра вже немає. Вона зробила усе, щоб довідатись будь-що про нього, і, певна річ, не довідалася геть нічого. Тоді вона повернулася до вілли й стала жити на колишньому місці.

Та щойно зник брудний сніг з хідників та бруків, щойно потягло в квартирки гнилуватим бентежним вітром весни, Маргарита Миколаївна засумувала ще більше, ніж взимку. Вона плакала часто потай довгим та гірким плачем. Вона не знала, кого вона кохає: живого чи мертвого? І що далі йшли розпачливі дні, то частіше, і найпаче в сутінки, їй заходила думка про те, що вона пов'язана з мертвим.

Треба було або забути його, або самій померти. Бо хіба ж можна було животіти так далі. Не можна! Забути його, будь-якою ціною — забути! Та він не забувається, от у чім горе*.

— Так, так, так, така ж сама помилка! — казала Маргарита, сидячи коло груби й дивлячись у вогонь, розпалений на спомин того вогню, що горів тоді, коли він писав Понтія Пилата. — Навіщо я тоді вночі пішла від нього? Навіщо? Це ж безумство! Я повернулася другого дня, чесно, як обіцяла, та було вже пізно. Так, я повернулася, як сердега Левій Матвій, занадто пізно!

Усі ці слова були, певна річ, безглуздими, бо й насправді: що змінилось би, якби вона тієї ночі залишилася в майстра? Невже вона врятувала б його? Смішки! — вигукнули б ми, та ми цього не зробимо перед доведеною до відчаю жінкою.

*Двох останніх (перед зірочкою) уступів у виданні 1973 р. немає.

Того самого дня, коли чинилася ота безглузда веремія, закручена появою чорного мага в Москві, у п'ятницю, коли було вигнано назад до Києва дядька Берліоза, коли заарештували бухгалтера та відбулося ще чимало безглузких та незбагнених речей, Маргарита прокинулася близько опівдня у своїй спальні, що виходила ліхтарем у вежу дому.

Прокинувшись, Маргарита не заплакала, як це бувало часто, тому що прокинулася з передчуттям, що сьогодні нарешті щось станеться. Зазнавши цього передчуття, вона стала його розігрівати й плекати в своїй душі, побоюючись, щоб воно її не полишило.

— Я вірую! — шепотіла Маргарита ревно. — Я вірую! Щось станеться! Не може не статися, бо завіщо ж, насправді, мені послана довічна мука? Зізнаюся в тому, що я брехала й обманювала й жила потаємним життям, прихованим від людей, та все ж не можна за це карати так нещадно. Щось станеться неодмінно, бо ж не буває так, щоб будь-що тривало вічно. А крім того, мій сон був віщим, за це я ручаюся.

Так шепотіла Маргарита Миколаївна, дивлячись на пунсові штори, що наливалися сонцем, неспокійно вдягаючись, розчісуючи перед троїстим люстром коротке завите волосся.

Сон, що приснився тієї ночі Маргариті, був справді незвичним. Річ у тім, що під час своїх зимових мук вона ніколи не бачила уві сні майстра. Вночі він полишав її, і мучилася вона лише в денні години. Аж ось приснився.

Приснилася незнайома Маргариті місцевість — безнадійна, похмура, під захмареним небом ранньої весни. Приснилося це пошматоване плинне сіреньке небо, а під ним беззвучна згряя гайвороння. Якийсь кострубатий місточок. Під ним каламутна весняна річечка, безрадісні, убогі, напівголі дерева, самотня осика, а далі — між дерев, за якимось городом, — з колоддя поставлена будівелька, чи то воно — окрема поварня, чи то лазня, чи то чорт його зна що. Неживе усе довкола якесь, і таке похмуре, просто тягне повіситися на тій осиці біля містка. Ні подмуху вітру, ні руху хмари та ані живої душі. Ось де пекельне місце для живої людини.

Аж ось, уявіть, розчиняються двері цієї колодяної будівлі, і появляється він! Далеченько, але його виразно бачити. Обірваний він, не добереш у що вдягнений. Волосся

пелехате, неголений. Очі хворі, тривожні. Манить її рукою, кличе. Захлинаючись у неживому повітрі, Маргарита купинами побігла до нього і в цей час прокинулась.

«Сон цей може означати лише одне з двох, — міркувала сама з собою Маргарита Миколаївна, — якщо він мертвий і поманив мене, то це знак, що він приходив по мене, і я скоро вмру. Це дуже добре, бо мукам тоді прийде край. Або він живий, тоді сон може означати одне, що він нагадує мені про себе! Він хоче сказати, що ми ще побачимося. Так, ми побачимося дуже скоро».

Перебуваючи в тому ж збудженому стані, Маргарита вбралася й стала навіювати собі, що, по суті, все складається дуже вдало, а такі вдалі моменти треба вміти ловити й користатися з них. Чоловік поїхав у відрядження на цілих три дні. Упродовж трьох днів вона залишена сама на себе, ніхто не завадить їй думати про що завгодно, мріяти про те, що їй до вподоби. Усі п'ять кімнат у горішньому поверсі вілли, уся ця квартира, якій у Москві позаздрили б десятки тисяч людей, були у повній її власності.

Однак, діставши свободу на цілих три дні, з усієї цієї розкішної квартири Маргарита обрала далеко не найкраще місце. Напившись чаю, вона пішла до темної, без вікон, кімнати, де зберігались валізи та усякий мотлох у двох великих шафах. Присівши почіпки, вона відкрила нижню шухляду першої з них і з-під купи шовкових окравок дістала те єдине цінне, що мала в житті. В руках Маргарити опинився старий альбом брунатної шкіри, в якому була фотографічна картка майстра, книжка ощадної каси з внеском на десять тисяч на його ім'я, розплатані між клаптями цигаркового паперу пелюстки засохлої троянди та частина зошита в цілий аркуш, списаного на машинці та з обгорілим нижнім краєм.

Повернувшись із цим скарбом до своєї спальні, Маргарита Миколаївна встановила на тристулковому люстрі світлину й просиділа близько години, тримаючи на колінах ушкодженого вогнем зошита, гортаючи його та перечитуючи те, в чому після спалення не було ні початку, ні кінця: «...темрява, що прийшла з Середземного моря, накрила ненависне прокураторові місто. Щезли висячі мости, що сполучають храм із страхітною Антонієвою вежею²⁵³, спала з неба безодня й залила крилатих богів над гіподромом,

Гасмоне́йський палац²⁵⁴ з бійницями, базари, караван-сараї²⁵⁵, провулки, ставки... Згинув Єршалаїм — велике місто, як ніби не існував на світі...»

Маргариті хотілося читати далі, та далі нічого не було, окрім нерівної вугільної торочки.

Втираючи сльози, Маргарита Миколаївна залишила зошит, лікті поклала на піддзеркальний столик і, відбиваючись у дзеркалі, довго сиділа, не зводячи очей з фотографії. Потім сльози висохли. Маргарита акуратно склала своє майно, і за кілька хвилин воно було знову поховане під шовковим лахміттям, і з дзвоном у темній кімнаті зацібнувся замок.

Маргарита Миколаївна одягала в передпокої пальто, щоб йти гуляти. Красуня Наталя, її служниця, спиталася про те, що зробити на друге, і, діставши відповідь, що це байдуже, зайшла зі своєю господинею в розмову й стала розповідати бозна про що, наприклад про те, що от вчора в театрі фокусник такі фокуси показував, що усі ахнули, усім роздавав по два флякони зарубіжних парфумів та панчохи безплатно, а потім, як сеанс скінчився, публіка вийшла на вулицю, і — хвать — усі опинились голі! Маргарита Миколаївна повалилася на стільця під дзеркалом у передпокої та зареготала.

— Наталю! Чи вам не сором, — казала Маргарита Миколаївна, — ви ж грамотна, розумна дівчина; у чергах брешуть чорт зна що, а ви повторюєте!

Наталя зашарілася й з великим запалом заперечила, що нічого не брешуть і що вона сьогодні на власні очі в гастрономі на Арбаті бачила одну громадянку, яка прийшла до гастроному в черевиках, а як стала біля каси платити, черевики їй з ніг зникли й вона зосталася в самих панчохах. Очі вирячені! На п'ятці діра. А черевики ці чарівні, з того самого сеансу.

— Отак і пішла?

— Отак і пішла! — вигукувала Наталя, ще більше жевріючи через те, що їй не вірять. — Та вчора, Маргарито Миколаївно, міліція чоловіка зі сто вночі забрала. Громадянки з цього сеансу в самих панталонах бігли Тверською.

— Ну, певна річ, це Дар'я розказувала, — казала Маргарита Миколаївна, — я давно вже за нею помічала, що вона страшенна брехуха.

Кумедна розмова закінчилася приємним сюрпризом для Наталі. Маргарита Миколаївна подалася до спальні й вийшла звідти, тримаючи в руках пару панчіх та флякон одекольону. Сказавши Наталі, що вона теж хоче показати фокус, Маргарита Миколаївна подарувала їй панчохи і скляницю й сказала, що просить її лише за одне — не бігати в самих панчохах Тверською й не слухати Дар'ю. Розцілувавшись, господиня й служниця розсталися.

Відкинувшись на зручну, м'яку подушку крісла в тролейбусі, Маргарита Миколаївна їхала до Арбату²⁵⁶ й то думала про своє, то прислухалася до того, про що шепочуться двоє громадян, що сиділи попереду від неї.

А ті, зрідка озираючись з осторогою, чи не чує хто, перешіптувались про якусь нісенітницю. М'язистий здоровань з проворними свинячими оченятками, що сидів край вікна, тихо казав маленькому своєму сусідові про те, що довелося запнути домовину чорним покривалом...

— Та не може бути, — вражаючись, шепотів маленький. — Це щось нечуване... А що ж Желдибін зробив?

Посеред рівного гудіння тролейбуса чулися слова від віконця:

— Карний розшук... скандал... ку, чиста тобі містика!

З цих уривчастих шматочків Маргарита Миколаївна якось склала щось доладне. Громадяни шепотіли про те, що в якогось мерця, а якого — вони не називали, сьогодні ранком з труни викрали голову! Й от через це той Желдибін так хвилюється тепер. А двоє, що шепочуть в тролейбусі, також мають якусь причетність до обкраденого небіжчика.

— Чи поспіємо по квіти заїхати? — непокоївся маленький. — Кремація, ти кажеш, о другій?

Нарешті Маргариті Миколаївні набридло слухати ці таємничі теревені про викрадену з домовини голову, й вона зраділа, що їй пора виходити.

За кілька хвилин Маргарита Миколаївна вже сиділа під Кремлівським муром на одній з лавок, помістившись так, що їй було видно манеж²⁵⁷.

Маргарита мружилася на яскраве сонце, згадувала свій сьогоднішній сон, згадувала, як саме рік, день у день, година в годину тому, на тій самій лаві, вона сиділа поруч із ним. І так само, як і тоді, чорна торбинка лежала поруч із нею на лаві. Його не було поруч цього дня, та розмовляла подумки Маргарита Миколаївна все ж таки з ним: «Якщо ти

засланий, то чому не даєш знати про себе? Воно ж дають люди знати. Ти розлюбив мене? Ні, я чогось цьому не вірю. Отже, ти був засланий і помер... Тоді, прошу тебе, відпусти мене, дай мені нарешті свободу жити, дихати повітрям». Маргарита Миколаївна сама відповідала собі за нього: «Ти вільна... Чи я держу тебе?» Потім заперечувала йому: «Ні, що це за відповідь! Ні, ти піди з моєї пам'яті, тоді я стану вільною».

Люди проходили побіч Маргарити Миколаївни. Якийсь чоловік скоса глянув на гарно вбрану жінку, принаджений їй вродою та самітністю. Він кахикнув і примостився на краєчку тієї самої лави, на якій сиділа Маргарита Миколаївна. Набравшись духу, він почав:

— Безперечно гожа днина сьогодні...

Та Маргарита так похмуро поглянула на нього, що він підвівся й пішов.

«Ось і приклад, — подумки казала Маргарита тому, хто володів нею, — чому, власне, я прогнала цього чоловіка? Мені нудно, а в цьому ловеласі²⁵⁸ немає нічого прикрого, хіба що глупе слово «безперечно»? Чого я сиджу, мов та сова, під муром сама? Чого я виключена з життя?»

Вона зовсім засумувала й похнюпилася. Та тут та сама хвиля очікування і збудження штовхнула її в груди. «Так, станеться!» Хвиля штовхнула її удруге, і тут вона збагнула, що це хвиля звукова. Крізь галас міста щораз то виразніше чулися наближувані удари барабана й звуки трохи фальшивих сурм.

Першим показався кінний міліціант, що ступом їхав повз огорожі саду, а за ним троє піших. Услід повільно їхала вантажівка з музикантами. Далі — звільна посувалася похоронна новенька відкрита машина, на ній домовина уся у вінках, а по рогах плятформи — стояло четверо людей: троє чоловіків і одна жінка.

Навіть на відстані Маргарита розгледіла, що обличчя людей, котрі стояли в похоронній машині та супроводили покійника в останню путь, якимось дивно розгублені. Найдужче знати це було стосовно громадянки, яка стояла в лівому задньому розі автомарів. Повні щоки цієї громадянки наче зсередини розпирало ще більше якоюсь пікантною таїною, в заплилих вічках грали двозначні плямінці. Здавалося, що от-от, ще трішки, і громадянка, не стерпівши,

мигне на покійника й скаже: «Чи бачили ви щось таке? Чиста містика!» Настільки ж розгублені обличчя були й у піших супровідників, які, числом чоловіка з триста приблизно, поволі йшли за похоронною машиною.

Маргарита проводжала очима ходу, прислухаючись, як затихає вдалині сумовитий турецький барабан, що виробляв одне й те саме «бумс, бумс, бумс», і думала: «Який дивний похорон... І яка туга від того «бумса»! Ах, бігме, дияволі б я заклала душу, аби лиш довідатись, живий він, чи ні? Цікаво б знати, кого це ховають з такими дивними обличчями?»

— Берліоза Михайла Олександровича, — почувся поруч дещо гутнявий чоловічий голос, — голову МАССОЛІТу.

Здивована Маргарита Миколаївна обернулася і побачила на своїй лаві громадянина, який, очевидно, безшумно підсів до неї в той час, коли Маргарита задивилася на процесію і, слід гадати, з розгуби уголос задала своє останнє запитання.

Процесія тим часом стала призупинятися, очевидно, затримувана спереду світлофорами.

— Так, — правив невідомий громадянин, — дивний в них настрій. Везуть покійника, а думають лише про те, куди поділася його голова!

— Яка голова? — спитала Маргарита, вдивляючись у несподіваного сусіда. Сусід цей виявився маленьким на зріст, вогнисто-рудим, з іклом, у крохмальній білизні, в смугастому добротному костюмі, в лакованих черевиках та з котелком на голові. Краватка була яскравою. Дивним було те, що з кишеньки, де зазвичай чоловіки носять хустинку або самописне перо, в цього громадянина стирчала обгризена куряча кістка.

— Та от, бачте, — пояснював рудий, — сьогодні рано у грибоедівській залі голову покійникові поцупили з домовини.

— Як це таке може бути? — мимохіть запитала Маргарита, водночас пригадавши шепіт у тролейбусі.

— Чорт його знає як! — розв'язно відповів рудий. — Я, втім, гадаю, що про це Бегемота не зле було б поспитати. Страх як спритно поцупили. Такий скандалюга! І, головне, незрозуміло, кому й навіщо вона потрібна, та голова!

Хоч як була перейнята своїм Маргарита Миколаївна, її все ж вразили дивні побрехеньки невідомого громадянина.

— Стривайте! — раптом скрикнула вона. — Якого Берліоза? Це, що в газетах сьогодні...

— Еге ж, еге ж...

— То це, виходить, літерати за труною йдуть? — запитала Маргарита і раптово ошкірилась.

— Ну, натурально, вони!

— А ви їх знаєте в лице?

— Усіх до єдиного, — відповів рудий.

— Скажіть, — промовила Маргарита, і голос її став глухим, — серед них немає критика Латунського?

— Де ж би він мав іще бути? — відповів рудий. — Он він скраю в четвертому ряду.

— Цей блондин-бо? — шулячись, спитала Маргарита.

— Попелястого кольору... Бачите, он він очі підвів до неба.

— На патера схожий?²⁵⁹

— От-от!

Більше Маргарита нічого не запитала, вдивляючись в Латунського.

— А ви, як бачу, — всміхаючись, промовив рудий, — ненавидите цього Латунського.

— Я ще декого ненавиджу, — крізь зуби відповіла Маргарита, — та про це нецікаво говорити.

Процесія тим часом рушила далі, за пішими потяглися здебільша порожні автомобілі.

— Та вже ж, звісно, що тут цікавого, Маргарито Миколаївно!

Маргарита здивувалась:

— Ви мене знаєте?

Замість відповіді рудий зняв котелка й узяв його навідріт.

«Чисто розбійницька пика!» — подумала Маргарита, вдивляючись у свого вуличного співрозмовника.

— А я вас не знаю, — сухо сказала Маргарита.

— Де ж вам мене знати! А тим часом я посланий до вас за дільцем.

Маргарита зблідла й відсахнулася.

— З цього впрост і треба було починати, — промовила вона, — а не молоти чорт зна що про відрізану голову! Ви мене хочете заарештувати?

— Нічого схожого, — вигукнув рудий, — що ж це таке: як вже заговорив, то вже конче арештувати! Просто є до вас справа.

— Нічого не розумію, яка справа?

Рудий озирнувся й сказав таємничо:

— Мене прислали, щоб вас сьогодні увечері запросити в гості.

— Що ви верзете, які гості?

— До одного вельми знатного іноземця, — значливо сказав рудий, прищуливши око.

Маргарита дуже розгнівилася.

— Нова порода з'явилася: вуличний звідник, — підводяться, щоб піти, сказала вона.

— От спасибі за таке доручення! — образившись вигукнув рудий і пробурчав у спину Маргариті, що відходила: — Дурепа!

— Мерзотник! — озвалася та, повертаючись, і враз почула за собою голос рудого:

— Темрява, що прийшла з Середземного моря, накрила ненависне прокураторові місто. Щезли висячі мости, що сполучають храм із страхітною Антонієвою вежею... Згинув Єршалаїм, велике місто, як ніби не існував на світі... То згиньте ж і ви згином з вашим обгорілим зошитом і сушеною трояндою! Сидіть отут на лавці самі та благодійте його, щоб він відпустив вас на волю, дав дихати повітрям, пішов би з пам'яті!

Сполотнівши на обличчі, Маргарита повернулася до лави. Рудий дивився на неї, прищулившись.

— Я нічого не розумію, — тихо промовила Маргарита Миколаївна, — про аркуші ще можна дізнатися... прокраситися, підглядіти... Наталя підкуплена, так? Та як це ви змогли дізнатися про мої думки? — Вона стражденно зморщилася й додала: — Скажіть мені, хто ви такий? З якої ви установи?

— От скука ж бо, — пробурчав рудий і заговорив гучніше: — Пробачте, таж я сказав вам, що ні з якої я не установи! Сядьте, будь ласка.

Маргарита безсуперечно підкорилася, та усе ж таки, сідаючи, запитала ще раз:

— Хто ви такий?

— Ну добре, звати мене Азазелло, та все одно вам це нічого не каже.

— А ви мені не скажете, звідки ви дізналися про аркуші та про мої думки?

— Не скажу, — сухо відказав Азазелло.

— Але ж ви щось знаєте про нього? — благально шепнула Маргарита.

— Ну, скажімо, знаю.

— Благаю: скажіть лише одне, він живий? Не мучте.

— Ну, живий, живий. — з нехиттю озвався Азазелло.

— Боже!

— Будь ласка, без хвилювань та скрикувань, - - спохмурнівши, сказав Азазелло.

— Пробачте, пробачте, — бурмотіла покірنا тепер Маргарита, — я, звісно, розсердилася на вас. Та погодьтеся, коли на вулиці запрошують жінку кудись у гостину... Я не маю пересудів, запевняю вас, — Маргарита невесело всміхнулася, — але я ніколи не бачу жодних іноземців, спілкуватися з ними не маю жодної охоти... і крім того, мій чоловік... Моя драма в тому, що я живу з тим, кого не люблю, але псувати йому життя вважаю справою негідною. Я від нього нічого не бачила, крім добра...

Азазелло з видимою нудьгою вислухав цю безладну мову й сказав суворо:

— Прошу вас хвилиночку помовчати.

Маргарита покірно замовкла.

— Я запрошую вас до іноземця абсолютно безпечного. І жодна душа не знатиме про ці відвідини. От уже за це даю вам поруку.

— А навіщо я йому потрібна? — вкрадливо спитала Маргарита.

— Про це ви дізнаєтесь згодом.

— Розумію... Я маю йому датися, — сказала Маргарита задумливо.

На це Азазелло якось зневажливо хмикнув і відповів так:

— Будь-яка жінка в світі, можу вас запевнити, мріяла б про це, — пику Азазелла скособочило смішком, — але я розчарую вас, цього не буде.

— Що за іноземець такий?! — збентежено вигукнула Маргарита так гучно, що на неї обернулися перехожі, що простували побіля лави. — І який мені інтерес йти до нього?

— Ну, інтерес доволі великий... Ви скористаєтеся з нагоди...

— Що? — скрикнула Маргарита, й очі їй округлилися. — Якщо я вас добре розумію, ви натякаєте на те, що я там зможу дізнатися про нього?

Азазелло мовчки кивнув головою.

— Іду! — із силою вигукнула Маргарита й схопила Азазелла за руку. — Іду куди завгодно!

Азазелло, полегшено переводячи подих, відкинувся на опертя лави, затуливши спиною грубо вирізане на ньому слово «Нюра», й заговорив іронічно:

— Трудний народ ці жінки! — він засунув руки в кишені й далеко уперед простягнув ноги. — Навіщо, наприклад, мене послали в цій справі? Хай би їздив Бегемот, він принагідний...

Маргарита заговорила, криво й жалісно всміхаючись:

— Годі мене містифікувати та мучити вашими загадками... Я ж людина нещасна, й ви користуєтесь з цього. Лізу до якоїсь дивної історії, та, клянуся, тільки через те, що ви поманили мене словами про нього! Мені паморочиться голова від усіх цих незбагненностей...

— Без драм, без драм, — гримасуючи озвався Азазелло, — на моє становище теж треба зглянутися. Набити адміністраторові пику, або виставити дядька з дому, або підстрелити когось, або який-такий інший дріб'язок у цьому роді, це мій прямий фах, але розмовляти із закоханими жінками — уклінно дякую. Бо ж я вас пів години вже вламую. То їдете?

— Іду, — просто відповіла Маргарита Миколаївна.

— Тоді поквартесь одержати, — сказав Азазелло й, діставши з кишені круглого золотого слоїка, простягнув його Маргариті із словами: — Та ховайте ж, бо перехожі дивляться. Він вам знадобиться, Маргарито Миколаївно. Ви порядно зістарілися з горя за останні пів року. (Маргарита спалахнула, але нічого не відказала, а Азазелло правив далі). Сьогодні увечері, пункт о половині на десяту, потрудіться, розібравшись догола, натерти цією мастю обличчя та все тіло. Далі робіть, що хочете, але не відходьте від телефону. О десятій я до вас зателефоную й усе, що треба, скажу. Вам ні про що не доведеться турбуватися, вас доправлять куди треба, і вам не заподіють жодного клопоту. Зрозуміло?

Маргарита помовчала, тоді відказала:

— Зрозуміло. Ця річ із щирого золота, знати з ваги. Ну що ж, я прекрасно розумію, що мене підкуповують і втягають до якоїсь темної історії, за яку я вельми поплачуся.

— Це що ж таке, — майже засичав Азазелло, — ви знову!

— Ні, стривайте!

— Віддайте назад крем!

Маргарита міцніше затисла в руці слоїка й правила далі:

— Ні, постривайте... Я знаю, на що йду. Та йду на усе через нього, тому що ні на що в світі більше надії не маю. Та хочу вам сказати, що як ви мене згубите, вам буде сором! Так, сором! Я гину через любов! — і, стукнувши себе в груди, Маргарита поглянула на сонце.

— Віддайте назад, — у злобі засичав Азазелло, — віддайте назад, і біс забирай це все! Хай посилають Бегемота.

— О ні! — вигукнула Маргарита, вражаючи перехожих. — Ладна на все, ладна вчинити цю комедію з намащенням маззю, ладна йти ік чорту в зуби. Не віддам!

— Ба! — раптом заверещав Азазелло і, вирячивши очі на огорожу саду, став вказувати кудись пальцем.

Маргарита обернулася туди, куди вказував Азазелло, та нічого особливого там не виявила. Тоді вона обернулася до Азазелла, бажаючи дістати пояснення цьому безглуздому «Ба!», та давати це пояснення не було кому: таємничий співрозмовник Маргарити Миколаївни щез.

Маргарита швидко сунула руку до торбинки, куди перед цим окриком сховала слоїка, і пересвідчилася, що він там. Тоді, ні про що не міркуючи, Маргарита приспішила з Олександрівського саду геть.

Розділ 20

АЗАЗЕЛЛІВ КРЕМ²⁶⁰

Місяць у вечірньому чистому небі висів повний, видний крізь віти клена. Липи й акації помережили землю в саду складним плетивом плям. Тристулкове вікно в ліхтарі, розчинене, але завішене шторою, світилося скаженим електричним сяйвом. У спальні Маргарити Миколаївни світилися усі вогні й освітлювали цілковитий розгардіяш у кімнаті.

На ліжку на ковдрі лежали сорочки, панчохи й білизна, зжужмлена ж білизна валялася просто на підлозі поряд із розчавленою в хвилюванні пачкою цигарок. Туфлі стояли на нічному столику поряд із недопитою філіжанкою кави та попільничкою, в якій курівся недопалок, на спинці стільця висіла чорна вечірня сукня. У кімнаті пахло парфумами, до неї долітав звідкілясь запах розпеченої праски.

Маргарита Миколаївна сиділа перед трюмом у самому купальному шляфроку, накинутому на голе тіло, і в замшових чорних туфлях. Золотий браслет з годинником лежав перед Маргаритою Миколаївною поряд із слоїком, одержаним від Азazelла, і Маргарита не зводила очей від цифербляту. Часом їй здавалося, наче годинник зіпсувався й стрілки не рухаються. Та вони рухались, хоча й поволі, неначе прилипаючи, і нарешті <довга стрілка впала на двадцять дев'яту хвилину десятої>. Серце Маргариті страшно гупнуло, так що незмога їй було навіть спершу узятися за слоїка. Упоравшись із собою, Маргарита відкрила його й побачила у слоїку масний жовтуватий крем. Їй здалося, що він пахне болотяним баговинням. Кінчиком пальця Маргарита виклала невеликий мазочок крему на долоню, причому дужче запахло болотяними травами й лісом, і тоді долонею стала втирати крем у чоло й щоки.

Крем легко мастився і, як здалося Маргариті, відразу ж звірювався. Зробивши декілька втирань, Маргарита зиркнула в люстро й впустила слоїка просто на скельце годинника, через що воно побралося тріщинами. Маргарита заплющила очі, тоді глянула ще раз і нестримно зареготала.

Оскубані з країв у ниточку пінцетом брови згустилися й чорними рівними дугами лягли над зазеленими очима. Тонка вертикальна зморшка, що перетинала перенісся, яка з'явилася тоді, у жовтні, коли зник майстер, безслідно зникла. Зникли й маленькі жовтенькі тіні біля скронь, і дві ледь помітні сіточки біля зовнішніх кутів очей. Шкіра щік налилася рівним рожевим кольором, чоло стало білим і чистим, а перукарська завивка розпустилася.

На тридцятирічну Маргариту з люстра гляділа зроду кучерява чорноволоса жінка років двадцяти, нестримно регочучи, вискалюючи зуби.

Нареготавшись, Маргарита вихопилась із шляфроку одним скоком і широко зачерпнула легкий масний крем і дужими мазками почала намащувати ним шкіру тіла. Воно відразу зарожевіло й запалало. Затим миттєво, немовби з мозку вихопили голку, вщухла скроня, що скніла увесь вечір по побаченні в Олександрівському саду, м'язи рук та ніг зміцніли, а відтак тіло Маргарити втратило вагу.

Вона підскочила й зависла в повітрі невисоко над килимом, потім її поволі потягло додолу, й вона знизилася.

— От так крем! От так крем! — закричала Маргарита, кидаючись у крісло.

Намащування змінили її не тільки зовнішньо. Тепер у ній, у кожній частинці її тіла, скипала радість, яку вона відчувала, як пухирці, що колють усе її тіло. Маргарита почувалася вільною, вільною від усього. Крім того, вона зрозуміла з усією ясністю, що саме сталося те, про що ще зранку казало передчуття, й що вона покидає віллу і колишне своє життя назавжди. Та від цього колишнього життя усе ж відколосалася одна думка про те, що слід виконати лише останній борг перед початком чогось нового, незвичайного, що тягне її угору, в повітря. І вона як була гола, із спальні, раз-у-раз злітаючи в повітря, перебігла до чоловікового кабінету, кинулась до його письмового столу. На видертому із записника аркуші вона без помарок швидко, великими літерами, олівцем написала записку:

«Вибач мені та якнайшвидше забудь. Я тебе покидаю навік. Не шукай мене, це марно. Я стала відьмою з горя та лиха, що спіткали мене. Мені пора. Прощавай. Маргарита».

Із геть полегшеною душею Маргарита прилетіла до спальні, і слідом за нею туди ж вбігла Наталя з оберемком речей. І враз усі ці речі, дерев'яні плічка з платтям, мереживні хустки, сині шовкові туфлі на розпірках та ремінець — усе це посипалося на підлогу, й Наталя сплеснула звільненими руками.

— Що, гарна? — гучно крикнула охриплим голосом Маргарита Миколаївна.

— Як це воно? — шепотіла Наталя, задкуючи. — Як ви це робите, Маргарито Миколаївно?

— Це крем! Крем, крем, — відповіла Маргарита, вказуючи на блискучого золотого слоїка й повертаючись перед дзеркалом.

Наталя, забувши про звалений на підлозі зім'ятий одяг, підбігла до трюма й жадливими, розжахтілими очима прикипіла до залишку мазі. Губи її щось шепотіли. Вона знову повернулася до Маргарити й промовила з якоюсь побожністю:

— Шкіра-бо! Шкіра, га! Маргарито Миколаївно, таж ваша шкіра світиться! — Та тут вона отямилася, підбігла до плаття, підбрала й стала обтрушувати його.

— Киньте! Киньте! — кричала їй Маргарита. — До біса його, усе киньте! А втім ні, беріть його собі на згадку. Кажу, беріть на згадку. Все забирайте, що є в кімнаті.

Ніби очманівши, нерухома Наталя якийсь час дивилася на Маргариту, тоді повисла їй на шиї, цілуючи та вигукуючи:

— Єдвабна! Світиться! Єдвабна! А брови-бо, брови!

— Беріть усе шмаття, беріть парфуми та тягніть собі до скрині, ховайте, — кричала Маргарита, — але коштовностей не беріть, бо вас у крадіжці звинуватять.

Наталя згребла у вузол, що їй потрапило до рук, плаття, туфлі, панчохи й білизну, і побігла геть зі спальні.

У цей час звідкілясь з другого боку провулка, з розчиненого вікна, вирвався й полетів громохкий віртуозний вальс і почулося пахкотіння машини, що під'їхала до воріт.

— Зараз задзвонить Азazelло! — вигукнула Маргарита, слухаючи, як сиплеться в провулку вальс. — Він задзво-

нить. А іноземець безпечний. Так, тепер я розумію, що він безпечний!

Машина загурчала, віддаляючись від воріт. Грюкнула хвіртка, і на плитках хідничка почулися кроки.

«Це Микола Іванович, з ходи пізнаю²⁶¹, — подумала Маргарита, — треба буде зробити на прощання щось дуже кумедне й цікаве».

Маргарита шарпнула завісу убік і сіла на підвіконня боком, обхопивши коліно руками. Світло місяця лизнуло її з правого боку. Маргарита піднесла голову до місяця й зробила задумливе й поетичне лице. Кроки тупнули ще разів зо два, а тоді раптово стихли. Ще помилювавшись місяцем, зітхнувши для годиться, Маргарита повернула голову у сад і справді побачила Миколу Івановича, що мешкає у долішньому поверсі цієї ж самої вілли. Місяць яскраво заливав Миколу Івановича. Він сидів на лаві й з усього було знати, що він опустився на неї зненацька. Пенсне на його обличчі якось скособочилося, а свого портфеля він стискав у руках.

— А, драстуйте, Миколо Івановичу, — журливим голо-
сом сказала Маргарита, — добривечір! Ви із засідання?

Микола Іванович нічого не відповів на це.

— А я, — провадила Маргарита, більше вихиляючись у сад, — сиджу оце сама, як бачите, ниджуся, дивлюся на місяць й слухаю вальса.

Лівою рукою Маргарита провела по скроні, поправляючи пасмо волосся, тоді сказала сердито:

— Це негречно, Миколо Івановичу! Усе ж таки я дама, врешті-решт! Це ж хамство не відповідати, як до вас говорять!

Микола Іванович, якого видно було в місяці до останнього гудзика на жилетці, до останньої волосинки у світлій борідці клинцем, раптово всміхнувся дикою усмішкою, підвівся з лави і, очевидно, не тямлячи себе зі зниконіння, замість того, щоб зняти капелюха, махнув портфелем убік і ноги зігнув, наче збирався пуститися навприсядки.

— Ах, який же ж ви нудний тип, Миколо Івановичу! — вела далі Маргарита. — Взагалі ви усі так мені набридли, що я й висловити вам того не можу, і я така щаслива, що з вами розстаюся! Ну вас ік чортовій матері!

У цей час за спиною Маргарити у спальні гримнув телефон. Маргарита зірвалася з підвіконня і, забувши про Миколу Івановича, схопила слухавку.

— Говорить Азazelло, — сказали у слухавці.

— Милій, милій Азazelло! — скрикнула Маргарита.

— Пора! Відлітайте, — промовив Азazelло в слухавці, і з його тону було чути, що йому прийнятний ширий, радісний порив Маргарити, — як будете пролітати над ворітьми, крикніть: «Невидима!» Тоді політайте над містом, щоб призвичаїтися, а далі на південь, геть з міста, і просто на річку. На вас чекають!

Маргарита повісила слухавку, як раптом у сусідній кімнаті щось дерев'яно зашкунтильгало й стало колотитися до дверей. Маргарита розчинила їх, і щітка до підлоги, щетиною догори, танцюючи, влетіла до спальні. Кінцем своїм вона вибивала дріб об підлогу, вибрикувала та рвалася до вікна. Маргарита завищала від захвату й скочила на щітку верхи. Тут лишень вершниці промайнула думка про те, що в цій метушні вона забула вдягтися. Вона чвалом підскочила до ліжка й схопила перше, що трапилося, якусь блакитну сорочку. Змахнувши нею, як штандартом, вона вилетіла у вікно. І вальс над садом вдарив дужче.

З вікна Маргарита зіслизнула додолу й побачила Миколу Івановича на лавці. Той неначе заляк на ній і в повному ошелешенні прислухався до криків та гуркоту, що лунали з освітленої спальні горішніх мешканців.

— Прощайте, Миколо Івановичу! — закричала Маргарита, пританцьовуючи перед Миколою Івановичем.

Той охнув і поплазував по лавці, перебираючи по ній руками та збивши додолу свого портфеля.

— Прощайте назавжди! Я відлітаю! — кричала Маргарита, покриваючи вальс. Тут вона зміркувала, що сорочка їй ні до чого не потрібна і, зловіще зареготавши, накрила нею голову Миколи Івановича. Осліплений Микола Іванович гуцнувся з лави на цеглини хідничка.

Маргарита обернулася, щоб востаннє поглянути на віллу, де так довго вона мучилася, і побачила у сьйві вікна спотворене подивом обличчя Наталі.

— Прощай, Наталю! — прокричала Маргарита й здибила щітку. — Невидима! Невидима! — ще гучніше крикнула вона й між гіллям клена, що хльоснуло її по обличчю, перелетівши ворота, вилетіла у провулок. Слідом за нею полетів геть ошаленілий вальс.

Розділ 21

ПОЛІТ

Невидима й вільна! Невидима й вільна! Пролетівши своїм провулком, Маргарита потрапила до іншого, що перетинав перший під прямим кутом. Цей залатаний, заштопаний, кривий та довгий провулок зі скособоченими дверима нафтокрамниці, де квартами продають гас та рідину проти паразитів у фляконах, вона перетнула в одну мить й тут засвоїла, що навіть будучи цілком вільною та невидимою, все ж слід бути хоч трохи розважливою і в розкоші. Тільки якимось чудом загальмувавшись, вона не розбилася на смерть об старий скособочений ліхтар на розі. Вивернувшись від нього, Маргарита міцніше затисла щітку й полетіла повільніше, вдивляючись в електричні дроти та вивіски, що висять упоперек тротуару.

Третій провулок провадив впрост до Арбату. Тут Маргарита цілком упоралася зі стеруванням щіткою, зрозуміла, що та слухається найменшого дотику рук чи ніг і що, летючи над містом, слід бути дуже обачною та не надмір буюти. Крім того, вже в провулку стало цілком ясно, що перехожі літуню не бачать. Ніхто не задирав голови, не кричав «диви, диви!», не сахався убік, не вищав і не зомлівав, диким сміхом не реготав.

Маргарита летіла беззвучно, дуже поволі й невисоко, десь на рівні другого поверху. Та й при повільному льоті, при самому виході на сліпучо освітлений Арбат, вона трохи схибила й плечем вдарилася об якийсь освітлений диск, на якому була намальована стріла. Це розсердило Маргариту. Вона осадила слухняну щітку, відлетіла убік, а потім, кинувшись на диск несподівано, кінцем щітки розстрожила його на друзки. Посипались із гуркотом уламки, перехожі засахалися, десь засюрчали, а Маргарита, зробивши цей непотрібний вчинок, розсміялася. «На Арбаті треба б бути

ще обачнішою, — подумала Маргарита, — тут стільки наплутано вслякого, що й не розібратися». Вона стала пірнати між дротами. Під Маргаритою пливли дахи тролейбусів, автобусів та легкових авт, а тротуарами, як здавалося згори Маргариті, пливли річки кепок. Від цих річок відділялися ручаї та вливалися у вогняні пащі нічних магазинів.

«Ет, яке місиво! — сердито подумала Маргарита. — Тут і поворухнутися ніяк». Вона перетнула Арбат, піднялася вище, до четвертих поверхів, і пропливла побіч сліпуче сяючих трубок на наріжному будинку театру до вузького провулку з високими кам'яницями. Усі вікна в них були порозчинені, і всюди у вікнах чулася радіомузика. З цікавості Маргарита зазирнула до одного з них. Побачила кухню. Два примуси ревли на плиті, коло них стояли дві жінки з ложками в руках та перелаювались.

— Світло треба гасити за собою у вбиральні, от що я вам скажу, Пелагіє Петрівно, — казала та жінка, перед якою була каструля з якимось їдлом, від якої бурхала пара, — бо ми на виселення на вас подамо!

— Самі ви гарні, — відповідала друга.

— Обидві ви гарні, — звучно сказала Маргарита, перевалюючись через підвіконня до кухні. Обидві сварухи обернулися на голос і завмерли з брудними ложками в руках. Маргарита обережно простягнула руку між ними, крутнула крани в обох примусах і згасила їх. Жінки охнули й пороззявляли роти. Та Маргариті вже наскучило в кухні й вона вилетіла до провулка.

У кінці його її увагу привернуло помпезне громадище восьмиповерхового, видно, щойно зведеного будинку. Маргарита пішла донизу і, приземлившись, побачила, що фасад будинку викладений чорним мармуром, що двері широкі, що за шибками їхніми видно кашкет із золотим галунцем та гудзики швайцара, і що над дверима золотом виведено напис «Будинок Драмліту».

Маргарита мружилася на напис, міркуючи, що б воно мало означати, оте слово «Драмліт». Узявши щітку під пахву, Маргарита увійшла до під'їзду, штовхнувши дверима здивованого швайцара, і побачила поряд із ліфтом чорну величезну дошку, а на ній виписані білими літерами номери квартир та прізвища мешканців. Напис, що вінчав дошку, «Будинок Драматурга та Літерата»²⁶², змусив Маргариту

видати хижий придушений вигук. Піднявшись у повітрі вище, вона жадібно стала читати прізвища: Хустов, Двубратський, Квант, Бескудников, Латунський...

— Латунський! — завищала Маргарита. — Латунський! Та це ж він... Це він погубив майстра.

Швайцар при дверях, викотивши очі та аж підскакуючи зі здуміння, глипав на дошку, силячись второпати таке диво: чого це раптом завищав список мешканців.

А Маргарита тим часом вже підбивалася рвучко угору сходами, повторюючи в якомусь захваті:

— Латунський — вісімдесят чотири! Латунський — вісімдесят чотири...

Ось наліво — 82, направо — 83, ще вище наліво — 84. Тут. Осьде й картка — «О. Латунський».

Маргарита зіскочила зі щітки, і розгарячені її підощви приємно охолодила кам'яна підлога. Маргарита подзвонила раз, другий. Та ніхто не відчиняв. Маргарита почала дужче тиснути на гудзика й сама чула безупинне дзеленчання, що зчинилося в квартирі Латунського. Так, до скону має бути вдячним покійному Берліозові мешканець квартири № 84 у восьмому поверсі за те, що голова МАССОЛІТу потрапив під трамвай, і за те, що жалобне засідання призначили саме на цей вечір. Під щасливою зорею народився критик Латунський. Вона врятувала його від зустрічі з Маргаритою, яка стала відьмою цієї п'ятниці!

Ніхто не відчиняв. Тоді з усього маху Маргарита майнула додолу, відлічуючи поверхи, долетіла донизу, вирвалася на вулицю і, дивлячись угору, відлічила та перевірила поверхи знадвору, міркуючи, які саме вікна квартири Латунського. Безсумнівно, це були п'ять темних вікон на розі будинку, у восьмому поверсі. Упевнившись у цьому, Маргарита знялася в повітря й за кілька секунд крізь розчинене вікно входила до неосвітленої кімнати, в якій сріблилася лише вузька стежка від місяця. По ній пробігла Маргарита, намацала вимикача. За хвилину уся квартира була освітлена. Щітка стояла в кутку. Упевнившись, що вдома нікого немає, Маргарита відчинила двері на сходи, і перевірила, чи тут картка. Картка була на місці, Маргарита потрапила туди, куди було треба.

Так, кажуть, що й дотепер критик Латунський полотніє, згадуючи цей моторошний вечір, і дотепер побожно вимовляє ім'я Берліоза. Зовсім не відомо, яким темним та

гидким злодіянням ознаменувався б цей вечір, — по поверненні з кухні Маргарити в руках їй опинився тяжкий молоток.

Гола й невидима літуня стримувала й умовляла себе, руки їй тремтіли з нетерпіння. Ретельно примірівшись, Маргарита вдарила по клявішах рояля, й усією квартирою пронісся перший жалісний лемент. Оскаженіло кричав ні в чому не винний беккерівський кабінетний інструмент. Клявіші в ньому провалювалися, кістяні накладки летіли на всі боки. Інструмент гучав, вив, харчав, дзвонив. Із звуком револьверного пострілу луснула під ударом молотка верхня полірована дека. Тяжко дихаючи, Маргарита шматувала й м'яла молотком струни. Нарешті, втомившись, відвалилася, бухнулася в крісло, щоб звести подих.

У ванні страшно гучала вода і в кухні так само. «Здається, вже полилося на підлогу», — подумала Маргарита й додала вголос:

— Однак розсиджуватись ніяк.

З кухні в коридор вже струменів потік. Хлюпаючи босими ногами у воді, Маргарита відрами носила з кухні воду в кабінет критика й виливала її в шухляди письмового столу. Потім, розтрощивши молотком дверцята шафи в тому ж кабінеті, кинулася до спальні. Розбивши дзеркальну шафу, вона витягла з неї костюм критика й втопила його у ванні. Повну чорнильницю чорнила, узятую в кабінеті, вона вилила у пишно спущене двоспальне ліжко в спальні. Руїнація, яку вона чинила, давала їй жагучої насолоди, та водночас їй усе здавалося, що наслідки виходять якісь мізерні. Тому вона стала діяти якпопада. Вона трощила вазони з фікусами в тій кімнаті, де був рояль. Не докінчивши цього, верталася до спальні, і кухняним ножем кремсала простирадла, трощила засклені фотографії. Втоми вона не чула, й тільки піт котився по ній цівками.

У цей час у квартирі № 82, під квартирою Латунського, служниця драматурга Кванта пила чай у кухні, дивуючись з приводу того, що згори доноситься якийсь гуркіт, біганина та дзвін. Підвівши голову до стелі, вона раптом побачила, що та на очах змінює свій білий колір на якийсь мертво-синюватий. Пляма ширилася на очах, і раптово на ній спухли краплі. Хвилини зо дві сиділа служниця, дивуючись такому явищу, доки, нарешті, зі стелі не линув справжній-сінський дощ і не застугонів по підлозі. Тут вона скочила,

підставила під струмені таза, що анітрохи не зарадило, позаяк дощ ширився й почав заливати і газову плиту, й стіл з начинням. Тоді, скрикнувши, служниця Кванта вибігла з квартири на сходи, й зразу ж у квартирі Латунського здійнялися дзвінки.

— Ну, задзвонили... Час забиратися, — сказала Маргарита. Вона сіла на щітку, прислухаючись до того, як жіночий голос кричить у шпару дверей:

— Відчиніть, відчиніть! Дусю, відчини! Чи це в вас вода тече? Нас затопило.

Маргарита піднеслася на метр угору й вперіщила по жирандолі. Дві жарівки розірвало, і на всі боки полетіли підвіски. Крики в шпарі припинилися, на сходах почулося тупотіння. Маргарита виплила у вікно, опинилася знадвору вікна, розмахнулася несильно й молотком вдарила в шибку. Вона схлипнула й обличкованим мармуровим муром каскадом побігли додолу дрізки. Маргарита поїхала до наступного вікна. Далеко долі забігали люди тротуаром, з двох машин, що стояли біля під'їзду, одна загула й відїхала.

Покінчивши з вікнами Латунського, Маргарита попливла до сусідньої квартири. Удари почастішали, провулок виповнився дзеленчанням та гуркотом. З першого під'їзду вибіг швайцар, подивився угору, трохи завагався, очевидно, не добравши відразу, що йому робити, сунув до рота сюрчка й скажено засюрчав. З особливим запалом під це сюрчання розсадивши останню шибку у восьмому поверсі, Маргарита опустила до сьомого й стала трощити шибки в ньому.

Зморений тривалим неробством за дзеркальними дверима під'їзду, швайцар вкладав у сюрчання усю душу, причому точно слідував за Маргаритою, неначе акомпануючи їй. У павзах, коли вона перелітала від вікна до вікна, він набирив тху, а з кожним ударом Маргарити, надимаючи щоки, заливався, свердлюючи нічне повітря до самого неба.

Його зусилля, поєднувані із зусиллями роз'ятреної Маргарити, дали чималі наслідки. У домі діялася паніка. Цілі ще шибки розчинялися, в них з'являлися голови людей і негайно ж ховалися, розчинені ж вікна, навпаки, зачинялися. У протилежних будинках у вікнах на освітленому тлі виринали темні силуети людей, що силкувалися зміркувати,

чого це без усякої причини трощаться шибки в новій будівлі Драмліту.

У провулку народ біг до будинку Драмліту, а всередині його усіма сходами тупотіли без усякого глузду та сенсу люди. Служниця Кванта кричала тим, хто біг сходами, що їх залило, а до неї незабаром приєдналася служниця Хустова з квартири № 80, розташованої під квартирою Кванта. У Хустових побігло зі стелі й у кухні, й у вбиральні. Нарешті, в Квантів у кухні звалився здоровезний пласт тиньку зі стелі, розбивши усе брудне начиння, а далі пішла вже справжня злива: з кліток обвислої мокрої драгиці полило як з відра. Тоді на сходах першого під'їзду знялися крики. Пролітаючи повз передостаннє вікно четвертого поверху, Маргарита поглянула в нього й побачила людину, яка у паніці нап'яла на себе протигазу²⁶³. Вдаривши молотком в її шибку, Маргарита напалохала її, і вона зникла з кімнати.

І несподівано дикий погром ущух. Зіслизнувши до третього поверху, Маргарита зазирнула у крайнє вікно, завішене легенькою темною фіранкою. У кімнаті світилася слабенька жарівка під дашком. У маленькому ліжку із сітчастими боками сидів хлопчик років чотирьох і злякано прислухався. Дорослих нікого не було в кімнаті. Очевидно, всі вибігли з квартири.

— Шибки б'ють, — промовив хлопчик і гукнув: — Мамо! — Ніхто не озвався, й тоді він сказав:

— Мамо, я боюся.

Маргарита відкинула фіранку й влетіла у вікно.

— Я боюся, — повторив хлопчик і затремтів.

— Не бійсь, не бійсь, маленький, — сказала Маргарита, силуючись пом'якшити свій схриплий на вітрі, злочинний голос, — то хлопчаки шибки били.

— З рогачки? — спитав хлопчик, перестаючи тремтіти.

— З рогачки, з рогачки, — потвердила Маргарита, — а ти спи!

— Це Ситник, — сказав хлопчик, — він має рогачку.

— Авжеж, він!

Хлопець поглянув лукаво десь убік і запитав:

— А ти де, тьотю?

— А мене немає, — відповіла Маргарита, — я тобі снюся.

— Так я й думав, — сказав хлопчик.

— Ти лягай, — наказала Маргарита, — поклади руку під щоку, а я тобі снитимусь.

— Ну, снись, снись, — погодився хлопчик і зараз же влігся й підклав руку під щоку.

— Я тобі казку розкажу, — промовила Маргарита й поклала розгарячу руку на стрижену голову. — Була собі на світі одна тьотя. Вона не мала дітей, і щастя взагалі теж не мала. І от вона спершу довго плакала, а потім стала злою... — Маргарита змовкла, зняла руку, — хлопець спав.

Маргарита тихенько поклала молоток на підвіконня й вилетіла з вікна. Біля дому була колотнеча. Заасфальтованим хідником, всіяним битим склом, снували та щось вигукували люди. Серед них вже маячили міліціанти. Знагла вдарив дзвін, і з Арбату до провулка вкотилася червона пожежна машина з драбиною...

Та подальше вже не обходило Маргариту. Примірявшись, щоб не зачепити якого дроту, вона міцніше стиснула щітку й миттю опинилася вище від лиховісного будинку. Провулок під нею скопився убік і провалився донизу. Замість нього під ногами в Маргарити з'явилось скопище дахів, під різними кутами перетяте блискотливими стежками. Усе воно несподівано поїхало вбік, і низочки вогнів змазалися й злилися.

Маргарита зробила ще один ривок, і тоді усе скопище дахів провалилося крізь землю, а натомість з'явилось доли озеро тремтливих електричних вогнів, і це озеро раптом піднялося сторчма, а потім з'явилось над головою в Маргарити, а під ногами блиснув місяць. Збагнувши, що вона перекинулася, Маргарита прибрала нормального положення і, оглянувшись, побачила що й озера вже немає, а що там, позад неї, залишилась лише рожева заграва на обрії. Й вона зникла за мить, і Маргарита побачила, що вона наодинці з місяцем, який летить над нею й зліва. Волосся Маргариті давно вже стало копицею, а місячне світло з посвистом обмивало її тіло. За тим, як долом два ряди рідких вогнів злилися у дві суцільні вогняні риси, за тим, як хутко вони зникли позаду, Маргарита здогадалася, що летить із дивовижною швидкістю, і вразилася тому, що не захинається.

Як збігло кілька секунд, далеко внизу, у земній чорноті, спалахнуло нове озеро електричного світла й підвалилося під ноги літуні, та воно відразу ж закружляло гвинтом і

провалилося в землю. Ще декілька секунд — таке ж саме явище.

— Міста! Міста! — прокричала Маргарита.

Далі разів зо два чи зо три вона бачила під собою тьмяного відлиску якісь шаблі, що лежать у відкритих чорних футлярах, і здогадалася, що це річки.

Повертаючи голову угору й вліво, літуня милувалася тим, що місяць несеться над нею, як навіжений, назад до Москви й водночас дивним чином стоїть на місці, так що виразно видно на ньому якогось загадкового, темного — чи то дракона, чи горбоконика, гострим писком зверненого до покинутого міста.

Тут Маргариті зайшла думка, що вона, по суті справи, дарма так шалено жене щітку. Що вона позбавляє себе можливості будь-що роздивитися до пуття, як слід порозкошувати польотом. Їй щось підказувало, що там, куди вона летить, на неї зачекають і що нема чого їй нудитися від такої шаленої швидкості та висоти.

Маргарита нахилила щітку щетинням уперед, так що хвіст її піднявся догори, і, дуже сповільнивши ходу, пішла до самої землі. І це ковзання, як на повітряних ґринджолах, донизу принесло їй несамовитої насолоди. Земля піднялася до неї, і в безформній перед тим чорній гущі її позначилися її таємниці та розкоші під час місячної ночі. Земля йшла до неї, і Маргариту вже проймало пахощами зазелених лісів. Маргарита летіла над самими туманами росяної луки, потім над ставом. Під Маргаритою хором співали жаби, а десь вдалечині, чомусь дуже хвилюючи серце, шумів потяг. Маргарита незабаром побачила його. Він повз поволі, як гусениця, сиплючи в повітря іскрами. Випередивши його, Маргарита пройшла ще над одним водяним дзеркалом, у якому проплив під ногами другий місяць, ще більше знизилася й пішла, ледь-ледь не черкаючи ногами верхівок велетенських сосон.

Тяжкий шваркіт розпорюваного повітря почувся ззаду й став наздоганяти Маргариту. Поступово до цього шуму чогось, що летіло як снаряд, долучився чутний на багато верстов жіночий регіт. Маргарита озирнулася й побачила, що її наздоганяє якийсь складний темний предмет. Наздоганяючи Маргариту, він дедалі більше прояснявся, стало видно, що хтось летить верхи. А врешті й геть прояснився. Сповільнюючи ходу, Маргариту наздоганяла Наталя.

Вона, гола-голісінька, з розкуйовдженим волоссям, що летіло в повітрі, летіла верхи на гладкому кнурі, який затискав у передніх ратичках портфеля, а задніми оскаженіло молотив повітря. Зрідка полискуючи в місяці, а потім згасаючи, летіло поруч із кнуром пенсне на шнурі, що звалилося з носа, а капелюх раз-у-раз наїжджав кнурові на очі. Добре придивившись, Маргарита впізнала в кнурові Миколу Івановича, й тоді регіт її заgrimів над лісом, змішавшись із реготом Наталі.

— Наташко! — пронизливо закричала Маргарита. — Ти пак намастилася кремом?

— Душечко! — будячи своїми криками заснулий сосновий ліс, відповідала Наталя. — Королево моя французька²⁶⁴, бо ж я і йому намастила лисину, і йому!

— Принцесо! — плачливо проревів кнур, навскач несучи вершницю.

— Душечко! Маргарито Миколаївно! — кричала Наталя, скачучи поруч з Маргаритою. — Зізнаюся, узяла крем. Адже й ми хочемо жити й літати. Даруйте на слові, повелителько, та я не повернуся, нізачо не повернуся. Ах, добре, Маргарито Миколаївно!.. Освідчувався мені, — Наталя стала тицькати пальцем у ший кнура, що зніжковіло пихкотів, — освідчувався! Ти як мене називав, га? — кричала вона, нахилившись до вуха кнура.

— Богиньо! — ревів той. — Не можу я так швидко летіти! Я папери можу важливі розгубити. Наталю Прокопівно, я протестую.

— Та ходи ти до біса із своїми паперами! — зухвало регочучи, кричала Наталя.

— Що ви, Наталю Прокопівно! Нас ще хто почує! — благально ревів кнур.

Летючи учвал поруч із Маргаритою, Наталя з реготом розповідала їй, що сталося у віллі після того, як Маргарита Миколаївна відлетіла через ворота.

Наталя зізналася в тому, що, не торкнувшись більше жодних із подарованих речей, вона скинула з себе одержу й кинулася до крему та негайно ним намастилася. І з нею сталося те саме, що й з її господинею. У той час, як Наталя, регочучи з радости, розкошувала перед люстром своєю чарівною красою, двері розчинилися, і перед Наталею постав Микола Іванович. Він був схвильований, в руках тримав сорочку Маргарити Миколаївни та власного свого

капелюха й портфеля. Уздрівши Наталю, Микола Іванович сторопів. Сяк-так впоравшись із собою, увесь червоний як рак, він заявив, що вважав за обов'язок підібрати сорочечку, особисто принести її...

— Що казав, негідник! — вищала й реготала Наталя. — Що казав, на що зманював! Які гроші обіцяв! Казав, що Клавдія Петрівна нічого не дізнається. Що, скажеш, брешу? — кричала Наталя кнурові, а той лиш зніяковіло відвертав морду.

Розбешкетувавшись у спальні, Наталя мазнула кремом Миколу Івановича й сама отетеріла з подиву. Обличчя поважного нижнього мешканця звело в рийку, а руки й ноги виявились із ратичками²⁶⁵. Глянувши на себе в дзеркало, Микола Іванович розпачливо й дико заревів, та було вже пізно. За кілька секунд він, осідланий, летів десь під три чорти з Москви, голосячи з горя.

— Вимагаю повернення моєї нормальної подоби! — раптом чи то шалено, чи то благально прохарчав та зарохкав кнур. — Я не маю наміру летіти на незаконне збіговисько!* Маргарито Миколаївно, ви повинні приборкати вашу служницю.

— Ах, то я тобі тепер служниця? Служниця? — вигукнула Наталя, нащипуючи вухо кнурові. — А була богиня? Ти мене як називав?

— Венера! — плаксиво відповідав кнур, пролітаючи над струменем, що дзюрчав між камінням, і ратицями чіпляючи з шерехом куці ліщини.

— Венера! Венера! — звитяжно прокричала Наталя, узявшись у бік однією рукою, а другою простираючись до місяця. — Маргарито! Королево! Упрохайте за мене, щоб мене відьмою залишили. Вам усе зроблять, вам владу дано!

І Маргарита озвалася:

— Гаразд, я обіцяю!

— Спасибі! — прокричала Наталя й раптом верескнула рвучко та якимось журливо: — Гей! Гей! Хутчій! Хутчій! А ну ж наддай! — Вона стисла п'ятками схудлі у навіжених гонах боки кнура, і той попер так, що знову розпороло повітря, й за мить Наталю вже було видно спереду як чорну крапку, а потім вона й зовсім зникла, і шум її польоту розтанув.

*У виданні 1966–1967 року це речення звучить так: «Я не збираюся летіти на якісь нелегальні збори!»

Маргарита летіла, як і перше, поволі у безлюдній та незнайомій місцевості, над пагорбами, всіяними рідкими валунами, що лежали між поодиноких велетенських сосон. Маргарита летіла й думала про те, що вона, певно, десь генген далеко від Москви. Щітка летіла не над верхівками сосон, а вже між їхніми стовбурами, з одного боку посрібленими місяцем. Легка тінь її пливла по землі спереду — тепер місяць світив у спину Маргариті.

Маргарита відчувала близькість води й здогадувалась, що мета близько. Сосни розійшлися й Маргарита тихо підїхала повітрям до крейдяного урвища. За цим урвищем долі, в затінні, лежала річка. Туман висів і чіплявся за чагарники попід простовисним урвищем, а протилежний берег був плаский, низинний. На ньому під поодинокую купою якихось розлогих дерев, мерехтіло полум'ячко багаття та виднілися якість рухомі постаті. Маргариті здалося, що звідти бринить якась веселенька музика. Далі, скільки сягало око, на посрібленій рівнині не було видно жодних прикмет ані житла, ані людей.

Маргарита зіскочила з урвища донизу й хутко опустилася до води. Вода вабила її після повітряних перегонів. Відкинувши від себе щітку, вона розбіглась і кинулася сторч головою у воду. Легке її тіло, немов стріла, вштрикнулося у воду, і стовп води викинуло мало не до самого місяця. Вода виявилася теплою, як у лазні, й, випірнувши з безодні, Маргарита досхочу наплавалася на самоті вночі у цій річці.

Поруч із Маргаритою нікого не було, але трохи далі, за чагарниками чулися сплески й пирхання, там теж хтось купався.

Маргарита вибігла на берег. Тіло її палало після купання. Втоми ніякої вона не чула, й радісно пританцьовувала на вогкій траві. Аж раптом вона перестала танцювати й насторожилася. Пирхання стало ближчати, і з-поза рокитових чагарів виліз якийсь голий товстюх у чорному шовковому циліндрі²⁶⁶, збитому на потилицю. Стопи його ніг були в мулистій багнюці, так що здавалося, ніби купальник у чорних черевиках. Судячи з того, як він відсапував й гикав, він був добряче на підпитку, що, втім підтвердилося й тим, що річка раптово стала відгонити коньяком.

Узрівши Маргариту, товстюх став придивлятися, а тоді радісно заревів:

— Що таке? Чи її це я бачу? Клодино, та це ж ти, безжурна вдовице?²⁶⁷ Оце й ти тут? — тут він поліз здороватися.

Маргарита відступила й з гідністю відповіла:

— Та ходи ти ік чортовій матері. Яка я тобі Клодина? Ти гляди, з ким говориш, — і, подумавши мить, вона додала до своєї мови довгу нецензурну лайку. Усе це справило на легковажного товстюха витверезну дію.

— Ой! — тихо вигукнув він і здригнувся. — Даруйте великодушно, ясна королево Марго! Я обізнався. А винуватий коньяк, хай йому грець! — Товстюх опустився на одне коліно, циліндра відніс убік, зробив уклін і залопотів, мішаючи руські вирази з французькими, якусь нісенітницю про криваве весілля свого друга в Парижі Гессара²⁶⁸, і про коньяк, і про те, що його гнітить досадна помилка.

— Ти би штани надів, сучий сину, — сказала, лагідніючи, Маргарита.

Товстюх радісно вишкірився, побачивши, що Маргарита не сердиться, і палко повідав, що опинився без штанів у даний момент лише тому, що через забудькуватість залишив їх на річці Єнісеї, де купався передтим, але він негайно ж летить туди, тим паче що це рукою сягнути, а потім, ввіривши себе прихильності та турботі, став відступати задом і задкував, аж поки не послизнувся й догоричерева не впав у воду. Але й падаючи, зберіг на отороченому невеликими бакенбардами обличчі усмішку захвату й відданости.

Маргарита ж пронизливо свиснула, і осідлавши підлетілу щітку, перенеслася над річкою на протилежний берег. Тінь крейдяної гори сюди не сягала, й увесь берег заливав місяць.

Тільки-но Маргарита торкнулася вогкої трави, музика під вербами вдарила гучніше, й веселіше злетів сніп іскор з багаття. Під вітами верб, всіяних ніжними, пухнатими базьками, видними в місяці, сиділи двома рядами гладкоморді жаби і, роздуваючись як гумові, грали на дерев'яних сопілках бравурного марша. Світні гнилючки висіли на вербних лозинках перед музиками, освітлюючи ноти, на жаб'ячих мордах вигравало бентежливе сяйво від багаття.

Марш виконувався на честь Маргарити. Повітали її дуже врочисто. Прозорі мавки спинили свій хоровод над річкою й замахали Маргариті водоростями, і над безлюдним

зеленкуватим берегом простогнали далеко чутні їхні віншування. Нагі відьми, вискочивши з-за верб, вишикувались у ряд і стали присідати й кланятися придворними уклонами. Хтось цапоногий підлетів і припав до руки²⁶⁹, розкинув на траві шовк, поспитався, чи добре купалася королева, запропонував прилягти й відпочити.

Маргарита так і вчинила. Цапоногий підніс їй келиха з шампанським, вона випила його, і серце відразу зігрілося. Провідавшись, де є Наталя, вона дістала відповідь, що Наталя вже скупалася й полетіла на своєму кнурові вперед, до Москви, щоб попередити про те, що Маргарита незабаром буде, й допомогти приготувати для неї перевдяг.

Короткий побут Маргарити під вербами покмітився одним епізодом. У повітрі розлігся посвист, і чорне тіло, явно схибивши, шубовснулося у воду. За мить перед Маргаритою постав той самий товстюх-бакенбардист, що так невдало відрекомендувався їй на тому березі. Він встиг, очевидно, злітати на Єнисей, бо був у фрачному вбранні, але мокрий з голови до ніг. Коньяк підвів його удруте: висідаючи він усе-таки вгатив у воду. Та усмішки своєї він не втратив і в цьому скрушному випадку, і був усміхненою Маргаритою допущений до руки.

Потім усі почали збиратися. Мавки дотанцювали свого танка в місячному світлі та розтанули в ньому. Цапоногий шанобливо провідався в Маргарити, на чому вона прибула до річки; дізнавшись, що вона з'явилася верхи на щітці, сказав:

— О, навіщо ж, це незручно, — миттю спорудив з двох сучків якийсь підозрілий телефон і зажадав у когось цієї ж хвилини прислати машину, що й сповнилося, правда, тієї ж хвилини. На острів звалилася булана відкрита машина²⁷⁰, тільки на шоферському місці сидів не звичайного виду шофер, а чорний довгодзьобий грак²⁷¹ у цератовому картузі та в рукавицях із розлітками. Острівець порожнів. У місячному сяйві розтанули відлетілі відьми. Багаття догоряло, й жар затягло сивою золою.

Бакенбардист і цапоногий підсадили Маргариту, й вона опустилася на широке заднє сидіння. Машина зревіла, підскочила й піднялася мало не до самого місяця, острів пропав, пропала річка, Маргарита понеслася до Москви.

Розділ 22

ПРИ СВІЧКАХ

Рівний гуркіт машини, що летіла високо над землею, заколисував Маргариту, а місячне світло її приємно зігрівало. Заплющивши очі, вона віддала обличчя вітрові й думала з якоюсь журбою про покинутий нею незнаний берег річки, яку, як вона відчувала, вона ніколи більше не побачить. Після усіх чарів та чудес сьогоднішнього вечора вона вже здогадувалася, до кого саме її везуть, та це не страшило її. Надія на те, що там їй вдасться домогтися повернення свого щастя, зробила її безстрашною. А втім, довго мріяти в машині про це щастя їй не довелося. Чи то грак добре знав своє діло, чи машина була добра, та тільки небавом Маргарита, розплющивши очі, побачила під собою не лісову темряву, а тремтливе озеро московських вогнів. Чорний птах-шофер на ходу відкрутив праве переднє колесо, а тоді посадив машину на якомусь геть безлюдному цвинтарі в районі Дорогомилова²⁷².

Висадивши Маргариту, яка ні про що не питала, біля одного з нагробків разом з її щіткою, грак запустив машину, скерував її просто до яру за цвинтарем. До нього вона з гуркотом звалилася і в ньому згинула. Грак шанобливо козирнув, сів на колесо верхи й відлетів.

Відразу ж з-за одного з пам'ятників показався чорний плащ. Ікло блиснуло при місяці, і Маргарита впізнала Азazelла. Той жестом запросив Маргариту сісти на щітку, сам скочив на довгу рапіру, обидва злетіли й ніким не помічені за кілька секунд висадилися при будинку № 302-біс на Садовій вулиці.

Коли, несучи під пахвою щітку та рапіру, супутники проходили підворіття, Маргарита помітила у ньому чоловіка в кепці та високих чоботях, який знемагав, очевидно, когось дожидаючи. Хоч якою легкою була хода

Азазелла й Маргарити, самотній чоловік їхні кроки почув і неспокійно сіпнувся, не розуміючи, хто їх витворює.

Другого, над подив схожого на першого, чоловіка зустріли біля шостого під'їзду. І знову повторилася та сама історія. Кроки... Чоловік неспокійно озирнувся й насупився. Коли ж двері відчинилися й зачинилися, кинувся слідком за незрими прибульцями, зазирнув до під'їзду, та нічого, звісно, не побачив.

Третій, точнісінька копія другого, а відтак і першого, чергував на підійсті третього поверху. Він палив міцні цигарки, і Маргарита розкашлялася, проходячи повз нього. Курець, неначе його штрикнули, скочив з лави, на якій сидів, став неспокійно озиратися, підійшов до поручнів, глянув донизу. Маргарита зі своїм проводирем цього часу вже була біля дверей квартири № 50. Дзвонити не стали, Азазелло безшумно відімкнув двері своїм ключем.

Перше, що вразило Маргариту, це та темрява, до якої вона потрапила. Нічого не було видно, як у підземеллі, й Маргарита мимохіть вхопилася за Азазеллів плащ, боячись спіткнутися. Та тут вдалечині та угорі заблимав вогник якогось каганця й став наближатися. Азазелло на ходу вийняв в Маргарити з-під пахви щітку, й та зникла без жодного звуку в темряві. Тут стали підніматися якимись широкими сходами, і Маргариті стало здаватися, що краю їм не буде. Її вражало, як у передпокої звичайної московської квартири можуть вміститися ці незвичайні невидимі, та добре відчутні безкінечні сходи. Та тут підйом закінчився, й Маргарита збагнула, що вона стоїть на помості. Вогник наблизився впритул, і Маргарита побачила освітлене обличчя чоловіка, довгого й чорного, який тримав у руці того самого каганця. Ті, хто на своє лихо вже стрілися йому на дорозі, навіть при цьому слабкому світлі язичка в каганці, певна річ, одразу впізнали б його. Це був Коров'єв, чи то пак Фагот.

Щоправда, зовнішність Коров'єва дуже змінилася. Миготливий вогник відбивався не в тріснутому цвікері, який давно вже пора було викинути на смітник, а в моноклі²⁷³, щоправда, також тріснутому. Вусичка на зухвалому обличчі були підкручені й напوماджені, а чорнота Коров'єва пояснювалася досить просто — він був у фрачному вбранні. Білили тільки його груди.

Маг, регент, чаклун, перекладач або чорт знає хто насправді — словом кажучи, Коров'єв — розкланявся і, широко провівши каганцем у повітрі, запросив Маргариту слідувати за ним. Азazelло зник.

«Напрочуд дивний вечір, — думала Маргарита, — я усього сподівалася, та тільки не такого! Електрика, чи що, в них згасла? Та найдивніше — розміри цього приміщення. Яким чином це все може убгатися в московську квартиру? Просто-таки ніяк не може».

Хоч як мало давав світла коров'ївський каганець, Маргарита збагнула, що стоїть у геть неосяжній залі, та ще з колонадою, темною та на перше враження безкінечною. Біля якоїсь канапки Коров'єв зупинився, поставив свого каганця на якусь тумбу, жестом запросив Маргариту сісти, а сам примостився обіч у мальовничій позі — обпершись на тумбу.

— Дозвольте відрекомендуватися вам, — зарипів Коров'єв, — Коров'єв. Вас дивує, що немає світла? Економія, як ви, певна річ, подумали? Ані-ні-ні. Нехай перший-ліпший кат, хоча б один з тих, хто сьогодні, дещо згодом, матиме за честь прикластися до вашого коліна, на цій самій тумбі відчикрижить мені голову, якщо це так. Просто мессієр не любить електричного світла, й ми дамо його в якнайостанніший момент. І тоді, повірте, нестачі в ньому не буде. Навіть, як на мене, добре було б, якби його було трохи менше.

Коров'єв сподобався Маргариті, і тріскуче його патякання подіяло на неї заспокійливо.

— Ні, — відповіла Маргарита, — найбільше мене вражає, де це все вміщується. — Вона повела рукою, підкреслюючи цим неосяжність залі.

Коров'єв солодко посміхнувся, через що тіні ворухнулися у зморшках біля його носа.

— Найпростіше з усього! — відповів він. — Тим, хто добре знайомий з п'ятим виміром, не важко розсунути приміщення до бажаних меж. Скажу вам більше, шановна пані, до чорт знає яких меж! Я, втім, — патякав далі Коров'єв, — знавав людей, які не мали жодної уяви не лише про п'ятий вимір, але й узагалі ні про що не мали жодної уяви та проте творили справжнісінькі чудеса в сенсі розширення свого приміщення. Так, наприклад, один городянин, як мені розповідали, одержавши трикімнатну квартиру на

Земляному валу²⁷⁴, без усякого п'ятого виміру та інших речей, від яких глузд за розум завертає, умить перетворив її на чотирикімнатну, розділивши одну з кімнат навпіл перегородкою.

По тому він обміняв на дві окремі квартири в різних районах Москви — одну з трьох, а другу з двох кімнат. Погодьтеся, їх стало п'ять. Трикімнатну він обміняв на дві окремі по дві кімнати й став власником, як ви самі бачите, шести кімнат, щоправда, розпорошених у цілковитому безладі по всій Москві. Він вже збирався був зробити останній та найблискучіший вольт, вмістивши в газеті об'яву, що міняє шість кімнат у різних районах Москви на одну п'ятикімнатну квартиру на Земляному валу, як його діяльність, з незалежних від нього причин, увірвалася. Можливо, він тепер має яку-небудь кімнату, та тільки, осмілюся вас запевнити, не в Москві. Он який прогноза, а ви оце ще зволите правити про п'ятий вимір!

Маргарита, хоча й не правила зовсім про п'ятий вимір, а правив про нього сам Коров'єв, весело розсміялася, прослухавши розповідь про пригоди квартирного прогнози. А Коров'єв провадив далі:

— Одначе до діла, до діла, Маргарито Миколаївно. Ви жінка вельми розумна і, певно, вже здогадалися про те, хто наш хазяїн.

Серце Маргариті гупнуло, і вона кивнула головою.

— Ну от, ну от, — казав Коров'єв, — ми вороги всіляких недомовок та потаємностей. Щороку мессієр дає один баль. Він називається весняним бальом повні місяця, або бальом ста королів. Народу!.. — тут Коров'єв захопився за щоку, як ніби йому заболів зуб. — А втім, сподіваюся, ви самі в цьому переконаєтесь. Так от: мессієр неодружений, як ви, певно, самі розумієте. Але ж потрібна хазяйка, — Коров'єв розвів руками, — погодьтеся самі, без хазяйки...

Маргарита слухала Коров'єва, намагаючись не пропустити ані слова, під серцем їй було холодно, надія на щастя паморочила голову.

— Склалася традиція, — казав далі Коров'єв, — хазяйка балю має неодмінно бути на ім'я Маргарита, по-перше, а по-друге вона повинна бути місцевою уродженкою. А ми, як оце бачите, подорожуємо й у цей момент перебуваємо в Москві. Сто двадцять одну Маргариту виявили ми в Москві,

й, вірите, — тут Коров'єв у відчаї ляснув себе по стегні, — жодна не пасує. І нарешті щаслива доля...

Коров'єв виразно всміхнувся, нахилиючи стан, і знову похололо серце Маргариті.

— Коротше! — вигукнув Коров'єв. — Зовсім коротко: ви не відмовитесь узяти на себе цей обов'язок?

— Не відмовлюся, — твердо відповіла Маргарита.

— І край! — сказав Коров'єв і, піднісши каганця, додав: — Прошу за мною.

Вони пішли між колонами й нарешті дісталися якоїсь іншої залі, в якій чомусь міцно пахло лимоном, де чулися якісь шерехи й де щось черкнуло Маргариту по голові. Вона здригнулася.

— Не лякайтеся, — солодко заспокоїв Коров'єв, беручи Маргариту під руку, — бальні хитромудрощі Бегемота, нічого більше. І взагалі я дозволю собі сміливість порадижити вам, Маргарито Миколаївно, ніколи й нічого не боятися. Це нерозумно. Баль буде бучний, не стану приховувати від вас цього. Ми побачимо осіб, обсяг влади яких свого часу був надзвичайно великим. Але, бігме, як подумаєш про те, наскільки мікроскопічні їхні можливості в порівнянні з можливостями того, до почту якого я маю честь належати, стає сміхотно й навіть, я би-м сказав, смутно... Та й до того ви самі — королівської крови.

— Чому королівської крови? — злякано прошепотіла Маргарита, притискаючись до Коров'єва.

— Ах, королево, — грайливо тріщав Коров'єв, — питання крови — найголоволомніші питання в світі! І якби розпитати деяких прабабусь і найпаче тих із них, що мали репутацію скромниць, предивні таємниці відкрились би, шановна Маргарито Миколаївно. Я ані крихти не погрішу, якщо, кажучи про це, згадаю про химерно тасовану колоду карт. Є речі, в яких анітрохи не діють ані станові перетинки, ані навіть кордони між державами. Натякну: одна з французьких королев, що жила в шістнадцятому сторіччі, слід гадати, дуже здивувалася б, якби хто сказав їй, що її чарівну прапраправнучку я, як мине стільки літ, вестиму під руку в Москві бальними залами. Та ми прийшли!

Тут Коров'єв задмухав свого каганця, й він зник йому з рук, і Маргарита побачила простягнуту на підлозі перед нею смужку світла під якимись темними дверима. І в ці

двері Коров'єв тихо стукнув. Тут Маргарита збентежилася настільки, що їй застукотіли зуби, а спиною пробіг холод.

Двері відчинилися. Кімната виявилася дуже невеликою. Маргарита побачила широке дубове ліжко із пом'ятими та пожмаканими брудними простирадлами й подушкою. Перед ліжком стояв дубовий на різьблених ніжках стіл, на якому містився канделябр з гніздами у вигляді кігтистих пташиних лап. У цих сімох золотих лапах палилися грубі воскові свічки²⁷⁵. Крім того, на столику була велика шахівниця з фігурками, надзвичайно майстерно зробленими. На маленькому витертому килимку стояв низенький ослинчик. Був ще один стіл з якоюсь золотою чашею та другим канделябром, рамена якого були зроблені у вигляді змії. У кімнаті пахло сіркою та смолою, тіні від світильників перехрещувались на підлозі.

Серед присутніх Маргарита зразу ж впізнала Азазелла, тепер вже вдягненого у фрак, який стояв біля спинки ліжка. Причепурений Азазелло вже не скидався на того розбійника, у постаті якого поставав перед Маргаритою в Олександрівському саду, і вклонився Маргариті надзвичайно галантно.

Нага відьма, та сама Гелла, що так бентежила поштового буфетника Вар'єте, і, на жаль, та сама, яку, на велике щастя, сполошив півень у ніч знаменитого сеансу, сиділа на килимку на підлозі край ліжка, помішуючи в каструлі щось, від чого бурчала сірчана пара.

Крім цих, був у кімнаті ще й здоровезний чорний котяра, який сидів на високому табуреті перед шаховим столиком і тримав у правій лапі шахового коня.

Гелла підвелася й вклонилася Маргариті. Те саме зробив і кіт, зіскочивши з табурету. Шорхаючи правою задньою лапою, він впустив коня й поліз по нього під ліжко.

Усе це, завмираючи зі страху, Маргарита розгледіла в облудних тінях від свічок похапцем. Зір її вабила постіль, на якій сидів той, кого ще зовсім недавно бідолашний Іван на Патріярших переконував у тому, що диявола не існує. Цей неіснуючий саме й сидів на ліжку.

Двоє очей уп'ялися Маргариті в лице. Праве з золотою іскрою на дні, яке проникало будь-кому до дна душі, й ліве — порожнє й чорне, мовби вузьке вушко голки, як вихід у бездонний колодязь усякої тьми та тіней. Обличчя Волянда було скошене набік, правий кут рота відтягнутий

наниз, високий полисілий лоб був поораний рівнобіжними гострим бровам зморшками. Шкіру на обличчі Волянда немовби навіки спалила засмага.

Волянд широко розкинувся на постелі, був одягнений у саму нічну довгу сорочку, брудну й залатану на лівому плечі. Одну голу ногу він підібгав під себе, другу протягнув на ослінчика. Коліно цієї темної ноги й натирала якоюсь димучою маззю Гелла.

Ще розгледіла Маргарита на відслонених безволосих грудях Волянда майстерно з темного каменю карбованого жука на золотому ланцюжку²⁶ та з якимись письменами на спинці. Поряд із Воляндом на постелі, на тяжкому постаменті, стояв дивний, немов живий та освітлений з одного боку сонцем, глобус.

Кілька секунд тривала мовчанка. «Він вивчає мене», — подумала Маргарита й зусиллям волі постаралася стримати тремтіння в ногах.

Нарешті Волянд заговорив, усміхнувшись, через що його іскристе око ніби спалахнуло:

— Вітаю вас, королево, і прошу вибачити мені за моє домашнє вбрання.

Голос Волянда був так низьким, що на деяких словах давав відтяг у ларчання.

Волянд узяв з постелі довгу шпагу, нахилившись, поворушив нею під ліжком і сказав:

— *Вчлззъ!* Партія відмінється. Прибула гостя.

— Нізащо, — тривожно свиснув по-суфлерськи над вухом Маргарити Коров'єв.

— Нізащо... — почала Маргарита.

— Мессір... — дихнув Коров'єв у вухо.

— Анізащо, мессіре, — подолавши себе, тихо, але ясно відповіла Маргарита і, усміхнувшись, додала: — Благаю вас не переривати партії. Я гадаю, що шахові журнали заплатили б чималі гроші, якби мали змогу її опублікувати.

Азazelло тихо й прихильно крєкнув, а Волянд, уважно поглянувши на Маргариту, зазначив, як наче сам до себе:

— Так, має рацію Коров'єв! Як химерно тасується колода! Кров!

Він простягнув руку й поманив до себе Маргариту. Та підійшла, не чуючи підлоги під босими ногами. Волянд поклав свою тяжку, немов кам'яну, і водночас гарячу, як вогонь, руку на плече Маргарити, шарпнув її до себе й посадив на ліжко поруч із собою.

— Ну, як ви вже так чарівно люб'язні, — промовив він, — а я ні на що інше й не сподівався, то будьмо без церемоній, — і він знову схилився до краю ліжка й крикнув: — Чи довго триватиме цей балаган під ліжком? Вилізей, окаянний гансе!²⁷⁷

— Коня не можу знайти, — придушеним та фальшивим голосом озвався з-під ліжка кіт, — поскакав десь, а замість нього якась жаба трапляється.

— Чи не гадаєш ти, що стоїш на ярмарчаній площі? — удаючи розгніваного, питав Волянд. — Ніякої жаби не було під ліжком! Облиш ці дешеві фокуси для Вар'єте. Якщо негайно не з'явишся, ми вважатимемо, що ти здався, клятий дезертире.

— Нізащо, мессіре! — заревів кіт і тієї ж миті виліз з-під ліжка, тримаючи в руці коня.

— Рекомендую вам... — почав був Волянд і сам себе перебив: — Ні, бачити не можу цього блазня. Подивіться лишень на що він обернув себе під ліжком.

Стоячи на задніх лапах, замузаний пилюкою кіт тим часом розкланювався перед Маргаритою. Тепер на шиї в kota з'явилася біла фрачна краватка бантиком, а на грудях перламутровий дамський бінокль на ремінці. Крім того, вуса kota були визолочені.

— Ну що ж це таке! — вигукнув Волянд. — Навіщо ти позолотив вуса? І на якого дідька тобі потрібна краватка, як на тобі немає штанів?

— Штани котові не годяться, мессіре, — з великою гідністю відповідав кіт. — Чи не накажете мені узути ще й чоботи? Кіт у чоботях буває лише в казках²⁷⁸, мессіре. Та чи бачили ви коли кого на балю без краватки? Я не годен опинитися в комічному становищі та ризикувати тим, що мене витурять геть утришия! Кожен чепурить себе, чим може. Вважайте, що сказане стосується також до бінокля, мессіре!

— Але ж вуса?..

— Не розумію, — сухо заперечив кіт, — чому, голячись сьогодні, Азазелло та Коров'єв могли посипати себе білою пудрою, а чим вона краща від золотої? Я напудрив вуса, та й годі! Інша мова була б, якби я поголився! Голений кіт — це таки справді неподобство, тисячу разів ладен визнати це. Та взагалі, — тут голос kota ображено здригнувся, — я бачу, що до мене застосовують якість прискіпування, і бачу, що

переді мною постала серйозна проблема — чи бути мені взагалі на балю? Що скажете мені на це, мессіре?

І кіт з образи так роздувся, що здавалося, ще мить, і він лусне.

— Ах, крутію, крутію, — хитаючи головою, казав Волянд, — щоразу, як партія його в безнадійному стані, він починає баки забивати, немов останній махляр на мосту. Сідай негайно й облиш цю словесну базгранину.

— Я сяду, — відповів кіт, сідаючи, — але маю заперечення проти останнього. Мої слова являють собою аж ніяк не базгранину, як оце ви дозволяєте собі висловлюватися в присутності дами, а низку щільно впакованих силогізмів²⁷⁹, які гідно поцінували б такі знавці, як Секст Емпірик, Марціян Капелла, а може, хтозна, й сам Аристотель²⁸⁰.

— Шах королю, — сказав Волянд.

— Гаразд, гаразд, — озвався кіт і став у бінокль дивитись на шахівницю.

— Отже, — звернувся до Маргарити Волянд, — рекомендую вам, донно, мій почет. Оцей, що корчить дурня — кіт Бегемот. З Азазеллом і Коров'євим ви вже познайомились, служницю мою Геллу рекомендую. Проворна, кмітлива, і немає такої послуги, якої вона не зуміла б надати.

Красуня Гелла всміхнулася, звернувши до Маргарити свої зеленясті очі, не перестаючи зачерпувати пригорщею мазь та накладати її на коліно.

— Оце й все, — закінчив Волянд і зморщився, коли Гелла надто міцно стиснула його коліно, — товариство, як ви бачите, невелике, змішане й нелукаве. — Він замовк і став повертати перед собою свого глобуса, зробленого так майстерно, що сині океани на ньому ворушилися, а шапка на полюсі лежала, як справжня, крижана й сніжна.

На шахівниці тим часом діялося замішання. Геть засмучений король тупцював на клітці, у відчай здіймаючи руки. Три білі пішаки-ляндскнехти з галябардами²⁸¹ розгублено дивились на офіцера, що розмахував шпагою й показував уперед, де на суміжних клітках, білій та чорній, виднілися чорні вершники Волянда на двох баских конях, що копитами кресали клітки.

Маргариту надзвичайно зацікавило і вразило те, що шахові фігури були живі.

Кіт, відставивши від очей бінокля, тихенько підштовхнув свого короля у спину. Той у відчай затулив обличчя руками.

— Кепська справа, дорогий Бегемоте, — тихо сказав Коров'єв ядучим голосом.

— Становище серйозне, але аж ніяк не безнадійне, — озвався Бегемот, — ба більше: я цілком певний в кінцевій перемозі. Варт лиш як слід проаналізувати становище.

Цей аналіз він заходився робити на доволі дивний манір, а саме став корчити якісь міни й підморгувати своєму королеві.

— Нема ради, — зазначив Коров'єв.

— Ай! — скрикнув Бегемот. — Папуги порозлітались, що я й пророкував.

І правда, десь віддалік почувся фуркіт незліченних крил. Коров'єв і Азazelло кинулися геть.

— А, чорт вас забирай з вашими бальними витівками! — буркнув Волянд, не відриваючись від свого глобуса.

Тільки-но Коров'єв та Азazelло зникли, підморгування Бегемота набрало посиленних розмірів. Білий король нарешті здогадався, чого від нього хочуть, раптово стягнув із себе мантию, кинув її на клітку та втік з шахівниці. Офіцер кинуті королівські шати накинув на себе та став на місце короля.

Коров'єв і Азazelло повернулися.

— Брехня, як завжди, — бурчав Азazelло, косячись на Бегемота.

— Мені почулося, — відповів кіт.

— Ну то що, довго це триватиме? — запитав Волянд. — Шах королю.

— Я, мабуть, недочув, мій метре²⁸², — відповів кіт, — шаха королю немає та й бути не може.

— Повторюю, шах королю.

— Мессіре, — тривожно-фальшивим голосом озвався кіт, — ви перевтомилися: немає шаха королю!

— Король на клітці г-два, — не дивлячись на дошку, сказав Волянд.

— Мессіре, мене жах бере, — завив кіт, зображаючи жах на своїй морді. — На цій клітці немає короля.

— Що таке? — здивовано запитав Волянд і став дивитися на шахівницю, де офіцер, що стояв на королівській клітці, відвертався й затулявся рукою.

— Ах ти мерзотнику, — задумливо сказав Волянд.

— Мессіре! Я знову вдаюся до логіки, — промовив кіт, притуляючи лапи до грудей. — Якщо гравець оголошує шах королю, а короля тим часом вже й слід прочах на шахівниці, шах визнається недійсним.

— Здаєшся, чи ні? — прокричав страшним голосом Волянд.

— Дозвольте подумати, — смиренно відповів кіт, поклав лікті на стіл, увіткнув вуха до лап і став думати. Думав він довго і нарешті сказав: — Здаюся.

— Вбити клятву тварюку, — шепнув Азазелло.

— Так, здаюся, — сказав кіт, — але здаюся виключено через те, що не можу грати в атмосфері цькування з боку задрісників! — Він підвівся, і шахові фігурки полізли до шухляди.

— Гелло, пора, — сказав Волянд, і Гелла зникла з кімнати. — Нога розболілася, а тут цей баль, — казав далі Волянд.

— Дозвольте мені, — тихо попросила Маргарита.

Волянд проникливо поглянув на неї і підсунув до неї коліно.

Гаряча, як лава, рідота обпікала руки, але Маргарита, не зморщившись, намагаючись не завдати болю, втирала її в коліно.

— Наближені твердять, що це ревматизм, — казав Волянд, не зводячи очей з Маргарити, — та я маю велику підозру, що цей біль у коліні залишено мені на згадку однією чарівною відьмою, з якою я близько спізнався²⁸³ тисяча п'ятсот сімдесят четвертого року в Брокенських горах, на Чортовій катедрі²⁸⁴.

— Ах, чи може таке бути! — сказала Маргарита.

— Дурниці! Років за триста це минеться. Мені порадили чимало ліків, та я за давньою звичкою додержуюся бабусиних засобів. Дивовижні трави залишила мені у спадок погана старенька, моя бабуся! До речі, чи ви не слабуєте на що? Може маєте яку печаль, що труїть душу, журбу?

— Ні, мессіре, нічого цього немає, — відповіла розумиця Маргарита, — а тепер, коли я в вас, я почувуюся зовсім добре.

— Кров — велике діло, — не знати до чого весело сказав Волянд і додав: — Я бачу, вас цікавить мій глобус.

— О так, ніколи не бачила такої штуки.

Ловка штучка. Я, відверто кажучи, не люблю останніх вістей з радіо. Повідомляють про них завжди якісь дівчата, які невиразно вимовляють назви місцевостей. Крім того, що третя з них трохи недорікувата, начебто таких навмисне набирають. Мій глобус набагато зручніший, тим більше, що події мені треба знати достеменно. Ось, наприклад, бачите цей клапоть землі, бік якого омиває океан? Дивіться, он він наливається вогнем. Там розпочалася війна²⁸⁵. Якщо ви наблизите очі, то побачите й деталі.

Маргарита нахилилася до глобуса й побачила, що квадратик землі розширився, розписався на різні кольори й перетворився ніби на рельєфну мапу. А потім вона побачила й стрічку річки, і якусь оселю край неї. Будиночок, що був розміром з горошину, розрісся й став завбільшки з пачку сірників. Раптом і беззвучно дах цього будинку злетів угору разом з клубком чорного диму, а мури обвалилися, так що від двоповерхової коробочки нічого не залишилося, крім купки, з якої клубочився дим. Ще наблизивши своє око, Маргарита розгледіла маленьку жіночу фігурку, що лежала на землі, а поруч неї в калюжі крові з розкинутими руками маленьку дитину.

— От і все, — всміхаючись, сказав Волянд, — дитя не встигло нагрішити. Робота Абадонни бездоганна²⁸⁶.

— Не хотіла б я бути по тому боці, проти якого цей Абадонна, — сказала Маргарита, — на чиему він боці?

— Що більше розмовляю з вами, — люб'язно озвався Волянд, — то більше переконаюся в тому, що ви дуже розумні. Я заспокою вас. Він на рідкість безпристрасний і нарівно спочуває обом сторонам, що стинаються. Внаслідок цього й результати для обох сторін бувають однакові. Абадонно! — неголосно гукнув Волянд, і тут із стіни з'явилася постать якоїсь худої людини в темних окулярах. Ці окуляри чомусь справили на Маргариту таке дуже враження, що вона, тихенько зойкнувши, уткнулася лицем у ногу Волянда. — Та годі вам! — крикнув Волянд, — Які ж вони нервові, ті сучасні люди! — Він з розмаху ляснув Маргариту по спині, так що її тілом аж пройшов дзвін. — Таж ви бачите, що він в окулярах. Крім того, ніколи не було випадку, щоб Абадонна з'явився перед кимось передчасно. Та й, нарешті, я тут. Ви у мене в гостині. Я просто хотів вам показати.

Абадонна стояв нерухомо.

— А можна, щоб він зняв окуляри на секунду? — спитала Маргарита, тулячись до Волянда й здригаючись, але вже з цікавості.

— А от цього не можна, — серйозно відповів Волянд і махнув рукою Абадонні, й того не стало. — Ти що хочеш сказати, Азазелло?

— Мессіре, — відповів Азазелло, — дозвольте мені сказати. В нас двоє сторонніх: красуня, яка скиглить та благає, щоб її залишили при господині, і крім того, з нею, прошу вибачення, її кнур.

— Дивно поводяться красуні, — зазначив Волянд.

— Це Наталя, Наталья! — вигукнула Маргарита.

— Ну, залишити при господині. А кнура — до кухарів.

— Зарізати? — злякано скрикнула Маргарита. — Згляньтеся, мессіре, це Микола Іванович, нижній мешканець. Тут непорозуміння, вона, бачте, мазнула його кремом...

— Та даруйте, — сказав Волянд, — якого дідька й хто стане його різати? Хай посидить разом з кухарями, та й годі! Не можу ж я, погодьтеся, пустити його до бальної зали!

— Ще б пак... — додав Азазелло й доповів: — Доходить північ, мессіре.

— А, добре. — Волянд звернувся до Маргарити: — Ну ж бо, прошу вас... Заздалегідь вдячний вам. Не губіться й нічого не бійтеся. Нічого не пийте, окрім води, бо розімлієте й вам буде тяжко. Пора!

Маргарита підвелася з килимка, й тоді у дверях постав Коров'єв.

Розділ 23

ВЕЛИКИЙ БАЛЬ В САТАНИ²⁸⁷

Бралось до півночі, довелось квапитися. Маргарита тьмяно бачила навколишнє. Запам'яталися свічки та самоцвітний якийсь басейн. Коли Маргарита стала на дно цього басейну, Гелла та Наталя, яка їй помагала, обдали її якоюсь гарячою, густою й червоною рідиною. Маргарита почула солоний посмак на вустах і збагнула, що її микють кров'ю. Кривава мантія змінилася іншою — густою, прозорою, ясно-рожевою, і Маргариті запаморочилася голова від трояндової олії. Потім Маргариту кинули на кришталеве ложе й до блиску стали розтирати якимось великим зеленим листям. Тут увірвався кіт і став помагати. Він примостився навпочіпки біля ніг Маргарити й став натирати їй ступні з таким виглядом, немов чистив чоботи на вулиці.

Маргарита не пам'ятає, хто зшив їй з пелюсток блідої троянди палички і як ці палички самі собою застігнулися золотими клямрами. Якась сила піднесла Маргариту й поставила перед дзеркалом, і у волоссі їй сяйнув королівський діамантовий вінець. Звідкись з'явився Коров'єв і повісив на груди Маргариті тяжке в овальній рамі зображення чорного пуделя²⁸⁸. Ця краса надзвичайно обтяжила королеву. Ланцюг тут-таки став муляти шию, зображення тягнуло її зігнутися. Та дещо винагородило Маргариту за ті незручності, що їх спричиняв ланцюг з чорним пуделем. Це — та шанобливість, яку стали виявляти до неї Коров'єв та Бегемот.

— Нічого, нічого, нічого! — бурмотів Коров'єв біля дверей кімнати з басейном. — Нічого не вдієш, треба, треба, треба... Дозвольте, королево, дати вам останню пораду. Серед гостей будуть різні, ох, дуже різні, та нікому, королево Марго, жодної переваги! Як хто й не сподоба-

ється... я розумію, що ви, певна річ, не викажете цього на своєму обличчі... Ні, ні, годі й подумати про це. Помітять, помітять тієї ж миті. Треба полюбити його, полюбити, королево. Сторицею буде винагороджена за це хазяйка балю! І ще: не проминути нікого. Хоч усмішку, як не стане часу кинути слово, хоч малесенький поверт голови. Усе, що завгодно, тільки не зневага. Від цього вони захиріють...

Тут Маргарита в супроводі Коров'єва та Бегемота ступила з басейної у цілковиту темряву.

— Я, я, — шепотів кіт, — я подам сигнал!

— Давай! — відповів у темряві Коров'єв.

— Баль! — пронизливо верескнув кіт, і зразу ж Маргарита скрикнула й на кілька секунд заплющила очі. Баль впав на неї вмить у вигляді світла, разом із ним — звуку та запаху. Унесена під руку Коров'євим, Маргарита побачила себе в тропічному лісі. Червоногруді зеленохвості папути чіплялися за ліани, перескакували по них та оглушливо кричали: «Я в захваті!» Та ліс скоро скінчився, і його лазняна вогкість разом змінилася на прохолоду бальної залі з колонами з якогось жовтуватого іскристого каменю. Ця зала, так само як і ліс, була зовсім порожньою, і лише при колонах нерухомо стояли оголені негри в сріблястих пов'язках на головах. Обличчя їхні стали брудно-бурими зі збентеження, коли до залі влетіла Маргарита зі своїм щотом, у якому звідкись узявся Азазелло. Тут Коров'єв випустив руку Маргарити й шепнув:

— Впрост на тюльпани!

Невисока стіна білих тюльпанів виросла перед Маргаритою, за нею вона побачила незліченні вогні в кльошах і перед ними білі груди й чорні плечі фрачників. Тоді Маргарита зрозуміла, звідки йшов бальний звук. На неї звалилося ревище сурм, а злинання скрипок, що вирвалося з-під нього, обдало її тіло, немов як кров'ю. Оркестра чоловіка на півтораєста грала полонеза.

Чоловік у фракку, що височів над оркестрою, побачивши Маргариту, зблід, усміхнувся й раптовим помахом рук підняв усю оркестру. Ані на мить не перериваючи музики, оркестра, стоячи, обдавала Маргариту звуками. Чоловік над оркестрою обернувся від неї й вклонився низько, широко розкинувши руки, і Маргарита, всміхаючись, помахала йому рукою.

— Ні, замало, замало, — зашепотів Коров'єв, — він не спатиме усю ніч. Гукніть йому: «Вітаю вас, королю вальсів!»

Маргарита викрикнула це й здивувалася з того, що її голос, немов дзвін, покритав завивання оркестри. Чоловік від щастя здригнувся й ліву руку притулив до грудей, правою далі вимахуючи оркестрі білим жезлом.

— Замало, замало, — шепотів Коров'єв, — дивіться ліворуч, на перші скрипки, і кивніть так, щоб кожний думав, що ви його впізнали окремо. Тут самі світові знаменитості. Ось цьому, за першим пультом, — це Вйотан²⁸⁹. Так, дуже добре. Тепер — далі.

— Хто диригент? — відлітаючи, спитала Маргарита.

— Йоганн Штраус!²⁹⁰ — закричав кіт. — І хай мене повісять у тропічному лісі на ліяні, коли на якому-небудь балу коли-небудь грала така оркестра. Я запрошував його! І, завважте, жоден не занедужав, жоден не відмовився.

У наступній залі не було колон, замість них стояли стіни червоних, рожевих, молочно-білих троянд з одного боку, а з другого — стіна японських повних камелій. Між цими стінами вже пирскали, шумуючи, фонтани, й шампанське скипало бульками у трьох басейнах, з яких був перший — прозоро-фіялковий, другий — рубіновий, третій — кришталевий. Коло них метушилися негри в червоних пов'язках, срібними черпаками наповнюючи з басейнів пласкі чаші. У рожевій стіні виявився пролом, і в ньому на естраді метушилася людина в червоному фракі з ластівчаним хвостом. Перед нею гримів нестерпно гучно джаз. Ледве диригент побачив Маргариту, він зігнувся перед нею так, що руками торкнувся підлоги, потім випростався й пронизливо верескнув:

— Алилуя!

Він ляснув себе по коліну раз, потім навхрест по другому — два, вирвав з рук крайнього музиканта тарілку, вдарив нею по колоні.

Відлітаючи, Маргарита бачила лише, як віртуоз-джазбандист, змагаючись із полонезом, що дмухав Маргариті у спину, б'є по головах джазбандистів своєю тарілкою й ті присідають в комічному жахові.

Нарешті вилетіли на поміст, де, як збагнула Маргарита, її в п'ятьмах вітав Коров'єв з каганцем. Тепер на цьому помості очі сліпнули від світла, що лилося з кришталевих виноград-

них грон. Маргариту встановили на місце, й під лівою рукою їй виявилася низька аметистова колонка²⁹¹.

— Руку можна буде покласти на неї, як стане дуже тяжко, — шепотів Коров'єв.

Якийсь чорношкірий підкинув під ноги Маргариті подушку з вигаптуваним на ній золотим пуделем, і на неї вона, підкоряючись чимсь рукам, поставила, зігнувши в коліні, свою праву ногу.

Маргарита спробувала озирнутися. Коров'єв та Азazelло стояли біля неї в парадних позах. Поруч з Азazelлом — ще троє молодих людей, які неясно чимось нагадували Маргариті Абадонну. У спину віяло холодом. Озирнувшись, Маргарита побачила, що з мармурової стіни позад неї б'є шумливе вино й стікає до крижаного басейну. Коло лівої ноги вона чула щось тепле й пухнасте. Це був Бегемот.

Маргарита була у височині, і з-під її ніг додолу йшли грандіозні сходи, вкриті килимом. Унизу, так далеко, як ніби Маргарита дивилася зворотнім способом у бінокль, вона бачила величезну швейцарню з геть неосяжним коминком, в холодну та чорну пашу якого могла вільно в'їхати п'яти-тонова вантажівка. Швейцарня і сходи, до болю залиті світлом, були порожні. Сурми тепер долинали до Маргарити звіддала. Так простояли нерухомо близько хвилини.

— Де ж гості? — запитала Маргарита в Коров'єва.

— Будуть, королево, будуть, зараз будуть. У них нестачі не буде. І, бігме, я би-м волів рубати дрова замість того, щоб вітати їх тут на помості.

— Що там рубати дрова, — підхопив балакучий кіт, — я волів би служити кондуктором у трамваї, а вже гіршого від цієї роботи немає нічого на світі.

— Усе мусить бути наготоване заздалегідь, королево, — пояснював Коров'єв, виблискуючи оком крізь зіпсований монокль. — Нічого не може бути паскуднішого, ніж як коли гість, що приїхав першим, тиняється, не знаючи, що йому робити, а його законна мегера²⁹² пошепки гризе його за те, що вони приїхали раніше за всіх. Такі балі слід викидати на смітник, королево.

— Саме так, на смітник, — потакнув кіт.

— До півночі не більше десяти секунд, — додав Коров'єв, — зараз почнеться.

Ці десять секунд видалися Маргариті безмірно довгими. Мабуть, вони вже й збігли, та нічого не сталося. Аж ось

знагла щось грюкнуло долі у величезному коминку, і з нього вискочила шибениця з напіврозсипаним прахом, що гойдався на ній. Цей прах зірвався з вірьовки, вдарився об підлогу, і з нього вискочив чорноволосий красень у фрак та лакових черевичках. З коминка вибігла напівзотліла невелика труна, віко її відскочило, і з неї випав другий прах. Красень галантно підскаочив до нього й подав руку верчиком, другий прах склався в голу в'юнку жінку в чорних черевичках і з чорним пір'ям на голові, і тоді обоє, і чоловік, і жінка, приспішили утору сходами.

— Перші! — вигукнув Коров'єв. — Пан Жак із дружиною!²⁹³ Рекомендую вам, королево, один з найпринадніших мужчин! Переконаний фальшивомонетник, державний зрадник, але дуже незлий альхімік. Уславився тим, — шепотів на вухо Маргариті Коров'єв, — що отруїв королівську коханку. А таке не всякому трапляється! Погляньте, який красень!

Зблідла Маргарита, розтуливши рота, дивилася додолу та бачила, як зникають в якомусь бічному ході швайцарні і шибениця і домовина.

— Я в захваті! — проревів просто в обличчя прибулому сходами пану Жакові кіт.

У цей час долі з коминка з'явився безголовий, з відірваною рукою, скелет, вдарився об землю й перетворився на чоловіка у фрак.

Дружина пана Жака вже ставала перед Маргаритою на одне коліно і, бліднучи з хвилювання, цілувала коліно Маргариті.

— Королево... — бурмотіла дружина пана Жака.

— Королева в захваті, — кричав Коров'єв.

— Королево... — тихо сказав красень, пан Жак.

— Ми в захваті, — підвивав кіт.

Молоді люди, супутники Азазелла, всміхаючись безживними, але привітними усмішками, вже тіснили пана Жака з дружиною убік, до чаш з шампанським, що їх негри тримали в руках. Сходами бігцем брався вгору самотній фрачник.

— Граф Роберт²⁹⁴, — шепнув Маргариті Коров'єв, — усе ще принадний. Зверніть увагу, як кумедно, королево — зворотній випадок: цей був коханцем королеви і отруїв свою дружину.

— Ми раді, графе, — скрикнув Бегемот.

З коминка поспіль одна за одною випали, лускаючи та розпадаючись, три домовини, потім хтось у чорній мантії, якого наступний, хто вибіг, вдарив у спину ножем. Долі почувся здушений зойк. З коминка вибіг мало не зовсім зотлілий труп. Маргарита зіщулилась, і чиясь рука піднесла їй до носу флакона з білою сіллю²⁹⁵. Маргариті здалося, що це рука Наталі. Сходи стали наповнюватися. Тепер вже на кожній сходинці виявилися, здаля видаючись сливе однаковими, фрачники та нагі жінки з ними, що відрізнялися одна від іншої лише кольором пір'я на головах та черевиків²⁹⁶.

До Маргарити наближалася, шкутильгаючи, в чудернацькому дерев'яному чоботі на лівій нозі, дама з по-чернечному опущеними очима, худенька, скромна й чомусь із широкою зеленою пов'язкою на шиї.

— Яка зелена? — машинально запитала Маргарита.

— Пречарівна та преповажна дама, — шепотів Коров'єв, — рекомендую вам: пані Тофана²⁹⁷. Була надзвичайно популярною серед молодих чарівних неаполітанок, а також мешканок Палермо, а надто тих, яким надокучили їхні чоловіки. Воно ж бува таке, королево, щоб надокучив чоловік...

— Так, — глухо відповіла Маргарита, водночас усміхаючись двом фрачникам, які один по одному схилялися перед нею, цілуючи коліно й руку.

— Отож, — вхитрявся шепотіти Коров'єв Маргариті та водночас горлаючи комусь: — Герцоге, келих шампанського! Я в захваті!.. Отож, пані Тофана зглядалася на становище цих бідолашних жінок і продавала їм якусь воду в пляшечках. Дружина вливала цю воду до супу чоловікові, той його з'їдав, дякував за ласку і мався пречудово. Щоправда, за кілька годин йому починало дуже хотітися пити, далі він лягав до ліжка, і день перегода прекрасна неаполітанка, що нагодувала свого чоловіка супом, була вільною, як весняний вітер.

— А що це в неї на нозі? — запитувала Маргарита, без утоми подаючи руку гостям, що випередили кульгаву пані Тофану. — І навіщо ця зелень на шиї? Блякла шия?

— Я в захваті, князю! — кричав Коров'єв і водночас шепотів Маргариті: — Прекрасна шия, та з нею прикрість сталася у в'язниці. На нозі в неї, королево, еспанський чобіток²⁹⁸, а стрічка ось чому: коли тюремники дізналися,

що мало не п'ятсот невдало обраних чоловіків полишили Неаполь і Палермо назавжди, вони зопалу вдушили пані Тофану в тюрмі.

— Як я щаслива, чорна королево, що мені випала висока честь, — по-чернечому шепотіла Тофана, пориваючись впасти на коліно. Еспанський чобіт заважав їй. Коров'єв і Бегемот допомогли Тофані підвестися.

— Я рада, — відповіла їй Маргарита, водночас подаючи руку іншим.

Тепер сходами знизу догори підіймався потік. Маргарита перестала бачити те, що діється у швейцарні. Вона механічно підносила й опускала руку й, одноманітно щирячи зуби, всміхалася гостям. У повітрі на помості вже стояв гук, з покинутих Маргаритою бальних заль, як море, чулася музика.

— А оце — нудна жінка, — вже не шепотів, а гучно казав Коров'єв, знаючи, що в гупанні голосів його вже не розчують, — обожнює балі, усе мріє пожалітися на свою хустинку.

Маргарита спіймала поглядом серед тих, хто піднімався, ту, на яку вказував Коров'єв. Це була молода жінка років двадцяти, неймовірної за красою тілобудови, та з якимись неспокойними та настирливими очима.

— Яку хустинку? — запитала Маргарита.

— До неї камеристка приставлена²⁹⁹, — пояснив Коров'єв, — і тридцять років кладе їй на ніч на столика носову хустинку. Тільки-но вона прокинеться, а носовичок вже тут. Вона і спалювала його в печі, й топила в річці, та ніяк не дасть ради.

— Яка хустинка? — шепотіла Маргарита, підносячи та опускаючи руку.

— Із синьою окрайкою хустинка. Річ у тім, що коли вона служила в кав'ярні, хазяїн якось закликав її до комори, а по дев'яти місяцях вона народила хлопчика, понесла його до лісу й засунула йому до рота носовика, а тоді закопала хлопця в землю. На суді вона казала, що їй нічим годувати дитину.

— А де ж хазяїн цієї кав'ярні?

— Королево, — раптом зарипів знизу кіт, — дозвольте мені спитати вас: до чого тут хазяїн? Він же не душив немовляти в лісі!

Маргарита, не перестаючи усміхатися й рухати правою рукою, гострі нігті лівої запустила Бегемотові у вуха й зашепотіла йому:

— Якщо ти, сволото, ще раз дозволиш собі устрияти до розмови...

Бегемот якось не по-бальному спискнув і захарчав:

— Королево... вуха спухне... Навіщо ж псувати баль спухлим вухом?.. Я казав юридично... з юридичного погляду... Мовчу, мовчу... Вважайте, я не кіт, а риба, тільки облиште вуха.

Маргарита відпустила вуха, й настирливі, понурі очі опинились перед нею.

— Я щаслива, королево-господине, бути запрошеною на великий баль повні місяця.

— А я, — відповіла їй Маргарита, — рада вас бачити. Дуже рада. Чи любите ви шампанське?

— Що це ви зволяєтесь, королево?! — у відчаї, але беззвучно скричав на вуха Маргариті Коров'єв. — Буде тиснява!

— Я люблю, — благально казала жінка й раптом механічно стала повторювати: — Фрида, Фрида, Фрида! Мене звати Фрида, о королево³⁰⁰.

— То ви напийтеся сьогодні доп'яну, Фридо, і ні про що не думайте, — сказала Маргарита.

Фрида простягла обидві руки до Маргарити, але Коров'єв і Бегемот дуже спритно підхопили її попідруч, і її затерло у натовпі.

Тепер знизу вже стіною йшов народ, неначе штурмуючи поміст, на якому стояла Маргарита. Голі жіночі тіла підносилися між фрачними чоловіками. На Маргариту напливали їхні смагляві, й білі, й кольору кавового зерна, й зовсім чорні тіла. У волоссі рудому, чорному, каштановому, ясному як лен, — у зливі світла вигравало й скакало, розсипаючи іскри, коштовне каміння. І наче хтось окропив навальну колону чоловіків краплинками світла, — з грудей пирскали світлом діамантові застібки. Тепер Маргарита щосекунди відчувала торкання губів до коліна, щосекунди простягала вперед руку для поцілунку, обличчя їй зсудомилося в нерухому маску вітання.

— Я в захваті, — монотонно співав Коров'єв, — ми в захваті... Королева в захваті...

— Королева в захваті... — гутнявив за спиною Азазелло.

— Я в захваті, — скрикував кіт.

— Маркіза...³⁰¹ — бурмотів Коров'єв, — отруїла батька, двох братів та двох сестер через спадок... Королева в захваті!.. Пані Мінкіна...³⁰² Ах, яка ж гарна! Дещо нервозна. Навіщо їй було пекти покоївці обличчя щипцями до завивки? Певна річ, за таких умов заріжуть... Королева в захваті!.. Королево, хвилюку уваги: імператор Рудольф, чаклун та альхемік...³⁰³ Ще альхемік, — повішений... Ах, ось і вона! Ах, який чудовий дім розпусти вона мала в Страсбургу!.. Ми в захваті!.. Московська кравчиня, ми всі її любимо за невичерпну фантазію... тримала ательє та вигадала страшенно кумедну штуку: прокрутила дві круглі дірочки в стіні...

— А дами не знали? — спитала Маргарита.

— Усі до єдиної знали, королево, — відповідав Коров'єв. — Я в захваті!.. Цей двадцятирічний хлопчина з дитинства вирізнявся дивними фантазіями, мрійник і дивак. Його покохала одна дівчина, а він узяв та й продав її до дому розпусти...

Знизу пливла ріка. Краю цій річці не було видно. Джере-ло її, величезний коминок, живив її далі. Так збігла година й пішла друга година. Тут Маргарита стала помічати, що її ланцюг зробився важчим, ніж був. Щось дивне сталося і з її рукою. Тепер, перш ніж її піднести, Маргариті доводилось морщитися. Цікаві зауваження Коров'єва перестали розважати Маргариту. І розкосі монгольські обличчя, і обличчя білі та чорні стали їй байдужими, часами зливалися, а повітря між ними чомусь починало тремтіти й струмувати. Гострий біль, як від голки, раптово пронизав праву руку Маргарити і, зціпивши зуби, вона поклала лікоть на тумбу. Якийсь шерех, немов від крил по стінах, долинав тепер ззаду із залі, й було знати, що там танцюють нечувані полчиська гостей, і Маргариті здавалося, що навіть масивні мармурові, мозаїчні та кришталеві підлоги в цій диковинній залі ритмічно пульсують.

Ані Гай Кесар Калігула, ні Мессаліна³⁰⁴ вже не цікавили Маргариту, як не зацікавив жоден з королів, герцогів, кавалерів, самогубців, отруйників, шибеників та звідниць, тюремників та шахраїв, катів, донощиків, зрадників, шаленців, нишпорів, розтлінників. Усі їхні імена поплу-

тались у голові, обличчя зліпилися в один величезний корж, і лише одне болісно сиділо в пам'яті обличчя, оторочене достоту вогнистою бородою, обличчя Малюти Скуратова³⁰⁵. Ноги Маргариті підгиналися, щохвилини вона боялася заплакати. Найгірших страждань спричиняло їй праве коліно, яке цілували. Воно набрякло, шкіра на ньому посиніла, дарма що не раз рука Наталі з'являлася біля цього коліна з губкою й чимось духмяним обтирала його. Наприкінці третьої години Маргарита поглянула додолу геть безнадійними очима й радісно здригнулася: потік гостей рідшав.

— Закони бального з'їзду однакові, королево, — шепотів Коров'єв, — зараз хвиля стане спадати. Клянуся, ми терпимо останні хвилини. Он гурт брокенських гультяїв³⁰⁶. Вони завжди приїжджають останніми. Ну так, це вони. Два п'яні вовкулаки... все? Ах ні, ще один. Ні, двоє!

Сходами спиналися двоє останніх гостей.

— Таж це хтось новенький, — казав Коров'єв, мружачись крізь скельце. — Ах так, так. Якось Азазелло відвідав його та за коньяком нашепотів йому пораду, як позбутися однієї людини, викриттів якої він надзвичайно побоювався. Отож він звелів своєму знайомому, що був від нього залежним, поприскати стіни кабінету отрутою.

— Як його звати? — спитала Маргарита.

— Та я, бігме, й сам ще не знаю, — відповів Коров'єв, — треба попитати Азазелла.

— А хто з ним?

— А от це той самий запопадливий його підлеглий³⁰⁷. Я в захваті! — прокричав Коров'єв останнім двом.

Сходи спорожніли. З обачности почекали ще трохи. Та з коминка ніхто не виходив.

За мить, не втямивши, як це сталося, Маргарита опинилася в тій самій кімнаті з басейном і там, відразу заплакавши від болю в руці та нозі, звалилася просто на підлогу. Та Гелла й Наталя, втішаючи її, знову потягли її під кривавий душ, знову розім'яли її тіло, й Маргарита знову ожила.

— Іще, іще, королево Марго, — шепотів Коров'єв, що виник поруч, — треба облетіти усі залі, щоб поважні гості не чулися кинутими.

І Маргарита знову вилетіла з кімнати з басейном. На естраді за тюльпанами, де грала оркестра короля вальсів,

тепер шаленів мавп'ячий джаз. Здоровенний горила в кошлатих бакенбардах, із сурмою в руці, тяжко пританцювуюючи, диригував. В один ряд сиділи орангутани, дмухали в блискучі сурми. На плечах в них верхи влаштувалися веселі шимпанзе з гармоніями. Два гамадрили в гривах, схожих на лев'ячі, грали на роялях, і цих роялів не було чути в громі й писку й гупаннях саксофонів, скрипок і барабанів у лапах гібонів, мандрилів та мавп. На дзеркальній підлозі незліченні пари, неначе злившись, вражаючи зграйністю та чистотою рухів, кружляючи в одному напрямі, йшли стіною, грозючи усе змести на своєму шляху. Живі едwabні метелики пурхали над навалою танцівників, зі стель сипалися квіти. У капітелях колон, коли згасла електрика, спалахували міріяди світлячків, а в повітрі пливли болотяні вогні.

Потім Маргарита опинилася в дивовижному за своїми розмірами басейні, оточеному колонадою. Велетенський чорний Нептун³⁰⁸ викидав із пащі широкий рожевий струмінь. Задурливий запах шампанського підіймався з басейну. Тут панували невимушені веселощі. Дами, сміючись, скидали черевики, віддавали торбинки своїм кавалерам або неграм, що снували з простирадлами в руках, і з криком ластівкою кидались до басейну. Піняві стовпи викидало угору. Кришталеве дно басейну палало нижнім світлом, що пробивалося крізь товщу вина, й у ньому було видно сріблясті тіла плавців. Вискакували з басейну геть п'яними. Регіт дзвенів під колонами та гугонів, як у лазні*.

У всій цій колотнечі закарбувалося одне геть п'яне жіноче обличчя з безтямними, але й у безтямі благальними очима, і згадалося одне слово — «Фрида»!

Голова Маргариті стала паморочитися від запаху вина, і вона вже хотіла була піти, коли кіт встругнув у басейні номер, що затримав Маргариту. Бегемот начаклував щось біля пащі Нептуна, і враз із сичанням та гуркотом розбурхана маса шампанського пішла з басейну, а Нептун став вивергати неграйливу, непінну хвилю темно-жовтого кольору. Дами з верещанням та зойками:

— Коньяк! — сахнулися від країв басейну за колони. За кілька секунд басейн був повним ущерть, і кіт, тричі перекинувшись у повітрі, шубовснувся в розколисаний

*У виданні 1969 р.: «...та гугонів, як джаз».

коньяк. Виліз він, відфоркуючись, з розкислою краваткою, втративши позолоту з вусів і свого бінокля. За прикладом Бегемота наважилася піти лише одна, та сама витівниця-кравчиня, та її кавалер, безвісний молодий мулат. Обидвое вони кинулися в коньяк, але тут Коров'єв підхопив Маргариту під руку й вони покинули купальників.

Маргариті здалося, що вона пролетіла десь, де бачила у величезних кам'яних ставах гори устриць. Потім вона літала над скляною підлогою, під якою палали пекельні паленища, а між них метушилися диявольські білі кухарі. Потім вона, вже перестаючи щось тямити, бачила десь темні підвали, де палилися якість світильники, де дівчата подавали м'ясо, що шкварчало на вугіллі, де пили з великих келихів за її здоров'я. Потім вона бачила білих ведмедів, що грали на гармоніках та витанцьовували камаринського на естраді³⁰⁹. Фокусника-саламандру, що не згоряв у коминку...³¹⁰ І вдруге сили її стали вичерпуватися.

— Останній вихід, — прошепотів їй заклопотано Коров'єв, — і ми вільні.

Вона в супроводі Коров'єва знов опинилася в бальній залі, та тепер у ній вже не танцювали, й гості незліченним юрмищем тіснилися поміж колон, залишивши вільною середину залі. Маргарита не пам'ятала, хто поміг їй піднятися на узвишшя, що з'явилося посередині цього вільного простору залі. Коли вона зійшла на нього, вона, на свій подив, почувала, як десь б'є північ, яка вже давно, на її рахунок, минула. З останнім биттям не знати звідки чутного годинника мовчання впало на натовпи гостей.

Тоді Маргарита знову побачила Волянда. Він йшов в оточенні Абадонни, Азазелла та ще декількох, схожих на Абадонну, чорних та молодих. Маргарита тепер побачила, що навпроти її узвишшя було налаштовано друге узвишшя для Волянда. Та він з нього не скористався. Вразило Маргариту те, що Волянд вийшов у цей останній великий вихід на баль саме в тому ж вигляді, в якому був у спальні. Усе та ж сама брудна залатана сорочка висіла йому на плечах, ноги були у стоптаних нічних пантофлях. Волянд був зі шпагою, але цією оголеною шпагою він користався як ціпком, спираючись на неї.

Накульгуючи, Волянд зупинився біля свого узвишшя, й тієї ж миті Азазелло опинився перед ним із тарелем в руках,

і на цьому тарелі Маргарита побачила відтату голову чоловіка з вибитими передніми зубами. Тривала мертва тиша, і її перервав лише одного разу звіддала почутий, незабгненний за цих умовин дзвінок, як буває з парадного входу.

— Михайле Олександровичу, — неголосно звернувся Волянд до голови, й тоді повіки забитого підвелися, і на мертвому обличчі Маргарита, здригнувшись, побачила живі, сповнені думкою та стражданням очі. — Усе справдилося, чи не так? — вів далі Волянд, дивлячись в очі голові. — Голову відрізано жінкою, засідання не відбулося, й мешкаю я у вашій квартирі. Це — факт. А факт — то найупертіша у світі річ. Та тепер нас цікавить подальше, а не цей вже доконаний факт. Ви завжди були палким проповідником тієї теорії, що по відтинанні голови життя в людині припиняється, вона перетворюється на попіл і відходить у небуття. Мені приємно повідомити вас, в присутності моїх гостей, хоча вони є доказом зовсім іншої теорії, що ваша теорія і солідна, й дотепна. А втім, усі теорії варті одна одної. Є поміж них і така, згідно з якою кожному буде дано за його вірою³¹¹. Хай збудеться ж це! Ви відходите в небуття, а мені радісно буде з чаші, на яку ви перетворюєтесь, випити за буття!

Волянд підніс шпагу. Цієї ж миті покриви голови потемніли й зморхли, тоді повідпадали клаптями, очі зникли, і незабаром Маргарита побачила на тарелі жовтуватий, із смарагдовими очима й перлистими зубами, на золотій нозі, череп. Покришка черепа відкинулася на шарнірі.

— Цієї ж миті, мессіре, — сказав Коров'єв, помітивши питальний погляд Волянда, — він постане перед вами. Я чую в цій гробовій тиші, як риплять його лаковані черевики та як дзвенить келих, якого він поставив на стіл, востаннє в цьому житті випивши шампанське. Та ось і він.

Прямуючи до Волянда, вступив до залі новий самотній гість. Зовнішньо він нічим не відрізнявся від численної решти гостей-чоловіків, крім одного: гостя дослівно хияло з хвилювання, що видно було навіть здалік. На його щоках палали плями, а очі бігали в геть-повній тривозі. Гість був ошелешений, і це було цілком природно: його вразило усе, і найперше, звичайно, вбрання Волянда.

Одначе гостя повітали неабияк ласкаво.

— А, любий добродію, бароне Майгель, — привітно всміхаючись, звернувся Волянд до гостя, якому очі аж лізли на лоба, — маю щастя рекомендувати вам, — звернувся Волянд до гостей, — високоповажного барона Майгеля, службовця Видовищної комісії на посаді ознайомлювача іноземців з визначними пам'ятками столиці.

Тут Маргарита завмерла, бо впізнала раптом цього Майгеля. Він не раз траплявся їй в театрах Москви та в ресторанах. «Даруйте... — подумала Маргарита, — він, виходить, теж помер, чи як?» Та справа зразу ж з'ясувалася.

— Любий барон, — вів далі Волянд, радісно всміхаючись, — був настільки чарівним, що, дізнавшись про мій приїзд до Москви, відразу ж зателефонував до мене, пропонуючи свої послуги за своїм фахом, тобто з ознайомлення з визначними пам'ятками. Само собою, я мав за щастя запросити його до себе.

У цей час Маргарита бачила, як Азазелло передав таріль з черепом Коров'єву.

— А до речі, бароне, — раптом інтимно понизивши голос, промовив Волянд, — розбіглися чутки про надзвичайну вашу цікавість. Подейкують, що вона, в поєднанні з вашою не менш розвиненою балакучістю, стала привертати загальну увагу. Ще й надто, злі язики вже поронили слово — стукач та шпигун. Та ще надто, є припущення, що це допровадить вас до лихого кінця не далі, як за місяць. Так от, щоб позбавити вас цього болісного очікування, ми положили прийти вам на допомогу, скориставшись з тієї обставини, що ви напрохалися до мене в гостину саме з метою підглядіти та підслухати усе, що можна.

Барон став блідішим від Абадонни, який був винятково блідим за своєю природою, а далі сталося дещо дивне. Абадонна опинився перед бароном і на секунду скинув свої окуляри. Тієї ж миті щось блиснуло в руках Азазелла, щось негучно ляснуло, як долонями, барон став падати навзаки, яра кров приснула йому з грудей і залила крохмальну сорочку та жилет. Коров'єв підставив чашу під б'ючий струмінь і передав наповнену чашу Воляндові. Бездиханне тіло барона в цей час вже було на підлозі.

— Я п'ю ваше здоров'я, панове, — неголосно сказав Волянд і, піднісши чашу, торкнувся її губами.

Тоді сталася метаморфоза. Щезла залатана сорочка й стоптані пантофлі. Волянд опинився в якійсь чорній хламиді зі сталеною шпагою на боці. Він швидко наблизився до Маргарити, підніс їй чашу й владно сказав:

— Пий!

Маргариті запаморочилося в голові, її хитнуло, та чаша опинилася вже біля її вуст, і чиїсь голоси, а чиї — вона не розібрала, шепнули їй в обидва вуха:

— Не бійтеся, королево... Не бійтеся, королево, кров давно пішла в землю. І там, де вона пролилася, вже ростуть виноградні грона.

Маргарита, не розтуляючи очей, ковтнула, і солодкий струм пробіг її жилами, у вухах знявся дзвін. Їй здалося, що кричать оглушливі півні, що десь грають марша. Натовпи гостей стали втрачати свою подобу. І фрачники, і жінки розпалися на прах. Тління на очах Маргарити оповило залу, над нею поточився запах склепу. Колони розпалися, згасли вогні, усе зморхло, і не стало жодних фонтанів, тюльпанів та камелій. А просто було, що було — скромна вітальня ювелірші, і з прочинених у неї дверей випадала смужка світла. І в ці прочинені двері й увійшла Маргарита.

ВИВІЛЬНЕННЯ МАЙСТРА

У спальні Волянда все виявилось, як було перед бальом. Волянд у сорочці сидів на постелі, та Гелла вже не розтирала йому ногу, а на столі, там де раніше грали в шахи, накривала до вечері. Коров'єв і Азазелло, знявши фраки, сиділи край столу й поряд з ними, звичайно ж, був кіт, що не побажав розлучитися зі своєю краваткою, дарма що вона й перетворилася на справжню ганчірку. Маргарита, хитаючись, підійшла до столу й сперлась на нього. Тоді Волянд поманив її, як і тоді, до себе й вказав, щоб вона сіла поруч.

— Ну що, вас дуже замучили? — спитав Волянд.

— О ні, мессіре, — відповіла Маргарита, але ледь чутно.

— Ноблес обліж³¹², — зазначив кіт і налив Маргариті якоїсь прозорої рідини до ляфітної склянки.

— Це горілка? — кволо запитала Маргарита.

Кіт підскочив на стільці з образи.

— Згляньтеся, королево, — прохарчав він, — невже ж я дозволив би собі налити дамі горілки? Це щирий спирт!

Маргарита всміхнулася й зробила спробу відсунути від себе склянку.

— Сміло пийте, — сказав Волянд і Маргарита відразу узяла склянку в руки. — Гелло, сідай, — наказав Волянд і пояснив Маргариті: — Ніч повні — святкова ніч, і я вечеряю в тісній компанії наближених та слуг. Отже, як ви себе почуваете? Як пройшов цей втомливий баль?

— Потраєнно! — затріщав Коров'єв. — Усі зачаровані, закохані, розчавлені! Скільки такту, скільки вміння, чарівности та шарму!

Волянд мовчки підніс склянку й почаркувався з Маргаритою. Маргарита покійно випила, думаючи, що отут їй і буде капець од спирту. Та нічого прикрого не сталося. Живе тепло потекло їй по животі, щось м'яко вдарило в потилицю, повернулися сили, немовби вона прокинулася після

тривалого освіжнього сну, крім того, відчула вовчий голод. І на згадку про те, що вона не їла нічого з учорашнього вечора, він ще більше посилився. Вона стала жерцем ковтати ікру.

Бегемот укроїв скибу ананаса, посолив його, поперчив, з'їв, а потому так хвацько хильнув другу чарку спирту, що всі заплодували.

Після другої чарки, випитої Маргаритою, свічки в канделябрах розпламенілися яскравіше, й у коминку додалося вогню. Жодного сп'яніння Маргарита не відчула. Кусаючи білими зубами м'ясо, Маргарита ласувала соком, що тік із нього, й водночас дивилася, як Бегемот намазує гірчицею устрицю.

— Ти ще винограду зверху поклади, — тихо сказала Гелла, пхнувши в бік kota.

— Просив би мене не вчити, — відповів Бегемот, — випадало сидіти за столом, не бійтеся, не раз випадало!

— Ах, як приємно вечеряти отак, при коминку, по-простому, — бряжчав Коров'єв, — у тісному колі...

— Ні, Фаготе, — заперечував кіт, — баль має свою чарівність та розмах.

— Жодної чарівності в ньому немає й розмаху теж, а ці блазеньські ведмеді, а також тигри в барі своїм риком мало не довели мене до мігрені, — сказав Волянд.

— Слухаюсь, мессіре, — сказав кіт, — якщо ви вважаєте, що немає розмаху, то й я негайно стану додержуватись такої ж думки.

— Ти диви! — відповів на це Волянд.

— Я пожартував, — сумирно сказав кіт, — а щодо тигрів, то я звелю їх засмажити.

— Тигрів не можна їсти, — сказала Гелла.

— Ви так гадаєте? Тоді прошу послухати, — озвався кіт і, мружачись з розкошів, розповів про те, як одного разу він поневірявся протягом дев'ятнадцяти днів у пустелі й єдине, чим він живився, було м'ясо забитого ним тигра. Усі зацікавлено вислухали цю захопливу розповідь, а коли Бегемот закінчив його, усі хором вигукнули:

— Брехня!

— Найцікавішим за усе в цій брехні є те, — сказав Волянд, — що вона — брехня від першого до останнього слова.

— Ах так? Брехня? — вигукнув кіт, і всі подумали, що він стане протестувати, але він лиш тихо сказав: — Історія розсудить нас.

— А скажіть, — звернулася Марго, пожвавлена після горілки, до Азазелла, — ви його застрелили, цього колишнього барона?

— Натурально, — відповів Азазелло, — як це було його не застрелити? Його доконче слід застрелити.

— Я так схвилювалася! — вигукнула Маргарита. — Це сталося так несподівано.

— Нічого в цьому немає несподіваного, — заперечив Азазелло, а Коров'єв заскиглив та занув:

— Як це не хвилюватися? Мені самому жижки затрусилися! Бух! Раз! Барон набік!

— Зі мною мало істерика не сталася, — додав кіт, оближуючи ложку з ікрою.

— От чого не можу збагнути, — казала Маргарита, й золоті іскри від кристалю скакали їй в очах, — невже знадвору не було чути музики та й взагалі гуркоту цього балю?

— Авжеж не було чути, королево, — пояснив Коров'єв, — це треба робити так, щоб не було чути. Це ретельніше треба робити.

— Ну так, ну так... Таж річ у тому, що той чоловік на сходах... От як ми проходили з Азазеллом... І другий біля під'їзду... Я думаю, що він стежив за вашою квартирою...

— Так, так! — кричав Коров'єв. — Так, дорога Маргарито Миколаївно! Ви підкріплюєте мої підозри. Так, він стежив за квартирою. Я й сам узяв був його за роззявкватого приват-доцента¹³³ чи то закоханого, що марудиться на сходах. Ба ні, ні! Щось гнітило моє серце! Ах! Він стежив за квартирою! І другий в під'їзді теж! І той, що був у підворітті, так само!

— А от цікаво, як нас прийдуть арештувати? — спитала Маргарита.

— Неодмінно прийдуть, чарівна королево, неодмінно! — відповідав Коров'єв — Чує серце, що прийдуть. Не зараз, звичайно, але свого часу обов'язково прийдуть. Та, гадаю, нічого цікавого не буде.

— Ах, як я схвилювалася, коли цей барон впав, — казала Маргарита, яка, очевидно, досі переживала вбивство, яке вона бачила вперше на віку. — Ви, певно, добре стріляєте?

— Підхоже, — відповів Азазелло.

— А на скільки кроків? — поставила Маргарита не зовсім ясне запитання.

— У що, залежно від того, — резонно відповів Азазелло, — одна річ вцілити молотком у шибку критикові Латунському і зовсім інша річ — йому ж у серце.

— У серце! — вигукувала Маргарита, чомусь беручись за своє серце. — У серце! — повторила вона глухим голосом.

— Що це за критик Латунський? — спитав Волянд, примружуючись на Маргариту.

Азазелло, Коров'єв та Бегемот якось сором'язливо похнюпилися, а Маргарита відповіла, червоніючи:

— Є один такий критик. Я сьогодні увечері рознесла усю його квартиру.

— Оттак-пак! А навіщо ж?

— Він, мессіре, — пояснила Маргарита, — згубив одного майстра.

— Та самій-бо навіщо ж було труждатися? — спитав Волянд.

— Дозвольте мені, мессіре, — скрикнув радісно кіт, зіскакуючи.

— Та сиди ти, — буркнув Азазелло, підносячись, — я сам зараз з'їжджу...

— Ні! — вигукнула Маргарита. — Ні, благаю вас, мессіре, не треба цього.

— Воля ваша, воля ваша, — відповів Волянд, а Азазелло сів на своє місце.

— То на чому ж ми пак зупинилися, дорогоцінна королево Маргарито? — казав Коров'єв. — Ах так, серце. У серце він влучає, — Коров'єв простяг свого довгого пальця в напрямі Азазелла, — на вибір, у будь-яке передсердя або в будь-який шлуночок.

Маргарита не зразу збагнула, а збагнувши, вигукнула здивовано:

— То вони ж закриті!

— Дорога, — деренчав Коров'єв, — у тому ж то й штука, що закриті! У тім-бо й уся сіль! А у відкритий предмет може вцілити й аби-хто!

Коров'єв витяг з шухляди сімку вино, подав її Маргариті, попрохавши позначити нігтем одне з вічок. Маргарита позначила кутове верхнє праве. Гелла сховала карту під подушку, крикнувши:

— Готове!

Азазелло, який сидів, обернувшись від подушки, витяг з кишені фрачних штанів чорного автоматичного пістолета, поклав дуло його на плече і, не повертаючись до ліжка, стрелив, викликавши веселий переляк в Маргарити. З-під простреленої подушки витягли сімку. Помічене Маргаритою вічко було пробито.

— Не бажала б я стрітися з вами, коли в руках ваших револьвер, — кокетливо зиркаючи на Азазелла, сказала Маргарита. Вона мала пристрасть до усіх людей, що роблять будь-що першоклясно.

— Найдорожча королево, — пищав Коров'єв, — я нікому не раджу стрітися з ним, навіть як він не матиме жодного револьвера в руках! Даю слово колишнього реґента та заспівача, що ніхто не поздоровив би того, хто стрівся.

Кіт сидів похнюпившись під час досліду зі стріляниною і раптом заявив:

— Беруся перевершити рекорд із сімкою.

Азазелло у відповідь щось прогарчав. Та кіт був упертий і зажадав не одного, а двох револьверів. Азазелло дістав другого револьвера з другої задньої кишені штанів і разом із першим, презирливо кривлячи рота, простягнув їх хвалькові. Намітили два вічка на сімці. Кіт довго лаштувався, відвернувшись від подушки. Маргарита сиділа, заткнувши пальцями вуха, і дивилася на сову, що куняла на коминковій полиці. Кіт стрелив з обох револьверів, після чого зразу ж верескнула Гелла, вбита сова впала з коминка, і розбитий годинник став. Гелла, в якій права рука була закривавлена, з виттям вчепилася в шерсть котові, а він їй на відповіт у коси, й вони, звившись у клубок, покотилися підлогою. Один з келихів впав зі столу й розбився.

— Відтягніть від мене оскаженілу чортівку! — підвивав кіт, відбиваючись від Гелли, яка сиділа на ньому верхи. Задирак розтягли, Коров'єв хукнув на прострелений палець Гелли, і той загоївся.

— Я не можу стріляти, як говорять під руку! — кричав Бегемот і намагався приладнати на місце видертий йому зі спини здоровенний жмут шерсти.

— Б'юся об заклад, — сказав Волянд, усміхаючись Маргариті, — що він втяв цю штуку навмисне. Він стріляє порядно.

Гелла з котом примирилися, й на знак цього примирення вони поцілувалися. Дістали з-під подушки карту, переви-

рили. Жодне вічко, крім того, простреленого Азазеллом, не було зачеплено.

— Цього не може бути, — торочив кіт, дивлячись крізь карту на світло канделябра.

Весела вечерея тривала. Свічки опливали в канделябрах, кімнатою хвилями ширилося сухе, духмяне тепло від коминка. Наїдену Маргариту обійняло почуття блаженства. Вона дивилася, як сиві кільця від сигари Азазелла пливли до коминка та як кіт ловить їх на кінець шпаги. Їй ніде не хотілося йти, хоча й було, на її розрахунки, вже пізно. Судячи з усього, час добігав шостої рано. Скориставши з павзи, Маргарита звернулася до Волянда й боязко сказала:

— Мені, мабуть, чи не пора?.. Пізно...

— Де це ви так поспішаєте? — спитав Волянд ввічливо, але сухувато. Інші промовчали, удаючи, ніби захоплені сигарними димними кільцями.

— Так, пора, — зовсім знітившись від цього, повторила Маргарита й обернулася, ніби шукаючи накидки чи плаща. Її голизна раптово стала ніяковити їй. Вона підвелася з-за столу. Волянд мовчки зняв з ліжка свого витертого й засаленого шляфрока, а Коров'єв накинув його Маргариті на плечі.

— Дякую вам, мессіре, — ледь чутно сказала Маргарита й питально поглянула на Волянда. Той у відповідь усміхнувся їй чемно й байдужно. Чорна туга якось нараз підкотила під серце Маргариті. Вона почула себе ошуканою. Жодної нагороди за усі її послуги на балю ніхто, здається, не збирався їй пропонувати, як ніхто її й не утримував. А тим часом їй притьмом ясно було, що йти їй звідси більше ніде. Швидкоплинна думка про те, що доведеться повернутися до вілли, викликала в ній внутрішній вибух відчаю. Попрохати, либонь, самій, як спокусливо радив Азазелло в Олександрівському саду? «Ні, нізащо», — сказала вона собі.

— На все добре, мессіре, — вимовила вона уголос, а сама подумала: «Тільки б вибратися звідси, а там я вже добіжу до річки та втоплюсь».

— Сядьте-но, — раптом владно сказав Волянд.

Маргарита перемінилася на лиці й сіла.

— Може, хочете що сказати на прощання?

— Ні, нічого, мессіре, — з гідністю відказала Маргарита, — окрім того, що якщо я усе ще потрібна вам, то ладна

охоче виконати усе, що вам буде завгодно. Я нітрохи не втомилася й дуже веселилася на балю. Тож якби він тривав і далі, я радо надала б моє коліно для того, щоб до нього прикладалися тисячі шибеників та душогубів, — Маргарита дивилася на Волянда, немов крізь завісу, очі її сповнювались сльозами.

— Запевне так! Маєте цілковиту рацію! — лунко і страшно прокричав Волянд. — Так воно й треба!

— Так воно й треба! — ніби луна, повторив почет Волянда.

— Ми вас випробовували, — вів далі Волянд, — ніколи й нічого не просіть! Ніколи й нічого, найпаче в тих, хто дужчий від вас. Самі запропонуйте і самі все дадуть. Сідайте, гордовита жінко. — Волянд зірвав тяжкий шляфрок з Маргарити, і вона опинилась сівши поруч із ним на постелі. — Отже, Марго, — вів далі Волянд, пом'якшуючи свій голос, — чого ви хочете за те, що сьогодні були в мене за хазяйку? Чого бажаєте за те, що провели цей баль голою? У що цінуєте ваше коліно? Якими є збитки від моїх гостей, яких ви зараз найменували шибениками? Кажіть! І тепер вже кажіть без церемоній: бо ж запропонував я сам.

Серце Маргарити загуло, вона тяжко зітхнула, стала міркувати щось.

— Ну ж бо, сміливіше! — заохочував Волянд. — Будіть свою фантазію, приострожуйте її! Вже сама присутність при вбивстві цього скінченого негідника-барона варта того, щоб людину нагородили, особливо ж якщо ця людина — жінка. Отож?

Дух забило Маргариті, й вона вже мала вимовити заповітні та виплекані в душі слова, як раптом зблідла, розтулила рота й витріщила очі. «Фрида! Фрида! Фрида! — прокричав їй у вухах чийсь настирний, благальний голос. — Мене звати Фрида!» — І Маргарита, затинаючись словами, промовила:

— То я, отже... можу попрохати... про одну річ?

— Вимагати, вимагати, моя донно³¹⁴, — відповідав Волянд, — усміхаючись із розумінням, — вимагати однієї речі.

Ах, як метко й виразно Волянд підкреслив, повторюючи слова самої Маргарити — «однієї речі»!

Маргарита зітхнула ще раз і сказала:

— Я хочу, щоб Фриді перестали подавати ту хустинку, якою вона задушила свою дитину.

Кіт звів очі до неба й шумливо зітхнув, але нічого не сказав, видно, пам'ятаючи накручене на балю вуха.

— З огляду на те, — промовив Волянд, всміхнувшись, — що можливість одержання вами хабара від цієї дурки Фриди цілком, звісно, виключається — воно було б несумісним із вашою королівською гідністю, — я вже й не знаю, що робити. Зостається, мабуть, чи не одне — завести ганчір'я й позатикати ним усі шпарини моєї спальні.

— Ви про що кажете, мессіре? — здивувалася Маргарита, вислухавши ці справді незрозумілі слова.

— Цілком з вами згоден, мессіре, — втрутився до розмови кіт, — саме ганчір'ям! — і спересердя кіт стукнув лапою по столі.

— Я про милосердя кажу, — пояснив свої слова Волянд, не зводячи з Маргарити вогняного ока. — Геть несподівано й підступно воно, бува, пролазить крізь найдрібніші шпаринки. Отож я й кажу про ганчір'я.

— І я про те саме кажу! — вигукнув кіт і про всяк випадок відхилився від Маргарити, прикривши вимазаними рожевим кремом лапами свої гострі вуха.

— Ану геть звідси, — сказав йому Волянд.

— Я ще кави не пив, — відповів кіт, — де б оце я пішов? Невже ж, мессіре, святкової ночі гостей за столом розділяють на два гатунки? Одні — першої, а другі, як каже цей сумний скнара-буфетник, другої свіжості?

— Цить, — наказав йому Волянд і, звернувшись до Маргарити, запитав: — Ви, судячи з усього, людина виняткової доброти? Цнотлива людина?

— Ні, — з силою відповіла Маргарита, — я знаю, що з вами можна розмовляти лише відверто, і відверто вам скажу: я легковажна людина. Я попрохала вас за Фриду тільки тому, що мала необачність подати їй тверду надію. Вона жде, мессіре, вона вірить у мою міць. І якщо вона зостане обманутою, я потраплю в жахітне становище. Я не матиму спокою усе моє життя. Нічого не вдієш! Так вже вийшло.

— А, — сказав Волянд, — це зрозуміло.

— То ви зробите це? — тихо запитала Маргарита.

— Ні в якому разі, — відповів Волянд, — річ у тім, люба королево, що тут сталася невелика плутанина. Кожне відомство має робити свої справи. Не заперечую, наші

можливості доволі великі, вони далеко більші, аніж гадають декотрі, не дуже прозорливі люди...

— Та вже ж, куди більші, — не втерпів і докинув кіт, який, видно, пишався цими можливостями.

— Ану цить, чорт тебе забирай! — сказав йому Волянд і повів далі, звертаючись до Маргарити: — Але просто, який сенс у тому, щоб робити те, що належить робити іншому, як я сказав, відомству? Отже, я цього не робитиму, а ви зробите самі.

— А чи ж на моє вийде?

Азazelло іронічно скосив полудне око на Маргариту й непомітно покрутив рудою головою й пирхнув.

— Та робіть же, от морока, — пробурмотів Волянд і, покрутивши глобуса, став вдивлятися в якийсь деталь на ньому, очевидно, пильнуючи й іншої справи під час розмови з Маргаритою.

— Ану бо, Фридо... — підказав Коров'єв.

— Фридо! — пронизливо крикнула Маргарита.

Двері розчахнулися, й пелехата, гола, та вже без усяких слідів хмелю жінка з шаленими очима вбігла до кімнати й простягла руки до Маргарити, а та сказала велично:

— Тобі прощають. Не будуть більше подавати носовика.

Почувся зойк Фриди, вона впала на підлогу ницьма й простерлася крижем перед Маргаритою. Волянд змахнув рукою, і Фрида зникла з очей.

— Дякую вам, прощайте, — сказала Маргарита й підвелася.

— Ну що ж, Бегемоте, — промовив Волянд, — не будемо зискувати на вчинку непрактичної людини в святкову ніч, — він повернувся до Маргарити, — отже, це не важить, я ж бо нічого не робив. Чого ви хочете для себе?

Запала мовчанка, і перервав її Коров'єв, який зашепотів до вуха Маргарити:

— Алмазна донно, цього разу раджу вам бути більш розважливою! Бо ж фортуна може й вислизнути!

— Я хочу, щоб мені зараз, цієї ж миті, повернули мого коханця*, майстра, — сказала Маргарита, й обличчя їй спотворилося судомою.

*У виданнях 1966–1967, 1967 та 1969 р. замість слова «коханець» (любовник) стоїть більш «цнотливе» слово «коханий» (возлюбленный).

Тут до кімнати увірвався вітер, аж полум'я свічок у канделябрах лягло, тяжка завіса на вікні відсунулася, розчахнулося вікно, й у далекій височині відкрився повний, але не досвітній, а опівнічний, місяць. Від підвіконня на підлогу лягла зеленкувата стяга нічного світла, й у ній з'явився нічний Івасиків гість, що називав себе майстром. Він був у своєму шпитальному вбранні — в халаті, пантофлях та чорній шапочці, з якою не розлучався. Неголене обличчя його сіпалося гримасами, він божевільно-ляжливо косився на вогні свічок, а місячний потік нуртував округ нього.

Маргарита відразу впізнала його, простогнала, сплеснула руками й підбігла до нього. Вона цілувала йому чоло, губи, тулилася до колючої щоки, довго стримувані сльози тепер бігли цівками її лицем. Вона вимовляла тільки одне слово, безтямно повторюючи його:

— Ти... ти... ти...

Майстер відсторонив її від себе і глухо сказав:

— Не плач, Марго, не край мого серця. Я тяжко хворий. — Він захопився за підвіконня рукою, немовби збираючись скочити на нього й бігти, вищирив зуби, вдивляючись у сидячих, і закричав: — Мені страшно, Марго! Мені знову почалися галюцинації.

Ридання душили Маргариту, вона шепотіла, затинаючись словами:

— Ні, ні, ні, не бійся нічого! Я з тобою! Я з тобою!

Коров'єв спритно й непомітно підіпхнув майстрові стільця, і той опустився на нього, а Маргарита впала на коліна, притулилася збоку хворого й так принишкла. У своєму збентеженні вона не зауважила, що її голизна якось раптово скінчилася, на ній тепер був шовковий чорний плащ. Хворий похилив голову й став дивитися в землю понурими хворими очима.

— Так, — промовив по мовчанні Волянд, — його добре викінчили. — Він наказав Коров'єву: — Дай-но, лицарю, цій людині чогось випити.

Маргарита умовляла майстра тремтливим голосом:

— Випий, випий. Ти боїшся? Ні, ні, вір мені, що тобі допоможуть.

Недужий узяв склянку й випив те, що було в ній, але рука його сіпнулася, і спорожніла склянка розбилася біля його ніг.

— На щастя! На щастя! — зашепотів Коров'єв Маргариті. — Дивіться, він вже приходить до тями.

І правда, очі хворого стали вже не такими дикими та неспокійними.

— Але це ти, Марго? — запитав місячний гість.

— Авжеж це я, це я, — відповіла Маргарита.

— Іще! — наказав Волянд.

Після того, як майстер вихилив другу склянку, його очі стали живими й притомними.

— Ну, оце вже інша мова, — сказав Волянд примружуючись, — тепер поговоримо. Хто ви такий?

— Я тепер ніхто, — відповів майстер, і усмішка скривила йому обличчя.

— Звідки оце ви?

— З дому скорботи. Я — душевнохворий, — відповів прибулий.

Цих слів Маргарита не знесла й заплакала знову. Потім, утерши очі, вона вигукнула:

— Жахливі слова! Жахливі слова! Він майстер, мессіре, я вас попереджаю про це. Вилікуйте його, він вартий того.

— Ви знаєте, з ким ви тепер говорите, — спитав прибулого Волянд, — в кого ви є?

— Знаю, — відповів майстер, — моїм сусідом у божевільні був цей хлопець, Іван Бездомний. Він розповів мені про вас.

— Авжеж, авжеж, — озвався Волянд, — я мав приємність зустрітися з цим молодим чоловіком на Патріярших ставах. Він мене самого мало не звів з глузду, доводячи мені, що мене не існує! Та ви ж бо вірите, що це справді я?

— Доводиться вірити, — сказав прибулий, — та, звичайно, багато спокійніше було б вважати вас виплодом галюцинації. Вибачте мені, — схаменувшись, додав майстер.

— Ну що ж, як спокійніше, то й вважайте, — чемно відповів Волянд.

— Ні, ні, — злякано казала Маргарита й торсала майстра за плече. — Опам'ятайся! Перед тобою насправді він!

Кіт утрутився й тут.

— А я й правда скидаюся на галюцинацію. Зверніть увагу на мій профіль у місячному світлі. — Кіт поліз до місячного стовпа й хотів щось іще казати, та його попро-

сили замовкнути, й він, відповівши: — Гаразд, гаразд, ладен мовчати. Буду мовчазною галюцинацією, — замовк.

— А скажіть, чому Маргарита називає вас майстром? — запитав Волянд.

Той посміхнувся й сказав:

— Даруйте їй цю слабкість. Вона занадто високої думки про той роман, що я написав.

— Про що роман?

— Роман про Понтія Пилата.

Тут знову заколисалися й заскакали язички свічок, забряжчав посуд на столі, Волянд розсміявся громовим сміхом, але нікого не настрахав і сміхом цим не здивував. Бегемот чомусь заплодував.

— Про що, про що? Про кого? — промовив Волянд, переставши сміятися. — Оце тепер? Це дивовижно! І ви не могли знайти іншої теми? Дайте-но подивитись, — Волянд простяг руку долонею догори.

— Я, на жаль, не можу цього зробити, — відповів майстер, — тому що я спалив його в гробі.

— Даруйте, не повірю, — відповів Волянд, — такого бути не може. Рукописи не горять³¹⁵. — Він обернувся до Бегемота й сказав: — Ану ж, Бегемоте, дай-но сюди романа.

Кіт миттю зіскочив зі стільця, і всі побачили, що він сидів на грубому стосі рукописів. Верхній примірник кіт з уклоном подав Воляндові. Маргарита затремтіла й закричала, хвилюючись знову до сліз:

— Ось він, рукопис! Ось він!

Вона кинулася до Волянда і в запалі додала:

— Всесильний! Всесильний!

Волянд узяв до рук поданий йому примірник, повернув його, відклав убік і мовчки, без усмішки, утупився в майстра. Та той невідь-чого запав у тугу та неспокій, підвівся зі стільця, заламав руки і, звертаючись до далекого місяця, здригаючись, став бурмотіти:

— І вночі при місяці мені немає спокою... Навіщо стривожили мене? О боги, боги...

Маргарита вчепилася в шпитальний халат, притулилася до нього й сама стала бурмотіти в зажурі та в сльозах:

— Боже, чого ж тобі не допомагають ліки?

— Нічого, нічого, нічого, — шепотів Коров'єв, звиваючись коло майстра, — нічого, нічого... Ще стаканчика, і я з вами за компанію...

І стаканчик підмигнув, блиснув у місячному світлі, і підміг той стаканчик. Майстра всадовили на місце, і обличчя хворого набуло спокійного виразу.

— Ну, тепер усе ясно, — сказав Волянд і постукав довгим пальцем по рукописі.

— Цілком ясно, — потвердив кіт, забувши свою обіцянку бути мовчазною галюцинацією, — тепер головна лінія цього опусу¹⁶ ясна мені наскрізь. Що ти кажеш, Азazelло? — звернувся він до мовчазного Азazelла.

— Я кажу, — прогугнявив той, — що тебе добре було б утопити.

— Будь милосердим, Азazelло, — відповів йому кіт, — і не наводь мого повелителя на цю думку. Повір мені, що всякої ночі я з'являвся б до тебе в тих самих місячних шатах, що й бідний майстер, і кивав би тобі і манив би тебе за собою. Як воно б тобі малося, о Азazelло?

— А ну ж, Маргарито, — знову вступив до розмови Волянд, — кажіть-но все, що вам потрібно?

Очі Маргариті спалахнули, і вона благально звернулася до Волянда:

— Дозвольте мені з ним пошушукатися?

Волянд кивнув головою, і Маргарита, припавши до вуха майстра, щось пошепотіла йому. Чути було, як той відповів їй:

— Ні, пізно. Нічого більше не хочу від життя. Крім того, щоб бачити тебе. Та тобі знову раджу — полиш мене. Ти загинеш зі мною.

— Ні, не полишу, — відповіла Маргарита й звернулася до Волянда: — Прошу знову повернути нас до підвалу в провулку на Арбаті, й щоб лампа засвітилась, і щоб усе стало, як було.

Тут майстер засміявся і, оповивши давно розпущену кучеряву голову Маргарити, сказав:

— Ах, не слухайте бідну жінку, мессіре. У цьому підвалі давно вже живе інша людина, і взагалі не буває, щоб усе стало, як було. — Він притулився щокою до голови своєї подруги, обійняв Маргариту й став бурмотіти: — Бідолашна, бідолашна...

— Не буває, кажете? — сказав Волянд. — Це так. Та ми спробуємо. — І він сказав: — Азazelло!

Тієї ж миті зі стелі звалився на підлогу розгублений та близький до нестями громадянин в самій білизні, та чомусь

із валізкою в руці та в кепці. Зі страху цей чоловік тремтів й присідав.

— Могарич? — спитав Азазелло зваленого з неба.

— Альоїзій Могарич, — відповів той, здригаючись.

— Це ви, прочитавши статтю Латунського про роман цього чоловіка, написали на нього донос, що він зберігає нелегальну літературу?* — спитав Азазелло.

Новоз'явлений громадянин посинів і залився сльозами каяття.

— Ви хотіли перебраться до його кімнат? — якомога щиросердіше прогугнявив Азазелло.

Сичання роз'ятреної кішки почулося в кімнаті, й Маргарита, завиваючи:

— Знай відьму, знай, — уп'ялася в обличчя Альоїзія Могарича нігтями.

Сталося замішання.

— Що ти робиш? — стражденно прокричав майстер. — Марго, не ганьби себе!

— Протестую, це не ганьба, — ревів кіт.

Маргариту відтяг Коров'єв.

— Я ванну прилаштував... — цокаючи зубами, кричав скривавлений Могарич і в жахові поверз якусь нісенітницю, — сама побілка... купорос...

— Ну, от і добре, що ванну прилаштував, — похвально сказав Азазелло, — йому треба брати ванни. — І крикнув: — Геть!

Тоді Могарича перекинуло шкереберть і винесло із спальні Волянда крізь розчинене вікно.

Майстер вибалушив очі, шепчучи:

— Однак це буде, мабуть, ліпше від того, про що розповідав Іван! — Вкрай приголомшений, він озирався й нарешті сказав котові: — А пробачте... це ти... це ви... — він збився, не знаючи, як звертатися до kota, на «ти» чи на «ви», — ви — той самий кіт, що сідав до трамваю?

— Я, — потвердив підлещений кіт і додав: — Приємно чути, що ви так чемно поводитесь із котом. Котам зазвичай чомусь кажуть «ти», хоча жоден кіт ніколи ні з ким не пив брудершафту.

*У всіх виданнях (крім 1969) ця фраза звучить в недолугому цензурному варіанті: «Це ви, прочитавши статтю Латунського про роман цього чоловіка, написали на нього скаргу з повідомленням про те, що він зберігає в себе нелегальну літературу?»

— Мстї здається чогось, що ви не дуже-то кіт... — нерішуче відповів майстер. — Мене все одно в лікарні кинуться шукати, — боязко додав він Воляндові.

— Ну чого б це вони мали кинутися! — заспокоїв Коров'єв, і якісь папери та книги опинилися в його руках. — Історія хвороби вашої?

— Так.

Коров'єв жбурнув історію хвороби до коминка.

— Нема документа, нема й людини³¹⁷, — вдоволено казав Коров'єв, — а це — домова книга вашого забудовника?

— Т-так...

— Хто прописаний в ній? Альоїзій Могарич? — Коров'єв дмухнув у сторінку домової книги. — Раз, і немає його, і, прошу завважити — не було. А як забудовник здивується, скажіть, що йому Альоїзій снівся. Могарич? Який такий Могарич? Ніякого Могарича не було. — Тут прошнурована книга випарувалася з рук Коров'єва. — Й от вона вже в столі забудовника.

— Ви правильно сказали, — мовив майстер, вражений чистотою роботи Коров'єва, — що як немає документа, немає й людини. От саме мене й немає, я не маю документа.

— Я вибачаюся, — вигукнув Коров'єв, — це саме й є галюцинація, ось він, ваш документ. Потім він завів очі й улесливо прошепотів Маргариті: — А ось і ваше майно, Маргарито Миколаївно, — він подав Маргариті зошит із обгорілими краями, засохлу троянду, фотографію і, особливо обачно, ощадну книжку, — десять тисяч, як оце ви і внесли, Маргарито Миколаївно. Нам чужого не треба.

— Мені скорше лапи поодсихають, ніж я торкнуся чужого, — набучившись, вигукнув кіт, гопцюючи на валізі, щоб убгати до неї усі примірники злощасного роману.

— І ваш документик також, — вів далі Коров'єв, подаючи Маргариті документ, а потім, звернувшись до Волянда, шанобливо доповів: — Усе, мессіре!

— Ні, не все, — відповів Волянд, відриваючись від глобуса. — Куди накажете, моя любя донно, подіти ваш почет? Мені він особисто не потрібний.

Тут до розчинених дверей вбігла Наталя, як була гола, сплеснула руками й закричала Маргариті:

— Будьте щасливі, Маргарито Миколаївно! — Вона закивала головою майстрові й знову звернулася до Маргарити: — Я ж усе знала, де ви ходите.

— Слугині все знають, — зазначив кіт, промовисто піднісши лапу, — то заблуд гадати, що вони сліпі.

— Чого ти хочеш, Наталю? — запитала Маргарита. — Вертайсь до вілли.

— Душечко, Маргарито Миколаївно, — благально промовила Наталя й стала на коліна, — впросить їх, — вона скоса зиркнула на Волянда, — щоб мене відьмою залишили. Не хочу більше до вілли! Ні за інженера, ні за техніка не піду! Мене пан Жак учора на балю посватав. — Наталя розтулила кулак і показала якісь золоті монети.

Маргарита звернула питальний погляд до Волянда. Той кивнув головою. Тоді Наталя кинулась на шию Маргариті, дзвінко її поцілувала і, переможно гукнувши, вилетіла у вікно.

На місці Наталі опинився Микола Іванович. Він набув своєї колишньої людської подоби, але був дуже сумним і навіть, більше, роздратованим.

— От кого найбільш радо відпущу, — сказав Волянд, гидливо позираючи на Миколу Івановича, — безмір як радо, настільки він тут зайвий.

— Дуже прошу видати мені посвідчення, — промовив, дико озираючись, Микола Іванович, але дуже настирливо, — про те, де я перебув минулу ніч.

— А це на яку річ?

— На річ подання міліції та дружині, — твердо сказав Микола Іванович.

— Посвідчень ми звичайно не даємо, — відповів кіт, посупившись, — та для вас, хай буде, зробимо виняток.

І не встиг Микола Іванович схаменутися, як гола Гелла вже сиділа за машинкою, а кіт диктував їй:

— Цим посвідчую, що подавач цього Микола Іванович перебув згадану ніч на балю в сатани, будши залученим як перевізний засіб... постав, Гелло, дужку! У дужках пиши «кнур». Підпис — Бегемот.

— А число? — пискнув Микола Іванович.

— Чисел не ставимо, з числом бомага стане недейсною, — озвався кіт, підмахнув папірця, звідкілясь витяг печатку, за всіма правилами подихав на неї, відтиснув на папері слово «сплочено» й вручив папірця Миколі Івановичу. Відтак Микола Іванович безслідно зник, а на його місці з'явилася нова несподівана людина.

— А це що за один такий? — бридливо спитав Волянд, рукою затуляючись від світла свічок.

Варенуха повісив голову, зітхнув і тихо сказав.

— Відпустіть назад. Не можу бути упирем. Бо ж я тоді Римського мало не на смерть з Геллою вколошдав! А я не кровожерний. Відпустіть.

— Це що ще за маячня? — спитав, наморщивши чоло, Волянд. — Який такий Римський? Що це ще за нісенітниця?

— Прошу не турбуватися, мессіре, — озвався Азазелло й звернувся до Варенухи: — Грубиянити не треба телефоном. Брехати не треба телефоном. Второпав? Не будете більше цього робити?

З радости усе скаламутилося в голові Варенусі, обличчя йому засяяло, й він, не розуміючи, що каже, забурмотів:

— Істинно... тобто я хочу сказати, ваша ве... зараз по обіді... — Варенуха притискав руки до грудей, благально дививсь на Азазелла.

— Гаразд, додому, — відповів той, і Варенуха розтанув.

— Тепер усі залиште мене самого з ними, — наказав Волянд, вказуючи на майстра та на Маргариту.

Наказ Волянда було виконано вмить. По хвилі мовчання Волянд звернувся до майстра:

— То, отже, до арбатського підвалу? А хто ж писатиме? А мрії, натхнення?

— Я більше не маю жодних мрій і натхнення теж не маю, — відповів майстер, — ніщо мене довкола не обходить, окрім неї, — він знову поклав руки на голову Маргарити, — мене зламали, я нуджуся, і я хочу до підвалу.

— А ваш роман, Пилат?

— Він мені ненависний, цей роман, — відповів майстер, — я надто багато зазнав через нього.

— Благаю тебе, — жалібно попросила Маргарита, — не кажи так. Завіщо ти мене мучиш? Ти ж бо знаєш, що я усе життя вклала в цю твою працю. — Маргарита додала ще, звернувшись до Волянда: — Не слухайте його, мессіре, він занадто замучений.

— Але ж треба що-небудь описувати? — казав Волянд. — Якщо ви вичерпали цього прокуратора, ну то почніть зображати хоча б того Альоїзія.

Майстер усміхнувся.

— Цього Лапшонникова не надрукує, та, крім того, це й нецікаво.

— А з чого ж ви житимете? Бо ж доведеться злидарювати.

— Охоче, охоче, — відповів майстер, пригорнув до себе Маргариту, обійняв її за плечі й додав: — Вона схаменеться, піде від мене...

— Не думаю, — крізь зуби сказав Волянд і вів далі: — Отже, людина, що написала історію Понтія Пилата, йде до підвалу з наміром вмотитися там біля лампи й злидарювати?

Маргарита відділилася від майстра й мовила дуже гаряче:

— Я зробила усе, що змогла, і я нашепотіла йому найбільш спокусливе. А він відмовився від цього.

— Те, що ви йому нашепотіли, я знаю, — заперечив Волянд, — та це не найбільш спокусливе. А вам скажу, — всміхнувшись, звернувся він до майстра, — що ваш роман ще принесе вам сюрпризи.

— Це дуже сумно, — відповів майстер.

— Ні, ні, це не сумно, — сказав Волянд, — нічого страшного вже не буде. Ну от, Маргарито Миколаївно, усе зроблено. Чи маєте ви до мене яку претенсію?

— Що ви, о, що ви, мессіре!

— То візьміть же це від мене на згадку, — сказав Волянд і дістав з-під подушки невелику золоту підківку¹⁸, всипану діамантами.

— Ні, ні, ні, з якої речі!

— Ви хочете зі мною посперечатися? — осміхнувшись, спитав Волянд.

Маргарита, оскільки в плащі в неї не було кишені, уклала підківку до серветки й затягла її вузлом. Тут щось її здивувало. Вона позирнула у вікно, в якому сяяв місяць, і сказала:

— А от чого не збагну... Що ж оце все опівночі та опівночі, воно давно вже мав би бути ранок?

— Святкову ніч приємно трохи й забарити, — відповів Волянд. — Ну, зичу вам щастя.

Маргарита молитовно простягнула обидві руки до Волянда, та не посміла наблизитися до нього й тільки вигукнула:

— Прощайте! Прощайте!

— До побачення, — сказав Волянд.

І Маргарита в чорному плащі, майстер у шпитальному халаті вийшли в коридор ювеліршиної квартири, в якому палилася свічка й де їх дожидався почет Волянда. Коли пішли з коридору, Гелла несла валізку, в якій був роман і невелике майно Маргарити Миколаївни, а кіт помагав Геллі. Біля дверей квартири Коров'єв розкланявся й зник, а інші пішли проводити сходами. Вони були порожні. Коли минали підійстя третього поверху, щось м'яко стукнуло, та на це ніхто не звернув уваги. Біля самих вихідних дверей шостого парадного Азазелло дмухнув угору, і щойно вийшли у двір, до якого не заходив місяць, побачили чоловіка, що спав на ганку, спав, певно, мертвацьким сном, чоловіка в чоботях та кепці, а також біля під'їзду велику чорну машину з погашеними фарами. У передній шибці неясно бовванів силует грака.

Вже збиралися сідати, як Маргарита у відчаї неголосно скрикнула:

— Боже, я загубила підківку!

— Сідайте в машину, — сказав Азазелло, — і почекайте на мене. Я зараз повернуся, тільки з'ясую, в чому тут річ. — І він пішов до під'їзду.

Йшлося ж ось про що: дещо перед виходом Маргарити й майстра з їхніми супровідниками з квартири № 48, розташованої під ювеліршиною, вийшла на сходи сухенька жіночка з бідомом та торбою в руках. Це була та сама Анничка, що в середу розлила, на горе Берліоза, соняшникову олію біля коловорота³⁹.

Ніхто не знав, та, певно, ніколи й не дізнається, чим жила в Москві ця жіночка та на які засоби вона існувала. Відомо про неї було лиш те, що бачити її можна було щодня то з бідомом, то з торбою, а то й з бідомом та торбою разом — або в нафтокрамниці, або на ринку, або під ворітьми дому, або на сходах, а найчастіше в кухні квартири № 48, де й мешкала ця Анничка. Крім того, і понад усе, було відомо, що хоч би де була чи з'являлася вона — відразу ж у цьому місці знімався скандал, і крім того, що прізвисько її було «Чума».

Чума-Анничка вставала чогось надзвичайно рано, а сьогодні щось підняло її ще й на світ не благословилося, на початку першої. Крутнувся ключ у дверях, ніс Аннички висунувся в них, а тоді висунулася вона й уся цілком,

затріснула за собою двері і вже наладналася рушити десь, коли на верхньому підійсті грюкнули двері, хтось покотився додолу сходами і, налетівши на Анничку, відштовхнув її убік так, що вона вдарилася потилицею об стіну.

— Куди це чорт тебе несе в самих підштанках? — провищала Анничка, вхопившись за потилицю. Чоловік у самій близькі, з валізою в руках та в кепці, із заплющеними очима відповів Анничці диким заспаним голосом:

— Колонка! Купорос! Сама побілка чого коштувала. — І, заплакавши, гаркнув: — Геть!

Тут він кинувся, але не далі сходами униз, а назад, угору, туди, де була вибита ногою економіста шибка у вікні, і крізь це вікно горініж вилетів у двір. Анничка навіть за потилицю забула, охнула й сама кинулась до вікна. Вона лягла животом на підійстя й висунула голову у двір, сподіваючись побачити на асфальті, освітленому надвірним ліхтарем, на смерть розбиту людину з валізою. Та геть нічого на асфальті у дворі не було.

Залишалося гадати, що сонна й дивна особа вилетіла з дому, як птах, не полишивши по собі ані сліду. Анничка перехрестилася й подумала: «Так, оце справді квартирка номер п'ятдесят! Недарма люди кажуть! Оце тобі квартирка!»

Не встигла вона цього додумати, як двері угорі знову грюкнули, і другий хтось побіг зверху. Анничка притулилася до стіни й бачила, як якийсь досить поважний громадянин з борідкою, але з децю поросячим, як здалося Анничці, обличчям, шурхнув повз неї і, так само як перший, покинув будинок крізь вікно, знову ж таки й гадки не маючи, щоб ото розбиватися на асфальті. Анничка забула вже про мету своєї виправи й залишилася на сходах, хрестячись, охаючи й сама з собою розмовляючи.

Третій, без борідки, з круглим голеним обличчям, у толстовці, вибіг згори коротку часину перегодом і достоту так само випурхнув у вікно.

На честь Аннички слід сказати, що вона була цікавою й надумала іще почекати, чи не буде яких нових чудес. Двері нагорі знову розчинили, і тепер зверху стала сходити ціла компанія, але не бігцем, а звичайно, як усі люди ходять. Анничка відбігла від вікна, спустилася додолу до своїх дверей, швиденько відімкнула їх, сховалася за ними, і в

залишеній нею шпаринці замерехтіло її ошаліле з цікавості око.

Якийсь чи то хворий, чи то не хворий, та дивний, блідий, зарослий бородою, в чорній шапочці та в якомусь халаті, сходяв додолу непевною ходою. Його обачливо вела під руку якась дамочка в чорній рясі, як здалося Анничці в п'ятьмах. Дамочка чи то боса, чи то в якихось прозорих, видно, закордонних, на клоччя подертих черевиках. Тьху ти! Що в черевиках! Та дамочка ж була гола! Ну так, ряса була накинута впрост на голе тіло! «Оце квартирка!» В душі Аннички усе співало в передсмаку того, що вона розповідатиме завтра сусідам.

За дивно вдягнуною дамочкою йшла геть-зовсім гола дамочка з валізкою в руці, а біля валізки тинявся чорний здоровезний кіт. Анничка мало уголос чогось не пискнула, протираючи очі.

Завершував ходу маленький на зріст кульгавий іноземець з кривим оком, без піджака, у білому фрачному жилеті та при краватці. Уся ця компанія побіч Аннички попрямувала додолу. Тут щось стукнуло на підійсті.

Почувши, що кроки втихають, Анничка, немов змія, вислизнула з-поза дверей, бідона поставила до стіни, впала черевом на підійстя й стала нишпорити. В руках їй опинилася серветочка з чимось важкеньким. Очі Анничці полізли на лоба, коли вона розмотала вузличок. Анничка до самих очей підносила коштовність, і очі їй паленіли геть-чисто вовчим вогнем. У голові їй зчинилася хурделиця:

«Знати нічого не знаю! Відати нічого не відаю!.. До небожа? Чи, мо, розпиляти її на шматки... Камінці ж бо можна виколупати... І по одному камінцеві: один на Петрівку, другий на Смоленський...³²⁰ І — знати нічого не знаю, і відати нічого не відаю!»

Анничка сховала знахідку за пазуху, вхопила бідона, й уже наладналася була шмигнути назад до квартири, відклавши свою подорож до міста, як перед нею виріс, диявол його знає звідки він узявся, той самий з білими грудями без піджака й тихо шепнув:

— Давай підківку й серветочку.

— Яку таку серветочку-підківку? — запитала Анничка, прикидаючись дуже майстерно. — Жодної серветочки я не знаю. Ви що, громадянине, п'яний, чи що?

Білогрудий штивними, як поручні автобуса, і такими ж холодними пальцями, нічого більше не кажучи, стиснув Анничину горлянку так, що зовсім перепнув усякий доступ повітря до її грудей. Бідон випав з рук Аннички на підлогу. Потримавши якийсь час Анничку без повітря, безпіджачний іноземець зняв пальці з її шиї. Глитнувши повітря, Анничка всміхнулася.

— Ах, підківочку, — промовила вона. — Цієї ж миті! То це ваша підківочка? А я дивлюся, лежить у серветочці... Я навмисне прибрала, щоб хто бува не підібрав, бо тоді шукай вітру в полі!

Одержавши підківочку та серветочку, іноземець став розшаркуватися перед Анничкою, міцно стискати їй руку й гаряче дякувати в таких виразах із страшенним закордонним акцентом:

— Я вам безмірно вдячний, мадам. Мені ця підківочка дорога, як пам'ять. І дозвольте вам за те, що ви її зберегли, вручити двісті рублів. — І він відразу витяг із жилетної кишені гроші й вручив їх Анничці.

Та, нестямно всміхаючись, тільки погукувала:

— Ах, уклінно вам дякую! Мерсі! Мерсі!

Щедрий іноземець одним махом проскочив цілим маршем сходів додолу, та перш ніж вшитися остаточно, крикнув знизу, але без акценту:

— Ти, стара відьмо, як коли ще підбереш чужу річ, до міліції її здавай, а за пазуху не ховай!

Чуючи в голові дзвін та галас від усіх цих подій на сходах, Анничка ще довго за інерцією кричала далі:

— Мерсі! Мерсі! Мерсі! — а по іноземцеві давно вже й слід загув.

Загув слід і по машині у дворі. Повернувши Маргариті подарунок Волянда, Азазелло розпрощався з нею, спитав, чи зручно їй сидіти, а Гелла смачно розцілувалася з Маргаритою, кіт приклався до її руки, проводарі помахали руками майстрові, який безвладно й нерухомо завалився в куток сидіння, махнули гракові й тієї ж миті розтанули в повітрі, не вважаючи за потрібне фатигуватися підйомом сходами. Грак засвітив фари й викотив у ворота побіч змороної мертвим сном людини в підворітті. І вогні великої чорної машини згубилися серед інших вогнів на безсонній та галасливій Садовій.

За годину в підвалі невеликого будиночка в одному з арбатських провулків, у першій кімнаті, де було усе так само, як було проти страшної осінньої ночі торік, за столом, вкритим оксамитовим обрусом, під лампою з абажуром, біля якої стояла вазочка з конваліями, сиділа Маргарита й тихо плакала від звіданого потрясіння й щастя. Зошит, понівечений вогнем, лежав перед нею, а поруч височів стос неторканих зошитів. Будиночок мовчав. У сусідній маленькій кімнаті, на дивані, вкритий шпитальним халатом, лежав у глибокому сні майстер. Його рівний подих був беззвучним.

Наплакавшись, Маргарита взялася за неторкані зошити й знайшла те місце, що його вона перечитувала перед побаченням з Азazelлом під Кремлівським муром. Маргариті не хотілося спати. Вона пестила рукопис, голубила, як пестять улюблену кішку, і повертала його в руках, оглядаючи з усіх боків, то зупиняючись на титульному аркуші, то відслоняючи кінець. На неї накотилася несподівано жажітна думка, що це все чаклунство, що зараз зошити щезнуть з очей, що вона опиниться у своїй спальні у віллі й що, прокинувшись, їй доведеться йти топитися. Та це була остання страшна думка, відлуння тривалих спізнаваних нею страждань. Ніщо не щезало, всесильний Волянд був насправді всесильним, і досхочу, хоч би й до самого світанку, могла Маргарита шерхотіти аркушами зошитів, розглядаючи їх і цілувати, й перечитувати слова:

— Темрява, що прийшла з Середземного моря, накрила ненависне прокураторові місто... Так, темрява...

Розділ 25

ЯК ПРОКУРАТОР НАМАГАВСЯ ВРЯТУВАТИ ЮДУ З КИРІЯТУ

Темрява, що прийшла з Середземного моря, накрила ненависне прокураторові місто. Щезли висячі мости, що сполучають храм із страхітною Антонієвою вежею, спала з неба безодня й залила крилатих богів над гіподромом, Гасмонейський палац з бійницями, базари, караван-сараї, провулки, ставки... Згинув Єршалаїм — велике місто, як ніби не існував на світі. Усе пожерла темрява, що сполошила усе живе в Єршалаїмі та його околицях. Дивну хмару принесло з боку моря наприкінці дня, чотирнадцятого дня весняного місяця нісана.

Вона вже навалилася своїм черевом на Лисий Череп, де кати поспіхом кололи страченців, вона навалилася на храм в Єршалаїмі, сповзла курними патьоками з пагорка його й затопила Нижнє Місто. Вона вливалася у вікна й гнала з кривих вулиць людей до осель. Вона не квапилася віддавати свою вологу й віддавала лише світло. Тільки-но димне чорне вариво розпорював вогонь, з непроглядної пільми злітала угору велична брила храму з сяйливою лускатою покрівлею. Та він згасав умить, і храм поринав у темну безодню. Декілька разів він вискакував із неї і знов провалювався, й щоразу цей провал супроводився гуркотом катастрофи.

Інші тремтливі мигтіння викликали з безодні супротивний храмові на західному пагорку палац Ирода Великого, і страхітливі безокі золоті статуї злітали до чорного неба, простягаючи до нього руки. Та знову ховався небесний вогонь, і тяжкі удари грому заганяли золотих ідолів у темряву²¹.

Злива ринула несподівано, і тоді гроза обернулася на буревій. У тому самому місці, де близько полудня, біля мармурової лави в саду, розмовляли прокуратор і перво-

священик, з ударом, схожим на гарматний³²², як тростину переламало кипариса. Разом з водяним пилом і градом на балькон під колони несло зірвані троянди, листя магнолій, хмиз та пісок. Буревій шматував сад.

Цієї години під колонами була лише одна людина, й цією людиною був прокуратор.

Тепер він не сидів у кріслі, а лежав на ложі край низького невеликого столу, заставленого наїдками та вином у глеках. Друге ложе, порожнє, стояло з другого боку столу. Біля ніг прокуратора простелялася неприбрана червона, немов кривава, калюжа й валялося череп'я розбитого глека. Служник, що перед грозою накривав для прокуратора стіл, чомусь розгубився під його поглядом, збентежився тим, що чимось не догодив, і прокуратор, розсердившись на нього, розбив глека об мозаїчну долівку, проказавши:

— Чому у вічі не дивишся, як подаєш? Чи ти що вкрав?

Чорне обличчя африканця посіріло, в очах його з'явився смертельний жах, він затремтів і мало не розбив і другого глека, та гнів прокуратора чомусь відлетів так само хутко, як прилетів. Африканець кинувся був підбирати уламки й затирати калюжу, та прокуратор махнув йому рукою, і раб побіг. А калюжа зосталася.

Тепер африканець під час буревію ховався біля ніші, де містилася статуя білої нагої жінки зі схиленою головою, боячись показатися невчасно на очі й водночас побоюючись і пропустити момент, коли його може покликати прокуратор.

Лежачи на ложі в грозовому присмерку, прокуратор сам наливав собі вина в чашу, пив довгими ковтками, часами торкався хліба, кришив його, ковтав маленькими грудочками, час від часу висисав устриць, жував лимон³²³ і пив знову.

Якби не ревіння води, якби не гуркіт грому, які, здавалося, грозили розплющити дах палацу, якби не стукіт граду, що молотив по сходах балькону, можна було б розчути, що прокуратор щось бурмоче, розмовляючи сам із собою. І якби нестійке палахкотіння небесного вогню обернулось би на тривке світло, спостерігач міг би бачити, що обличчя прокуратора із зятрілими від останніх несплячок та вина очима виказує нетерпіння, що прокуратор не лише дивиться на дві білі троянди, втоплі в червоній калюжі³²⁴, але постійно обертає обличчя до саду, назустріч

водяному пилові та піску, що він на когось чекає, нетерпляче чекає.

Минуло дещо часу, й завіса води перед очима прокуратора стала рідшати. Хоч яким був лютим ураган, він слабшав. Сучки більше не тріщали і не падали. Удари грому й блискавиці ставали рідшими. Над Єршалаїмом пливло вже не фіолетове з білою облямівкою покривало, а звичайна сіра ар'єргардна хмара. Грозу зносило до Мертвого моря.

Тепер вже можна було чути окремішно і шум дощу, й шум води, що звергалася жолобами та впрост східцями тих сходів, якими за дня прокуратор йшов для оголошення вироку на майдані. Аж урешті зазвучав і заглушений досі фонтан. Яснішало. У сірій завісі, що бігла на схід, з'явилися сині провікна.

Тут здаля, прориваючись крізь стукіт вже зовсім слабенького дощику донеслися до слуху прокуратора слабкі згуки сурм та цоркотіння кількох сотень копит. Дочувши це, прокуратор ворухнувся, і обличчя йому ожилося. Ала поверталася з Лисої Гори. Судячи зі звуку, вона проходила через той самий майдан, де було оголошено вирок.

Нарешті почув прокуратор і довгождані кроки й човгання на сходах, що ведуть до верхнього майданчика саду перед самим бальконом. Прокуратор витягнув шию, і очі його заблищали, виказуючи радість.

Поміж двох мармурових левів показалася спершу голова в каптурі, а тоді й геть мокрий чоловік у плащі, що обліпив його тіло. Це був той самий чоловік, що перед вироком шепотівся з прокуратором у затемненій кімнаті палацу та який під час страти сидів на дзиглику, бавлячись лозинкою.

Не зважаючи на калюжі, чоловік у каптурі перетнув майданчик саду, ступив на мозаїчну долівку балькону і, піднісши руку, сказав високим приязним голосом:

— Прокураторові здрастувати й радіти. — Прибулець говорив латиною.

— Боги! — вигукнув Пилат. — Таж на вас нема й рубця сухого! Оце так буревій! Га? Прощу вас негайно пройти до мене. Перевдягніться, зробіть мені ласку.

Прибулий відкинув каптура, відслонивши геть мокру, з прилиплим до лоба волоссям голову, і, показавши на своєму голеному обличчі чемну усмішку, став відмагатися від

перевдягання, запевняючи, що дощик не може йому нічим зашкодити.

— Не хочу й чути, — відповів Пилат і сплеснув долонями. Цим він викликав служників, що ховалися від нього, і звелів їм подбати про прибулого, а тоді негайно подавати гарячу страву. Для того, щоб висушити волосся, перевдягтися, перевзутися та й узагалі привести себе до ладу, прибулому до прокуратора знадобилося дуже небагато часу, і невдовзі він з'явився на бальконі в сухих сандаліях, у сухому багрянному військовому плащі та з пригладженим волоссям.

Цієї години сонце повернулося до Єршалаїму і, перш ніж піти й втопитися у Середземному морі, посилало прощальні промені ненависному прокураторові місту й золотило сходи балькона. Фонтан зовсім ожив і розспівався на всю міць, голуби вибралися на пісок, гулькали, перескакували через поламани сучки, клювали щось у мокрому піску. Червону калюжу було затерто, прибрано череп'я, на столі парувало м'ясо.

— Слухаю розказів прокуратора, — сказав прибулий, підходячи до столу.

— Але нічого не почуєте, доки не сядете й не вип'єте вина, — люб'язно відповів Пилат і вказав на друге ложе.

Прибулий приліг, служник налив йому до чаші густого червоного вина. Другий служник, обачливо схилиючись над плечем Пилата, налив чашу прокуратора. Відтак той жестом видалив обох служників.

Поки прибулий пив і їв, Пилат, насьорбуючи вино, поглядав примруженими очима на свого гостя. Чоловік, що прибув до Пилата, був середніх літ, з дуже приємним округлим та охайним обличчям, з м'ясистим носом. Волосся його було якогось непевного кольору. Тепер, висихаючи, воно яснішало. Національність прибульця було б важко встановити. Основне, що визначало його обличчя, це був, хіба що, вираз добродушності, який порушували, втім, лише очі, або, вірніше, не очі, а манера прибулого дивитися на співрозмовника. Звичайно маленькі очі свої прибулець тримав під притуленими, дещо чудними, як ніби припухлими, повіками. Тоді в щілінках цих очей світилося незлобиве лукавство. Слід гадати, що гість прокуратора мав нахил до гумору. Та час від часу, зовсім виганяючи поблиски

цього гумору з щілинок, теперішній гість прокуратора широко розтуляв повіки й позирав на свого співрозмовника раптово й впритул, ніби з метою хутко розгледіти якусь непомітну цяточку на носі в співрозмовника. Це тривало одну мить, далі повіки знову опускалися, звужувались щілинками, й у них починала світитися добродушність та лукавий глузд.

Прибулий не відмовився від другої чаші вина, з видимою насолодою проковтнув кілька устриць, скуштував варених овочів, з'їв кусень м'яса.

Наситившись, він похвалив вино:

— Прегарна лоза, прокураторе, та це — не «Фалерно»?

— «Цекуба», тридцятирічне³²⁵, — люб'язно озвався прокуратор.

Гість приклав руку до серця, відмовився ще щось з'їсти, ознаймив, що ситий. Тоді Пилат налив свою чашу, гість вчинив те саме. Обидва за обідом сипнули потроху вина зі своїх чаш до тарелі з м'ясом, і прокуратор проголосив гучно, підносячи чашу:

— За нас, за тебе, кесарю, батьку римлян, найдорожчого та найкращого з людей!³²⁶

По цих словах допили вино, й африканці прибрали зі столу наїдки, залишивши на ньому фрукти та глеки. Знову ж таки жестом прокуратор видалив служників і залишився зі своїм гостем на самоті під колонадою.

— Отже, — промовив негучно Пилат, — що можете ви сказати мені про настрої в цьому місті?

Він мимоволі звернув свій погляд туди, де за терасами саду, внизу, догоряли й колони, і пласкі покрівлі, позолочувані останніми променями.

— Я гадаю, прокураторе, — відповів гість, — що настрої в Єршалаїмі тепер задовільні.

— Отже, можна поручитися, що заворушення більше не загрожують?

— Поручитися можна, — лагідно позираючи на прокуратора, відповів гість, — лише за одне на світі — за міць великого кесаря.

— Хай пошлють йому боги довге життя, — зразу ж підхопив Пилат, — та всесвітнього миру. — Він помовчав і вів далі: — То ви гадаєте, що війська тепер можна вивести?

— Гадаю, когорта Блискавичного може піти, — відповів гість і додав: — Добре було б, якби на прощання вона продефілювала містом.

— Дуже гарна думка, — схвалив прокуратор, — після-завтра я її відпущу й сам поїду, і — клянуся вам учтою дванадцяти богів, ларами клянуся³²⁷, — я віддав би чимало, щоб зробити це сьогодні.

— Прокуратор не любить Єршалаїм? — добродушно спитав гість.

— Згляньтеся, — усміхаючись, вигукнув прокуратор, — немає більш безнадійного місця на землі. Я не кажу вже за природу! Я буваю недужим щоразу, як мені доводиться сюди приїжджати. Та це було б іще пів лиха. Але ці свята — маги, чарівники, чаклуни, ці зграї прочан... Фанатики, фанатики! Чого був варт хоч би той месія, якого вони раптом стали очікувати цього року!³²⁸ Щохвилини тільки й ждеш, що доведеться стати свідком прикрого кровопролиття. Увесь час тасувати війська, читати доноси й наклепи, з яких, до того ж, половина написана на тебе самого! Погодьтеся, що це нудно. О, коли б не імператорська служба!..

— Так, свята тут тяжкі, — погодився гість.

— Усією душею жадаю, щоб вони мерщій скінчилися, — енергійно додав Пилат. — Я дістану спроможність нарешті повернутися до Кесарії. Чи вірите, ця примарна споруда Ирода, — прокуратор махнув рукою уздовж колони, так що стало знати, що він каже про палац, — достоту зводить мене з розуму. Я не можу ночувати в ньому. Світ не знав більш химерної архітектури³²⁹. Та повернімося до справ. Перш за все, цей клятий Вар-равван вас не турбує?

Тут гість і послав свій особливий погляд у щоку прокураторові. Та той змуждженними очима дивився в далечінь, гидливо наморщившись та споглядаючи частину міста, що лежала біля його ніг, яка згасала в надвечір'ї. Згас і погляд гостя, й повіки його опустилися.

— Слід гадати, що Вар став тепер безпечним, як ягня, — мовив гість, і зморщинки з'явилися на круглому обличчі. — Йому ніяк бунтувати тепер.

— Занадто славетний? — спитав Пилат, усміхнувшись.

— Прокуратор, як завжди, досконало розуміє питання!

— Але, у всякому разі, — заклопотано зазначив прокуратор, і тонкий, довгий палець із чорним каменем персня піднісся угору, — треба буде...

— О, прокуратор може бути певним того, що доки я в Юдеї, Вар не зробить ані кроку без того, щоб за ним не йшли назирці.

— Тепер я спокійний, як, зрештою, і завжди спокійний, коли ви тут.

— Прокуратор занадто добрий!

— А тепер прошу повідомити мене про страту, — сказав прокуратор.

— Що саме цікавить прокуратора?

— Чи не було з боку натовпу спроб вияву бунтарства? Оце, певна річ, найголовніше.

— Ані жодних, — відповів гість.

— Дуже добре. Ви самі встановили, що смерть настала?

— Прокуратор може бути певним цього.

— А скажіть... напій їм давали перед повішенням на стовпи?

— Так. Але він, — тут гість склепив очі, — відмовився його випити³³⁰.

— Хто саме?

— Пробачте, ігемоне! — вигукнув гість. — Я не назвав? Га-Ноцри.

— Причинний! — сказав Пилат, чомусь гримасуючи. Під лівим оком йому засіпалася жилка. — Вмирати через опіки сонця. Навіщо ж відмовлятися від того, що пропонується законом? У яких виразах він відмовився?

— Він сказав, — знову заплющуючи очі, відповів гість, — що дякує й не винує за те, що йому відібрали життя.

— Кого? — глухо запитав Пилат.

— Цього він, ігемоне, не сказав.

— Чи не намагався він проповідувати що-небудь в присутності вояків?

— Ні, ігемоне, він не був багатомовним цього разу. Єдине, що він сказав, це те, що з-поміж людських вад однією з найголовніших він вважає боягузтво.

— До чого це було сказано?

— Цього незмога було зрозуміти. Він взагалі поведився дивно, як, втім, і завжди.

— У чому дивина?

— Він увесь час прагнув зазирнути у вічі то одному, то іншому з оточення, і увесь час усміхався якоюсь розгубленою усмішкою.

— Більш нічого? — спитав охриплий голос.

— Більш нічого.

Прокуратор стукнув чашею, наливаючи собі вина. Вихиливши її до самого дна, він промовив:

— Справа полягає от у чому: хоча ми й не можемо виявити — тепер, принаймні, — будь-яких його прихильників чи послідовників, проте поручитися, що їх зовсім немає, не можна.

Гість уважно слухав, схиливши голову.

— Отож, на уникнення будь-яких сюрпризів, — вів далі прокуратор, — я прошу вас негайно й без усякого шуму прибрати з лиця землі тіла усіх трьох страчених і поховати їх тайкома та в тиші, так щоб про них не було більше ні слуху ні духу³³¹.

— Слухаю, ігемоне, — сказав гість і підвівся, кажучи: — Зважаючи на складність та відповідальність справи дозвольте мені їхати негайно.

— Ні, присядьте іще, — сказав Пилат, жестом зупиняючи свого гостя, — є ще два питання. Перше — ваші величезні заслуги на непосильній роботі на посаді завідувача таємної служби при прокураторі Юдеї дають мені приємну можливість доповісти про це в Римі.

Тут обличчя гостя порожевіло, він підвівся й вклонився прокураторові, кажучи:

— Я лише виконую свій обов'язок на імператорській службі!

— Але я хотів би прохати вас, — правив ігемон, — якщо вам запропонують переведення звідси з підвищенням, відмовитися від нього й залишитися тут. Мені нізащо не хотілося б розстатися з вами. Нехай вас винагородять якимось іншим способом.

— Я щасливий служити під вашим проводом, ігемоне.

— Мені це дуже приємно. Отож, друге питання. Дотичить воно цього, як пак його... Юди з Киріяту.

Тут гість і послав прокураторові свій погляд і зразу, як водиться, згасив його.

— Подейкують, що він, — стишуючи голос, вів далі прокуратор, — гроші нібито отримав за те, що так гостинно повітав в себе цього божевільного філософа.

— Отримає, — тихенько поправив Пилата начальник таємної служби.

— А чи велика сума?

— Цього ніхто не може знати, ігемоне.

— Навіть ви? — своїм подивом виказуючи комплімент, сказав ігемон.

— На жаль, навіть я, — спокійно відповів гість. — Але те, що він отримає гроші сьогодні увечері, це я знаю. Його сьогодні викликають до палацу Каїфи.

— Ах, жаднюга старий з Киріяту, — всміхаючись, зазначив прокуратор. — Адже він старий?

— Прокуратор ніколи не помиляється, та цього разу помилився, — обхідливо відповів гість, — людина з Киріяту — молода людина.

— Он воно як! Характеристику його ви можете мені дати? Фанатик?

— О ні, прокураторе.

— Так, а ще що?

— Дуже вродливий.

— А ще? Має, може яку пристрасть?

— Трудно знати так вже достеменно про всіх у цьому величезному місті, прокураторе...

— О ні, ні, Афранію!¹³² Не применшуйте своїх заслуг!

— Він має одну пристрасть, прокураторе. — Гість зробив крихітну павзу. — Пристрасть до грошей.

— А він з чого живе?

Афраній підвів очі догори, подумав і відповів:

— Він служить у міняльній лавці в одного із своїх родичів.

— Ах так, так, так, так. — Тут прокуратор замовк, озирнувся, чи нема кого на балконі, і тоді сказав тихо: — Так от у чому річ — я одержав сьогодні відомості про те, що його заріжуть цієї ночі.

Тут гість не тільки стрелив своїм поглядом на прокуратора, але навіть трохи затримав його, а після відповів:

— Ви, прокураторе, занадто похвальної думки про мене. Як на мене, я не вдостоївся вашої доповіді. Я таких відомостей не маю.

— Ви гідні найвищої нагороди, — відповів прокуратор, — але відомості такі є.

— Насмілюся запитати, від кого ж ці відомості?

— Дозвольте мені поки що про це не казати, тим більше, що вони випадкові, темні й недостовірні. Та я мушу завбачувати все. Така вже моя посада, а понад усе я маю вірити своєму передчуттю, воно ж бо ніколи не заводило

мене в оману. Відомості ж полягають у тому, що хтось із таємних друзів Га-Ноцри, обурений підступною зрадою цього мініяйла, змовляється із своїми спільниками вбити його сьогодні вночі, а гроші, одержані за зраду, підкинути первосвященикові з запискою: «Повертаю клятві гроші!»

Більше своїх несподіваних поглядів начальник таємної служби на ігемона не кидав і далі слухав його, примружившись, а Пилат казав далі:

— Уявіть, чи приємно буде первосвященикові святкової ночі одержати такий подарунок?

— Не тільки не приємно, — осміхнувшись, відповів гість, — але й, гадаю, прокураторе, що це може викликати дуже великий скандал.

— І я саме тієї ж думки. От чому й прошу вас заходитися біля цієї справи, тобто вжити усіх заходів на охорону Юди з Киріяту.

— Наказ ігемона буде виконано, — промовив Афра-ній, — та маю втішити ігемона: задум злочинців надзвичайно тяжко виконати. Воно ж подумати лишень, — гість, говорячи, обернувся й вів далі: — вистежити людину, зарізати, та ще й дізнатися, скільки одержав, та вхитруватися повернути гроші Каїфі, і це все протягом однієї ночі? Сьогодні?

— А все-таки його заріжуть сьогодні, — уперто повторив Пилат, — маю передчуття, кажу ж вам! Не було випадку, щоб воно мене зрадило, — тут дригота пробігла лицем прокуратора, і він коротко потер руки.

— Слухаю, — сумирно озвався гість, підвівся, випростався й раптом спитав суворо: — То заріжуть, ігемене?

— Так, — відповів Пилат, — уся надія тільки на вашу преславну справність.

Гість поправив тяжкого череса під плащем і сказав:

— Мое шанування, зичу здрастувати й радіти.

— А, до речі, — негучно скричав Пилат, — зовсім забув! Я ж бо вам винний!..

Гість здивувався.

— Бігме, прокураторе, ви мені нічого не винні.

— Ну як це ні! При в'їзді мойому до Єршалаїму, пам'ятаєте, натовп жебраків... я ще хотів кинути їм гроші, а мені забракло, і я взяв у вас.

— О прокураторе, це якийсь там дріб'язок!

— І про дріб'язок належить пам'ятати.

Тут Пилат обернувся, підніс плаща, що лежав на кріслі позад нього, вийняв з нього шкуратяного гамана й простягнув його гостеві. Той вклонився, приймаючи його, і сховав під плаща.

— Я чекаю, — промовив Пилат, — доповіді про поховання, а також у цій справі Юди з Киріяту цієї ж ночі, чуєте, Афранію, цієї ж. Конвоеві буде дано наказ будити мене, скоро ви з'явитесь. Чекаю на вас!

— Моє шанування, — сказав начальник таємної служби і, повернувшись, пішов з балькону. Чути було як він хрускотів, проходячи мокрим піском майданчика, потім почувся стукіт його чобіт об мармур між левами. Потім зрізало його ноги, тулуб, і, нарешті, зник і каптур. Тут тільки прокуратор побачив, що сонця вже немає й прийшли сутінки.

Розділ 26

ПОХОВАННЯ

Могло статися, ці сутінки й були причиною того, що зовнішність прокуратора різко перемінилася. Він ніби на очах постарішав, згорбився, і, крім того, став бентежним. Одного разу він озирнувся й чогось здригнувся, кинувши погляд на порожнє крісло, на спинці якого лежав плащ. Надходила святкова ніч, вечірні тіні грали свою гру, і, мабуть, стомленому прокураторові привиділося, нібито хтось сидить у порожньому кріслі. Допустившись малодушності — поворушивши плащ, прокуратор полишив його й став снувати бальконом, то потираючи руки, то підбігаючи до столу й хапаючись за чашу, то зупиняючись і починаючи безтямно дивитися в мозаїку підлоги, неначе сисячись прочитати в ній якісь письмена.

За сьогоднішній день вже вдруге на нього спала туга. Потираючи скроню, в якій від пекельного вранішнього болю залишився лише тупий, трохи скніючий спогад, прокуратор усе силкувався збагнути, в чому причина його душевних гризот. І швидко він зрозумів це, але посилкувався обманути себе. Йому ясно було, що сьогодні удень він щось безповоротно впустив, і тепер він упущене хоче виправити якимись дрібними й нікчемними, а головне, запізними діями. Омана ж самого себе полягала в тому, що прокуратор силкувався навіяти собі, що дії ці, теперішні, вечірні, є не менш важливими, ніж вранішній вирок. Та це дуже погано вдавалося прокураторові.

На одному з поворотів він рвучко зупинився й свиснув. У відповідь на цей посвист у сутінках заgrimів низький гавкіт, і з саду вискочив на балькон велетенський гостровухий пес сірої шерсті³³, в нашійнику із золоченими бляшками.

— Банга, Банга, — слабо викрикнув прокуратор.

Пес зіп'явся на задні лапи, а передні поклав на плечі своєму хазяїнові, аж ледь не повалив на підлогу, й лизнув його в щоку. Прокуратор сів у крісло, Банга, висунувши язика й часто дихаючи, влігся біля ніг хазяїна, причому радість в очах пса означала, що скінчилася гроза, єдине в світі, чого боявся безстрашний пес, а також і те, що він знову отут, поруч з тією людиною, яку любив, поважав і вважав наймогутнішою на світі, володарем усіх людей, завдяки якому й самого себе пес вважав за істоту привілейовану, вищу та особливу. Проте, влігшись біля ніг і навіть не дивлячись на свого хазяїна, а дивлячись у вечірній сад, пес відразу збагнув, що хазяїна його спостигло лихо. Тому він змінив позу, підвівся, зайшов збоку й передні лапи й голову поклав на коліна прокураторові, завозивши поли плаща мокрим піском. Ймовірно, дії Банги мали означати, що він втішає свого хазяїна й нещастя готовий зустріти разом з ним. Це він намагався виказати й очима, скошуваними до хазяїна, і нашорошеними нагостреними вухами. Отак обидва вони, й пес і людина, що люблять одне одного, зустріли святкову ніч на балконі.

У цей час гість прокуратора перебував у великих клопотах. Залишивши верхній майданчик саду перед балконом, він сходами зійшов на наступну терасу саду, повернув праворуч і вийшов до казарм, розташованих на терені палацу. У цих казармах і були розквартировані ті дві кентурії, що прийшли разом із прокуратором на свята до Єршалаїму, а також таємна варта прокуратора, командував якою цей самий гість. Гість пробув у казармах небагато часу, не більше десяти хвилин, але як минули ці десять хвилин, з обійстя казарм виїхали три вози, навантажені шанцевим реманентом і бочкою з водою. Підводи супроводжували п'ятнадцять чоловік у сірих плащах, верхові. У супроводі їх вози виїхали з обійстя палацу крізь задні ворота, узяли на захід, вийшли з брами в міському мурі й пішли стежиною спершу на Витлеємську дорогу, а далі нею на північ, дійшли до роздоріжжя при Гевронській брамі й тоді рушили Яффською дорогою, якою удень проходила процесія із засудженими на страту. Цієї пори вже було поночі й на обрії показався місяць.

Невдовзі після того, як виїхали підводи з командою, що їх супроводила, подався з обійстя палацу верхи й гість

прокуратора, що перевдягся в темний поношений хітон. Гість попрямував не за місто, а до міста. За малу годину можна було бачити, як він під'їжджає до фортеці Антонія, розташованої на півночі й безпосередньо поблизу великого храму. У фортеці гість також пробув дуже недовго, а після слід його проявився в Нижньому Місті, в кривих його й плутаних вулицях. Сюди гість приїхав уже верхи на мулі.

Добре знаючи місто, гість легко розшукав ту вулицю, що йому була потрібна. Вона звалася Грецькою, тому що на ній містилося кілька грецьких крамниць, у тому числі одна, в якій торгували килимами. Саме біля цієї крамниці гість зупинив свого мула, зліз і прив'язав його до кільця при воротях. Крамниця була вже замкнена. Гість увійшов у хвіртку, притулену поруч із входом в крамницю, і потрапив до квадратного невеликого подвір'ячка, покоем обставленого сараями. Повернувши у дворі за ріг, гість опинився біля кам'яної тераси житлового будинку, оповитої плющем, і обглянувся. І в будиночку, і в сараях було поночі, ще не засвічували вогню. Гість неголосно гукнув:

— Низо!

На погук цей рипнули двері, і у вечірньому присмерку на терасці з'явилася молода жінка без покривала. Вона схилилася над поручнями тераски, тривожно вдивляючись, бажаючи дізнатися, хто прийшов. Упізнавши прибульця, вона привітно всміхнулася йому, закивала головою, махнула рукою.

— Ти сама? — упівголоса грецькою запитав Афраній.

— Сама, — шепнула жінка на терасі. — Чоловік ранком поїхав до Кесарії, — тут жінка озирнулася на двері й пошепки додала: — Але служниця вдома. — Тут вона зробила жест, що означав — «заходьте». Афраній озирнувся й ступив на кам'яні сходи. По цьому і жінка, й він сховалися всередині будиночка.

В цієї жінки Афраній пробув зовсім вже коротко — ніяк не більше хвилин п'яти. Після того він залишив будинок і терасу, нижче насунув каптура на очі й вийшов на вулицю. У житлах цього часу вже засвічували світильники, передсвяткова товкотнеча була ще дуже великою, і Афраній на своєму мулі загубився у пліні перехожих та вершників. Подальший його шлях нікому не відомий.

Жінка ж, що її Афраній називав Низа³⁴, залишившись самою, стала перевдягатися, причому дуже квапилася. Але,

хай як важко було їй розшукувати потрібні їй речі в темній кімнаті, світильника вона не засвітила й служницю не покликала. Лише коли вона була готова і мала вже на голові темне покривало, в будиночку пролунав її голос:

— Як мене хто питатиме, скажи, що я пішла в гостину до Енанти³⁵⁵.

Почулося бурчання старої служниці в п'ятьмах:

— До Енанти? Ох вже та Енанта! Бо ж заборонив чоловік ходити до неї! Звідниця вона, твоя Енанта! От скажу чоловікові...

— Ну, ну, ну, замовкни, — озвалася Низа і, як тінь, вислизнула з будиночка. Сандалії Низи простукотіли по кам'яних плитах подвір'ячка. Служниця з бурчанням причинила двері на терасу. Низа залишила свій дім.

Того ж самого часу з іншого провулка в Нижньому Місті, провулка ламаного, що уступами збігав до одного з міських ставків, із хвіртки непоказного дому, що сліпим своїм боком виходив у провулок, а вікнами у двір, вийшов молодий, з охайно підстриженою борідкою чоловік у білому чистому кефі, що спадало на плечі, в новому святковому блакитному талліфі з китицями знизу та в новеньких рипучих сандаліях. Горбоносий красень, що причепурився до великого свята, йшов бадьоро, обганяючи перехожих, що поспішали додому до святкової трапези, дивився, як спалахувало одне вікно по одному. Молодий чоловік попрямував дорогою, що веде повз базар до палацу первосвященника Каїфи, розташованому при підніжжі храмового пагорка.

Згодом можна було бачити, як він входить до воріт двору Каїфи. А ще трохи згодом — як він залишає цей двір.

Після відвідин палацу, в якому вже палали світильники й смолоскипи, в якому йшла святкова метушня, молодий чоловік пішов ще бадьоріше, ще радісніше й поквапився назад до Нижнього Міста. На тому самому розі, де вулиця вливалася в базарну площу, в кипінні й товкотнечі його випередила як ніби танечною ходою легка жінка, що йшла в чорному покривалі, насунутому по самі очі. Обганяючи молодого красеня, ця жінка на мить відкинула покривало вище, кинула в бік молодика погляд, але не лише не сповільнила ходи, а й прискорила її, нібито намагаючись скритися від того, кого вона випередила.

Молодий чоловік не тільки помітив цю жінку, ні, він упізнав її, а впізнавши, здригнувся, зупинився, в зачудуванні дивлячись їй в спину, і прожогом кинувся їй навздогін. Мало не збивши з ніг якогось перехожого з глеком в руках, молодий чоловік наздогнав жінку, і, тяжко дихаючи від збентеження, озвав її:

— Низо!

Жінка обернулася, прищулилася, причому на обличчі її виказалася холодна досада, і сухо відповіла грецькою:

— Ба, це ти, Юдо? А я тебе не впізнала відразу. А втім, це добре. В нас є прикмета, що той, кого не впізнають, стане багатим...

Хвилюючись до того, що серце стало плигати, як птах під чорним покривалом, Юда пошепки, затиноючись, запитав, остерігаючись, щоб не почули перехожі:

— Куди ж це ти йдеш, Низо?

— А навіщо тобі це знати? — відповіла Низа, сповільнюючи ходу і згорда поглядаючи на Юду.

Тоді в голосі Юди почулися якісь дитячі інтонації, він зашепотів розгублено:

— Але як же?... Та ми ж умовилися. Я хотів зайти до тебе. Ти сказала, що увесь вечір будеш вдома...

— Ах ні, ні, — відповіла Низа й капризно накопилила спідню губу, через що Юді здалося, що її обличчя, найвродливіше обличчя, яке він будь-коли бачив на світі, стало ще гарнішим, — мені стало нудно. У вас свято, а що ж накажеш робити мені? Сидіти й слухати, як ти зітхаєш на терасі? Та ще й боятися, що служниця розкаже про це чоловікові? Ні, ні, і я вирішила податися за місто слухати солов'їв.

— Як за місто?—запитав Юда розгублено. — Сама?

— Звісно, сама, — відповіла Низа.

— Дозволь мені супроводити тебе, — задихаючись, попросив Юда. Думки його скаламутилися, він забув про всіх на світі й дивився благальними очима в блакитні очі Низи, які тепер здавалися чорними.

Низа нічого не відповіла й додала ходи.

— Що ж ти мовчиш, Низо? — жалібно запитав Юда, рівняючи з нею свою ходу.

— А мені не буде нудно з тобою? — раптом запитала Низа й зупинилася. Отут думки Юди зовсім змішалися.

— Ну, добре, — власкавилася нарешті Низа, — підемо.

— А куди, куди?

— Стривай... зайдім до цього двірочка й умовимось, бо я боюся, що хто із знайомих побачить мене й тоді скажуть, що я була з коханцем на вулиці.

І тут на базарі не стало Низи та Юди. Вони шепотілися у підворітті якогось двору.

— Йди до маслинового маєтку, — шепотіла Низа, натягаючи покривало на очі й відвертаючись від якогось чоловіка, що з відром входив у підворіття, — до Гетсиманії, за Кедрон³³⁶, зрозумів?

— Так, так, так.

— Я піду передом, — вела далі Низа, — але ти не йтимеш за мною слідком, а відстанеш від мене. Я вийду передом... Як перейдеш струмок... ти знаєш, де грота?

— Знаю, знаю...

— Підеш повз олійню нагору та повертай до грота. Я буду там. Та не здумай іти зараз за мною, май терпіння, зажди тут.— І з цими словами Низа вийшла з підворіття, начебто й не розмовляла з Юдою.

Юда постояв якийсь час один, силкуючись зібрати до купи думки, що розбігалися. Серед них була думка про те, як йому пояснити свою відсутність на святковій трапезі в рідних. Юда стояв і вигадував якусь брехню, але в збентеженні нічого до пуття не обміркував і не наготував, і його ноги самі без його волі винесли його з підворіття геть.

Тепер він змінив свій шлях, він не прямував вже до Нижнього Міста, а повернувся назад до палацу Каїфи. Тепер Юда погано бачив довкілля. Свято вже увійшло до міста. Тепер круг Юди у вікнах не тільки блискотіли вогні, але вже чулися славослів'я. Останні спізнілі гнали осликів, підхльостували їх, кричали на них. Ноги самі несли Юду, і він не помітив, як повз нього пролетіли омшлі страхітні вежі Антонія, він не чув суремного ревіння в фортеці, жодної уваги не звернув на кінного римського патруля зі смолоскипом, що заливав тривожним світлом його шлях.

Проминувши вежу, Юда, повернувшись, побачив, що в моторошній височині над храмом зайнялися два гігантські п'ятисвічники³³⁷. Але й їх Юда розгледів неясно, йому здалося, що над Єршалаїмом засвітилися десять небачених розмірів лямпад, що змагаються зі світлом єдиної лямпади, яка дедалі вище сходила над Єршалаїмом, — лямпади місяця.

Тепер Юді все було байдуже, він прямував до Гетсиманської брами, він хотів мерщій залишити місто. Часом йому здавалося, що поперед нього, серед спин та облич перехожих, мигтить танцююча фігурка, веде його за собою. Та це була омана — Юда розумів, що Низа далеко випередила його. Юда пробіг повз міняльних лавок, потрапив нарешті до Гетсиманської брами. У ній, згоряючи з нетерпіння, він усе-таки змушений був затриматися. До міста входили верблюди, слідом за ними вїхав військовий сирійський патруль, якого Юда подумки прокляв...

Та все доходить краю. Нетерпеливий Юда був уже поза міським муром. По ліву руку від себе Юда побачив маленький цвинтар, край нього кілька смугастих наметів прочан. Перетнувши курну дорогу, залиту місяцем, Юда кинувся до кедронського струмка, з тим щоб його перетнути. Вода тихо дзюрчала в Юди під ногами. Перескакуючи з каменя на камінь, він нарешті вибрався на протилежний гетсиманський берег і з великою радістю побачив, що дорога попід садами тут порожня. Неподалік вже виднілися напівзруйновані ворота маслинового маєтку.

Після задушливого міста Юду вразили дурманливі пахощі весняної ночі. Із саду крізь огорожу вилілася хвиля запахів миртів та акацій з гетсиманських левад.

Воріт ніхто не чатував, нікого в них не було, і за кілька хвилин Юда вже біг під таємничою тінню крилатих величезних олив. Дорога вела угору. Юда піднімався, тяжко дихаючи, часом потрапляючи з п'ятьми у візерунчасті місячні килими, що нагадали йому ті килими, що їх він бачив у крамниці в ревнивого чоловіка Низи. За якийсь час майнула по ліву руку в Юди, на леваді, олійня з тяжким кам'яним колесом і купа якихось бочок. У саду нікого не було. Роботи скінчилися по заході сонця. У саду не було ані душі, і тепер над Юдою гриміли й заливалися хори солов'їв.

Мета Юди була близько. Він знав, що праворуч у п'ятьмах зараз буде чути тихий шепіт струмка у гроті. Так і сталося, він почув його. Ставало дедалі прохолодніше.

Тоді він сповільнив ходу і неголосно гукнув:

— Низо!

Та замість Низи, відліпившись від грубого стовбура оливи, на дорогу вискочила чоловіча кремезна фігура, й щось блиснуло їй в руці й нараз згасло. Юда, слабко скрик-

нувши, сахнувся назад, але другий чоловік перепинив йому шлях.

Перший, що був спереду, запитав Юду:

— Скільки узяв тепер? Кажі, як хочеш зберегти життя!

Надія спалахнула в серці Юди, і він у відчаї скричав:

— Тридцять тетрадрахм! Тридцять тетрадрахм!³⁸ Усе, що одержав, маю при собі. Ось гроші! Беріть, але віддайте життя!

Чоловік спереду миттю вихопив з рук Юди кошеля. І тої ж миті за спиною в Юди злетів ніж, як блискавка, й ударив закоханого під лопатку. Юду жбурнуло вперед, і руки зі скрюченими пальцями він викинув у повітря. Передній чоловік піймав Юду на свого ножа й по руків'я всадив його в серце Юди.

— Ни... зо... — не своїм, високим і чистим молодим голосом, а голосом низьким і докірливим промовив Юда й більше не видав ані звуку. Тіло його з такою силою вдарилося об землю, що вона загула.

Тоді третя фігура з'явилася на дорозі. Цей третій був у плащі з каптуром.

— Не баріться, — наказав він. Убивці швидко впакували кошіль разом із запискою, поданою третім, у шкіру й перехрестили її мотузкою. Другий засунув згортка за пазуху, і затим обидва вбивці кинулися з дороги в боки, темрява їх з'їла між олівами. А третій присів навпочіпки біля вбитого й заглянув йому в обличчя. У затінку воно видалося споглядачеві білим, як крейда, і якимось натхненно вродливим.

За кілька секунд нікого з живих на дорозі не було. Бездиханне тіло лежало з розкинутими руками. Ліва ступня потрапила в місячну пляму, так що ясно було видно кожен ремінець сандалії. Увесь Гетсиманський сад цього часу гримів солов'їним співом. Куди попрямували двоє, що зарізали Юду, не знає ніхто, але шлях третього чоловіка в каптурі відомий. Залишивши стежину, він кинувся в хащу оливкових дерев, пробираючись до півдня. Він переліз через огорожу саду віддалік від головних воріт, у південному куті його, там, де повипадали верхні камені кладки. Незабаром він був на березі Кедрона. Тоді він увійшов у воду й пробирався якийсь час водою, доки не побачив поодаль силуети двох коней і людини при них. Коні також стояли в

струмку. Вода струменіла, омиваючи їхні копита. Коновід сів на одного з коней, чоловік у каптурі підхопився на другого, і неквапно вони обоє пішли потоком, і чутно було, як хрумтіло каміння під копитами коней. Потім вершники виїхали з води, вибралися на єршалаїмський берег і пішли ходою попід муром міста. Тут коновід відокремився, поскакав уперед і зник з очей, а чоловік у каптурі зупинив коня, зліз із нього на безлюдній дорозі, зняв свого плаща, вивернув його сподом наверх, видобув з-під плаща плаского шолома без оперення, надягнув його. Тепер на коня підхопився чоловік у військовій хламиді та з коротким мечем на стегні. Він торкнув повід, і гарячий кавалерійський кінь пішов клусом, трясучи вершника. Шлях був недалекий — вершник під'їжджав до південної брами Єршалаїму.

Під аркою брами танцювало й скакало неспокійне полум'я смолоскипів. Вартові вояки з другої кентурії Блискавичного легіону сиділи на кам'яних лавах, граючи в кості. Побачивши прибулого військового, вояки підхопилися з місць, військовий махнув їм рукою й вїхав до міста.

Місто було залите святковими вогнями. В усіх вікнах вигравало полум'я світильників, і звідусіль, зливаючись у нестрункий хор, лунали славослів'я. Зрідка зазираючи у вікна, що виходять на вулицю³³⁹, вершник міг бачити людей за святковим столом, на якому лежало м'ясо козеняти, стояли чаші з вином між мисками з гіркими травами³⁴⁰. Насвистуючи якусь тиху пісеньку, вершник неквапним клусом пробирався пустельними вулицями Нижнього Міста, прямуючи до Антонієвої вежі, зрідка поглядаючи на ніде не бачені у світі п'ятисвічники, що палали над храмом, чи на місяця, що висів ще вище від п'ятисвічників.

Палац Ирода Великого не брав жодної участі у святкуванні великодньої ночі. У заплічних покоях палацу, звернених на південь, де розмістилися офіцери римської когорти й легат легіону, світилися вогні, там почувався якийсь рух і життя, передня ж частина, парадна, де був єдиний і невільний мешканець палацу — прокуратор, — уся вона, зі своїми колонадами й золотими статуями, немов осліпла під ярим місяцем. Тут, усередині палацу, панували морок і тиша. І до середини прокуратор, як і казав

Афранієві, піти не побажав. Він звелів постіль налаштувати на балконі, там де обідав, а ранком провадив допит. Прокуратор ліг на приготовлене ложе, та сон не забажав прийти до нього. Нагий місяць висів високо в чистому небі, і прокуратор не зводив з нього очей протягом декількох годин.

Десь опівночі сон нарешті зглянувся на ігемона. Гарячково позіхнувши, прокуратор розстібнув і скинув плаща, зняв ременя з широким сталевим ножом у піхвах, що оперізував сорочку, поклав його в крісло край ложа, скинув сандалії і потягнувся. Банга негайно піднявся до нього на постіль і ліг поруч, голова до голови, і прокуратор, поклавши собаці руку на шию, склепив нарешті очі. Лише тоді заснув і пес.

Ложе було в півмороку, закрите від місяця колоною, але від сходів ганку до постелі пролягла місячна стяга. І тількино прокуратор втратив зв'язок із тим, що було околom нього на яві, він відразу рушив світним шляхом і пішов ним угору просто до місяця. Він навіть розсміявся уві сні зі щастя, так усе склалося чудово й неповторно на просвітчастій блакитній дорозі. Він йшов у супроводі Банги, а поруч із ним йшов бурлака філософ. Вони сперечалися про щось дуже складне й важливе, причому ніхто з них не міг передужати іншого. Вони ні в чому не годилися один з одним, і через те їхня суперечка була особливо цікавою й нескінченною. Само собою зрозуміло, що сьогоднішня страта виявилася справжнісіньким непорозумінням — бо ж ось він, філософ, що видумав таку неймовірно безглузду річ, нібито усі люди добрі, йшов поруч, отже, він був живий. І, звичайно, зовсім жахно було б навіть помислити про те, що таку людину можна стратити. Страти не було! Не було! От у чому розкіш цієї подорожі угору сходами місяця.

Вільного часу було стільки, скільки потрібно, а гроза буде тільки надвечір, і боягузтво, безперечно, одна з найстрашніших вад. Так казав Єшуа Га-Ноцри. Ні, філософе, я тобі заперечую: це найстрашніша вада.

От, хоча б, не вбоявся ж теперішній прокуратор Юдеї, а колишній трибун у легіоні, тоді, в Долині Дів, коли люті германці ледь не загризли Щуробоя-Велетня. Та даруйте мені, філософе! Невже ж ви, при вашому розумі припускаєтеся думки, що через людину, яка скоїла злочин проти кесаря, погубить свою кар'єру прокуратор Юдеї?

— Так, так, — стогнав і схлипував уві сні Пилат.

Звісно, погубить. Ранком би ще не погубив, а тепер, уночі, зваживши усе, ладний погубити. Він піде на все, щоб врятувати від страти геть ні в чому не винного безумного мрійника й лікаря!

— Нам тепер бути завжди разом, — казав йому уві сні обідраний філософ-бурлака, який невідь-звідки постав на дорозі вершникові із золотим списом. — Як один — то, отже, відразу ж і другий! Пом'януть мене, — відразу пом'януть і тебе! Мене — підкидька, сина невідомих батьків, і тебе — сина короля-звіздаря й дочки мірошника, красуні Пили³⁴¹.

— Так, то ти ж не забудь, пом'яни мене, сина звіздаря, — просив уві сні Пилат. І, заручившись уві сні кивком жебрака з Ен-Сариду³⁴², що йшов поруч із ним, жорстокий прокуратор Юдеї з радощів плакав і сміявся уві сні.

Усе це було хороше, та тим жахливішим було пробудження ігемона. Банга загарчав на місяця, і слизька, немов накатана маслом блакитна дорога перед прокуратором провалилася. Він розплющив очі, й перше, що пригадав, це те, що страта була. Перше, що зробив прокуратор, це навиклим жестом вхопився за нашійника Банги, а тоді хворими очима став шукати місяця і побачив, що він трохи відійшов убік і посріблівся. Його світло перебивало неприємне, неспокійне світло, що грало перед самими очима. В руках кентуріона Щуробоя палав і чадів смолоскип. Щуробій з страхом і люттю дивився скоса на небезпечного звіра, який налаштувався до скоку.

— Не займай, Банго, — сказав прокуратор хворим голосом і кашлянув. Затуляючись від полум'я рукою, він казав далі: — І вночі, й при місяці мені немає спокою. О боги! Ви теж маєте кепську посаду, Марку. Вояків ви калічите...

З шаленим здумінням Марк дивився на прокуратора, і той отямився. Щоб залагодити пусті слова, вимовлені вві сні, прокуратор сказав:

— Не ображайтеся, кентуріоне, моє становище, кажу, іще гірше. Чого вам треба?

— До вас начальник таємної варті, — спокійно сповістив Марк.

— Просіть, просіть, — прочищаючи горло кашлем, наказав прокуратор і став босими ногами намацувати сандалії. Полум'я заграло на колонах, застукотіли каліги кентуріона по мозаїці. Кентуріон вийшов до саду.

— І при місяці мені немає спокою, — скрипнувши зубами, сам собі проказав прокуратор.

На балконі замість кентуріона з'явився чоловік у каптурі.

— Банго, не займай, — тихо сказав прокуратор і стиснув потилицю пса.

Перш ніж почати розмову, Афраній, за своїм звичаєм, озирнувся й відійшов у тінь і, впевнившись, що, окрім Бангі, зайвих на балконі немає, тихо сказав:

— Прошу віддати мене до суду, прокураторе. Ви мали рацію. Я не зумів уберегти Юду з Киріяту, його зарізали. Прошу суду й відставки.

Афранієві здалося, що на нього дивляться четверо очей — собачі й вовчі.

Афраній витяг з-під хламиди зашкарублого від крові кошеля, запечатаного двома печатями.

— Ось цього гамана з грішми підкинули вбивці до дому первосвященника. Кров на цьому гамані — кров Юди з Киріяту.

— Скільки там, цікаво? — запитав Пилат, схиляючись до мішка.

— Тридцять тетрадрахм.

Прокуратор всміхнувся й сказав:

— Мало.

Афраній мовчав.

— Де забитий?

— Цього я не знаю, — із спокійною гідністю відповів чоловік, який ніколи не розлучався зі своїм каптуром, — сьогодні рано почнемо розшук.

Прокуратор здригнувся, полишив ремінь сандалії, який ніяк не застібався.

— Та ви напевно знаєте, що його вбито?

На це прокуратор одержав суху відповідь:

— Я, прокураторе, п'ятнадцять років на роботі в Юдеї. Я почав службу за Валерія Грата³³. Мені не конче бачити трупа для того, щоб сказати, що людину забито, й от я вам доповідаю, що того, якого йменували Юдою з міста Киріяту, кілька годин тому зарізано.

— Пробачте мені, Афранію, — відповів Пилат, — я ще не прокинувся гаразд, через те й сказав так. Я сплю погано, — прокуратор всміхнувся, — усе бачу уві сні місячний

промінь. Так кумедно, уявіть. Неначе я гуляю цим променем. Отже, я бажав би знати ваші пропозиції в цій справі. Де ви збираєтеся його шукати? Сідайте, начальнику таємної служби.

Афраній вклонився, підсунув крісло ближче до ліжка й сів, брязнувши мечем.

— Я збираюся його шукати неподалік олійниці в Гетсиманському саду.

— Так, так. А чому саме там?

— Ігемоне, на мої міркування, Юду вбито не в самому Єршалаїмі й не десь далеко від нього. Його вбито під Єршалаїмом.

— Вважаю вас одним з найвизначніших знавців своєї справи. Я не знаю, втім, як стоять справи в Римі, але в колоніях рівного вам немає. Поясніть, чому?

— У жодному разі не припускаюся думки, — казав негослоно Афраній, — про те, що Юда дався в руки якимось підозрілим людям у міській смузі. На вулиці не зарізати тихцем. Отже його мали заманити деінде до підвалу. Та служба вже шукала його в Нижньому Місті і, без сумніву, знайшла б. Та його немає в місті, за це даю поруку. Якби його забили далеко від міста, цей пакунок з грішми не можна було б підкинути так швидко. Його вбито поблизу міста. Його зуміли виманити за місто.

— Не втямлю, яким чином це можна було зробити.

— Так, прокураторе, це найскладніше питання у всій справі, й навіть я не знаю, чи вдасться мені його розв'язати.

— Справді, загадково! Святкового вечора вірний іде не знати навіщо за місто, покинувши пасхальну трапезу, і там гине. Хто й чим міг його звабити? Чи не зробила цього жінка? — раптом натхненно запитав прокуратор.

Афраній відповідав спокійно й вагомо:

— Жодним побитом, прокураторе. Така можливість цілком виключається. Слід міркувати логічно. Хто був зацікавлений в загибелі Юди? Якись мандрівні фантазери, якийсь гурток, у якому передовсім не було жодних жінок³⁴⁴. Щоб оженитися, прокураторе, потрібні гроші, щоб сплодити на світ людину, потрібні вони ж, але щоб зарізати людину за допомогою жінки, потрібні дуже великі гроші, а в жодних бурлак їх немає. Жінки не було в цій справі, прокураторе. Ба більше скажу, що таке тлумачення

вбивства може лише збивати зі сліду, вадити слідству й плутати мене.

— Я бачу, ви маєте цілковиту рацію, Афранію, — казав Пилат, — та я лише дозволив собі висловити своє припущення.

— Воно, на жаль, помилкове.

— То що ж, що ж тоді? — вигукнув прокуратор, із жадібною цікавістю вдивляючись в обличчя Афранія.

— Я гадаю, що це усе ті ж самі гроші.

— Чудова думка! Та хто й за що міг запропонувати йому гроші вночі за містом?

— О ні, прокураторе, не так. Маю єдине припущення, і якщо воно хибне, то інших пояснень я, певно, не знайду. — Афраній нахилився ближче до прокуратора й пошепки доказав: — Юда хотів заховати свої гроші у відлюдній, одному йому відомій місцині.

— Дуже витончене пояснення. Так, знати, справа й стояла. Тепер я вас розумію: його виманили не люди, а його власна думка. Так, так, саме так.

— Так. Юда був недовірливим. Він ховав гроші від людей.

— То ви сказали в Гетсиманії. А чому саме там ви маєте намір шукати його — цього я, сказати правду, не розумію.

— О, прокураторе, це найпростіше. Ніхто не ховатиме гроші на шляхах, на відкритих та порожніх місцях. Юда не був ні на дорозі до Геврона, ні на дорозі до Витанії. Він мусив бути в захищеному відлюдному місці з деревами. Це так просто. А таких інших місць, окрім Гетсиманії, під Єршалаїмом немає. Далеко він податися не міг.

— Ви цілком переконали мене. Отже, що робити тепер?

— Я негайно почну шукати вбивць, які вистежили Юду за містом, а сам тим часом, як уже доповідав вам, піду під суд.

— За що?

— Моя вярта впустила його увечері на базарі після того, як він залишив палац Каїфи. Як це сталося, не втямлю. Такого ще не було на моєму віку. Його було узято під нагляд відразу по нашій розмові. Але в районі базару він переклався десь, зробив такого дивного гака, що безслідно зник.

— Так. Оголошую вам, що не вважаю за потрібне віддавати вас до суду. Ви зробили усе, що могли, і ніхто у світі, — тут прокуратор усміхнувся, — не зумів би зробити більше вашого! Дайте нагінки сищикам, що впустили Юду. Та й

тут, застерігаю вас, я не хтів би, щоб стягнення було хоч скільки-небудь суворим. Врешті-решт ми зробили все, щоб подбати про цього негідника! А до речі, я забув запитати, — прокуратор потер лоба, — як вони вхитрилися підкинути гроші Каїфі?

— Бачите, прокураторе... Це не так вже й складно. Месники пройшли до тилу палацу Каїфи, там де провулок панує над заднім обійстям. Вони перекинули пакунок через паркан.

— Із запискою?

— Так, саме як ви передбачали, прокураторе. Та, втім, — тут Афраній зірвав печать з пакунка й показав його нутро Пилатові.

— Схаменіться, що ви робите, Афранію, печаті ж бо, певно, храмові!

— Прокураторові не варто непокоїти себе цим питанням, — відповів Афраній, згортаючи пакунок.

— Невже ж ви маєте усі печаті? — розсміявшись, запитав Пилат.

— Інакше бути не може, прокураторе, — без усякого сміху, дуже суворо відповідав Афраній.

— Уявляю, що було в Каїфі.

— Так, прокураторе, це викликало дуже велике занепокоєння. Мене вони запросили негайно.

Навіть у напівтемряві було видно, як виблискують очі Пилата.

— Се цікаво, цікаво...

— Насмілюсь заперечити, прокураторе, се не було цікаво. Премарудна та превиснажна справа. На моє запитання, чи не сплачувались кому гроші в палаці Каїфи, мені сказали категорично, що цього не було.

— Ах так? Ну що ж, не сплачувались, то й не сплачувались. Тим складніше буде знайти вбивць.

— Саме так, прокураторе.

— Так, Афранію, ось що раптом спало мені на думку: чи не заподіяв він собі смерть?

— О ні, прокураторе³⁴⁵, — навіть відкинувшись з подиву в кріслі, відповів Афраній, — пробачте мені, але це абсолютно неймовірно.

— Ах, у цьому місті все ймовірно! Ладний битися, що найближчого часу слава про це поповзе по всьому місту.

Тут Афраній метнув у прокуратора свій погляд, замислився й відповів:

— Таке може статися, прокураторе.

Прокуратор, видно, не міг розстатися з цим питанням про вбивство людини з Киріяту, хоча й так вже усе було ясно, і запитав навіть дещо мрійливо:

— А я бажав би бачити, як вони вбивали його.

— Вбито його з надзвичайною майстерністю, прокураторе, — відповів Афраній, дещо іронічно поглядаючи на прокуратора.

— Звідки ж ви й про це знаєте?

— Рачте звернути увагу на мішка, прокураторе, — відказав Афраній, — ручаюся вам за те, що кров Юди линула хвилею. Мені траплялося бачити вбитих, прокураторе, на своєму віку!

— Отже він, певна річ, не встане?

— Ні, прокураторе, він встане, — відповів, посміхаючись філософічно, Афраній, — коли сурма Месії, на якого тут чекають, пролунає над ним. Але раніше він не встане!

— Годі, Афранію! Цю справу з'ясовано. Перейдімо до поховання.

— Страчених поховано, прокураторе.

— О Афранію, віддати вас до суду було б злочином. Ви гідні найвищої нагороди. Як воно було?

Афраній став розповідати й розповів, що в той час, як він сам розслідував справу Юди, команда таємної варти, керована його помічником, дісталася пагорка, коли настав вечір. Одного тіла на вершині вона не виявила. Пилат здригнувся, сказав хрипко:

— Ах, як же я цього не передбачив!

— Не варто турбуватися, прокураторе, — сказав Афраній і вів оповідь далі.

Тіла Дисмаса й Гестаса з повидзьобуваними хижими птахами очима підняли й негайно кинулися на пошуки третього тіла. Його віднайшли дуже скоро. Якийсь чоловік...

— Левій Матвій, — не запитально, а радше ствердно сказав Пилат.

— Так, прокураторе...

Левій Матвій ховався в печері на північному схилі Лисого Черепа, дожидаючись сутінок. Голе тіло Єшуа Га-Ноцри було з ним. Коли варта увійшла до печери зі смолоскипом, Левій запав у розпуку та лють. Він кричав про те,

що не скоїв жодного злочину, і що всякий, згідно із законом, має право поховати страченого злочинця, як побажає. Левій Матвій казав, що не хоче розлучитися з цим тілом. Він був збуджений, вигукував щось недоладне, то благав, то погрожував і проклинав...

— Його довелося схопити? — похмуро спитав Пилат.

— Ні, прокураторе, ні, — дуже заспокійливо відповів Афраній, — зарозумілого безумця вдалося вгамувати, пояснивши, що тіло буде поховано.

Левій, усвідомивши сказане, затих, але заявив, що нікуди не піде й бажає взяти участь у похороні. Він сказав, що не піде, навіть як його стануть вбивати, й навіть пропонував на цю мету хлібного ножа, якого мав при собі.

— Його вигнали? — здушеним голосом запитав Пилат.

— Ні, прокураторе, ні. Мій помічник дозволив йому взяти участь у похованні.

— Хто з ваших помічників керував цим? — запитав Пилат.

— Толмай, — відповів Афраній і додав тривожно: — Може він допустився помилки?

— Кажіть далі, — відповів Пилат, — псмилки не було. Я взагалі починаю потроху губитися, Афранію, я, здається, маю діло з людиною, яка ніколи не робить помилок. Ця людина — ви.

Левія Матвія узяли до воза разом з тілами страчених і за якісь дві години вони досягли безлюдної ущелини на північ від Єршалаїму. Там команда, працюючи позмінно, протягом години викопала глибоку яму і в ній поховала трьох страчених³⁴⁶.

— Голими?

— Ні, прокураторе, — команда узяла із собою на цю мету хітони. На пальці похованим було надіто кільця. Єшуа з одною насічкою, Дисмасові з двома й Гестасові з трьома. Яму закрито, привернуто камінням. Пізнавальний знак Толмаєві відомий.

— Ах, якби я міг передбачити! — зморщившись, промовив Пилат. — Адже мені треба було побачити цього Левія Матвія...

— Він тут, прокураторе!

Пилат, широко розширивши очі, дивився якийсь час на Афранія, а тоді сказав так:

— Дякую вам за усе, що зроблено в цій справі. Прошу вас завтра прислати до мене Толмая, оголосити йому заздалегідь, що я задоволений ним, а вас, Афранію, — тут прокуратор дістав з кишені череса, що лежав на столі, персня й подав його начальникові таємної служби — прошу прийняти це на згадку.

Афраній вклонився, сказав:

— Велика честь, прокураторе.

— Команді, що провела поховання, прошу видати нагороди. Сищикам, які впустили Юду — догану. А Левія Матвія зараз до мене. Мені потрібні подробиці в справі Єшуа.

— Слухаю, прокураторе, — озвався Афраній і став відступати й кланятися, а прокуратор плеснув у долоні й заволав:

— До мене, сюди! Світильника в колонаду!

Афраній вже йшов до саду, а за спиною Пилата в руках служників вже мерехтіли вогні. Три світильники на столі з'явилися перед прокуратором, і місячна ніч відразу відступила до саду, немовби Афраній повів її за собою. Замість Афранія на балконі постала маленька й худа людина поруч із велетенським кентуріоном. Цей другий, вловивши погляд прокуратора, відразу відступив до саду й зник.

Прокуратор вивчав прибулу людину пожадними й трохи сполошеними очима. Так дивляться на того, про кого чули багато та хто нарешті з'явився.

Прибулий чоловік, років під сорок, був чорним, обірваним, обліпленим засохлим багном, дивився вовкувато, спідлоба. Словом кажучи, він був дуже непоказним і радше скидався на міського жебрака, яких чимало юрмиться не терасах храму або на базарах галасливого й брудного Нижнього Міста.

Мовчання тривало довго, і порушено воно було дивною поведінкою приведеного до Пилата. Він перемінився в лиці, хитнувся і, якби не вхопився брудною рукою за край столу, впав би.

— Чого це ти? — запитав його Пилат.

— Нічого, — відповів Левій Матвій і зробив такий рух, наче щось проковтнув. Худа, гола, брудна шия його здулася й знову спала.

— Чого ти, відповідай, — повторив Пилат.

— Я втомився, — відповів Левій і понуро поглянув у підлогу.

— Сядь, — промовив Пилат і вказав на крісло.

Левій недовіжливо поглянув на прокуратора, рушив до крісла, злякано поглянув на золоті бильця та сів не в крісло, а поруч із ним.

— Поясни, чому сів не в крісло? — запитав Пилат.

— Я брудний, я його завожу, — сказав Левій, дивлячись у землю.

— Зараз тобі дадуть їсти.

— Я не хочу їсти, — відповів Левій.

— Навіщо ж брехати? — запитав тихо Пилат. — Ти ж, певно, не їв цілий день, а може навіть більше. Ну, добре, не їж. Я прикликав тебе, щоб ти мені показав ножа, який був при тобі.

— Вояки відібрали його мені, як заводили сюди, — відповів Левій і додав понуро: — Ви мені його поверніть, мені його треба віддати хазяїнові, я його вкрав.

— Навіщо?

— Щоб мотузки перерізати, — відповів Левій.

— Марк! — крикнув прокуратор, і кентуріон ступив під колони. — Ножа його мені дайте.

Кентуріон вийняв з одного з двох чохлах на поясі брудного хлібного ножа й подав його прокураторові, а сам відійшов.

— А в кого взяв ножа?

— У хлібній крамниці біля Гевронської брами, як увійти до міста, зразу ліворуч.

Пилат подивився на широке лезо, спробував пальцем, чи гострий ніж, навіщось, і сказав:

— За ножа не турбуйся, ножа повернуть до крамниці. А тепер мені треба друге: покажи хартію³⁴⁷, яку ти носиш із собою та де записані слова Єшуа.

Левій з ненавистю поглянув на Пилата й всміхнувся такою недоброю усмішкою, що обличчя його спотворилося внівець.

— Усе хочете відібрати? І останнє, що маю? — спитав він.

— Я не сказав тобі — віддай, — відповів Пилат, — я сказав — покажи.

Левій покопирсався за пазухою й витяг сувій пергамену. Пилат узяв його, розгорнув, розстелив між вогнями і, щулячись, став вивчати малорозбірливі чорнильні знаки. Трудно було зрозуміти ці кострубаті рядки, і Пилат

морщився й схилявся до самого пергамену, водив пальцем рядками. Йому вдалося однак розібрати, що записане являє собою незв'язний ланцюг якихось висловів, якихось дат, господарчих нотаток та поетичних уривків. Дещо Пилат прочитав: «Смерти немає... Учора ми їли солодкі весняні бакуроти...»³⁴⁸

Гримасуючи від натуги, Пилат мружився, читав: «Ми побачимо чисту річку життя... Людство споглядатиме на сонце крізь прозорий кристал...»

Тут Пилат здригнувся. В останніх рядках пергамену він розібрав слова: «... більшої вади... боягузтво».

Пилат згорнув пергамен і рвучким рухом подав його Левієві.

— Візьми, — сказав він і, помовчавши, додав: — Ти, як бачу, книжна людина, й годі тобі, самотньому, ходити в жебрацькій одежі без притулку. Я маю в Кесарії велику бібліотеку, я дуже багатий і хочу взяти тебе на службу. Ти будеш розбирати і зберігати папіруси³⁴⁹, будеш ситий та вбраний.

Левій підвівся й відповів:

— Ні, я не хочу.

— Чому? — темніючи на лиці, спитав прокуратор. — Я тобі неприємний, ти мене боїшся?

Та сама негарна усмішка спотворила обличчя Левія, і він сказав:

— Ні, тому що ти боїтимешся мене. Тобі не так вже легко буде дивитися мені у вічі після того, як ти його вбив.

— Мовчи, — відповів Пилат, — візьми грошей.

Левій заперечно похитав головою, а прокуратор вів далі:

— Ти, знаю, вважаєш себе учнем Єшуа, та я тобі скажу, що ти не засвоїв нічого з того, чого він тебе навчав. Бо якби це було так, ти доконче взяв би в мене що-небудь. Май на увазі, що він перед смертю сказав, що нікого не винує, — Пилат значущо підніс пальця, обличчя Пилата сіпалося. — І сам він неодмінно узяв би що-небудь. Ти жорстокий, а той жорстоким не був. Де тобі податися?

Левій раптом наблизився до столу, сперся об нього обома руками і, дивлячись розплюменіми очима на прокуратора, зашепотів йому:

— Ти, ігемоне, знай, що я в Єршалаїмі заріжу одну людину. Мені хочеться тобі це сказати, щоб ти знав, що крові ще буде.

— Я також знаю, що вона іще буде, — відповів Пилат, — своїми словами ти мене не здивував. Ти, звичайно, хочеш зарізати мене?

— Тебе ніколи зарізати не вдасться, — відповів Левій, ошкірившись та осміхаючись, — я не така вже недоумкувата людина, щоб на це розраховувати, але я заріжу Юду з Киріята, я присвячу цьому решту свого життя.

Тут насолода з'явилася в очах прокуратора, й він, підманивши до себе пальцем Левія Матвія, сказав:

— Цього тобі зробити не вдасться, ти себе не турбуй. Юду цієї ночі вже зарізали.

Левій відскочив від столу, дико озираючись, і скрикнув:

— Хто це зробив?

— Не будь заздрісним, — ошкірившись, відповів Пилат і потер руки, — боюся, мав він прихильників і окрім тебе.

— Хто це зробив? — пошепки повторив Левій.

Пилат відповів йому:

— Це зробив я.

Левій розтулив рота, дико поглянув на прокуратора, а той сказав:

— Цього, звичайно, замало, зробленого, та усе-таки це зробив я. — І додав: — Ну, а тепер візьмеш що-небудь?

Левій подумав, злагіднішав і нарешті сказав:

— Звели дати мені клапоть чистого пергамену.

Збігла година. Левія не було в палаці. Тепер тишу світанку порушував тільки тихий шерех кроків вартівничих у саду. Місяць швидко вицвітав, на другому краї неба було видно білясту цятку вранішньої зорі. Світильники давним-давно згасли. На ложі лежав прокуратор. Поклавши руку під щоку, він спав і дихав беззвучно. Поруч із ним спав Банґа.

Так зустрів світанок п'ятнадцятого нісана п'ятий прокуратор Юдеї Понтій Пилат.

Розділ 27

КІНЕЦЬ КВАРТИРИ № 50

Коли Маргарита дійшла до останніх слів розділу «... Так зустрів світанок п'ятнадцятого нісана п'ятий прокуратор Юдеї Понтій Пилат», — настав ранок.

Чути було, як у подвір'ячку в гіллі верби та липи вели веселу, збуджену вранішню розмову горобці.

Маргарита підвелася з крісла, потяглася й лиш тепер відчула, як поламане їй тіло та як вона хоче спати. Цікаво зазначити, що душа Маргарити була в повному порядку. Думки їй не були в розброді, їй зовсім не приголомшило, що вона провела ніч надприродно. Їй не бентежили спогади про те, що вона була на балю в сатани, що якимось чудом майстра було повернуто їй, що з попелу постав роман, що все опинилося на своєму місці в підвалі в провулку, звідки було вигнано наклепника Альоїзія Могарича. Одне слово, знайомство з Воляндром не заподіяло їй жодної психічної шкоди. Усе було так, як ніби так і мало бути.

Вона пішла до сусідньої кімнати, упевнилася в тому, що майстер спить міцним і спокійним сном, згасила непотрібну настільну лампу й сама простяглася під протилежною стіною на канапці, вкритій старим розірваним простирадлом. За хвилину вона спала, але жодних снів того ранку не бачила. Мовчали кімнати в підвалі, мовчав увесь маленький будиночок забудовника, й тихо було в глухому провулку.

Та в цей час, тобто на світанку суботи, не спав цілий поверх в одній з московських установ, і вікна в ньому, що виходили на заллятий асфальтом великий майдан³⁵⁰, якого спеціальні машини, повільно роз'їжджаючи, з гуготінням щіткували, світилися повним світлом, яке прорізало світло сходу сонця.

Увесь поверх ходив коло слідства у справі Волянда, і лампи цілу ніч світилися в десятих кабінетах.

Власне кажучи, справа стала ясною вже з учорашнього дня, п'ятниці, коли довелося закрити Вар'єте внаслідок зникнення його адміністрації та інших безчинств, що скоїлися напередодні під час знаменитого сеансу чорної магії. Та річ у тім, що увесь час і безупинно надходив до безсонного поверху усе новий і новий матеріал.

Тепер слідству в цій дивній справі, що віддавала геть-чистим чортовинням, та ще з домішкою якихось гіпнотичних фокусів і цілком виразного криміналу, належало усі різнобічні та плутані події, що сталися в різних місцях Москви, зліпити до єдиної купи.

Першим, кому припало побувати в осяяному електрикою безсонному поверсі, був Аркадій Аполлонович Семплеяров, голова Акустичної комісії.

По обіді в п'ятницю, в квартирі його, що містилася в домі біля Кам'яного мосту³⁵¹, пролунав дзвінок, і чоловічий голос попросив до телефону Аркадія Аполлоновича. Дружина Аркадія Аполлоновича, яка підійшла до апарату, відповіла похмуро, що Аркадій Аполлонович нездужає, ліг спочивати й підійти до апарату не може. На запитання про те, звідки питають Аркадія Аполлоновича, голос у телефоні дуже коротко відповів, звідки.

— Одну секунду... зараз... одну хвилину... — пробелькотіла зазвичай дуже пихата дружина голови Акустичної комісії і летом полетіла до спальні підіймати Аркадія Аполлоновича з ложа, на якому той лежав, зазнаючи пекельних гризот на спогади про вчорашній сеанс та нічний скандал, що супроводив вигнання з квартири саратовської його небіжки.

Щоправда, не за секунду, але навіть і не за хвилину, а за чверть хвилини Аркадій Аполлонович в одному капці на лівій нозі, в самій білизні, був уже при апараті й белькотів до нього:

— Так, це я... Слухаю, слухаю...

Дружина його, яка в ці миті забула про мерзенні злочини проти вірності, в яких небораку Аркадія Аполлоновича було викрито, з переляканим обличчям виглядала у двері коридору, тицькала капцем у повітря й шепотіла:

— Капця узуй, капця... Ноги застудиш, — на що Аркадій Аполлонович, відмахуючись від дружини босою ногою та роблячи їй звірячі очі, белькотів у телефон:

— Так, так, так, аякже, розумію... Зараз виїжджаю.

Увесь вечір Аркадій Аполлонович пробув у тому самому поверсі, де провадилося слідство. Розмова була прикрою, безмір неприємною була розмова, бо довелося цілком відверто розповідати не лише про цей паскудний сеанс і бійку в ложі, але водночас, що було насправді доконечно, і про Милицю Андріївну Покобатько з Єлоховської вулиці, і про саратовську небіжку, і про багато чого іще, про що розповідати спричиняло Аркадієві Аполлоновичу нестерпних мук.

Само собою зрозуміло, що свідчення Аркадія Аполлоновича, інтелігентної і культурної людини, який був свідком паскудного сеансу, свідка тямущого й кваліфікованого, який добре описав і самого таємничого мага в масці, і двох його негідників-помічників, який прекрасно запам'ятав, що прізвище мага саме Волянд, — відчутно просунули слідство вперед. Зіставлення ж свідчень Аркадія Аполлоновича із свідченнями інших, серед яких були й декотрі дами, потерпілі після сеансу (та, у фіялковій білизні, що вразила Римського, і, о лихо, багато інших), і кур'єр Карпов, якого послали до квартири № 50 на Садову вулицю, — власне, відразу ж встановило те місце, де належить шукати винуватця усіх цих пригод.

У квартирі № 50 побували, й не раз, і не тільки оглядали її надзвичайно ретельно, але й вистукували стіни в ній, оглядали коминкові димарі, шукали криївок. Та ба, усі ці заходи жодного наслідку не дали, й жодної з цих відвідин квартири в ній нікого виявити не вдалося, хоча й цілком зрозуміло було, що в квартирі хтось є, дарма що усі особи, яким так чи інакше належало відати питаннями про прибулих до Москви іноземних артистів, рішуче й категорично твердили, що ніякого чорного мага Волянда в Москві немає й бути не може.

Аніде він не зареєструвався по приїзді, нікому не являв свого пашпорта або інших яких паперів, контрактів чи договорів, і ніхто про нього нічого не чув! Завідувач програмного відділення Видовищної комісії Китайцев клявся й божився, що ніякої програми вистави жодного Волянда зниклий Стьопа Лиходєєв йому на затвердження не надсилав і нічого про приїзд такого Волянда Китайцеву не телефонував. Отож йому, Китайцеву, зовсім незрозуміло й невідомо, як ото у Вар'єте Стьопа міг допустити такий сеанс. Коли ж казали, що Аркадій Аполлонович на власні

очі бачив цього мага на сеансі, Китайцев тільки розводив руками й підводив очі до неба. І вже по очах Китайцева можна було бачити й сміливо сказати, що він чистий, як кришталь.

Той самий Прохор Петрович, голова головної видовищної комісії...

До речі: він повернувся до свого костюма негайно вслід по тому, як міліція увійшла до його кабінету, на несамоовиту втіху Анни Ричардівни та на превеликий подив даремно потривоженої міліції. Іще до речі: повернувшись на своє місце, до свого сірого смугастого костюма, Прохор Петрович цілком схвалив усі резолюції, що їх наклав костюм під час його нетривалої відсутности.

...так от, той самий Прохор Петрович анічогісінько не знав про жодного Волянда.

Виходило щось, воля ваша, несусвітнє: тисячі глядачів, увесь склад Вар'єте, нарешті, Семплеяров Аркадій Аполлонович, найосвіченіша людина, бачили цього мага, як також і його клятих асистентів, а проте ніде його знайти жодної можливости немає. Що ж, дозвольте вас запитати: він провалився, чи що, крізь землю відразу по своєму осоружному сеансі або ж, як твердять деякі, зовсім не приїжджав до Москви? Та якщо припустити перше, то без сумніву, що, провалюючись, він прихопив із собою весь провід адміністрації Вар'єте, а якщо друге, то чи не буде, що сама адміністрація злочасного театру, вчинивши передтим якусь капость (згадайте лишень розбиту шибку в кабінеті та поведінку Тузабубни), безслідно зникла з Москви.

Слід віддати належне тому, хто очолював слідство. Зниклого Римського розшукали з подивугідною швидкістю. Досить було лише зіставити поведінку Тузабубни біля таксомоторної стоянки коло кінематографа з деякими датами часу, як-от коли закінчився сеанс і коли саме міг щезнути Римський, щоб негайно надати телеграму до Ленінграда. За годину прийшла відповідь (надвечір п'ятниці), що Римського виявлено в номері чотириста дванадцятому готелю «Асторія»³⁵², в четвертому поверсі, поруч із номером, де зупинився завідувач репертуару одного з московських театрів, що гастролював у той час в Ленінграді, в тому самому номері, де, як відомо, сіро-блакитні меблі з золотом і прекрасне ванне відділення.

Знайденого зачаєним в одержній шафі чотиріста дванадцятого номера «Асторії» Римського було негайно заарештовано та допитано в тому ж Ленінграді. Відтак до Москви прийшла телеграма, яка сповіщала про те, що фіндиректор Вар'єте виявився в стані неосудности, що на запитання він путящих відповідей не дає або не бажає давати й просить лише про одне, щоб його сховали до броньованої камери й приставили до нього озброєну варту. З Москви телеграмою було наказано Римського під вартою допровадити до Москви, внаслідок чого Римський у п'ятницю увечері й виїхав під такою вартою з вечірнім потягом.

Надвечір тієї ж п'ятниці натрапили й на слід Лиходеева. До всіх міст було розіслано телеграми із запитаннями про Лиходеева, і з Ялти було одержано відповідь, що Лиходеев був у Ялті, але вилетів аеропляном до Москви.

Єдиний, чийого сліду не вдалося впіймати, це сліду Варенухи. Знання геть усій Москві славетний театральний адміністратор як у воду канув.

Тим часом довелось поратися з пригодами ще й в інших місцях Москви, поза театром Вар'єте. Довелось з'ясувати надзвичайний випадок зі співом «Славное море» службовцями (до речі: професорові Стравинському вдалось довести їх до пуття протягом двох годин часу якимись заштриками під шкіру), з особами, які втручали іншим особам або установам, видаючи за гроші, чорт зна що, а також з особами, потерпілими від таких втручень.

Як само собою зрозуміло, найбільш прикритим, найбільш скандальним та нерозв'язним з усіх цих випадків був випадок викрадення голови покійного літерата Берліоза впрост із труни у грибоедівській залі, вчиненого серед білого дня.

Дванадцяттеро чоловік провадили слідство, нанизуючи, немов на спицю, окаянні вічка цієї складної справи, розпорошені по всій Москві.

Один із слідчих прибув до клініки професора Стравинського й передусім попросив подати йому список тих осіб, що були доправлені до клініки протягом останніх трьох днів. Таким чином були виявлені Никанор Іванович Босой і бідолаха конферансьє, котрому відривали голову. Ними, втім, переймалися мало. Тепер вже легко було встановити, що ці двоє стали офірою тієї ж самої зграї, очолюваної тим таємничим магом. А от Іван Миколайович Бездомний слідчого зацікавив вкрай.

Двері Івасикової кімнати № 117-ї відчинилися надвечір п'ятниці, й до кімнати увійшов молодий, кругловидий, спокійний та лагідний в спілкуванні чоловік, зовсім не схожий на слідчого, а проте один з найкращих слідчих Москви. Він побачив на ліжку зблідлого й змарнілого хлопчину, з очима, в яких читалася відсутність інтересу до того, що діється довкола, які або зверталися десь у далечінь понад довкіллям, або усередину самого хлопця.

Слідчий лагідно відрекомендувався й сказав, що зайшов до Івана Миколайовича поговорити про позавчорашні пригоди на Патріярших ставах.

О, як тріумфував би Іван, якби слідчий з'явився до нього дещо раніше, хоча б, скажімо, в ніч проти четверга, коли Іван бурхливо й палко домагався того, щоб вислухали його розповідь про Патріярші стави. Тепер збулася його мрія допомогти спіймати консультанта, йому не потрібно було ні по кого вже бігати, до нього самого прийшли саме з тим, щоб вислухати його повість про те, що сталося в середу ввечері.

Та ба, Івасик геть змінився за час, що проминув з моменту загибелі Берліоза. Він був ладен охоче й чемно відповідати на всі запитання слідчого, та збайдужілість чулася і в погляді Івана, і в його інтонаціях. Поета більше не проймала доля Берліоза.

Перед прибуттям слідчого Івасик дрімав лежачи, й перед ним проходили якісь видіння. Так, він бачив місто дивне, незбагненне, неіснуюче, з брилами мармуру, поточеними колонадами, з лиснючими на сонці дахами, з чорною й безжалісною вежею Антонія, з палацом на західному пагорку, зануреним по дахи у сливе тропічну зелень саду, з бронзовими, розпломенілими в заході сонця статуями над цією зеленню, він бачив римські, закуті в панцир, кентурії, що йшли попід мурами давнього міста.

У дримоті перед Іваном поставала нерухома в кріслі людина, голена, з виснаженим жовтим обличчям, людина в білій мантиї з червоною підбійкою, яка з ненавистю дивилася в розкішний та чужий сад. Бачив Іван і безлісний жовтий пагорб із спорожнілими стовпами з поперечинами.

А те, що сталося на Патріярших ставах, поета Івана Бездомного вже більше не обходило.

— Скажіть, Іване Миколайовичу, а ви-от самі як далеко були від турнікета, коли Берліоз звалився під трамвай?

Ледь помітна байдужа усмішка чомусь торкнула губи Йвана, і він відповів:

— Я був далеко.

— А цей картатий був біля самого турнікета?

— Ні, він сидів на лавочці неподалік.

— Ви добре пам'ятаєте, що він не підходив до турнікета в той момент, коли Берліоз впав?

— Пам'ятаю. Не підходив. Він розвалившись сидів.

Ці запитання були останніми запитаннями слідчого. Після них він підвівся, простягнув руку Івасикові, побажав скоріше одужувати та висловив надію, що незабаром знову читатиме його вірші.

— Ні, — тихо відповів Іван, — я більше віршів писати не буду.

Слідчий чемно всміхнувся, дозволив собі висловити певність того, що поет тепер у стані деякої депресії, та що скоро це мине.

— Ні, — озвався Іван, дивлячись не на слідчого, а в далечінь, на примерклий обрій, — це мені ніколи не мине. Вірші, що я писав, — погані вірші, і я тепер це збагнув.

Слідчий пішов від Івасика, одержавши дуже важливий матеріал. Йдучи ниткою подій від кінця до початку, нарешті вдалося дістатися до того витoku, від якого пішли усі події. Слідчий не сумнівався в тому, що ці події почалися від вбивства на Патріярших. Звичайно, ні Івасик, ні цей картатий не штовхали під трамвай нещасного голову МАССОЛІТу, фізично, так би мовити, його падінню під колеса не сприяв ніхто. Та слідчий був певний того, що Берліоз кинувся під трамвай (або звалився під нього), будучи загіпнотизованим.

Так, матеріалу було вже чимало, й було відомо вже, кого й де ловити. Та річ у тім, що піймати жодним способом було годі. У тричі клятій квартирі № 50, безсумнівно, треба повторити, хтось-таки був. Часом ця квартира відповідала то тріскучим, то гугнявим голосом на телефонні дзвінки, іноді в квартирі відчиняли вікно, ще й надто, з неї чулися звуки патефона. А тим часом усякого разу, як її навідували, анікого в ній не виявлялося. А були там вже не раз, і різного часу доби. Та й цього замало, квартирою проходили із сіткою, перевіряючи усі кутки. Квартира була давно вже під підозрою. Чатували не тільки той шлях, що вів у двір крізь підворіття, але й чорний хід; ба більше, на даху біля димарів

було поставлено варту. Так, квартира № 50 давала себе взнаки, а вдіяти з цим нічого не можна було.

Так справа тяглася до півночі з п'ятниці на суботу, коли барон Майгель, одягнений у вечірне вбрання й лаковані туфлі, урочисто пройшов до квартири № 50 як гість. Чути було, як барона впустили до квартири. А вже за десять хвилин по тому, без усяких дзвінків, квартиру відвідали, та не тільки хазяїв у ній не знайшли, але, що було вже зовсім дивовижно, не знайшли в ній і ознак барона Майгеля.

Так от, як і було сказано, справа тяглася в такий спосіб до суботнього світанку. Тут додалися нові й дуже цікаві дані. На московському аеродромі здійснив посадку шестимісний пасажирський літак, що прилетів із Криму. Серед інших пасажирів з нього висадився один дивний пасажир. Це був молодий громадянин, що дико заріс щетиною, днів зо три не мився, зі збудженими й зляканими очима, без багажу й одягнений дещо химерно. Громадянин був у папасі, у бурці поверх нічної сорочки³⁵³ й синіх нічних шкіряних новеньких, щойно куплених пантофлях. Тільки-но він відокремився від драбинки, якою спускалися з кабіни літака, до нього підійшли. На цього громадянина вже чекали, й за якийсь час незабутній директор Вар'єте, Степан Богданович Лиходєєв, постав перед слідством. Він підсипав нових даних. Тепер стало ясно, що Волянд проник у Вар'єте в постаті артиста, загіпнотизувавши Стьопу Лиходєєва, а потім вхитрувався викинути цього самого Стьопу геть з Москви за Бог знає яку кількість кілометрів. Отож матеріялу додалося, та легше від цього не стало, а, мабуть, стало навіть дещо важче, бо очевидним ставало, що подужати таку особистість, яка витворює штуки, подібні до тієї, що її жертвою став Степан Богданович, буде не так вже й легко. До речі: Лиходєєва, на власне його прохання, було ув'язнено в надійній камері, і перед слідством постав Варенуха, щойно заарештований на своїй квартирі, до якої він повернувся після безвісної відсутності протягом майже двох діб.

Незважаючи на дану Азazelлові обітницю більше не брехати, адміністратор почав саме з брехні. Хоча, втім, за це дуже суворо його судити не можна. Адже Азazelло заборонив йому брехати й грубиянити телефоном, а в цьому разі адміністратор розмовляв без допомоги цього апарата. Блукаючи очима, Іван Савелійович заявляв, що

вдень у четвер він у себе в кабінеті у Вар'єте сам-один напився п'яним, тоді кудись подався, а куди — не пам'ятає, десь ще пив старку³⁵⁴, а де — не пам'ятає, десь валявся під парканом, а де — не пам'ятає знову ж таки. Лише після того, як адміністраторові сказали, що він своєю поведінкою, гупою й нерозсудливою, вадить слідству у важливій справі й за це, звичайно, відповідатиме, Варенуха розридався й зашепотів тремтливим голосом і озираючись, що він бреше винятково зі страху, побоюючись помсти Воляндівської зграї, в руках якої він вже побував, і що він просить, благає, жадає бути замкненим у броньованій камері.

— Тьху ти чорт! От далася їм та броньована камера, — пробурчав один з тих, хто провадив слідство.

— Їх дуже настрахали ці негідники, — сказав той слідчий, що побував в Івасика.

Варенуху заспокоїли, як змогли, сказали, що вбронюють його й без усякої камери, і відразу з'ясувалося, що жодної старки він під парканом не пив, а що били його двоє, один ікластий і рудий, а інший товстун...

— Ах, схожий на kota?

— Так, так, так, — шепотів, завмираючи з ляку й щомиті озираючись, адміністратор і викладав подальші подробиці того, як він проіснував близько двох днів у квартирі № 50 як упир-чигаїло, як мало не став причиною загибелі фіндиректора Римського...

Цієї часини вводили Римського, привезеного в ленінградському потягу. Однак цей психічно зруйнований сивий старий, що трусився зі страху, в якому дуже важко було впізнати колишнього фіндиректора, нізащо не хотів казати правду та виявився щодо цього дуже впертим. Римський стверджував, що жодної Гелли у вікні в себе в кабінеті вночі він не бачив, так само як і Варенухи, а просто йому зробилося недобре й у нестямі він виїхав до Ленінграда. Годі й казати, що свої свідкування хворий фіндиректор закінчив проханням про ув'язнення його в броньованій камері.

Анничку було заарештовано в той час, як та чинила спробу вручити касирці в універмазі на Арбаті десятидолярового папірця. Розповідь Аннички про людей, що вилітають з вікна будинку на Садовій і про підківку, яку Анничка, за її словами, підбрала з тим щоб передати до міліції, було вислухано уважно.

— Підківка справді була золота з діамантами? — запитували Анничку.

— Чи мені діамантів не знати, — відповідала Анничка.

— Але ж він вам дав червінці, як ви кажете?

— Чи мені червінців не знати, — відповідала Анничка.

— Ну, а коли ж це вони на доляри перетворилися?

— Нічого не знаю, які такі доляри, і не бачила я ніяких долярів, — верескливо відповідала Анничка, — ми в своєму праві! Нам дали нагороду, ми на неї ситець купуємо... — і тут стала гнути теревені про те, що вона не відповідає за домоуправління, яке завело в п'ятому поверсі нечисту силу, від якої життя немає.

Отут слідчий замахав на Анничку пером, бо вона порядно усім набридла, й написав їй перепустку геть на зеленому папірці, після чого, усім на втіху, Анничка зникла з будинку.

Потім валкою пішла ціла низка людей, і поміж них — Микола Іванович, щойно заарештований єдино через глупоту своєї заздрісної дружини, яка дала знати міліції над ранок про те, що її чоловік пропав. Микола Іванович не дуже здивував слідство, виклавши на стіл блазнівське посвідчення про те, що він провів час на балю в сатани. У своїх розповідях, як він возив повітрям на собі голу служницю Маргарити Миколаївни десь під усі чорти на річку купатися та про появу у вікні оголеної Маргарити Миколаївни, що передувало цьому, Микола Іванович дещо відступив від істини. Так, прикладом, він не вважав за потрібне згадати про те, що він з'явився до спальні з викинутою сорочкою в руках і що називав Наталю Венерою. З його слів виходило, що Наталя вилетіла з вікна, осідлала його й потягла геть з Москви...

— Скоряючись насильству, мусив був піддатися, — розповідав Микола Іванович і закінчив свої вигадки проханням ані словом не сповіщати про це його дружині. Що й було йому обіцяне.

Свідчення Миколи Івановича дало змогу встановити, що Маргарита Миколаївна, так само як також і її служниця Наталя зникли без жодного сліду. Було вжито заходів до того, щоб їх розшукати.

Так слідством, що не припинялося ані на секунду, й ознаменувався ранок суботнього дня. У місті тим часом виникали й розпливалися геть неймовірні чутки, в яких крихітна частка правди була приоздоблена розбуялою брехнею. Казали про те, що був сеанс у Вар'єте, після якого

усі дві тисячі глядачів вискочили на вулицю в чому мати народила, що накрили друкарню фальшивих папірців чаклунського типу на Садовій вулиці, що якась згряя викрала п'яťох завідувачів у секторі розваг, але що міліція їх відразу ж усіх знайшла, й багато чого іще, чого навіть повторювати нехить.

Тим часом йшлося до обіду, і тоді там, де велося слідство, пролунав телефонний дзвінок. Із Садової сповіщали, що клята квартира знову подала знаки життя в ній. Було сказано, що в ній відчиняли вікна зсередини, що долинали із неї звуки піаніно та співу й що у вікні бачили чорного kota, що сидів на підвіконні й грівся на сонці.

Близько четвертої години спекотного дня велика компанія чоловіків, одягнених у цивільне, висадила з трьох машин, трохи не доїхавши будинку № 302-біс на Садовій вулиці. Тут прибула велика група розділилася на дві менші, причому одна пройшла крізь підвір'яття будинку й двір впрост до шостого парадного, а друга виважила зазвичай заколочені маленькі дверцятa, що вели до чорного ходу, і обидві стали підніматися різними сходами до квартири № 50.

У цей час Коров'єв і Азазелло, причому Коров'єв у звичайному своєму вбранні, а зовсім не у фракному святковому, сиділи в їдальні квартири, докінчуючи сніданок. Волянд, своїм звичаєм, перебував у спальні, а де був кіт — невідомо. Але судячи з гуркоту каструль, що долітав з кухні, можна було припустити, що Бегемот був саме там, викидаючи штуки за своїм звичаєм

— А що то за кроки такі на сходах? — запитав Коров'єв, граючи ложечкою у філіжанці з чорною кавою.

— А то нас заарештовувати йдуть, — відповів Азазелло й випив чарочку коньяку.

— А ну ж ну, — відповів на це Коров'єв.

Ті, що бралися парадними сходами, тим часом вже були на підйсті третього поверху. Там двоє якихось водопровідників порались з гармонікою парового опалення. Перехожі обмінялися з водопровідниками виразним поглядом.

— Усі вдома, — шепнув один з водопровідників, постукуючи молотком по трубі.

Тоді той, хто вів перед, відверто вийняв з-під пальта чорного мавзера³⁵⁵, а інший, поруч з ним, — відмички. Взагалі, ті, хто йшов до квартири № 50 були споряджені як належить. Двоє з них мали в кишенях тонкі, легко розкиду-

вані, шовкові сітки. Ще один — аркана, ще один — марлеві маски й ампули з хлороформом.

В одну секунду були відчинені парадні двері в квартиру № 50, і всі прибулі опинилися в передпокої, а тряскіт водночас дверей у кухні показав, що друга група з чорного ходу підійшла також вчасно.

Цього разу, якщо й не повна, та все-таки якась удача була наявною. Усіма кімнатами миттєво розсипалися люди та ніде нікого не знайшли, але зате в їдальні виявили залишки щойно, видати, полишеного сніданку, а у вітальні на коминковій полиці, поруч із кришталевою карафою, сидів здоровезний чорний кіт. Він тримав у своїх лапах примуса.

У цілковитому мовчанні прибулі до вітальні споглядали цього кота протягом досить тривалого часу.

— Еге ж... справді здорово... — шепнув один із прибулих.

— Не пустую, нікого не займаю, ладнаю примуса, — неприязно набурмосившись, промовив кіт, — і ще вважаю за обов'язок застерегти, що кіт стародавня й недоторканна тварина.

— Винятково чиста робота, — шепнув один із прибулих, а другий сказав гучно й виразно:

— Ану ж, недоторканий черевомовний коте, ласкаво просимо сюди!

Розпустилася й злетіла шовкова сітка, але той, хто кидав її, на превеликий подив усіх, схибив і зачепив нею тільки карафу, яка із дзвоном тут-таки й розбилася.

— Реміз! — заверещав кіт. — Ура! — і тут він, відставивши убік примуса, вихопив з-за спини бравнінга³⁶. Він миттю націлив його на того, хто найближче стояв до нього, але в того раніше, ніж кіт встиг стрелити, в руці палахнуло вогнем, і разом з пострілом з мавзера кіт беркицьнувся сторчголов з коминкової полиці на підлогу, впустивши бравнінга й кинувши примуса.

— От і по всьому, — кволим голосом сказав кіт і млосно розкинувся у кривавій калюжі, — відійдіть від мене на мить, дайте мені попроситися із землею. О мій друже Азazelло! — простогнав кіт, сходячи кров'ю. — Де ти є? — Кіт завів пригаслі очі в керунку дверей до їдальні. — Ти не став мені на поміч в момент нерівного бою. Ти покинув бідного Бегемота, промінявши його на склянку — правда, дуже хорошого — коньяку! Ну що ж, хай моя смерть тяжитиме тобі совість, а я заповідаю тобі мого бравнінга...

— Сітку, сітку, сітку, — тривожно зашепотіли навкруг kota. Та сітка, чорт знає чого, зачепилася в когось у кишені й не полізла назовні.

— Єдине, що може врятувати смертельно пораненого kota, — промовив кіт, — це ковток бензину... — І, скориставшись замішанням, він приклався до круглого отвору в примусі й напився бензину³⁷. Цієї ж миті кров з-під верхньої лівої лапи перестала цебеніти. Кіт скочив живий та бадьорий, схопивши примуса під пахву, шугнув з ним назад на коминка, а звідти, роздираючи шпалери, поліз по стіні й секунди за дві опинився високо над прибулими, сидячи на металевому карнизі.

Умить руки вчепилися в гардину й зірвали її разом з карнизом, через що сонце ринуло до затіненої кімнати. Та ані облудно одужалий кіт, ані примус не впали додолю. Кіт, не розлучаючись із примусом, схитрувався махнути повітрям і скочити на жирандолю, що висіла в центрі кімнати.

— Драбину! — крикнули знизу.

— Викликаю на дуель! — проверещав кіт, пролітаючи над головами на розгойданій жирандолі, й тут знову в лапах його опинився бравнінг, а примуса він прилаштував між раменами жирандолі. Кіт прицілився і, літаючи немов вагадло, над головами прибулих, відкрив по них стрілянину. Гуркіт стряс квартиру. На підлогу полетіли кришталеві уламки з жирандолі, тріснуло зірками дзеркало на коминку, полетів тиньковий пил, заскакали по підлозі відпрацьовані гільзи, потріскались шибки у вікнах, з простреленого примуса стало чвіркати бензином. Тепер вже годі було казати про те, щоб узяти kota живцем, і прибулі влучно й оскаженіло стріляли йому у відповідь з мавзерів у голову, в живіт, у груди та в спину. Стрілянина спричинила паніку на асфальті у дворі.

Та тривала ця стрілянина дуже недовго й сама собою стала вщухати. Річ у тім, що ані котові, ані прибулим вона не спричинила жодної шкоди. Ніхто не виявився не лише вбитим, але навіть пораненим; усі, в тому й кіт, залишились цілком неушкодженими. Хтось із прибулих, на остаточний вже спробунок, випустив штук із п'ять у голову окаяній тварині, і кіт льотом відповів цілою обоймою. І знову ж те саме — жодного враження ні на кого це не справило.

Кіт погойдувався в жирандолі, розмахи якої щораз зменшувались, дмухаючи чомусь у дуло бравнінга та плюючи собі на лапу. В тих, хто безмовно стояв долі, на обличчях з'явився вираз цілковитої розгуби. То був єдиний, або один з єдиних, випадок, коли стрільба виявлялася цілком марною. Можна було, звичайно, припустити, що бравнінг kota — який-небудь іграшковий, але про мавзери прибулих такого аж ніяк не можна було сказати. Перша ж рана kota, в чому, ясно, не було ані найменшого сумніву, була нічим іншим, як фокусом та свинячим удаванням, так само як і пиття бензину.

Зробили ще одну спробу доп'ясти kota. Було кинуте аркан, він зачепився за одну із свічок, жирандоля зірвалася. Удар її струснув, здавалося, увесь корпус будинку, та до пуття це не довело. Присутніх обдало скалками, а кіт перелетів повітрям і всівся високо під стелею на верхній частині золоченої рами коминкового дзеркала. Він ніде не збирався тікати й навіть, навпаки, сидючи у відносній безпеці, повів іще одну мову.

— Я ніяк не розумію, — казав він згори, — причин такого різкого поводження зі мною...

І цю мову на самому початку перебив не знати звідки почутий тяжкий низький голос:

— Що діється в квартирі? Мені заважають працювати.

Другий, неприємний і гутнявий голос озвався:

— Ну, звісно, Бегемот, чорт його забирай!

Третій, брязкучий, голос сказав:

— Мессіре! Субота. Сонце схиляється. Нам пора.

— Вибачайте, не могу більше бесідувати, — сказав кіт з дзеркала, — нам пора. — Він пошпуривав свого бравнінга й вибив обидві шибки у вікні. Тоді плеснув додолу бензином, і той бензин сам собою спалахнув, викинувши хвилю полум'я під саму стелю.

Зайнялося якомось незвичайно швидко й сильно, як не буває навіть при бензині. Відразу ж задиміли шпалери, зайнялася зірвана гардина на підлозі й почали тліти рами в розбитих вікнах. Кіт спружинився, нявкнув, перемахнув з дзеркала на підвіконня й зник за ним разом із своїм примусом. Знадвору пролунали постріли. Чоловік, що сидів на залізній протипожежній драбині на рівні ювелірських кімнат, обстріляв kota, коли той перелітав з підвіконня на

підвіконня, прямуючи до наріжної ринви будинку, збудованого, як було сказано, покоєм. По цій ринві кіт видерся на дах. Там його, на жаль, так само марно обстріляла варта, що стерегла димарі, й кіт розтанув у призахідному сонці, яке заливало місто.

У квартирі цієї часини спалахнув паркет під ногами прибулих, і у вогні, на тому місці, де валявся з удаваною раною кіт, вилонився, дедалі більше густіючи, труп колишнього барона Майгеля із задертим догори підборіддям, із скляними очима. Витягти його вже не було аніякої змоги.

Скакаючи розжахтілими паркетинами, ляскаючи долонями по задимілих плечах та грудях, ті, хто був у вітальні, відступали до кабінету та передпокою. Ті, хто були в їдальні та спальні, вибігли крізь коридор. Надбігли й ті, хто були на кухні, кинулись до передпокою. Вітальня вже була заповнена вогнем і димом. Хтось на ходу встиг накрутити телефонний номер пожежної частини, коротко крикнути до слухавки:

— Садова, триста два-біс!

Далі баритися було годі. Полум'я вихлиснуло до передпокою. Дихати стало тяжко.

Тільки-но з розбитих вікон зачарованої квартири вибило перші струмінці диму, у дворі почулися відчайдушні людські крики:

— Пожежа, пожежа, горимо!

У різних квартирах дому люди стали кричати до телефонів:

— Садова! Садова, триста два-біс!

У той час, як на Садовій почулися лячні серцю дзвонові бовкання на червоних довгастих пожежних машинах, що неслися з усіх частин міста, люди, що метушилися у дворі, бачили, як разом із димом з вікна п'ятого поверху вилетіли три темних, як здалося, чоловічих силуети та один силует оголеної жінки.

ОСТАННІ ПРИГОДИ КОРОВ'ЄВА ТА БЕГЕМОТА

Чи були ті силуети, чи вони тільки приверзлися ураженим страхом мешканцям злочасного дому на Садовій, достеменно сказати, звичайно ж, не можна. Якщо вони були, то куди вони безпосередньо рушили, так само не знає ніхто. Де вони розділилися, також не можемо сказати, та знаємо, що приблизно за чверть години після початку пожежі на Садовій, біля дзеркальних дверей Торгсіну на Смоленському ринку³⁵⁸ з'явився довгий громадянин у картатому костюмі і з ним чорний здоровий кіт.

Спритно вихляючи поміж перехожих, громадянин відчинив зовнішні двері магазину. Та тут маленький, кошавий та вкрай недобррозичливий швайцар перепинив йому шлях і роздратовано сказав:

— З котами не можна!

— Я вибачаюся, — забрязкотів довгий та приклав вузлувату руку до вуха, як туговухий, — з котами, ви кажете? А де ж ви бачите kota?

Швайцар вилупив очі, й було через що: жодного kota біля ніг громадянина вже не виявилось, а з-за плеча його натомість вихилявся й поривавсь до магазину товстун у драній кепці, який і справді дещо скидався пикою на kota. В руках товстун мав примуса.

Ці двійко відвідувачів чогось не сподобалися швайцарові-мізантропу.

— В нас тільки на валюту, — прохарчав він, роздратовано дивлячись з-під кошлатих, неначе міллю поїдених сивих брів.

— Дорогий мій, — забрязкотів довгий, виблискуючи оком з розбитого пенсне, — а звідки ж вам відомо, що я її не маю? Ви судите з костюма? Ніколи не робіть цього, щонайбезцінніший страже! Ви можете помилитися, і то

вельми тяжко помилитися. Перечитайте ще раз хоча б історію знаменитого каліфа Гарун-аль-Рашида³⁹⁹. Але в цьому разі, полишаючи цю історію дочасу осторонь, хочу сказати вам, що нажаліюся на вас завідувачеві та порозказую йому про вас таких речей, що чи не привелось б вам покинути вашого поста між блискучими дзеркальними дверима.

— Я маю, може, повен примус валюти, — запально устряв до розмови котоподібний товстун, просто-таки пручи до магазину.

Здаду вже напирала й злостилася публіка. З ненавистю й сумнівом дивлячись на диковинну парочку, швайцар посторонився, і наші знайомі, Коров'єв і Бегемот, опинилися в магазині. Тут вони насамперед обгляділися, а тоді лунким голосом, чутним геть у кожнісінькому куточку, Коров'єв оголосив:

— Прекрасний магазин! Дуже, дуже гарний магазин.

Публіка від прилавків обернулася й чомусь із подивом поглянула на промовця, хоча хвалити магазин той мав усі підстави.

Сотні штук ситцю найрозкішніших барв виднілися в клітках полиць. За ними громадилися міткалі й шифони й сукна фрачні. У перспективу йшли цілі штабелі коробок із взуттям, і кількоро громадянок сиділи на низеньких стільчиках, маючи праву ногу в старому, поношеному черевіку, а ліву — в новому блискучому човнику, якою вони й тупали заклопотано в килимок. Десять у глибині за рогом співали й грали патефони.

Та, минаючи усі ці спокуси, Коров'єв і Бегемот попрямували впрост до стику гастрономічного та кондитерського відділень. Тут було дуже просторо, громадянки в хусточках та беретиках не напірали на прилавки, як у ситцевому відділенні.

Низенький, зовсім квадратний чоловік, виголений до синяви, в рогових окулярах, у новенькому капелюсі, не пом'ятому та без патьоків на стрічці, в бузковому пальті та лайкових рудих рукавичках, стояв край прилавка й щось наказово мугикав. Продавець в чистому білому халаті й синій шапочці обслуговував бузкового клієнта. Гостролезим ножем, дуже схожим на ножа, викраденого Левієм Матвієм, він знімав з жирної плачливої рожевої лососини її схожу на зміїну із сріблястим відлиском шкуру.

— І це відділення чудове, — врочисто признав Коров'єв, — і іноземець симпатичний, — він доброзичливо вказав пальцем на бузкову спину.

— Ні, Фаготе, ні, — задумливо відповів Бегемот, — ти, голубе, помиляєшся. В обличчі бузкового джентльмена чогось бракує, як на мене.

Бузкова спина здригнулася, але, мабуть, випадково, бо ж не міг іноземець зрозуміти те, що казали руською Коров'єв та його супутник.

— Кароші? — суворо запитував бузковий покупець.

— Знаменита! — відповідав продавець, кокетливо колупаючи вістря ножа під шкурою.

— Кароші люблю, плахой — нет, — суворо казав іноземець.

— Аякже! — палко відповідав продавець.

Тут наші знайомі відійшли від іноземця з його лососяною до краю кондитерського прилавку.

— Гаряче сьогодні, — звернувся Коров'єв до молоденької червонощокої продавчині й не дістав від неї жодної відповіді на це. — Почому мандарини? — поспитався тоді в неї Коров'єв.

— Тридцять копійок кіло, — відповіла продавчиня.

— Усе кусається, — зітхнувши, зазначив Коров'єв, — ех, ех... — він трохи ще подумав і запросив свого супутника: — Їж, Бегемоте.

Товстун узяв свого примуса під пахву, заволодів верхнім мандарином у піраміді і, тут-таки зі шкурою зжерши його, узявся до другого.

Продавчиню пройняв смертельний жах.

— Ви з глузду з'їхали! — скрикнула вона, втрачаючи свій рум'янець. — Чека давайте! Чека! — і вона впустила конфектні щипці¹⁶⁰.

— Душечко, любко, красуню, — засичав Коров'єв, перевалюючись через прилавок і підморгуючи продавчині, — не при валюті ми сьогодні... ну що ж поробиш! Але, клянуся вам, наступного разу, і аж ніяк не пізніше понеділка, віддамо усе чистоганом. Ми тут неподалік, на Садовій, де пожежа...

Бегемот, проковтнувши третього мандарина, сунув лапу до хитрої споруди з шоколадних плиток, висмикнув одну долішню, через що, звичайно ж, усе завалилося, і проковтнув її разом із золотою обгорткою.

Продавці за рибним прилавком неначе скам'яніли зі своїми ножами в руках, бузковий іноземець повернувся до грабіжників, і тут виявилось, що Бегемот не мав рації: бузковому не бракувало чогось в обличчі, а навпаки, радше було зайве — драглисті щоки та метушливі очі.

Геть споловівши, продавчиня тужливо прокричала на увесь магазин:

— Палйосич! Палйосич!

Публіка із ситцевого відділення посунула на цей крик, а Бегемот відійшов від кондитерських спокус і запустив лапу до бочки з написом «Оселедець керченський відбірний», витяг двійко оселедців і проковтнув їх, виплюнувши хвости.

— Палйосич! — повторився відчайдушний крик за прилавком кондитерського, а за рибним прилавком гаркнув продавець в еспаньйолиці²⁶¹:

— Ти що ж ото робиш, гад?!

Павло Йосипович вже поспішав до місця дії. Це був показний чоловік у білому чистому халаті, як хірург, і з оливцем, що стирчав із кишені. Павло Йосипович, видно, був досвідченою людиною. Побачивши в роті Бегемота хвіст третього оселедця, він умить оцінив становище, геть усе збагнув і, не заходячи в жодні суперечки з нахабами, махнув у далечінь рукою, скомандувавши:

— Сюрчи!

На риг Смоленського з дзеркальних дверей вилетів швайцар і залився зловіщим сюрчанням. Публіка стала обступати негідників, і тоді до діла забрався Коров'єв.

— Громадяни! — тремким тоненьким голосом прокричав він. — Що ж воно робиться? Га? Дозвольте вас про це запитати! Бідна людина, — Коров'єв підпустив тремтіння до свого голосу й вказав на Бегемота, який негайно скроїв плаксиву фізіономію, — бідна людина цілий день ладить примуси; вона зголодніла... а звідки ж їй узяти валюту?

Павло Йосипович, зазвичай стриманий і спокійний, крикнув на це суворо:

— Ти це кинь! — і махнув у далечінь вже нетерпляче. Тоді трелі біля дверей заgrimіли веселіше.

Та Коров'єв, не знітившись виступом Павла Йосиповича, вів далі:

— Звідки? — ставлю я усім питання! Він зморений голодом і спрагою! Йому гаряче. Ну взяв скуштувати,

бідолашний, мандарина. І вся ціна тому мандаринові три копійки. І от вони вже тьохкають, як ті солов'ї навесні в лісі, тривожать міліцію, відривають її від роботи. А йому можна? Га? — і тут Коров'єв вказав на бузкового гладуна, через що в того на обличчі виказалася превелика тривога. — Що він за один такий? Га? Звідки він приїхав? Навіщо? Скучили ми по ньому, чи як? Запрошували ми його, чи як? Авжеж, — саркастично кривлячи рота, на увесь голос кричав колишній регент, — він, бачите, в парадному бузковому костюмі, од лососини увесь розбух, він увесь напханий валютою, а нашому як, а нашому? Гірко мені! Гірко! Гірко! — завив Коров'єв, як дружко на старовинному весіллі.

Уся ця пребезглузда, нетактовна і, ймовірно, політично шкідлива промова примусила гнівно здригатися Павла Йосиповича, але, хай як воно дивно, з очей стлумленої публіки знати було, що в дуже багатьох людей вона пробуджувала співчуття! А коли Бегемот, приклавши брудного продраного рукава до ока, вигукнув трагічно:

— Спасибі, вірний друже, заступився за потерпілого! — сталося диво. Дуже пристойний тихий дідок, одягнений бідно, але чепуґуґенько, який купував три мигдалеві тістечка в гастрономічному відділенні, вмить преобразився. Очі йому блиснули войовничим вогнем, він зчервонівся, жбурнув мішечка з тістечками на підлогу й крикнув:

— Правда! — дитячим тонким голосом. Затим він вихопив тацю, скинувши з неї рештки погубленої Бегемотом шоколадної ейфелевої вежі, змахнув нею, лівою рукою зірвав з іноземця капелюха, а правою з розмаху вдарив тацею плиском іноземця по плішивій голові. Прокотився такий звук, який буває, коли з вантажівки скидають на землю бляху. Гладун, біліючи, повалився навзаки й сів у діжку з керченськими оселедцями, вибивши з неї фонтан оселедчаної ропи. Тут сталося й інше диво. Бузковий, провалившись у діжку, чистою руською мовою, без жодних ознак будь-якого акценту, скрикнув:

— Вбивають! Міліцію! Мене бандити вбивають! — очевидно, внаслідок потрясіння, раптово опанувавши дотепер незнану йому мову.

Тоді змовкло сюрчання швайцара, й у натовпі збуджених покупців замаячили, наближаючись, два міліційні шоломи.

Та підступний Бегемот, як з ряжки в лазні обдають лавку, обдав з примуса кондитерський прилавок бензином, і той спалахнув сам собою. Полум'я шибонуло вгору й побігло вдовж прилавка, пожираючи красиві паперові стрічки на корзинах із фруктами. Продавчині з верещанням кинулися бігти з-за прилавку, і ледве вони вискочили з-за нього, спалахнули полотняні штори на вікнах, і на підлозі зайнявся бензин. Публіка, враз здійнявши відчайдушний галас, шугнула з кондитерського назад, зім'явши більше непотрібного Павла Йосиповича, а з-за рибного валкою із своїми вигостреними ножами клусом побігли до дверей чорного ходу продавці. Бузковий громадянин, видершись із діжки, увесь в оселедчаній рідоті, перевалився через сьомгу на прилавок й пішов за ними. Задзеленчали й посипались шибки у вихідних дзеркальних дверях, видавлені людьми, що рятувалися, і обидва негідники — і Коров'єв, і ненажера Бегемот — кудись поділися, а куди — несила було збагнути. Вже перегодом самовидці, присутні при початку пожежі на Смоленському, розповідали, що нібито обидва хулігани злетіли угору під стелю й там нібито луснули обидва, як повітряні дитячі кульки. Воно, либонь, сумнівно, щоб справа була саме так, та чого не знаємо, того не знаємо.

Та знаємо, що за якусь хвилину по пригоді на Смоленському і Бегемот і Коров'єв вже опинилися на хіднику бульвару, якраз біля дому грибоєдівської тітки. Коров'єв зупинився коло огорожі й промовив:

— Ба! Та це ж письменницький дім. Знаєш, Бегемоте, я дуже багато хорошого й похвального чув про цей дім! Зверни увагу, друже, на цей дім. Приємно думати про те, що під цим дахом ховається й визріває ціла безодня талантів.

— Як ананаси в оранжеріях, — сказав Бегемот і, щоб краще помилуватися кремовим будинком з колонами, вліз на бетонний підмурок чавунної огорожі.

— Саме так, — погодився із своїм нерозлучним супутником Коров'єв, — і солодкий жах підступає до серця, як іздумаєш про те, що от у цьому домі зараз визріває майбутній автор «Дон Кіхота», або «Фауста», або, чорт мене забирай, «Мертвих душ»!³⁶² Га?

— Страх подумати, — потвердив Бегемот.

— Так, — вів далі Коров'єв, — дивних речей можна сподіватися в парниках цього дому, що згуртував під своїм дахом скількорось тисяч подвижників, які вирішили

покласти самовіддано своє життя на служіння Мельпомені, Полігімнії і Талії³⁶³. Можеш уявити, який галас зчиниться, як хто-небудь з них на почин подарує читацькій публіці «Ревізора» або, в найгіршому разі, «Євгенія Онєгіна»!³⁶⁴

— І дуже просто, — знову ж таки потвердив Бегемот.

— Так, — вів далі Коров'єв і стурбовано підняв палець, — але! Але, кажу я і повторюю це — але! Якщо на ці ніжні тепличні рослини не нападе який-небудь мікро-організм, не підточить їхнє коріння, якщо вони не загниють! А таке ж буває з ананасами! Ой-ой-ой, як буває!

— До речі, — поспитався Бегемот, просуваючи свою круглу голову крізь дірку в ґратах, — що це вони роблять на веранді?

— Обідають, — пояснив Коров'єв, — додам до цього, дорогий мій, що тут дуже непоганий та недорогий ресторан. А я, тим часом, як і всякий турист перед подальшою подорожжю, маю охоту закусити й випити великого крижаного кухля пива.

— І я теж, — відповів Бегемот, і обидва негідники попрямували асфальтовою стежиною під липами впрост до веранди ресторану, який не начувався лиха.

Бліда й зануджена громадянка в білих шкарпеточках і білому ж беретіку з хвостиком сиділа на віденському стільці при вході на веранду з рогу, там, де в зелені трельяжу було влаштовано вхідний отвір. Перед нею на простому кухняному столі лежала груба конторського типу книга, до якої громадянка, не знати з яких причин, записувала тих, хто входив до ресторану. Цією самою громадянкою й були зупинені Коров'єв і Бегемот.

— Ваші посвідчення? — вона здивовано глипала на пенсне Коров'єва, а також і на примуса Бегемота, й на розірваний Бегемотів лікоть.

— Складаю вам тисячу перепросин, які посвідчення? — спитав Коров'єв, здивувавшись.

— Ви — письменники? — своєю чергою запитала громадянка.

— Безумовно, — з гідністю відповів Коров'єв.

— Ваші посвідчення? — повторила громадянка.

— Красуню моя... — почав ніжно Коров'єв.

— Я не красуня, — перебила його громадянка.

— Ох, яка це шкода, — розчаровано сказав Коров'єв і вів далі: — Ну що ж, як не волите бути красунею, що було б

вельми приємно, можете не бути нею. Так от, щоб переко-
натися в тому, що Достоевський — письменник, невже ж
треба питати в нього посвідчення? Та візьміть перші-ліпші
п'ять сторінок з будь-якого його роману, і без усякого
посвідчення ви переконаєтеся, що маєте діло з письмен-
ником. Та я так гадаю, що він і посвідчення жодного не мав!
Як ти гадаєш? — звернувся Коров'єв до Бегемота.

— Б'юся навзаклад, що не мав, — відповів той, ставлячи
примуса на стіл поруч із книгою та втираючи піт рукою на
закоптілому лобі.

— Ви — не Достоевський, — сказала громадянка, збита
з пантелику Коров'євим.

— Ну, хтозна, хтозна, — відповів той.

— Достоевський помер, — сказала громадянка, але
якось не дуже певно.

— Протестую! — гаряче викрикнув Бегемот. — Достоев-
ський безсмертний.

— Ваші посвідчення, громадяни, — сказала громадянка.

— Даруйте, це врешті-решт смішно, — не здавався
Коров'єв, — ніяк не посвідченням визначається письмен-
ник, а тим, що він пише! Звідки ви знаєте, які задуми
снуються в моїй голові? Або в цій голові? — й він вказав на
голову Бегемота, з якої той негайно зняв кепку, неначе для
того, щоб громадянка могла краще роздивитися її.

— Пропустіть, громадяни, — вже нервуючи, сказала вона.

Коров'єв і Бегемот посторонилися й пропустили якогось
письменника в сірому костюмі, в літній без краватки білій
сорочці, комір якої широко лежав на комірі піджака, і з
газетою під пахвою. Письменник привітно кивнув грома-
дянці, на ходу поставив у підставлений йому книзі якусь
закарлючку й пройшов на веранду.

— На жаль, не нам, не нам, — скрушно мовив
Коров'єв, — а йому⁶⁵ дістанеться той крижаний кухоль
пива, про якого ми, бідолашні блудяги, так мріяли з тобою,
становище наше жалюгідне й скрутне, і я не знаю, що його
й робити.

Бегемот лише скрушно розвів руками й надів кепку на
круглу голову, порослу густим волоссям, дуже схожим на
котячу шерсть. І цієї миті негучний, але владний голос
пролунав над головою громадянки:

— Пропустіть, Софіє Павлівно.

Громадянка з книгою здивувалася; в зелені трельяжу постали білі фрачні груди та клинувата борода флібустьєра. Він привітно дивився на двох сумнівних голодранців і навіть більше, робив їм запрошувальні жести. Авторитет Арчибальда Арчибальдовича був річчю, серйозно відчутною в ресторані, яким він завідував, і Софія Павлівна покійно спитала в Коров'єва: — Як ваше прізвище?

— Панаєв, — гречно відповів той. Громадянка записала це прізвище й звела питальний погляд на Бегемота.

— Скабічевський³⁶⁶, — пропищав той, чомусь вказуючи на свого примуса. Софія Павлівна записала й це і підсунула книгу відвідувачам, щоб вони розписалися в ній. Коров'єв проти прізвища «Панаєв» написав «Скабічевський», а Бегемот проти Скабічевського написав «Панаєв».

Арчибальд Арчибальдович, украй вражаючи Софію Павлівну, спокусливо всміхаючись, повів гостей до найкращого столика в протилежному кінці веранди, туди, де лежала найгустіша тінь, до столика, край якого весело вигравало сонце в одному з прорізів трельяжної зелені. Софія ж Павлівна, моргаючи зі здуміння, довго вивчала дивні записи, зроблені несподіваними відвідувачами у книзі.

Офіціантів Арчибальд Арчибальдович здивував не менше, ніж Софію Павлівну. Він особисто відсунув стільця від столика, запрошуючи Коров'єва сісти, мигнув одному, щось шепнув іншому, і два офіціанти заметушилися біля нових гостей, з яких один свого примуса поставив поряд із своїм поруділим черевиком на підлогу.

Вмить зникла зі столика стара скатертина у жовтих плямах, у повітрі з хрускотом крохмалю зметнулася сніжно-біла, як бедуїнський бурнус³⁶⁷, інша, а Арчибальд Арчибальдович вже шепотів тихо, але дуже виразно, схилившись до самого вуха Коров'єва:

— Чим частуватиму? Баличок маю особливий... в архітектівського з'їзду урвав...³⁶⁸

— Ви... е... дайте нам взагалі закусточку... е... — доброзичливо промимрив Коров'єв, розкидаючись на стільці.

— Розумію, — заплющуючи очі, багатозначно відповів Арчибальд Арчибальдович.

Побачивши, як поводитьсь з вельми сумнівними відвідувачами шеф ресторану, офіціанти полишили усякі сумніви та забралися до діла серйозно. Один вже підносив

сірника Бегемотові, який витяг з кишені недопалка й сунув його собі до рота, другий підлетів, видзвонюючи зеленим склом і виставляючи біля кувертів чарки. ляфітники та тонкостінні келихи, з яких так добре п'ється нарзан під тентом... ні, забігаючи наперед, скажемо: пився нарзан під тентом вікопомної грибоєдівської веранди.

— Філейчиком з орябця можу почастувати, — музично муркотів Арчибальд Арчибальдович. Гість у тріснутому пенсне сповна схвалював пропозиції командира брига й доброзичливо дививсь на нього крізь непотрібне скельце.

Белетрист Петраков-Суховій, що обідав за сусіднім столиком разом із дружиною, яка доїдала свинячого ескалопа³⁶⁹, з властивою усім письменникам спостережливістю помітив упадання Арчибальда Арчибальдовича та дуже й дуже здивувався. А дружина його, вельми поважна дама, просто-таки приревнувала пірата до Коров'єва, ба навіть ложечкою постукала... — і що ж ото, мовляв, нас затримують... пора й морозиво подавати! У чім річ?

Однак, пославши Петраковій чарівну усмішку, Арчибальд Арчибальдович скерував до неї офіціанта, а сам не полишив своїх любих гостей. Ах, тямущим був Арчибальд Арчибальдович! А вже спостережливим, певно, не менше від самих письменників. Арчибальд Арчибальдович знав і про сеанс у Вар'єте, і про багато інших подій цих днів, чув, але на відміну від інших, повз вуха не пропустив ні слова «картатий», ні слова «кіт». Арчибальд Арчибальдович нараз здогадався, хто його відвідувачі. А здогадавшись, природна річ, сваритися з ними не став. А от Софія Павлівна гарна! Воно ж треба таке надумати, — перепиняти цим двом шлях до веранди! А втім, що з неї питати.

Пихато тицькаючи ложечкою в розклякле вершкове морозиво, Петракова невдоволеними очима спозирала, як столик перед двома одягненими як якісь опудала ніби чарами обростає наїдками. До блиску вимите салатне листя вже стирчало з вази із свіжою ікрою... мить, і з'явилось на спеціально підсунутому окремому столику запітніле срібне відерце...

Лише впевнившись у тому, що усе зроблено по честі, лише тоді, як в руках офіціантів прилетіла закрита сковорода, в якій щось вуркотіло, Арчибальд Арчибальдович дозволив собі залишити двох загадкових відвідувачів, та й то передтим шепнувши їм:

— Пробачте! На хвилинку! Сам догляну за філейчиками. Він відлетів від столика й зник у внутрішньому ході ресторану. Коли б який спостерігач міг простежити подальші дії Арчибальда Арчибальдовича, вони, без сумніву, здалися б йому дещо загадковими.

Шеф подався ніяк не до кухні припилити філейчики, а до ресторанної комори. Він відчинив її своїм ключем, замкнувся в ній, вийняв із скрині з льодом обережно, щоб не закаляти манжетів, два важенькі балики³⁷⁰, запакував їх у газетний папір, акуратно перев'язав мотузкою й відклав убік. Потім у сусідній кімнаті перевірів, чи на місці його літне пальто на шовковій підкладці та капелюх, і аж тоді пройшов до кухні, де кухар старанно платав обіцяні гостям піратом філейчики.

Слід сказати, що дивного чи загадкового в усіх діях Арчибальда Арчибальдовича аж ніяк не було й дивними такі дії міг би вважати лише спостерігач позверхній. Вчинки Арчибальда Арчибальдовича цілком логічно впливали з усього попереднього. Знаття останніх подій, а насамперед — феноменальне чуття Арчибальда Арчибальдовича підказували шефові грибоєдівського ресторану, що обід його двох відвідувачів буде хоча й пишним та розкішним, але вкрай нетривалим. І чуття, яке ніколи не обманювало колишнього флібустьєра, не підвело його й цього разу.

У той час, як Коров'єв і Бегемот цокалися другою чаркою пречудової холодної московської подвійної очистки горілки³⁷¹, з'явився на веранді спітнілий та схвильований хронікер Боба Кандалупський, відомий в Москві своїм подивугідним усезнайством, і відразу підсів до Петракових. Поклавши свого розбухлого портфеля на столик, Боба негайно сунув свої губи до вуха Петракову й зашепотів до нього якісь вельми спокусливі речі. Мадам Петракова, мліючи з цікавості, і свого вуха підставила до пухлих масних губів Боби. А той, зрідка злодійкувато озираючись, усе шепотів та шепотів, і можна було розчути окремі слова, на зразок таких:

— Клянуся вам честю! На Садовій, на Садовій, — Боба ще більше знизив голос, — не беруть кулі! Кулі... кулі... бензин, пожежа... кулі...

— От цих брехачів, що поширюють огидні чутки, — в обуренні дещо гучніше, ніж хотів би Боба, загуділа

контральтовим голосом мадам Петракова, — от їх слід було б роз'яснити! Та дарма, так воно й буде, їх закличуть до ладу! Що за капосні побрехеньки!

— Які ж побрехеньки, Антонидо Порфірівно! — вигукнув засмучений невір'ям дружини письменника Боба й знову залопотів: — Кажу вам, кулі не беруть... А тепер пожежа... Вони повітрям... повітрям... — Боба сичав, не здогадуючись, що ті, про кого він розповідає, сидять поруч із ним, ласуючи його лопотінням.

А втім, це ласування скоро урвалося. З внутрішнього ходу ресторану на веранду гінко вийшли троє чоловіків із туго оперезаними ременями таліями, в крагах та з револьверами в руках³⁷². Передній крикнув гучно й страшно:

— Ані руш! — І зразу ж усі троє відкрили стрілянину на веранді, цілячи в голову Коров'єву та Бегемоту. Обидва обстріляні нараз розтанули в повітрі, а з примуса шибнув стовп вогню просто в тент. Неначе зяюча паща з чорними краями з'явилася в тенті й стала розповзатися на всі боки. Вогонь, проскочивши крізь неї, піднявся до самого даху грибоєдівського дому. Теки з паперами, що лежали на вікні другого поверху в кімнаті редакції, враз спалахнули, а за ними охопило й штору, і тут вогонь, із гучанням, як наче хто його роздмухував, стовпами пішов усередину тітчиного дому.

За кілька секунд асфальтовими хідничками, що вели до чавунної огорожі бульвару, звідки в середу увечері прийшов не зрозумілий ніким перший звіщун нещастя Івасик, тепер бігли недообідалі письменники, офіціанти, Софія Павлівна, Боба, Петракова, Петраков.

Завчасно вийшовши крізь бічний хід, ніде не тікаючи й ніде не поспішаючи, як капітан, що з обов'язку мав залишити обійнятий полум'ям бриг останнім, стояв спокійний Арчибальд Арчибальдович у літньому пальті на шовковій підкладці, з двома баликовими колодами під пахвою.

ДОЛЮ МАЙСТРА Й МАРГАРИТИ ВИЗНАЧЕНО

На заході сонця високо над містом на кам'яній терасі однієї з найгарніших будівель у Москві³⁷³, будівлі, зведеної близько півтораєта років тому, перебувало двоє: Волянд і Азазелло. Їх не було видно знизу, з вулиці, бо їх затуляла від непроханих поглядів балюстрада з гіпсовими вазами та гіпсовими квітами. Але їм місто було видно майже по самі краї.

Волянд сидів на складаному табуреті, вдягнений у чорну свою сутану. Його довга й широка шпага була встромлена між двома розсіченими плитами тераси сторч, так що вийшов соняшний годинник. Тінь шпаги поволі й неухильно видовжувалася, підповзаючи до чорних черевиків на ногах сатани. Поклавши гостре підборіддя на кулак, скорчившись на табуреті й підібгавши ногу під себе, Волянд не відриваючись дивився на неосяжне зборище палаців, величезних кам'яниць і маленьких, приречених на злам халуп³⁷⁴.

Азазелло, розставшись зі своїм сучасним вбранням, тобто піджаком, котелком, лакованими черевиками, вдягнений, як і Волянд, у чорне, нерухомо стояв неподалік від свого повелителя, так само як і він не відриваючи погляду від міста.

Волянд промовив:

— Яке цікаве місто, чи не правда?

Азазелло поворухнувся й відповів шанобливо:

— Мессіре, мені більше подобається Рим!³⁷⁵

— Так, то є справа густу, — відповів Волянд.

Трохи згодом знову пролунав його голос:

— А чого це дим там, на бульварі?

— То горить Грибоєдов, — відповів Азазелло.

— Слід гадати, що ця нерозлучна парочка, Коров'єв і Бегемот, побувала там?

— У цьому немає жодного сумніву, мессіре.

Знову запала мовчанка, і обидва, що були на терасі, дивились, як у вікнах, звернених на захід, у горішніх поверхах громадищ спалахувало поламане сліпуче сонце. Око Волянда палало так само, як одне з таких вікон, хоча Волянд був спиною до заходу.

Та тут щось підбило Волянда відвернутися від міста й звернути свою увагу на круглу вежу, що була за його спиною на даху. Із її муру вийшла обідрана, забрьохана у глину понура людина в хітоні, в саморобних сандаліях, чорноборода.

— Ба! — вигукнув Волянд, насмішливо дивлячись на прихоська. — Найменше можна було сподіватися на тебе тут. Ти з чим завітав, незваний, але передбачуваний госте?

— Я до тебе, духу зла й повелителю тіней, — відповів прибулий, спідлоба неприязно дивлячись на Волянда.

— Як ти до мене, то чом же не поздоровкався зо мною, колишній збирачу податей? — промовив Волянд суворо.

— Тому, що я не хочу, щоб ти здрастував, — відповів зухвало прибулий.

— Але тобі доведеться змиритися з цим, — заперечив Волянд, і усмішка скривила йому рота, — щойно ти з'явився на даху, як відразу втяв безглуздя, і я скажу тобі, в чому воно, — у твоїх інтонаціях. Ти вимовив свої слова так, ніби ти не визнаєш тіней, а також і зла. Чи не вчиниш мені ласку подумати над запитанням: що б поробляло твоє добро, коли б не існувало зла, і як виглядала б земля, якби з неї зникли тіні? Адже тіні постають від предметів та людей. Ось тінь від моєї шпаги. Та бувають тіні від дерев та від живих істот. Чи не хочеш ти обідрати усю земну кулю, знісши з неї геть усі дерева та все живе через твою фантазію втішатися з голого світу? Ти глупий.

— Не стану з тобою сперечатися, старий софісте, — відповів Левій Матвій.

— Ти не можеш зі мною сперечатися з тієї причини, про яку я вже згадав: — ти глупий, — відповів Волянд і запитав: — Ну, кажи коротко, не томлячи мене, навіщо з'явився?

— Він прислав мене.

— Що ж він звелів передати тобі, рабе?

— Я не раб, — дедалі більше розлючуючись, відповів Левій Матвій, — я його учень.

— Ми говоримо з тобою різними мовами, як завжди, — озвався Волянд, — та речі, про які ми говоримо, від цього не міняються. Отже?..

— Він прочитав твір майстра, — заговорив Левій Матвій, — і просить тебе, щоб ти узяв із собою майстра й дарував йому спокій. Невже це важко тобі зробити, духу зла?

— Мені нічого не важко зробити, — відповів Волянд, — і тобі про це добре відомо. — Він помовчав і додав: — А чого ж ви не візьмете його до себе, до світла?

— Він не заслужив світла, він заслужив спокою³⁷⁶, — сумовитим голосом промовив Левій.

— Передай, що буде зроблено, — відповів Волянд і додав, причому око йому спалахнуло: — І полиш мене негайно.

— Він просить, щоб ту, яка кохала та страждала через нього, ви узяли б також, — вперше благально звернувся Левій до Волянда.

— Ет, без тебе ми ніяк не здогадалися б про це. Ходи.

Левій Матвій відтак зник, а Волянд підізвав до себе Азазелла й наказав йому:

— Лети до них і все влаштуй.

Азазелло покинув терасу, і Волянд zostався сам. Та самотність його не була тривалою. Почувся на плитах тераси гуркіт кроків і жваві голоси, й перед Волянцем постали Коров'єв і Бегемот. Та тепер примуса при товстунові не було, а обтяжений він був іншими предметами. Так, під пахвою він мав невеликий ландшафтик у золотій рамі, через руку його було перекинута кухарський, наполовину обгорілий халат, а в другій руці він тримав цілу сьомгу, в шкірі й з хвостом. Від Коров'єва та Бегемота тхнуло смалятиною, пика Бегемота була в сажі, а кепка наполовину обгоріла.

— Чолом, мессіре! — прокричала невгамовна парочка, і Бегемот замахав сьомгою.

— Дуже гарні, — сказав Волянд.

— Мессіре, уявіть, — закричав збуджено й радісно Бегемот, — мене за мародера узяли!

— Судячи з принесених тобою предметів, — відповів Волянд, поглядаючи на ландшафтика, — ти й є мародер.

— Чи вірите, мессіре... — щиросердим голосом почав Бегемот.

— Ні, не вірю, — коротко відповів Волянд.

— Мессіре, клянуся, я чинив героїчні потуги врятувати все, що було можна, й оце все, що вдалось відборонити.

— Ти он краще скажи, чого Грибоедов зайнявся? — спитав Волянд.

Обидва, й Коров'єв, і Бегемот, розвели руками, підвели очі до неба, а Бегемот вигукнув:

— Не можу збагнути! Сиділи мирно, цілком тихо, закусували...

— Аж раптом — бах, бах! — підхопив Коров'єв. — Постріли! Ошалівши зі страху, ми з Бегемотом кинулися тікати на бульвар, переслідувачі за нами, ми кинулися до Тимірязєва!..³⁷⁷

— Та свідомість обов'язку, — вступив Бегемот, — поборола наш ганебний страх, і ми повернулися!

— Ах, ви повернулися? — сказав Волянд. — Ну, тоді, певна річ, будівля згоріла дощенту.

— Дощенту! — скрушно потакнув Коров'єв. — Тобто дослівно, мессіре, дощенту, як оце ви, з ласки вашої, влучно висловилися. Самі головешки!

— Я помчав, — розповідав Бегемот, — до залі засідань, — це яка з колонами, мессіре, — розраховуючи витягти щось цінне. Ах, мессіре, моя дружина, якби тільки я її мав, двадцять разів ризикувала зостатися вдовою! Та на щастя, мессіре, я не жонатий, і скажу вам відверто — щасливий, що не жонатий. Ах, мессіре, чи ж можна проміняти парубоцьку свободу на обтяжливе ярмо!

— Знову пішли якісь бредні, — зауважив Волянд.

— Слухаю й кажу далі, — відповів кіт, — отак, ось лянцшафтик. Більше нічого винести із залі було незмога, полум'я вдарило мені в обличчя. Я побіг до комори, врятував сьомгу. Я побіг до кухні, врятував халата. Я вважаю, мессіре, що я зробив усе, що міг, і не розумію, чим пояснюється скептичний вираз на вашому обличчі.

— А що робив Коров'єв у той час, як ти мародерував? — запитав Волянд.

— Я помагав пожежникам, мессіре, — відповів Коров'єв, вказуючи на розірвані штани.

— Ах, коли так, то, певна річ, доведеться будувати новий будинок.

— Його буде збудовано, мессіре, — озвався Коров'єв, — наслідуюсь запевнити вас у цьому.

— Ну, що ж, застається лиш побажати, щоб він був кращим від колишнього, — зазначив Волянд.

— Так воно й буде, мессіре, — озвався Коров'єв.

— Мені вже можете вірити, — додав кіт, — я справжній пророк.

— У всякому разі, ми з'явилися, мессіре, — доповідав Коров'єв, — і очікуємо на ваші розпорядження.

Волянд підвівся зі свого табурета, підійшов до балюстради й довго, мовчки, сам, ставши спиною до свого почту, споглядав удалину. Потім він відійшов від краю, знову опустився на свого табурета й сказав:

— Розпоряджень жодних не буде — ви виконали усе, що змогли, і більше ваших послуг я поки що не потребую. Можете відпочивати. Зараз прийде гроза, остання гроза, вона довершить усе, що слід довершити, й ми вирушимо в путь.

— Дуже добре, мессіре, — відповіли обидва гаєри й зникли десь за круглою центральною вежею, розташованою всередині тераси.

Гроза, про яку казав Волянд, вже копичилася на обрії. Чорна хмара піднялася на заході й до половини відрізала сонце. Потім вона накрила його цілком. На терасі посвіжіло. Ще трохи згодом стало поночі.

Ця темрява, що прийшла із заходу, накрила величезне місто. Зникли мости, палаци. Усе згинуло, як наче цього ніколи не було на світі. Через усе небо пробігла одна вогняна нитка. Тоді місто струснув удар. Він повторився, і почалася гроза. Волянд перестав бути видимим в її імлі.

Розділ 30

ПОРА! ПОРА!

— Знаєш, — казала Маргарита, — саме як ти заснув учора вночі, я читала про темряву, яка прийшла із Середземного моря... Й ці ідоли, ах, золоті ідоли. Вони чомусь мені весь час не дають спокою. Мені здається, що й зараз буде дощ. Ти чуєш, як свіжіє?

— Усе це добре й чудово, — відповідав майстер, палячи й розбиваючи рукою дим, — і ці ідоли, Бог з ними... та от що далі вийде, це вже геть незрозуміло!

Розмова ця велася на заході сонця, саме тоді, як до Волянда з'явився на терасі Левій Матвій. Віконце підвалу було розчинене, і якби хто зазирнув у нього, він здивувався б тому, наскільки дивно виглядають співрозмовники. На Маргариті впрост на голе тіло був накинутий чорний плащ, а майстер був у своїй шпитальній білизні. Діялося це через те, що Маргариті геть нічого було вдягти, оскільки усі її речі залишилися у віллі, й хоча та вілла була дуже недалеко, звичайно, годі було й казати про те, щоб піти туди й узяти свої речі. А майстер, якому всі костюми знайшли у шафі, немовби майстер ніде й не від'їжджав, просто не бажав убиратися, розвиваючи перед Маргаритою ту думку, що от-от почнеться якийсь вже чисте бозна-що. Щоправда, він був виголений вперше, як лічити від тієї осінньої ночі (у клініці борідку йому підстригали машинкою).

Кімната також мала дивний вигляд, і будь-що зрозуміти в її хаосі було дуже важко. На килимі лежали рукописи, вони ж були й на дивані. Валялася якась книжка горбом у кріслі. А на круглому столі було налаштовано обід, і серед закусок стояло декілька пляшок. Звідки узялися усі ці найдки й трунки, було не знати і Маргариті, й майстрові. Прокинувшись, вони це все застали вже на столі.

Проспавши до суботнього присмерку, і майстер, і його подруга почувалися цілком зміцнілими, й лише одне давалося взнаки по вчорашніх пригодах. Обом трошки скніла ліва скроня. З боку ж психіки зміни в обох зайшли дуже відчутні, як переконався б усякий, хто міг би підслухати розмову в підвальной квартирі. Та підслухувати було геть нікому. Двірочок цей тим саме й був хорошим, що завжди був пустим. Що не день, то дедалі дужче зазеленілі липи й верба точилися весняним запахом, а перші подмухи вітерцю заносили його до підвалу.

— Тьху ти чорт! — несподівано вигукнув майстер. — Це ж подумати лишень. . . — він згасив недопалок у попільничці й стис голову руками. — Ні, послухай, ти ж розумна людина й божевільною не була. Ти серйозно певна того, що ми вчора були в сатани?

— Цілком серйозно, — відповіла Маргарита.

— Авжеж, авжеж, — іронічно сказав майстер, — тепер, отже, наявні замість одного божевільного двое! І чоловік і дружина. — Він підніс руки до неба й закричав: — Ні, це чорт зна що таке, чорт, чорт, чорт!

Замість відповіді Маргарита звалилася на диван, зареготала, задригала босими ногами й тоді вже вигукнула:

— Ой, не можу! Ой, не можу! Ти поглянь лише на що ти схожий!

Відреготавшись, поки майстер сором'язливо підсмикував шпитальні кальсони, Маргарита споважніла.

— Ти зараз мимоволі сказав правду, — промовила вона, — чорт знає, що таке, і чорт, повір, усе влаштує! — Очі її раптом спалахнули, вона скочила, затанцювала на місці й стала скрикувати: — Яка я щаслива, яка я щаслива, що пристала до спілки з ним! О дияволе, дияволе!.. Доведеться вам, любий мій, жити з відьмою! — Затим вона кинулася до майстра, обхопила його шийку й стала цілувати його в губи, в ніс, у щоки. Вихори непригладженого чорного волосся скакали на майстрові, і щоки й чоло його зашаріли під поцілунками.

— А ти й правда стала скидатися на відьму.

— А я цього й не заперечую, — відповіла Маргарита, — я відьма й дуже з того тішуся!

— Ну добре, — казав майстер, — як відьма, то відьма. Дуже славно й розкішно! Мене, отже, викрали з лікарні... Теж вельми гарно! Повернули сюди, припустімо й таке...

Даймо навіть на те, що нас не кинуться шукати... Але ж скажи мені заради усього святого, з чого та як ми будемо жити. Кажучи це, я піклуюся про тебе, повір мені.

У цей момент у віконці з'явилися тупоносі черевики й нижня частина штанів у жилочку. Потім ці штани зігнулися в коліні, й денне світло затулив чийсь огрядний зад.

— Альоїзій, ти вдома? — запитав голос десь нагорі, над штанями, за вікном.

— От, починається, — сказав майстер.

— Альоїзій? — запитала Маргарита, підходячи ближче до вікна. — Його заарештували вчора. А хто його питає? Як вас на прізвище?

Цієї ж миті коліна й зад зникли, і чути було, як грюкнула хвіртка, після чого усе прийшло до норми. Маргарита повалилася на диван і зареготала так, що сльози покотилися їй з очей. Та коли вона стихла, обличчя її дуже сильно змінилося, вона заговорила серйозно й, говорячи, сповзла з дивана, підповзла до колін майстра і, дивлячись йому у вічі, стала гладити по голові.

— Як ти страждав, як ти страждав, мій бідахо! Про це знаю тільки я одна. Дивись, в тебе сиві нитки в голові й вічна бганка біля вуст. Мій єдиний, мій любий, не думай ні про що. Тобі занадто багато довелося думати, й тепер я думатиму за тебе! І я ручаюся тобі, ручаюся, що все буде сліпучо добре.

— Я нічого й не боюся, Марго, — раптом відповів їй майстер і підвів голову й видався їй таким, яким був, коли змальовував те, чого ніколи не бачив, але про що напевно знав, що воно було, — я не боюся, тому що побував уже у всяких бувальцях. Мене занадто вже страхали й нічим більше настрахати не зможуть. Але мені жаль тебе, Марго, от у чому фокус, от чому я й товкмачу про одне й те саме. Схаменися! Навіщо тобі ламати життя з слабим та вбогим? Вертайся до себе! Жалію тебе, тому це й кажу.

— Ах ти, ти, — хитаючи скуйовдженою головою, шепотіла Маргарита, — ах ти, маловірна, нещасна людина. Я через тебе усю ніч учора тряслася голяка, я втратила свою природу й замінила її на нову, кілька місяців я сиділа в темній комірчині й думала тільки про одне — про грозу над Єршалаїмом, я виплакала усі очі, й от тепер, коли звалилося щастя, ти мене женеш? Ну що ж, я піду, піду, та знай, що ти жорстока людина. Вони спустошили тобі душу.

Гірка ніжність піднялася до серця майстра, й, не знати чому, він заплакав, уткнувшись у волосся Маргарити. Вона, плачучи й собі, шепотіла йому, й пальці її скакали на скронях майстра.

— Так, нитки, нитки, на моїх очах вкривається снігом голова... ах моя, моя, многотражденна голово. Дивись, які в тебе очі! У них пустеля... А плечі, плечі під тягарем... Скалічили, скалічили... — Мова Маргарити ставала безладною, Маргарита аж колотилася від плачу.

Тоді майстер втер очі, підвів з колін Маргариту, підвівся сам і твердо сказав:

— Годі! Ти мене пристидала. Я ніколи більше на допусся малодушности й не повернуся до цього питання, будь спокійна. Я знаю, що ми обое є жертвами своєї душевної хвороби, яку я, може, передав тобі... Ну що ж, разом і понесемо її.

Маргарита наблизила губи до вуха майстра й прошепотіла:

— Клянуся тобі твоїм життям, клянуся вгаданим тобою сином звіздаря, все буде добре.

— Ну й гаразд, гаразд, — озвався майстер і, засміявшись, додав: — Звісно, коли люди геть пограбовані, як ми з тобою, вони шукають порятунку в потойбічній силі! Ну що ж, ладен шукати там.

— От бачиш, бачиш, тепер ти тодішній, ти смієшся, — відповідала Маргарита, — й ходи ти під три чорти з твоїми вченими словами. Потойбічне чи не потойбічне — чи не байдуже це все? Я хочу їсти.

І вона потягла за руку майстра до столу.

— Я не певний, що ця їжа не провалиться зараз крізь землю або не вилетить крізь вікно, — казав той, цілком вгамувавшись.

— Вона не вилетить!

І в цей самий момент у віконці почувся носовий голос:

— Мир вам³⁷⁸.

Майстер здригнувся, а звикла вже до незвичайного Маргарита вигукнула:

— Та це Азazelло! Ах, як це гарно, як це хороше! — І, шепнувши майстрові: — От бачиш, бачиш, нас не залишають! — кинулася відчиняти.

— Ти хоч запнися, — крикнув їй услід майстер.

— Плювала я на це, — відповіла Маргарита вже з коридорчика.

І от вже Азазелло розкланювався, вітався з майстром, виблискував йому своїм полудним оком, а Маргарита вигукувала:

— Ах, як я рада! Я ніколи не була так рада за життя! Та пробачте, Азазелло, що я гола.

Азазелло просив не турбуватися, запевняв, що він бачив не лише голих жінок, але навіть жінок із геть обідраною шкірою, охоче підсів до столу, передтим поставивши в куток біля груби якийсь згорток у темній парчі.

Маргарита налила Азазеллові коньяку, й він охоче випив його. Майстер, не зводячи з нього очей, зрідка під столом тихенько щипав собі п'ясть лівої руки. Та щипки ці не допомагали. Азазелло не розтавав у повітрі, та, сказати б правду, в цьому не було жодної знадоби. Нічого страшного в рудявій, маленького зросту людині не було, хіба що от око з більмом, але ж таке буває й без усякого чаклування, хіба що одяга не зовсім звичайна — якась ряса або плащ, — знову ж таки, як добре вдуматися, й таке трапляється. Коньяк він також вправно пив, як усі добрі люди, цілими стопками й не заїдаючи. Від цього самого коньяку майстрові зашуміло в голові, й він став думати:

«Ні, Маргарито, твоя правда! Авжеж, передо мною сидить посланець диявола. Та я ж сам не далі як уночі позавчора доводив Іванові, що той зустрів на Патріярших саме сатану, а тепер чомусь вбоявся цієї думки й став щось папляти про гіпнотизерів та галюцинації. Які тут в чорта гіпнотизери!»

Він став приглядатися до Азазелла й встеріг, що в очах того проступає щось силуване, якась думка, яку він до часу не виказує. «Він не просто з відвідинами, а з'явився він з якимось дорученням», — думав майстер.

Спостережливість його не зрадила.

Випивши третю стопку коньяку, який на Азазелла не справляв жодної дії, візитер промовив таке:

— А затишний підвальчик, чорт мене забирай! Одне лише питання постає, що в ньому робити, в цьому підвальчику?

— Про це саме я й кажу, — засміявшись, відповів майстер.

— Навіщо ви мене тривожите, Азазелло? — спитала Маргарита. — Просто так!

— Що ви, що ви, — вигукнув Азазелло. — Я й подумки не хотів вас тривожити. Я й сам кажу — просто так. Ах так! Мало не забув... Мессір передавав вам вітання, а також велів сказати, що запрошує вас зробити з ним невелику прогулянку, якщо, звісно, ви побажаєте. То що ви на це скажете?

Маргарита під столом штовхнула ногою майстра.

— З великою приємністю, — відповів майстер, вивчаючи Азазелла, а той вів далі:

— Сподіваємося, що й Маргарита Миколаївна не відмовиться від цього?

— Хто-хто, а я вже певно не відмовлюся, — сказала Маргарита, і знову її нога проїхала по нозі майстра.

— От це краса! — вигукнув Азазелло. — От це мені любо! Раз-два та й кінець! Не те, що тоді в Олександрівському саду.

— Ах, не нагадуйте мені, Азазелло! Я була глупою тоді. А втім мене й не можна суворо винувати за це — воно ж не кожного дня зустрічаєшся з нечистою силою!

— Ще б пак, — потвердив Азазелло, — якби ж то кожного дня, то було би приємно!

— Я й сама полюблю швидкість, — казала Маргарита збуджено, — полюблю швидкість та наготу... Як з мавзера — раз! Ах, як він стріляє, — скричала Маргарита, звертаючись до майстра, — сімка під подушкою, і будь-яке вічко! — Маргарита починала п'яніти, через що очі їй зажевріли.

— І знову ж таки забув, — прокричав Азазелло, ляснувши собі по лобі, — геть заморочився. Оце мессір прислав вам гостинця, — тут він звернувся саме до майстра, — пляшку вина. Прошу завважити, це те саме вино, що його пив прокуратор Юдеї. Фалернське вино.

Цілком природно, така дивина викликала велику цікавість і Маргарити і майстра. Азазелло витяг зі шматка гробової парчі геть запліснявілого глека. Вино нюхали, налили у склянки, дивилися крізь нього на притьмарене перед грозою світло у вікні. Бачили, як усе забарвлюється в колір крові*.

*Цього речення немає у виданнях 1966–1967, 1967 та 1969 рр.

— Здоров'я Волянда! — вигукнула Маргарита, підносячи свою склянку.

Усі троє припали до склянок і ковтнули хильцем. Відразу передгрозяне світло стало меркнути в очах майстра, подих йому сперло, він відчув, що настає кінець. Він ще побачив, як смертельно сплотніла Маргарита, безпорадно простираючи до нього руки, опускає голову на стіл, а потім сповзає на підлогу.

— Отруйнику... — встиг ще крикнути майстер. Він хотів був схопити ножа зі столу, щоб вдарити ним Азазелла, але рука його безвладно ковзнула з обруса, усе довкола майстра в підвалі забарвилось у чорний колір, а потім і зовсім пропало. Він впав горілиць і, падаючи, розсік собі шкіру на скроні об риг стільниці бюро.

Коли отруєні втихли, Азазелло забрався до дії. Перш за все він кинувся у вікно й за якусь мить був у віллі, де жила Маргарита Миколаївна. Завжди точний та акуратний, Азазелло прагнув перевірити, чи все виконано гаразд. І все було зроблено до ладу. Азазелло бачив, як похмура, в очікуванні повернення чоловіка жінка вийшла із своєї спальні, раптово сплотніла, вхопилася за серце і, крикнучи безпорадно:

— Наталю! Хто-небудь... сюди! — впала на підлогу у вітальні, не дійшовши до кабінету.

— Усе гаразд, — сказав Азазелло. За мить він був біля повержених коханців. Маргарита лежала, увіткнувшись обличчям в килимок. Своїми залізними руками Азазелло повернув її, як ляльку, обличчям до себе й вдивився в неї. На його очах обличчя отруєної мінялося. Навіть у насталих грозових сутінках було видно, як зникала її тимчасова відьмина зизоокість і жорстокість та шаленість рис. Обличчя покійної посвітлішало і, нарешті, злагідніло, і вищир її став не хижим, а просто жіночим страдницьким вищиром. Тоді Азазелло розціпив їй білі зуби й улив до рота кілька крапель того самого вина, яким її й отруїв. Маргарита зітхнула, стала підводитися без допомоги Азазелла, сіла й кволо запитала:

— За що, Азазелло, за що? Що ви зробили зі мною?

Вона побачила лежачого майстра, здригнулася й прошепотіла:

— Такого я не сподівалася... вбивцю!

— Ба ні ж, ні, — відповів Азазелло, — зараз він встане. Ах, чом це ви такі нервові!

Маргарита повірила йому відразу, так переконливим був голос рудого демона. Маргарита скочила, міцна й жива, і допомогла напоїти лежачого вином. Розплющивши очі, той поглянув понуро й з ненавистю повторив своє останнє слово:

— Отруйнику...

— Ах! Образа є звичною винагородою за хорошу роботу, — відповів Азазелло. — Чи вже ж ви осліпли? То прозрійте ж мерщій.

Тут майстер підвівся, озирнувся поглядом живим і світлим і запитав:

— Що ж означає це нове?

— Воно означає, — відповів Азазелло, — що нам пора. Вже гримить гроза, ви чуєте? Сутеніє. Коні крешуть землю, здригається маленький сад. Прощайтеся з підвалом, прощайтеся мерщій.

— А, розумію, — сказав майстер, озираючись, — ви нас вбили, ми мертві. Ах, як це мудро! Як своєчасно! Тепер я зрозумів усе.

— Ах, що ви, — відповів Азазелло, — чи вас я чую? Адже ваша подруга називає вас майстром, адже ви мислите, як бо ви можете бути мертвим?³⁷⁹ Невже для того, щоб вважати себе живим, треба неодмінно сидіти у підвалі, маючи на собі сорочку й шпитальні кальсони? Це смішно!

— Я зрозумів усе, що ви казали, — скрикнув майстер, — далі не треба! Тисячу разів ваша правда.

— Великий Волянд! — стала вторувати йому Маргарита, — великий Волянд! Він видумав набагато краще, ніж я. Та тільки роман, роман, — кричала вона майстрові, — романа забери з собою, куди б ти не летів.

— Не треба, — відповів майстер, — я знаю його на пам'ять.

— Але ти ані слова... ані слова з нього не забудеш? — питала Маргарита, тулячись до коханця й витираючи кров на його розсіченій скроні.

— Не турбуйся! Я тепер нічого й ніколи не забуду, — відповів той.

— Тоді вогонь! — скрикнув Азазелло. — Вогонь, з якого все почалося та яким усе закінчуємо.

— Вогонь! — страшно прокричала Маргарита. Віконце у підвалі торохнуло, вітром збило штору убік. У небі гримнуло коротко й весело. Азazelло сунув руку з кігтями в грубу, витяг розжевілу головешку й підпалив скатертину на столі. Потім підпалив паку старих газет на дивані, за нею рукопис і фіранку на вікні.

Майстер, вже сп'янілий наступними верхогонами, викинув з полиці якусь книжку, спушив її аркуші у розвогнілій скатертині, й книга спалахнула веселим вогнем!

— Гори, гори, пройдешне життя!

— Гори, страждання! — кричала Маргарита.

Кімната вже колихалася в багряних стовпах, і разом із димом вибігли крізь двері троє, збігли кам'яними східцями угору й опинилися у двірочку. Перше, що вони побачили там, це кухарку забудовника, що сиділа на землі; біля неї валялася розсипана картопля й кілька пучків цибулі. Становище кухарки було зрозуміле. Троє чорних коней хрипіли біля сараю, здригалися, зривали фонтанами землю. Маргарита скочила першою, за нею Азazelло, останнім майстер. Кухарка, простогнавши, хотіла піднести руку для хресного знамення, але Азazelло гучно закричав з сідла:

— Відріжу руку! — він свиснув, і коні, ламаючи гілля лип, звилися й встромилися в низьку чорну хмару. Відразу з віконця підвалу бурхнув дим. Знизу донісся слабкий, жалісний крик кухарки:

— Горимо!..

Коні вже неслися над дахами Москви.

— Я хочу попроситися з містом, — прокричав майстер Азazelлові, який скакав спереду. Грім з'їв закінчення фрази майстра. Азazelло кивнув головою й пустив свого коня чвалом. Назустріч лігунам навально сунула хмара, але ще не бризкала дощем.

Вони летіли над бульваром, бачили, як фігурки людей розбігаються, ховаючись від дощу. Падали перші краплі. Вони пролетіли над димовищем — усім, що зосталося по Грибоедові. Вони пролетіли над містом, яке вже заливала темрява. Над ними спалахували блискавки. Потім дахи змінилися зеленню. Тільки тоді ринув дощ і перетворив лігунів на три велетенські пухирі у воді.

Маргариті вже було знайоме відчуття польоту, а майстрові — ні, й він здивувався тим, як швидко вони опинилися

біля мети, біля того, з ким він хотів попрощатися, тому що більше йому ні з ким було прощатися. Він впізнав відразу в пелені дощу будівлю клініки Стравинського, річку та дуже добре вивчений ним бір на другому березі. Вони знизилися в гаю на галявині, неподалік від клініки.

— Я почекаю на вас тут, — прокричав Азазелло, склавши руки дашком, то осяваючись блискавками, то гинучи в сірій пелені, — прощайтеся, але мерщій!

Майстер і Маргарита зіскачили з сидел і полетіли, мерехтячи, немов водяні тіні, крізь клінічний сад. Ще за мить майстер навиклою рукою відсував бальконні ґрати до кімнати № 117-ї, Маргарита йшла за ним. Вони увійшли до Івасика, невидні й непомічені, під час гуркоту й виття грози. Майстер спинився біля ліжка.

Івасик лежав нерухомо, як і тоді, коли вперше спостерігав грозу в домі свого спочинку. Та він не плакав, як того разу. Коли він вгледівся гаразд у темний силует, що увірвався до нього з балькону, він підвівся, простягнув руки й сказав радісно:

— А, це ви! А я усе чекаю, чекаю на вас. Ось і ви, мій сусіде.

На це майстер відповів:

— Я тут! Та вашим сусідом я, на жаль, більше бути не можу. Я відлітаю назавжди й прийшов до вас лише з тим, щоб попрощатися.

— Я це знав, я здогадався, — тихо відповів Іван і запитав: — Ви зустріли його?

— Так, — сказав майстер, — я прийшов попрощатися з вами, тому що ви були єдиною людиною, з якою я розмовляв останнього часу.

Іван посвітлішав і сказав:

— Це добре, що ви сюди залетіли. Я ж слова свого додержу, віршиків більше не писатиму. Мене інше тепер цікавить, — Івасик усміхнувся й безумними очима поглянув кудись, проминаючи майстра, — я інше хочу написати. Я тут поки лежав, знаєте, дуже багато зрозумів.

Майстер стривожився від цих слів і промовив, присідаючи на край Івасикової постелі:

— А от це добре, це добре. Ви про те, що йому далі було, напишіть!

Івасикові очі спалахнули.

— А ви самі не будете хіба? — Тут він похнюпив голову і в задумі додав: — Ах так... що ж пак це я питаю, — Івасик кинув оком на підлогу, поглянув злякано.

— Так, — сказав майстер, і голос його здався Івасикові незнайомим і глухим, — я вже більше не писатиму про нього. Я ходитиму коло іншого.

Шум грози прорізав далекий посвист.

— Ви чуєте? — спитав майстер.

— Шумить гроза...

— Ні, це мене кличуть, мені пора, — пояснив майстер і підвівся з постелі.

— Стривайте! Ще одне слово, — попросив Іван, — а ви її знайшли? Вона залишилася вам вірною?

— Ось вона, — відповів майстер і вказав на стіну. Від білої стіни відділилася темна Маргарита й підійшла до постелі. Вона дивилася на лежачого юнака, і в очах її читалася скорбота.

— Бідний, бідний, — беззвучно зашепотіла Маргарита й нахилилася до постелі.

— Яка гарна, — без заздрости, але зі смутком і з якимось тихим розчуленням промовив Іван, — бач ти, як воно вам усе гарно вийшло. А от мені не так. — Тут він подумав і задумливо додав: — А втім, може й так...

— Так, так, — прошепотіла Маргарита й зовсім схилилася до лежачого, — от я вас поцілую в чоло, й усе вам буде так, як треба... в цьому вже ви мені повірте, я все вже бачила, все знаю.

Лежачий юнак оповив її шию руками, й вона поцілувала його.

— Прощавай, учню, — ледь чутно сказав майстер і став танути в повітрі. Він щез, з ним разом щезла й Маргарита. Бальконні ґрати зачинилися.

Іван запов у неспокій. Він сів на постелі, озирнувся тривожно, навіть простогнав, загомонів сам із собою, підвівся. Гроза вирувала щодалі дужче і, знати, розтривожила його душу. Бентежило його також те, що за дверима він своїм, вже обвиклим до постійної тиші, слухом вловив неспокійні кроки, глухі голоси за дверима. Він покликав, нервуючи вже і здригаючись:

— Парасковіє Федорівно!

Парасковія Федорівна вже входила до кімнати, питально й тривожно дивлячись на Івасика.

— Що? Що таке? — питала вона. — Гроза тривожить? Та нічого, нічого... Зараз вам поможемо. Зараз я доктора гукну.

— Ні, Парасковіє Федорівно, не треба доктора гукати, — сказав Івасик, неспокійно дивлячись не на Парасковію Федорівну, а в стіну, — зі мною нічого особливого такого немає. Я вже розбираюся тепер, ви не бійтеся. А ви мені краще скажіть, — простодушно попрохав Іван, — а що там поруч, у сто вісімнадцятій кімнаті зараз сталося?

— У вісімнадцятій? — перепитала Парасковія Федорівна, й очі її забігали — А нічого там не сталося. — Та голос її був фальшивим, Івасик відразу ж це спостеріг і сказав:

— І, Парасковіє Федорівно! Ви така людина правдива... Думаєте, я шаліти стану? Ні, Парасковіє Федорівно, цього не буде. А ви краще навпрямки кажіть. Я ж крізь стіну все чую.

— Помер ваш сусіда допіру, — прошепотіла Парасковія Федорівна, не будши в силах подолати свою правдивість та доброту, і злякано поглянула на Івасика, уся вбравшись у світло блискавки. Та з Івасиком нічого не сталося страшного. Він лиш промовисто підніс пальця й сказав:

— Я так і знав! Ручуся вам, Парасковіє Федорівно, що зараз у місті ще померла одна людина. Я навіть знаю, хто, — тут Івасик загадково всміхнувся, — це жінка.

Розділ 31

НА ВОРОБІЙОВИХ ГОРАХ³⁸⁰

Грозу знесло без сліду, й, аркою перекинувшись через усю Москву, стояла в небі різнобарвна веселка, пила воду з Москви-ріки. На висоті, на пагорку, між двох гаїв виднілися три темні силуети. Волянд, Коров'єв і Бегемот сиділи на чорних конях у сідлах, дивлячись на розкинуте за рікою місто з ламаним сонцем, що вигравало в тисячах вікон, звернених на захід, на пірникові вежі Дівочого монастиря³⁸¹.

У повітрі зашуміло, й Азazelло, в якого в чорному хвості його плаща летіли майстер і Маргарита, опустився враз із ними біля групи тих, хто на них чекав.

— Довелося вас потурбувати, Маргарито Миколаївно й майстре, — промовив Волянд по хвилі мовчанки, — та ви не будете на мене в претенсії. Не думаю, щоб ви за це пожалкували. Ну що ж, — звернувся він до самого майстра, — попрощайтеся з містом. Нам пора, — Волянд вказав рукою в чорній рукавиці з розліюком туди, де незліченні сонця топили скло за річкою, де над цими сонцями стояв туман, дим, пара розпеченого за день міста.

Майстер вихопився з сідла, залишив кінних і побіг до урвища пагорка. Чорний плащ волочився за ним по землі. Майстер став дивитися на місто. Першої миті до серця підкралася щемлива журба, та дуже скоро вона змінилася солодкавою тривогою, мандрівним циганським неспокоєм.

— Назавжди! Це треба осмислити, — прошепотів майстер і облизнув сухі потріскані губи. Він став наслухатися й точно відмічати усе, що діється в його душі. Його хвилювання перейшло, як йому здалося, у відчуття доглибної й кривної образи. Та вона була нестійкою, пропала й чомусь змінилася погордливою байдужістю, а вона — передчуттям постійного спокою.

Група вершників дожидалася майстра мовчки. Група вершників дивилася, як чорна довга фігура на краю урвища жестикулює, то підводить голову, немов силкуючись перекинути погляд через усе місто, зазирнути за його краї, то хилить її, ніби вивчаючи витолочену зачахлу траву під ногами.

Перервав мовчанку знуджений Бегемот.

— Дозвольте мені, метре, — промовив він, — свиснути перед гонами на прощання.

— Ти можеш злякати даму, — відповів Волянд, — і, крім того, не забувай, що усі твої сьогоднішні безчинства вже скінчилися.

— Ах ні, ні, мессіре, — озвалася Маргарита, яка сиділа в сідлі як амазонка, узявшись під боки й звисивши до землі гострий шлейф, — дозвольте йому, нехай він свисне. Мене взяла зажура перед далекою дорогою. Чи не правда, мессіре, вона цілком природна, навіть тоді, коли людина знає, що наприкінці цієї путі на неї чекає щастя? Нехай насмішить він нас, бо я боюся, що це закінчиться слізьми, й усе буде зіпсоване перед дорогою!

Волянд кивнув Бегемотові, той дуже пожвавився, зіскочив з сідла на землю, вклав пальці до рота, надув щоки й свиснув. Маргариті залящало у вухах. Кінь її скинувся дибки, в гаю посипалися сухі сучки з дерев, злетіла ціла згряя гав і горобців, стовп куряви понесло до річки, і видно було, як у річковому трамваї, що проходив повз пристань, знесло в пасажирів кілька кепок у воду.

Майстер здригнувся від свисту, але не обернувся, а став жестикулювати ще неспокійніше, підносячи руку до неба, наче погрожуючи місту. Бегемот чванькувато озирнувся.

— Свиснуто, не заперечую, — поблажливо зазначив Коров'єв, — справді свиснуто, але, якщо казати неупереджено, свиснуто дуже так собі!

— Але ж я не реґент, — згорда й набундючившись, відповів Бегемот і несподівано підморгнув Маргариті.

— А ну ж дай-но мені спробувати за старою звичайкою, — сказав Коров'єв, потер руки, подмухав на пальці.

— Та ти гляди, гляди мені, — почувся суворий голос Волянда з коня, — без калічницьких штучок!

— Мессіре, повірте, — озався Коров'єв і приложив руку до серця, — пожартувати, єдино пожартувати... — Тут він вмить витягся угору, неначе був гумовим, із пальців

правої руки витворив якусь хитру фігуру, завився, як гвинт, а тоді, раптово розкрутившись, свиснув.

Цього посвисту Маргарита не почула, та вона його побачила тієї миті, як її разом з гарячим конем кинуло сажнів на десять убік. Поруч із нею з коренем вирвало дубове дерево, й земля побралася тріщинами до самої річки. Величезну скибу берега, разом із пристанню й рестораном, висадило в річку. Вода в ній скипіла, зметнулася, й на протилежний берег, зелений та низинний, виплеснуло цілий річковий трамвай з цілком неушкодженими пасажирами. До ніг коня Маргарити, що хрипів, жбурнуло забиту свистом Фагота галку.

Майстра сполошив цей посвист. Він схопився за голову й побіг назад до групи супутників, які його дожидалися.

— Ну що ж, — звернувся до нього Волянд з висоти свого коня, — усі рахунки сплачені? Прощання звершилося?

— Так, звершилося, — відповів майстер і, вгамувавшись, поглянув в обличчя Воляндові просто й сміливо.

І тоді над горами прокотився, як суремний глас, страшний голос Волянда:

— Пора!! — і різкий посвист та регіт Бегемота.

Коні рвонулися, і вершники знялися вгору й поскакали. Маргарита відчувала, як її скажений кінь гризе й тягне вудила. Плащ Волянда нап'яло над головами усієї кавалькади, цим плащем стало вкривати присмерклий небокрай. Коли на мить чорний покрив віднесло убік, Маргарита на скаку обернулася й побачила, що позаду немає не тільки різнобарвних веж з аероплянком, що розвертався над ними, але немає вже давно й самого міста, яке пішло в землю й залишило по собі сам лиш туман.

ПРОЩЕННЯ Й ВІЧНИЙ ПРИТУЛОК

Боги, боги мої! Яка ж сумна та вечірня земля! Які ж тайничі ті тумани над болотами. Хто блукав тими туманами, хто багато страждав перед смертю, хто летів над цією землею, несучи на собі непідсильний тягар, той це знає. Це знає стомлений. І він без жалю залишає тумани землі, її багенця й річки, він віддається з легким серцем у руки смерти, знаючи, що тільки вона одна <розрадить його>.

Чарівні чорні коні й ті пристали й несли своїх вершників поволі, і неминуха ніч стала їх наздоганяти. Чуючи її за своєю спиною, притих навіть невгамовний Бегемот і, вчепившись у сідло пазурами, летів мовчазний та серйозний, розпушивши свого хвоста.

Ніч стала запинати чорною шаллю ліси й луки, ніч засвічувала сумні вогнички десь далеко внизу, тепер вже нецікаві й непотрібні ні Маргариті, ні майстрові, чужі вогники. Ніч випереджала кавалькаду, сіялася на неї згори й викидала то там, то тут у засмутнілому небі білі цяточки зірок.

Ніч густішала, летіла поруч, хапала вершників за плащі і, здерши їх з плечей, викривала обмани. І коли Маргарита, обдмухувана прохолодним вітром, розплющувала очі, вона бачила, як міниться зовнішність усіх, хто летів до своєї мети. Коли ж назустріч їм з-поза краю лісу став виходити багрянний та повний місяць, усі обмани зникли, звалилися в болото, втонула в туманах чаклунська нестійка одежа.

Ледве чи хто впізнав би тепер Коров'єва-Фагота, самозваного перекладача при таємничому консультантові, який не потребував жодних перекладів, у тому, хто тепер летів безпосередньо поруч із Воляндом по праву руку подруги майстра. На місці того, хто в подертій цирковій одежі покинув Воробйові гори під ім'ям Коров'єва-Фагота, тепер

скавав, тихо видзвонюючи золотим ланцюгом повода, темно-фіолетовий лицар з нахмуреним обличчям, яке ніколи не всміхається. Він уперся підборіддям у груди, він не дивився на місяця, він не цікавився землею під собою, він думав про щось своє, летячи поруч із Воляндом.

— Чому він так змінився? — запитала Маргарита стиха під посвист вітру в Волянда.

— Лицар цей колись невдало пожартував, — відповів Волянд, повертаючи до Маргарити своє обличчя з тихим жеврінням в оці, — його калямбур, якого він вигадав, розмовляючи про світло та тьму, був не зовсім хорошим³⁸². І лицареві довелося по тому прожартувати дещо більше та довше, ніж він гадав. Та сьогодні така ніч, коли зводяться рахунки. Лицар свого рахунка сплатив і закрив!

Ніч відірвала й пухнастого хвоста в Бегемота, здерла з нього шерсть і порозкидала її клоччя по болотах. Той, хто був котом, який потішав князя п'їтьми, тепер виявився худеньким юнаком, демоном-пажем³⁸³, найкращим блазнем, який існував будь-коли у світі. Тепер притих і він і летів беззвучно, підставивши своє молоде обличчя під світло, що лилося від місяця.

Осторонь від усіх летів, виблискуючи сталлю обладунків, Азазелло. Місяць змінив і його обличчя. Щезло без сліду недолadne потворне ікло, й одноокість виявилася фальшивою. Обидва ока Азазелла були однаковими, порожніми й чорними, а обличчя білим та холодним. Тепер Азазелло летів у своїй справжній подобизні, як демон безводної пустелі, демон-убивця.

Себе Маргарита бачити не могла, та вона добре бачила, як змінився майстер. Волосся його біліло тепер при місяці й ззаду зібралось в косу, й вона летіла за вітром. Коли вітер відчахував плаща від ніг майстра, Маргарита бачила, як на ботфортах його то гаснуть, то спалахують зірочки острогів³⁸⁴. Як і юнак-демон, майстер летів, не зводячи очей з місяця, але усміхався йому, як ніби знайомому та любому, і щось, за набутою в кімнаті № 118-й звичкою, сам собі бурмотів.

І, нарешті, Волянд летів також у своїй справжній подобі. Маргарита не могла б сказати, з чого зроблений повід його коня, й думала, що, можливо, це місячні ланцюжки й сам кінь — лиш брила мороку, і грива цього коня — хмара, а остроги вершника — білі цяти зірок.

Так летіли в безмові довго, доки й сама місцевість унизу не стала мінятися. Сумні ліси втонули в земному мороку й звабили за собою й тьмяні леза річок. Долі з'явилися й стали вилискувати валуни, а між них зачорніли провалля, до яких не проникало світло місяця.

Волянд осадив свого коня на кам'янистому безрадiсному пласкому верхів'ї, і тоді вершники рушили ступою, слухаючи, як коні їхні підковами трощать кремені й каміння. Місяць заливав площину зелено й яскраво, і Маргарита незабаром розрізнила в пустельній місцевості крісло й у ньому білу постать сидячої людини. Можливо, що цей сидячий був глухим або занадто поринув у роздуми. Він не чув, як здригалася кам'яниста земля під вагою коней, і вершники, не збентеживши його, наблизились до нього.

Місяць добре помагав Маргариті, світив краще від найкращого електричного ліхтаря, і Маргарита бачила, що сидячий, очі якого здавалися сліпими, коротко потирає свої руки³⁸⁵ й ці самі незрячі очі впинає в диск місяця. Тепер вже Маргарита бачила, що поруч із тяжким кам'яним кріслом, на якому вилискують від місяця якісь іскри, лежить темний, велетенський гостровухий собака й так само, як і його хазяїн, неспокійно дивиться на місяця. Біля ніг сидячого валяються черепки розбитого глека й простеляється невисохла чорно-червона калюжа.

Вершники зупинили своїх коней.

— Вашого романа прочитали, — промовив Волянд, звертаючись до майстра, — і сказали тільки одне, що він, на жаль, не закінчений. Отож мені хотілося показати вам вашого героя. Близько двох тисяч років сидить він на цій площині й спить, та коли надходить повня місяця, як бачите, його терзає безсоння. Воно діймає не тільки його, але й його вірного сторожа, собаку. Якщо це правда, що боягузтво — найтяжча вада, то, певно, собака в ній невинний. Єдине, чого боявся хоробрий пес, це грози. Ну що ж, той, хто любить, мусить поділяти долю того, кого він любить.

— Що він каже? — запитала Маргарита, й цілком спокійне її обличчя повилося імлою спочування.

— Він каже, — пролунав голос Волянда, — одне й те саме. Він каже, що й при місяці йому немає спокою та що має кепську посаду. Так каже він завжди, коли не спить, а як спить, то бачить одне й те саме — місячний шлях, і хоче піти ним і розмовляти з арештантом Га-Ноцри, бо, як він

твердить, він чогось не договорив тоді, давно, чотирнадцятого числа весняного місяця нісана. Та на жаль на цей шлях йому вийти чомусь не вдається, й до нього ніхто не приходить. Тоді, що ж вдієш, доводиться йому розмовляти з самим собою. А втім, потрібно ж якесь розмаїття, і до своєї мови про місяця він нерідко додає, що понад усе на світі ненавидить своє безсмертя й нечувану славу. Він твердить, що радо помінявся б своєю долею з обірваним бурлакою Левієм Матвієм.

— Дванадцять тисяч місяців за один місяць колись, чи це не забагато? — спитала Маргарита.

— Повторюється історія з Фридою? — сказав Волянд. — Але, Маргарито, тут не тривожте себе. Усе буде правильно, на цьому побудовано світ.

— Відпустіть його! — раптом пронизливо крикнула Маргарита так, як колись кричала, коли була відьмою, й від цього крику зірвався камінь у горах і полетів прискалками в безодню, наповнюючи гори гуркотом. Та Маргарита не могла сказати, чи був то гуркіт падіння, чи гуркіт сатанинського сміху. Хай що там воно було, та Волянд сміявся, позираючи на Маргариту, й казав:

— Не треба кричати в горах, він все одно звук до обвалів, і це його не стривожить. Вам не слід просити за нього, Маргарито, бо за нього вже попросив той, з ким він так прагне розмовляти, — тут Волянд знову повернувся до майстра й сказав: — Ну що ж, тепер вашого романа ви можете завершити однією фразою!

Майстер немовби цього чекав уже, поки стояв нерухомо й дивився на сидячого прокуратора. Він склав руки рупором і крикнув так, що луна заскакала безлюдними та безлісними горами:

— Вільний! Вільний! Він жде на тебе!

Гори перетворили голос майстра на грім, і цей-таки грім їх зруйнував. Прокляті скелясті мури впали. Зосталася тільки площа з кам'яним кріслом. Над чорною безоднею, до якої пішли мури, спалахнуло неосяжне місто з владущими ряхтливими ідолами поверх пишно розбуялого за багато тисяч цих місяців саду. Впрост до цього саду прослався довгожданий прокуратором місячний шлях, і першим по ньому кинувся бігти гостровухий пес. Чоловік у білому плащі з кривавим підбоем підвівся з крісла й щось прокричав хрипким, зірваним голосом. Несила було

розібрати, плаче він, чи сміється, і що він кричить. Видно було тільки, що услід за своїм вірним стражем місячним шляхом чимдуж побіг і він.

— Мені туди, за ним? — спитав неспокійно майстер, торкнувши віжки.

— Ні, — відповів Волянд, — навіщо ж гонитися слідами того, що вже скінчилося?

— То, отже, туди? — спитав майстер, повернувся й вказав назад, туди, де зіткнулося в тилу недавно покинуте місто з монастирськими пірничними вежами, з розбитим ущент сонцем у склі.

— Теж ні, — відповів Волянд, і голос його стужавів і полинув над скелями. — Романтичний майстре! Той, кого так прагне бачити вигаданий вами герой, якого ви самі щойно відпустили, прочитав вашого романа. — Тут Волянд повернувся до Маргарити: — Маргарито Миколаївно! Не можна не повірити в те, що ви силкувалися видумати для майстра якнайкраще майбутнє, але, бігме, те, що я пропоную вам, і те, про що просив Єшуа за вас, саме за вас, — іще краще. Залиште їх удвох, — казав Волянд, схиляючись із свого сідла до сідла майстра та вказуючи услід прокураторові, що пішов, — не будемо їм заважати. І, може статися, до чогось вони домовляться, — тут Волянд махнув рукою в бік Єршалаїму, і він згас.

— І там теж, — Волянд вказав у тил, — що робити вам у підвальчику? — Тут згасло поламане сонце у склі. — Навіщо? — вів далі Волянд переконливо й лагідно. — О тричі романтичний майстре, невже ви не хочете вдень гуляти зі своєю подругою під вишнями, які починають квітнути, а увечері слухати музику Шуберта?³⁸⁶ Невже ж вам не буде приємно писати при свічках гусячим пером? Невже ви не бажаєте, так само як Фауст, сидіти над ретортою у сподіванні, що вам вдасться виліпити нового гомункула?³⁸⁷ Туди, туди! Там жде вже вас дім і старий слуга, свічки вже горять, а скоро вони згаснуть, тому що ви відразу ж зустрінете світанок. Цією дорогою, майстре, цією! Прощайте! Мені пора.

— Прощайте! — одним криком відповіли Воляндові Маргарита та майстер. Тоді чорний Волянд, не розбираючи жодної дороги, кинувся в провалля, і слід за ним з шумом звалився його почет. Ні скель, ні площини, ні місячного шляху, ні Єршалаїму не стало довкола. Згинули й чорні

коні. Майстер і Маргарита побачили обіцяний світанок. Він починався туж-туж услід за опівнічним місяцем. Майстер ішов із своєю подругою в полиску перших вранішніх променів через кам'янистий омшлий місток. Вони перетнули його. Струмок залишився позаду вірних коханців, і вони йшли піщаною дорогою.

— Слухай беззвучність, — казала Маргарита майстрові, й пісок шерехтів під її босими ногами, — слухай та насолоджуйся тим, чого тобі не давали за життя, — тишею. Дивись, он спереду твій віковичний дім, що його тобі дали в нагороду. Я вже бачу венецьке вікно³⁸⁸ й виткий виноград, він пнеться до самого даху. Ось твій дім, твій довічний дім. Я знаю, що увечері до тебе прийдуть ті, кого ти любиш, хто тебе цікавить, і хто тебе не стривожить. Вони будуть тобі грати, вони співатимуть тобі, ти побачиш, яке світло в кімнаті, коли горять свічки. Ти будеш засинати, надівши свого заяложеного й вічного ковпака, ти засинатимеш із усмішкою на вустах. Сон зміцнить тебе, ти станеш міркувати мудро. А прогнати мене ти вже не зумієш. Стерегти твій сон буду я.

Так казала Маргарита, йдучи з майстром у напрямку до вічного їхнього дому, і майстрові здавалося, що слова Маргарити струменіють так само, як струменів і шепотів залишений позаду струмок, і пам'ять майстра, неспокійна, поколена голками пам'ять, стала згасати. Хтось відпустив на свободу майстра, як сам він щойно відпустив ним створеного героя. Цей герой пішов у безодню, пішов без вороття, прощений в ніч проти неділі син короля-звіздаря, жорстокий п'ятий прокуратор Юдеї вершник Понтій Пилат.

ЕПІЛОГ

Та все-таки, що ж бо далі було в Москві після того, як суботнього вечора на заході сонця Волянд покинув столицю разом зі своїм почтом з Воробйових гір?

Про те, що протягом тривалого часу усією столицею йшов тяжкий гомін найбільш невірогідних чуток, які перекинулися й у віддалені та глухі місця провінції, годі й казати, і чутки ці навіть огида повторювати.

Автор цих правдивих рядків на власні вуха, їдучи до Феодосії, чув у потягу розповідь про те, як у Москві дві тисячі чоловік вийшли з театру голими в буквальному значенні слова та в такому стані роз'їхалися по домівках таксомоторами.

Шепіт «Нечиста сила...» було чути в чергах, що стояли біля молочарень, в трамваях, в магазинах, у квартирах, у кухнях, у потягах, і приміських і далекого прямування, на станціях та пристанках, на дачах та на пляжах.

Найбільш розвинені й культурні люди в цих розповідях про нечисту силу, що відвідала столицю, зрозуміло, жодної участі не брали й навіть кепкували з них і намагалися розповідачів напоумити. Але факт усе-таки, як кажуть, зостається фактом, і відмахнутися від нього без пояснень аж ніяк не можна: хтось-таки побував у столиці. Вже самі головешки, що залишилися по Грибоедові, та й багато чого іншого надто красномовно це посвідчували.

Культурні люди стали на точку зору слідства: працювала згряя гіпнотизерів і черевомовців³⁸⁹, які чудово володіли своїм мистецтвом.

Заходів до її спіймання, як у Москві, так і за межами її, було, певна річ, вжито негайно та енергійно, та вони, на превеликий жаль, наслідків не дали. Той, хто йменував себе Воляндром із усіма своїми поплічниками зник і ні до Москви

більше не повертався й ніде взагалі не з'явився й нічим себе не виявив. Цілком природно, що виникло припущення про те, що він втік за кордон, але й там ніде він не позначився.

Слідство в його справі тривало довго. Бо, хай що там кажуть, а справа ця була дивовижною! Не кажучи вже про чотири спалені будинки й про сотні зведених з глузду людей, були й убиті. Про двох це можна сказати достеменно: про Берліоза та про цього злочасного службовця Бюра з ознайомлення іноземців з визначними пам'ятками Москви, колишнього барона Майгеля. Адже їх-таки було вбито. Обгорілі кістки другого були виявлені в квартирі № 50 на Садовій вулиці, після того як загасили пожежу. Так, були жертви, й ці жертви вимагали слідства.

Та були й ще жертви, і вже після того, як Волянд залишив столицю, й цими жертвами стали, хоч як це смутно, чорні коти.

Штук зі сто приблизно цих мирних, відданих людині й корисних для неї тварин було застрелено чи винищено іншими способами в різних місцях країни. Десятка півтора котів, іноді в тяжко понівеченому стані, було доправлено до відділень міліції в різних містах. Наприклад, в Армавірі одного з ні в чому не винних звірів було приведено якимось громадянином до міліції зі зв'язаними передніми лапами.

Запопав цього kota громадянин тієї миті, коли тварина із злодійкуватим виглядом (що ж вдієш, як у котів такий вигляд? Це не тому, що вони скверні, а тому, що вони бояться, щоб хто-небудь з істот дужчих, ніж вони, — собаки й люди, — не заподіяли їм якої кривди чи образи. І те й інше дуже неважко, та чести в цьому, запевняю, немає ніякої. Так, немає ніякої!), так от, із злодійкуватим виглядом кіт збирався кинутися навіщось до лопухів.

Навалившись на kota й зриваючи з шиї краватку, щоб в'язати його, громадянин ущипливо й загрозливо бурмотів:

— Ага! Отже тепер до нас, до Армавіра, завітали, пане гіпнотизер? Ну, тут вас не злякалися. Та ви не прикидайтеся німим. Нам уже ясно, що ви за один!

Вів kota в міліцію громадянин, тягнучи бідного звіра за передні лапи, скручені зеленою краваткою, і домагаючись легкими стусанами, щоб кіт неодмінно йшов на задніх лапах.

— Ви, — кричав громадянин, супроводжуваний хлопчачими посвистами, — киньте, киньте дурня ліпити! Не вийде це! Ану йдіть, як усі ходять!

Чорний кіт лише заводив мученицькі очі. Позбавлений природою дару слова, він ні в чому не міг виправдатися. Порятунком своїм бідний звір завдячував в першу чергу — міліції, а крім того, своїй господині, поважній бабусі-вдові. Тільки-но ката було приправлено до відділення, там достерегли, що від громадянина добряче-таки тхне спиртом, унаслідок чого в свідченнях його негайно ж засумнівалися. А тим часом бабуся, яка довідалася від сусідів, що її ката прицюпили, бігцем кинулася до відділення й приспіла на пору. Вона дала найбільш похвальні рекомендації котові, пояснила, що знає його п'ять років, відколи він був кошеним, ручиться за нього, як за саму себе, довела, що він ні в чому не помічений і ніколи не їздив до Москви. Як він народився в Армавірі, так у ньому й виріс і навчався ловити мишей.

Кіт був розв'язаний та повернений власниці, сьорбнувши, щоправда, лиха: довідавшись на практиці, що таке помилка й наклеп.

Крім котів, дещо дрібних прикростей зазнали й декотрі з людей. Сталося кілька арештів. Серед інших затриманими на короткий час виявилися: у Ленінграді — громадяни Вольман і Вольпер, у Саратові, Києві й Харкові — трое Володіних, у Казані — Волох, а в Пензі, й уже зовсім не знати чому, — кандидат хемічних наук Ветчинкевич... Щоправда, той був велетенського зросту, дуже смаглявий брунет.

Вклепалися в різних місцях, крім того, дев'ять Коровіних, чотири Коровіни та двоє Караваєвих³⁹⁰.

Одного громадянина зняли з севастопольського потяга зв'язаним на станції Белгород. Громадянин цей надумав розважити пасажирів, що їхали з ним, картярськими фокусами.

У Ярославлі, якраз обідньої пори, до ресторану з'явився громадянин із примусом в руках, якого він щойно узяв з ремонту. Двоє швайцарів, ледве побачили його, кинули свої пости в роздягальні й утекли, а за ними втекли з ресторану усі відвідувачі та обслуга. При цьому в касирки незбагненим чином зник увесь виторг.

Було ще багато чого, усього не згадаєш. Був чималий розрух думок.

Ще й ще раз слід віддати належне слідству. Усе було зроблено не тільки для того, щоб упіймати злочинців, але й

для того, щоб пояснити усе те, що вони накоїли. І все це було пояснено, й пояснення ці не можна не визнати і розумними й неспростовними.

Представники слідства та досвідчені психіатри встановили, що члени злочинної зграї чи, може, один з них (переважно підозра в цьому падала на Коров'єва) були небаченої сили гіпнотизерами, що можуть показувати себе не в тому місці, де вони насправді були, а на позиціях удаваних, зрушених. Крім того, вони вільно навіювали тим, хто на них натрапив, що деякі речі чи люди містилися там, де насправді їх не було, й навпаки, видаляли з поля зору ті речі чи людей, які насправді в цьому полі зору перебували.

У світлі таких пояснень усе до крихти зрозуміло, і навіть найбільш тривожна для громадян, нічим, здавалася б, непоясненна невразливість kota, обстріляного в квартирі № 50, при спробах узяти його під варту.

Ніякого kota на жирандолі, природна річ, не було, ніхто й не думав відстрілюватися, стріляли по порожньому місцю, в той час як Коров'єв, який нав'яв, ніби кіт бешкетує на жирандолі, міг вільно стояти за спиною стрільців, кривляючись та упиваючись своєю величезною, але злочинно використаною здатністю навіювати. Саме він, певно, й підпалив квартиру, розливши бензин.

Ні до якої Ялти, звісно, Стьопа Лиходеев не літав (така штука не під силу навіть Коров'єву) і телеграм звітти не посилав. Після того, як він зомлів у ювеліршиній квартирі, наляканий фокусом Коров'єва, який показав йому kota з маринованим грибом на виделці, він пролежав у ній аж доки Коров'єв, знущаючись з нього, не нап'яв йому повстяного капелюха й не відрядив його на московський аеродром, нав'явши передтим представникам карного розшуку, які зустрічали Стьопу, буцім Стьопа виліз з аеропляна, який прилетів із Севастополя.

Щоправда, карний розшук Ялти твердив, що він гостив в себе босого Стьопу й телеграми щодо Стьопи в Москву надсилав, але жодної копії цих телеграм у справах ніяк не виявилось, з чого було зроблено сумний, але геть незламний висновок, що гіпнотизерська банда має здатність гіпнотизувати на величезній відстані, та до того не тільки окремих осіб, але й цілі групи їх. За цих умов злочинці могли звести з розуму людей з найбільш стійкою психічною організацією.

Що вже там казати про такі дрібниці, як колода карт у чужій кишені в партері, чи зниклі дамські плаття, чи берет, що нявкає, та інше в такому ж роді! Такі фіглі може витворяти будь-який фахівець-гіпнотизер середньої сили на будь-якій сцені, в тому й нехитрий фокус із відірванням голови в конферансьє. Кіт, що говорить — теж суцзя глупота. Для того, щоб показати людям такого кота, досить опанувати перші засади черевомовлення, а ледве чи хто засумнівається в тому, що мистецтво Коров'єва йшло далеко далі цих засад.

Так, річ тут зовсім не в колодах карт, не у фальшивих листах у портфелі Никанора Івановича. Це все пусте! Це він, Коров'єв, погнав під трамвай Берліоза на неминучу смерть. Це він звів з розуму бідного поета Івана Бездомного, він присилював його марити й бачити в болісних снах древній Єршалаїм та спалену сонцем безводну Лису Гору з трьома повішеними на стовпах. Це він і його зграя змусили щезнути з Москви Маргариту Миколаївну та її служницю, красуню Наталю. До речі: цю справу слідство провадило особливо уважно. Належало з'ясувати, чи були викрадені ці жінки зграєю вбивць та паліїв або ж втекли разом зі злочинною компанією добровільно? Грунтуючись на безглузких і плутаних свідченнях Миколи Івановича та взявши до уваги дивну й божевільну записку Маргарити Миколаївни, залишену чоловікові, записку, в якій вона пише, що йде у відьми, зваживши на ту обставину, що Наталя зникла, залишивши усі свої носильні речі на місці, — слідство дійшло висновку, що й господиня, і служниця були загіпнотизовані, як і багато інших, і в такому стані викрадені бандою. Виникла і, ймовірно, цілком слушна думка, що злочинців привабила врода обох жінок.

Та от що зосталося зовсім неясним для слідства — це спонука, що змусила зграю викрасти душевнохворого, що йменував себе майстром, із психіатричної клініки. Цього встановити не вдалося, як теж не вдалося здобути й прізвища викраденого хворого. Так і згинув він назавжди під мертвою кличкою: «Номер сто вісімнадцятий з першого корпусу».

Отже, майже все з'ясувалося, і закінчилося слідство, як взагалі усе закінчується.

Збігло кілька років, і громадяни стали забувати й Волянда, і Коров'єва, й інших. Сталося чимало змін у житті

тих, хто потерпів від Волянда та його поплічників, і хай якими дрібними та неістотними були ці зміни, усе ж такі слід їх відзначити.

Жорж, приміром, Бенгальський, відбувши в лікарні три місяці, оклигав і виписався, але службу у Вар'єте змушений був залишити, й саме в найгарячіший час, коли публіка лавою сунула по квитки, — пам'ять про чорну магію та її викриття виявилася дуже живкою. Кинув Бенгальський Вар'єте, бо розумів, що з'являтися щовечір перед двома тисячами чоловік, бути неминуче пізнаваним і неодмінно наражатися на глузливі запитання про те, як йому краще: з головою чи без голови? — надто болісно.

Та ще, крім того, втратив конферансьє чималу дозу своєї веселости, яка так потрібна при його фахові. Залишилася йому неприємна, тяжка звичка щовесни у повню впадати в тривожний стан, раптово хапатися за шию, злякано оглядатися й плакати. Напади ці минали, але все-таки за наявності їх колишнім ремеслом годі було жити, і конферансьє пішов на спочинок і став жити на свої заощадження, котрих, на його скромний обрахунок, має вистачити йому на п'ятнадцять років.

Він пішов і ніколи вже не зустрівся з Варенухою, який зажив загальної популярности й любови за свою неймовірну, навіть серед театральних адміністраторів, чуйність та ввічливість. Контрамаркарі, скажімо, його інакше не називали, як батьком-благодійником. Якого б часу, хоч би хто задзвонив до Вар'єте, завжди було чути в слухавці м'який, але сумний голос: «Я вас слухаю», — а на прохання покликати до телефону Варенуху, той самий голос поспішливо відповідав: «Це я. Радий служити». Але ж зате й потерпав Іван Савелійович через свою чемність!

Стьопі Лиходєєву більше не доводиться розмовляти телефоном у Вар'єте. Негайно по виході з клініки, в якій Стьопа перебув вісім днів, його перекинули до Ростова, де він дістав призначення на посаду завідувача великого гастрономічного магазину. Ширяться чутки, що він зовсім перестав пити портвейн і п'є лише горілку, настояну на смородинових бруньках, через що дуже поздоровішав. Кажуть, став мовчазним і цурається жінок.

Видалення Степана Богдановича з Вар'єте не справило Римському тієї приємности, про яку він так спрагло мріяв протягом кількох років. Після клініки та Кисловодська ста-

ренький-престаренький, з трясучою головою, фіндиректор подав заяву про звільнення з Вар'єте. Цікаво, що цю заяву привезла до Вар'єте дружина Римського. Сам Григорій Данилович не знайшов у собі сили навіть за дня побувати в тому будинку, де бачив він залиту місяцем тріснуту шибку у вікні та довгу руку, що пробирається до нижньої засувки.

Звільнившись із Вар'єте, фіндиректор вступив до театру дитячих ляльок у Замоскворіччі⁹¹. У цьому театрі йому вже не довелося стрічатися в справах акустики з шановним Аркадієм Аполлоновичем Семплеяровим. Того в три миги перекинули до Брянська й призначили на завідувача грибозаготівельного пункту. Їдять тепер москвичани солоні рижки та мариновані боровики, вихваляють їх до неба й надзвичайно тішаться з цього перекидання. Справа давня, й можна сказати, що не ладилися в Аркадія Аполлоновича справи з акустикою, і скільки не намагався він поліпшити її, вона якою була, такою й зосталася.

До числа осіб, що порвали з театром, крім Аркадія Аполлоновича, слід віднести й Никанора Івановича Босого, хоча той і не був нічим пов'язаним із театрами, крім любови до дармових квитків. Никанор Іванович не тільки не ходить до жодного театру ні за гроші, ні задарма, але навіть міняється з лица за усякої театральної розмови. Не меншою, а ще більшою мірою зненавидів він, крім театру, поета Пушкіна й талановитого артиста Саву Потаповича Куролесова. Того — до такої міри, що торік, побачивши в газеті обрамоване чорним оголошення про те, що Саву Потаповича в самий розквіт його кар'єри побив грець, — Никанор Іванович збагрянів до того, що аж сам ледь не подався був услід за Савою Потаповичем, і заревів: «Так йому й треба!» Ба більше, того ж самого вечора Никанор Іванович, на якого смерть популярного артиста навіяла силу тяжких спогадів, сам один, у товаристві лише повного місяця, що освітлював Садову, напився до жаху. І з кожною чаркою видовжувалася перед ним клята низка ненависних постатей, і були в цій низці і Дунчіль Сергій Герардович, і красуня Іда Геркуланівна, і той рудий власник бійцівських гусаків, і правдомовний Канавкін Микола.

Ну, а з тими ж бо що сталося? Даруйте! Анічоґісінько з ними не сталося, та й статися не може, тому що ніколи насправді не було їх, як не було й симпатичного конферансьє, й самого театру, й старої сквалиги Пороховникової

тітки, яка гноїть валюту в льошу, й уже ж, звичайно, золотих сурм не було й нахабних кухарів. Усе це лиш наснилося Никанорові Івановичу під впливом поганця Коров'єва. Єдиний живий, що влетів до цього сну, саме й був Сава Потапович — артист, і встряв він у це лише через те, що уївся в голову Никанорові Івановичу завдяки своїм частим виступам на радіо. Він був, а інших не було.

То може не було й Альоїзія Могарича? О, ні! Цей не тільки був, але й тепер існує, і саме на тій посаді, що її зрікся Римський, тобто на посаді фіндиректора Вар'єте.

Отямившись, приблизно за добу після візиту до Волянда, в потягу, десь під В'яткою, Альоїзій усвідомився того, що, виїхавши в затьмаренні розуму навіщось із Москви, він забув надягти штани, але зате не втямити нащо вкрав зовсім непотрібну йому домову книгу забудовника. Сплативши колосальні гроші провідникові, Альоїзій придбав у нього старі засмальцьовані штани і з В'ятки повернув назад. Але будиночка забудовника він, на жаль, уже не знайшов. Старий мотлох дощенту злизнуло вогнем. Та Альоїзій був людиною надзвичайно заповзятливою. За два тижні він уже мешкав у прекрасній кімнаті в Брюсівському провулку³⁹³, а за кілька місяців уже сидів у кабінеті Римського. І як раніше Римський знемагав через Стюпу, так тепер Варенуха мучився через Альоїзія. Мріє тепер Іван Савелійович тільки про одне, щоб цього Альоїзія забрали з Вар'єте десь геть з очей, тому що, як шепче іноді Варенуха в інтимній компанії, «такої сволоти, як оцей Альоїзій, він нібито ніколи не зустрічав на світі й що нібито від цього Альоїзія він сподівається усього, чого завгодно».

Втім, може, адміністратор і упереджений. Жодних темних справ за Альоїзієм не помічено, як і взагалі жодних справ, якщо не вважати, звичайно, призначення на місце буфетника Сокова якогось іншого. А от Андрій Фокич помер на рака печінки у клініці Першого МДУ місяців дев'ять згодом по появі Волянда в Москві...

Так, збігло кілька років, і замулилися правдиво описані в цій книзі події і згасли в пам'яті. Але не в усіх, але не в усіх.

Щороку, ледь настає весняна святкова повня, надвечір з'являється під липами на Патріярших ставах людина років тридцяти чи тридцяти з лишком. Рудувата, зеленоока, скромно вдягнена людина. Це — співробітник Інституту історії і філософії, професор Іван Миколайович Понирьов³⁹³.

Прийшовши під липи, він завжди сідає на тій самій лаві, на якій сидів того вечора, коли давно забутий усіма Берліоз востаннє в своєму житті бачив розваленого на шматки місяця.

Тепер він, цільний, на початку вечора білий, а потім золотий, із темним коником-драконом, пливе над колишнім поетом, Іваном Миколайовичем, і водночас стоїть на одному місці в своїй височині.

Іванові Миколайовичу усе відомо, він усе знає й розуміє. Він знає, що в молодості він став жертвою злочинних гіпнотизерів, лікувався після цього й вилікувався. Та знає він так само, що дечого він подолати не може. Не може він подолати оцієї весняної повні. Щойно вона починає надходити, щойно починає розростатися й наливатися золотом світило, що колись висіло вище від двох п'ятисвічників, стає Іван Миколайович неспокоїним, нервує, втрачає апетит і сон, очікує, доки дозріє місяць. І коли настає повня, ніщо не вдержить Івана Миколайовича вдома. Надвечір він виходить і йде на Патріярші стави.

Сидячи на лаві, Іван Миколайович вже відверто розмовляє сам із собою, палить, мружиться то на місяця, то на добре пам'ятного йому турнікета.

З годину чи зо дві проводить так Іван Миколайович. Потім знімається з місця й завжди тим самим маршрутом, через Спиридонівку, з порожніми й невидючими очима йде в арбатські провулки.

Він проходить повз нафтокрамницю, повертає там, де скособочений старий газовий ліхтар, і підкрадається до ґрат, за якими він бачить пишний, але ще не одягнений сад, а в ньому — пофарбовану місяцем з того боку, де виступає ліхтар із тристулковим вікном, і темну з другого — готичну віллу.

Професор не знає, що тягне його до ґрат і хто живе у цій віллі, але знає, що боротися йому із собою в повню годі. Крім того, він знає, що в саду за ґратами він неодмінно побачить одне й те ж саме.

Він побачить сидячого на лавочці літнього й солідного чоловіка з борідкою, в пенсне і з ледь-ледь поросячими рисами обличчя. Іван Миколайович завжди застає цього мешканця вілли в тій самій мрійливій позі, з поглядом, зверненим до місяця. Іванові Миколайовичу відомо, що, помилувавшись місяцем, той, що сидить, неодмінно зверне

очі на вікна ліхтаря й упнеться в них, ніби очікуючи, що зараз вони розчиняться й з'явиться на підвіконні щось незвичайне.

Усе подальше Іван Миколайович знає напам'ять. Тут треба неодмінно глибше зачaitися за ґратами, бо ось зараз сидячий стане неспокійно крутити головою, блукальними очима ловити щось у повітрі, залюбовано усміхатися, а потім раптом сплесне руками в якійсь солодкій зажурі, а тоді вже й просто й доволі гучно бурмотатиме:

— Венера! Венера!.. Ех я, дурень!..

— Боги, боги! — стане шепотіти Іван Миколайович, ховаючись за ґратами й не зводячи розжеврілих очей з таємничого невідомця. — Ось іще одна жертва місяця... Так, це ще одна жертва, як оце я.

А сидячий вестиме далі свою мову:

— Ех я, дурень! Навіщо, навіщо я не полетів із нею? Чого я злякався, старий осел! Папірця виправив! Ех, терпи тепер, старий кретине!

Так триватиме аж доки не грюкне в темній частині дому вікно, не з'явиться в ньому щось білувате й не пролунає неприємний жіночий голос:

— Миколо Івановичу, де ви? Що це за фантазії? Малярію хочете підчепити? Ходіть чай пити!

Тут зазвичай сидячий отямиться й відповість голосом брехливим:

— Повітрям, повітрям хотів подихати, душечко моя! Повітря таке вже гарне!

І тут він підведеться з лавки, нишком погрозить кулаком вікну, що зачинається долі, і поплентається до будинку.

— Бреше він, бреше! О боги, як він бреше! — мурмоче, йдучи від ґрат, Іван Миколайович. — Ніяк не повітря тягне його до саду, він щось бачить у цю весняну повню на місяці та в саду, у височині. Ах, дорого б я дав, щоб проникнути в його таємницю, щоб знати, яку таку Венеру він загубив і тепер марно нишпорить руками в повітрі, ловить її?

І повертається додому професор вже зовсім хворим. Його дружина вдає, що ніби не помічає його стану, і квапить його лягати спати. Але сама вона не лягає й сидить біля лампи з книгою, дивиться згорьованими очима на змореного сном. Вона знає, що на світанку Іван Миколайович прокинеться з болісним лементом, стане плакати й

десь пориватися. Тому й лежить перед нею на скатертині під ляппою заздальгідь налаштована штрикавка в спирті й ампула з рідиною густого чайного кольору.

Бідна жінка, зв'язана з тяжко хворим, тепер вільна й без остраху може заснути. Іван Миколайович тепер спатиме до ранку з щасливим обличчям і бачитиме невідомі їй, але якісь піднесені й щасливі сни.

А от будить вченого й доводить його до жалісного лементу в ніч повні одне й те саме. Він бачить неприродного безносого ката, який, підскочивши та якось гухнувши голосом, коле списом у серце прив'язаного до стовпа збожеволілого Гестаса. Та не стільки страшний сам кат, скільки неприродне освітлення уві сні, що походить від якоїсь хмари, яка кипить і навалюється на землю, як це буває тільки під час світових катастроф.

Після заштрику все змінюється перед приспанім. Від постелі до вікна простягається широкий місячний шлях, і на той шлях сходить людина в білому плащі з кривавим підбоем і починає йти до місяця. Поруч із нею йде якась молода людина в роздертому хітоні та зі спотвореним обличчям. Йдучи, вони про щось розмовляють із запалом, сперечаються, хочуть про щось домовитися.

— Боги, боги, — говорить, звертаючи погордливе обличчя до свого супутника, та людина в плащі. — Яка паскудна страта! Але ти мені, будь ласка, скажи, — тут обличчя з погордливого обертається на благальне, — її ж не було! Благаю тебе, скажи, не було?

— Тавжеж не було, — відповідає хрипким голосом супутник, — це тобі примарилося.

— І ти можеш заприсягтися в цьому? — запопадливо просить людина в плащі.

— Клянуся! — відповідає супутник, і очі його чогось осміхаються.

— Більше мені нічого не треба! — зірваним голосом скрикує людина в плащі й береться вище й вище до місяця, і тягне за собою свого супутника. За ними йде спокійний і величний велетенський гостровухий пес.

Тоді місячний шлях скипає, з нього починає хльостати місячна ріка й розливається на всі боки. Місяць владарює й грає, місяць танцює й сваволить. Тоді в потоку складається незмірної вроди жінка й виводить до Івана за руку оброслу

бородою людину, яка боязко озирається. Іван Миколайович відразу впізнає її. Це — той номер сто вісімнадцятий, його нічний гість. Іван Миколайович уві сні простягає до нього руки й жадібно запитує:

— То, отже, цим і скінчилося?

— Цим і скінчилося, мій учню, — відповідає номер сто вісімнадцятий, а жінка підходить до Івана й каже:

— Звичайно, цим. Усе скінчилося й усе кінчається... І я вас поцілую в чоло, і все вам буде так, як треба.

Вона нахиляється до Івана й цілує його в чоло, Іван тягнеться до неї і вдивляється їй у вічі, але вона відступає, відступає і йде разом зі своїм супутником до місяця.

Тоді місяць починає шаленіти, він звергає потоки світла просто на Івана, він розпирскує світло на всі боки, в кімнаті починається місячна повінь, світло колишеться, підноситься вище, затоплює постіль. От тоді й спить Іван Миколайович зі щасливим лицем.

Ранком він прокидається мовчазним, але цілком спокійним і здоровим. Його поколена пам'ять стихає, і до наступної повні професора не потривожить ніхто: ні безносий вбивця Гестаса, ні жорстокий п'ятий прокуратор Юдеї вершник Понтій Пилат*.

1929 — 1940

(Переклад 2001 — 2008)

Кінець

*У виданні 1973 р.: «...п'ятий прокуратор Юдеї вершник Понтійський Пилат».

Е К З Е Г Е З А

Коментарі

Зважаючи на великий обсяг використаної літератури, бібліографічні посилання на джерела наводяться лише у випадках, коли того потребує точність. Укладач не зазіхає на авторство «відкриттів» у прочитанні Твору, за винятком зроблених ним самим. За бажання Читач може звернутися до первотворів та до спеціальної літератури.

Скорочення при посиланнях на книги Святого Письма:

Буття — Перша книга Мойсеєва; Вихід — Друга книга Мойсеєва; Левіт — третя книга Мойсеєва; Повтор. — Повторення закону, п'ята книга Мойсеєва; Дії — Дії святих апостолів; Євр. — Послання до Євреїв; Єз. — Книга пророка Єзекиїля; Зах. — Книга пророка Захарії; Мт., Мр., Лк., Ів. — Євангелія від св. Матвія, Марка, Луки та Івана; 1 Ів. — Перше соборне послання св. апостола Івана; Йов — Книга Йова; Іс. — Книга пророка Ісаї; Об. — Об'явлення св. Івана Богослова; Припов. — Книга Приповістей Соломонових; 1 Тим., 2 Тим. — Перше і Друге послання св. апостола Павла до Тимофія; Числа — Четверта книга Мойсеєва.

У примітках усі цитування з тексту роману виділені *письмівкою*; слова з винесених у коментарі цитат, які пояснюються чи коментуються окремо, виділені розбиванкою.

1. Епіграф. — Узятий з першої частини трагедії Гете «Фауст»: «Nun gut, wer bist du denn? — Ein Theil von jener Kraft, die stets das Böse will und stets das Gute schafft». Йоганн Вольфганг Гете (Johann Wolfgang von Goethe, 1749–1832) — великий німецький письменник, мислитель та природознавець. Сюжетним джерелом трагедії є середньовічна оповість про доктора Йоганна Фауста, який уклав угоду з дияволом, щоб задовольнити жагу до знань, дістати розуміння першопричин усіх речей, змогу досхочу насолоджуватися життям, спромогу перетворювати нешляхетні метали на

золото і т. п. Роман «Майстер і Маргарита» містить численні ремінісценції на це джерело. На титульній сторінці рукопису 1938 р. епіграф подано мовою оригіналу: «Ein Teil fon [!] jener | Kraft, | Die stets das Böse will | und stets das Gute schafft | (Goethe's Faust)» (перевірено за рукописом Т. Рогозовською). В остаточній редакції роману Булгаков вирішив дати епіграф у російському (власному?) перекладі, оскільки текст не збігається з жодним з відомих російських перекладів (у 1930-і роки найбільш відомими були переклади О. О. Фета, В. Я. Брюсова, М. О. Холодковського та прозова переповість О. Л. Соколовського).

2. ...на Патріярших ставах... — Патріярші стави (Патриаршие пруды) — сквер зі ставком у середмісті сучасної Москви, розташований між Малою Бронною вулицею, Єрмолаївським, Малим та Большим Патріяршими провулками. Віддавна ця багниста місцина, о назві «Козишине болото» або «Козиха», з якої витікав струмок Чорторий (з 1870-х років заведений в трубу), зажила недоброї слави. На початку XVII ст. низина разом з розташованою при ній слободою відійшла до вотчини патріярха Філарета (Федора Микитовича Романова). Згодом (за наказом патріярха Йоакима, 1683) на болоті було облаштовано три стави — звідси множина у сучасній назві скверу та в назві розташованого поруч Трьохпрудного провулка. З трьох ставів дотепер зберігся лише один. Дія роману починається з місця, де ніби позначаються Божі (патріярх) та диявольські (козел, чорт) прояви.

3. ...Михайло Олександрович Берліоз... — Образ голови МАССОЛІТу, що має прізвище французького композитора (див. далі), близько збігається з портретом поета Дем'яна Бедного (Юхима Олексійовича Придворова, 1883–1945), автора ряду антирелігійних віршів. Так, у вірші «Новый завет без изъяна евангелиста Демьяна» (1925) Бедний проголошує: «Точное суждение о Новом завете: Иисуса Христа никогда не было на свете» — саме те, чого від Бездомного вимагає Берліоз.

Берліоз (Люї-Ектор Берліоз — Louis-Nector Berlioz, 1803–1869) — французький композитор, який у своїй творчості (як і Дем'ян Бедний) торкався теми Ісуса Христа й сатанізму (у відповідь на твір Гете): «Фантастична симфонія» (Symphonie fantastique, 1830), ораторії «Осуд Фауста» (Damnation de Faust, 1846), «Дитинство Христа» (L'Enfance du Christ, 1854) тощо. У романі під прізвищами композиторів виступають іще професор-невропатолог Стравинський — однозванець композитора Ігоря Федоровича Стравинського (1882–1971) та фіндиректор Римський — однозванець композитора Миколи Андрійовича Римського-Корсакова (1844–1908).

4. ...однієї з найбільших московських літературних асоціацій, скорочено іменованої МАССОЛІТ... — МАССОЛІТ — цю

абрєвіатуру можна розшифрувати як «Московская ассоциация литераторов» або як «Массовая литература». У 1920–1930-х рр. в СРСР існувала безліч творчих об'єднань, відомих не під своїми повними, а під скороченими назвами-абрєвіатурами: РАПП, МАСТКОМДРАМ, ЛЕФ, ВОАПП, РАМП, МАПП, СВОМАС, УНОВИС тощо. Найбільш вірогідним прототипом вигаданої Булгаковим асоціації може бути саме РАПП (Российская ассоциация пролетарских писателей), яка обстоювала засаду партійности літератури та зазіхала на адміністративне керівництво цілим процесом письменства, або створена замість усіх літераських об'єднань 1932 р. єдина Спілка советських письменників (Союз советских писателей — ССП). Крім ідеологічної асоціації виконували одну дуже важливу на той час соціальну функцію: вони правили за офіційне місце працевлаштування творчих працівників. Позбавлення членства у такій асоціації означало для митця бути викинутим на вулицю та потрапити до кримінально караній групи дармоїдів («тунеядцев»). Безробіття в СРСР не існувало, але влаштуватися деінде по вигнанні з творчої спілки було вкрай тяжко.

5. ...поет *Іван Миколайович Понирьов*, який писав під псевдонімом *Бездомний*. — Серед поетів та письменників советської доби було поширене, за прикладом Максима Горького (Олексія Пешкова), прибрання собі псевдонімів, які вказували б на гіркий досвід передреволюційного життя, а відтак свідчили б про вдячну лояльність до нової влади, або ж з метою позначити себе під більш милозвучним найменуванням (Шейнкман — Светлов, Дзюбін — Багрицький, Попов — Серафимович тощо). Так Юхим Придворов став Дем'яном Бедним, Михайло Епштейн — Голодним і багато інших у такому ж роді. Творчість багатьох таких «перейменованих» поетів часто відзначалася апологетичністю та сумнівним мистецьким рівнем. На думку деяких дослідників, прототипом Бездомного може бути «комсомольський» поет Олександр Ілліч Безименський (1898–1973) — це також псевдонім, справжнє прізвище невідоме — який написав п'єсу «Выстрел» (1929) як пародію на п'єсу Булгакова «Дні Турбіних», пародію, різко розкритиковану та осміяну Маяковським. У 1926 р. опублікував «Открытое письмо МХАТу» (Комсомольская правда, 14 жовтня), у якій звинувачував театр у тому, що постановкою «Днів Турбіних» той «дав ляпаса пам'яті мого брата» — звідси Двубратський у романі (Л. Яновская. Комментарии. — У кн. Дневник Елены Булгаковой. — М.: Книжная палата, 1990. — С. 347). Чи не є критика Берліоза написаної Бездомним поеми про Ісуса Христа та сварка Бездомного з Рюхиним відгомонам цього конфлікту? Відтак образ Бездомного слід вважати збірним, таким, що характеризує загальну атмосферу письменського світу того часу.

6. ...у всій алеї, рівнобіжній Малій Бронній вулиці... — У Москві є дві Бронні вулиці — Велика (Большая, в романі не названа) й Мала. Мала Бронна, при якій розташовані Патріярші стави, сполучає Велику (Большую) Садову вулицю з Тверським бульваром, Большая Бронна відходить від Малої під прямим кутом і виходить до Тверської вулиці. Назва вулиць походить від розташованих на них колись майстерень із виготовлення броні — панцирних бойових обладунків.

7. ...за Садове кільце... — Садове кільце — головна кільцева магістраль центральної частини Москви на місці земляного валу (знесений після 1812 р.), що складається з восьми вулиць о назві Садова (Садова-Кудринська, Велика (Большая) Садова, Садова-Тріумфальна, Садова-Каретна, Садова-Самотьочна, Садова-Сухарівська, Садова-Спаська, Садова-Чорногрязька) та ще дев'яти вулиць і трьох бульварів, які утворюють майже правильне коло.

8. ...зростом у сажень — Са ж е н ь — старовинна міра довжини; існувало 7 видів сажнів, що дорівнювали від 152,7 до 249,4 см. Тут йдеться, очевидно, про трьохаршинний або царський сажень (аршин становить 71,12 см). Зріст громадянина, таким чином, становив близько 2 м.

9. ...на славетного Філона Александрійського, на блискучого своєю освіченістю Йосипа Флавія... —

Філон Александрійський або Філон-Юдей (гр. Φίλων Ἀλεξανδρῦς ἢ Φίλων Ἰουδαῖος, лат. Philo Alexandrinus vel Philo Judaeus, 20 р. до н. е. – 50 р. н. е.) — філософ і мислитель школи неоплатоністів, грекомовний вчений-єврей, рабин, автор алегоричного викладу Старого Заповіту, який намагався встановити гармонію між світоглядом Мойсея та ідеями Платона. Виходив із засад абсолютної трансцендентності Бога та стоїчно-платонівського вчення про ідеї.

Йосип Флавій (гр. Ἰώσηπος Φλάβιος, лат. Iosephus Flavius, 37–100 рр. н. е.) — історик-єврей (справжнє ім'я Йосип бен-Матитяху), учасник антиримського повстання в Юдеї, який здався римлянам у полон. У 67 р. був відпущений імператором Титом Флавієм, узяв його родові ім'я і одержав римське громадянство. Жив у Римі, писав переважно грецькою мовою, автор 7 книг про єврейські війни, 20 книг про єврейські старожитності, написав також свою біографію. XVIII та XX книги «Юдейських старожитностей» (Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία — Antiquitates Judaicae) містять короткі відомості про Христа.

10. ...у розділі 44-му славетних Тацитових «Анналів», де йдеться про страту Ісуса, — є нічим іншим, як пізнішою пофальшованою вставкою. — Тацит — (Публій (Гай) Корнелій Тацит — Publius (Gaius) Cornelius Tacitus, 55–117 р. н. е.) — римський історик, оратор та громадський діяч. Йдеться про його твір «Аннали» з 16 книг

(P. Cornelii Taciti Annales Libri XVI), у якому описано період історії Римської імперії від 14 до 68 р. «Христа, від якого ця назва [християни] походить, за царювання Тиберія було страчено за присудом прокуратора Понтія Пилата» (Аннали 15: 44; переклад з латини укладача). Ці відомості наводяться Тацитом у зв'язку з описом жорстоких репресій, що їх вчинив п'ятий римський імператор Нерон проти християн, звинувачуючи їх у підпалі Риму (64 р.), щоб спростувати чутки, ніби замовником пожежі був саме він. Свідком розп'яття Тацит, звичайно ж, бути не міг. Твердження Берліоза, що повідомлення про страту Ісуса Пилатом є пізнішою сфальшованою вставкою, являє собою офіційну позицію советської атеїстичної пропаганди; нині цей погляд, мабуть, не поділяє ніхто.

11. *Немає жодної східної релігії, <...> у якій, як водиться, пречиста діва не породила б на світ бога. І християни, не вигадавши нічого нового, саме так створили свого Ісуса...* — Це твердження не відповідає дійсності: серед усіх релігій світу лише у християнстві Сина Божого (Боголюдину Ісуса Христа) народила земна жінка — Пречиста Діва Марія з Назарета — Богородиця (див. наст. прим.).

12. *...про єгиптянського бога Озириса, благостинного бога й сина Неба й Землі, і про фінікійського бога Таммуза, і про Мардука, і навіть про менш знаного грізного бога Віцліпуцлі...* —

Озирис (правильно: Осирис; гр. Ὀσίρις, єгип. Усир) — один з чільних богів пантеону стародавнього Єгипту, що відігравав подвійну роль бога родючості та втілення смерти та воскресіння царя, що відповідало єгиптянській концепції божественості царів: по смерті цар ставав Осирисом, богом підземного світу, а живий цар ототожнювався з Гором — богом неба; богиня Ізиди була матір'ю царя, а відтак, матір'ю Гора та дружиною Осириса. За Плутархом Осириса було вбито (втоплено) богом Сетом, який розчленував його тіло на чотирнадцять частин, які він розкидав по всьому Єгиптові.

Таммуз (акадськ. Думузи, євр. תַּמְזַל [Таммуз]) — месопотамський бог рослинності, родючості та відродження нового життя, син бога Енкі та богині Дуттур; згаданий у старозаповітній книзі пророка Єзекиїля (Єз. 8: 14).

Мардук (євр. מַרְדּוּךְ або מַרְדּוּכָּ) — верховний бог міста Вавилонна, що поборов потвору первинного хаосу Тіямата й став «богом богів на небі й на землі»; вважається також богом родючості та рослинності.

Віцліпуцлі (ацтек. Huitzilopochtli, Vislipuzli — колібрі-шульга, колібрі півдня) — Початково племінний бог ацтеків, ацтекський бог сонця й війни, чільний бог ацтеків, якому приносилися людські жертви; оскільки ацтеки вважали південь лівим боком всесвіту, це ім'я має означати «воскреслий ратоборець півдня»; народжений

богиною землі Коатлікою, яка зачала його, вклавши до свого лона жмут пір'я, що спало з неба.

13. ...руки поклав на держак, а підборіддя на руки. — Тут і далі у тексті Булгаков надає Воляндові пози, схожої на мармурове зображення Мефістофеля з трагедії Гете «Фауст» у відомій скульптурі М. М. Антокольського (1883, Державний Російський музей, С.-Петербург). У цій скульптурі, щоправда, Мефістофель спирається на руки, покладені на коліно, а не на держака ціпка.

14. ...цілий ряд синів божих, як, скажімо, фінікійський Адоніс, фригійський Аттіс, перський Митра. —

Адоніс (Ἄδωνις) — грецьке божество юної краси, син Киніра та його дочки Мирри (Смирни), коханець Афродити; ототожнюється з фінікійським Таммузом.

Аттіс (Ἄττις) — фригійське божество, яке німфа Нана зачала від плоду мигдалевого (або гранатового) дерева, що гине щозими, щоб відродитися навесні.

Митра (перс. مهر [mīhr, mehr], гр. Μίθρας, лат. Mithras) — індо-перський бог світла, уособлення ідеї згоди й сталих міжлюдських стосунків, народжений скелею, часто асоціюється з грецьким богом сонця Геліосом.

15. ...замість народження чи <...> приходу мудреців... — Мудреці (волхви у церковнослов'янському й російському, маги у грецькому й латинському текстах Євангелії Мт. 2: 1–12) — жерці перської релігії магдєїзму, східні мудреці-астрологи Каспар, Мельхіор і Валтасар (в Євангеліях не названі). Приведені на поклоніння до новонародженого Ісуса чудесною зорею, вони принесли йому дари — золото, ладан та смирну (миро). Щоб не виказати місця перебування Дитятка Иродові, вони пішли з Витлеєму іншим шляхом. Мощі мудреців спочивають у Кельнському соборі.

16. ...як же бути з доказами буття Божого, котрих, як відомо, існує цілих п'ять? <...> він доценту зруйнував усі п'ять доказів, а по тому, наче глузуючи з самого себе, спорудив власний шостий доказ! — Доказ Канта... — Саме п'ять доказів буття Божого перераховано у статті П. Васильєва «Богъ» в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона (1894, т. 4, с. 208 — саме цим виданням користувався Булгаков): космологічне, телеологічне, онтологічне, моральне (докантівское) та історичне.

Кант (Іммануїл Кант — Immanuel Kant, 1724–1804) — німецький філософ та вчений, родоначальник німецької класичної філософії; усе життя прожив у Кенігсбергу (нині Калінінград), де й похований. Кант не зруйнував усі п'ять доказів, а звів їх до трьох: онтологічного, космологічного та телеологічного й показав їхню повну неспроможність. Кант не міг «спорудити» жодного доказу буття Божого, бо завжди був переконаний у його недовідности. Він

лише дав моральному доказові інакше обґрунтування. За Кантом релігія є предмет віри, а не науки чи теоретичної філософії; віра в Бога необхідна, оскільки без віри неможливо примирити вимоги моральної свідомості з фактами зла, що панують у людському житті. Саме це положення Канта Булгаков (вустами сатани) додав до числа існуючих п'яти доказів буття Божого як власний шостий доказ. Всічення Берліозової голови трамваем представлено як сьомий за рахунком доказ. Цю помилку можна віднести тільки на карб умисного або випадкового викривлення справжнього стану речей Булгаковим. Ставлення Волянда (і автора) до «доказів» ясно висловлено у фіналі розділу 1-го: «І доказів жодних не треба <...> Усе просто...»

17. *І недарма Шиллер казав, що кантівські міркування з цього приводу можуть задовольнити хіба що рабів, а Штраус просто кепкував з цього доказу.* — Берліоз майже дослівно цитує статтю П. Васильєва «Богъ» в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона (1894, т. 4, с. 208): «...Шиллеръ говорить, что Кантъ проповѣдуетъ нравственность, пригодную только для рабовъ. Штраусъ насмѣшливо замѣчаетъ, что Кантъ къ своей системѣ, по духу противной теизму (тобто атеїстичної — Ю. Н.), пристроилъ комнатку, гдѣ бы помѣститъ Б.[ога]».

Шиллер (Фридрих фон Шиллер — Friedrich von (Johann Christoph) Schiller, 1759–1805) — видатний німецький драматург та філософ, який вивчав філософію Канта й вважав себе його учнем.

Штраус (Давид Фридрих Штраус — David Friedrich Strauss, 1808–1874) — німецький теолог, філософ-протестант, автор двотомової книги «Життя Ісуса» (Das Leben Jesu kritisch bearbeitet, 2 Bde., 1835–1836), який, виходячи з того, що релігія базується не на фактах, а на ідеях, обстоював мітологічність Евангелій, вважаючи Ісуса Христа реальною історичною особою.

18. *...років на три до Соловків!* — Соловки — Соловецький монастир, заснований у XV ст. на групі островів у Білому морі. У XVI–XX ст. ст. був місцем заслання. У 1923 р. на його території було створено Соловецький табір особливого призначення (Соловецький лагерь особого назначения — СЛОН) та Соловецька тюрма особливого призначення (Соловецкая тюрьма особого назначения — СТОН) для політичних в'язнів. Соловки віддавна набули в народі зловісної слави. У 1991 р. монастир повернуто Російській православній церкві.

19. *...розуміючи, що користи від лежачого немає більше жодної, сплячуть його в печі.* — Сатана недарма каже про трупоспалення як про єдиний спосіб поховання померлого. Ще 7 грудня 1918 р. Ленін особисто підписав декрет СНК РСФСР «Про цвинтарі та поховання» (О кладбищах и похоронах), яким православна церква та інші конфесії відсторонювалися від поховальної справи, та в

якому підкреслювалася бажаність кремації померлих, а в засобах масової інформації була розгорнута антирелігійна кампанія під гаслом «Даєшь крематорий — кафедру безбожия!», було створено навіть блюзнірське «товариство любителів кремації» та оголошено конкурс на проєкт першого в республіці крематорію. Для більшості населення цей новий сатанівський спосіб поховання був неприйнятний: православна церква його не визнає. Перший крематорій у Москві був відкритий 1927 р. у переобладнаній на цю мету церкві Преподобного Серафіма Саровського і Анни Кашинської Донського монастиря за проєктом архітекта Д. П. Осипова (проіснував до 1972 р.). Печі та все обладнання було закуплено у Німеччині. Урни з прахом померлих ховалися або в землі, або встановлювалися у спеціальному сховищі — колумбарії («голуб'ятні»); для визначних діячів СРСР під колумбарій було відведено місце у кремлівському мурі, між Нікольською та Сенатською вежами. Тема кремації була «на слуху» в час написання роману. Так було поховано і стятого Берліоза (*Кремація, ти кажеш, о другій?*), і спалено злощасного барона Майгеля. Так згодом було спалено й поховано і автора проєкту Донського крематорію (1934), і автора роману (1940).

20. *Які до вподоби? <...> Ну, «Наша марка»...* — Бездомний зумисно назвав непосполитий гатунок цигарок, які, можливо, полюбляв сам Булгаков (він палив цигарки), але які не всюди можна було придбати у Москві — фірмові цигарки Донської державної тютюнової фабрики (колишня ростовська фабрика «В. І. Асмолов і К^о», Ростов-на-Дону) вважалися одними з найкращих. Щоправда, цигарки під такою ж назвою випускалися й іншими тютюновими фабриками, дешевші. У час написання роману в Москві були популярні цигарки «Бокс», «Прибой» «Пушки», «Норд» (згодом «Север»), «Пачка», «Біломорканал» (дешевші) та «Казбек», «Дюбек», «Ява», «Люкс», «Герцеговина-Флор» та ін. (дорожчі). Цигарка (папіроса) являла собою рурку (гільзу) з цигаркового паперу, одна третина довжини якої була набита тютюном, а в решту був вставлений сувій з цупкого паперу, який правив за цибух. Сигарет у час написання роману в СРСР не виробляли. Сільське населення палило самокрутки з тютюну та махорки власного виробу та газетного паперу (найкращим вважався папір газети «Правда»).

21. *...схайнув синім і білим вогнем діамантовий трикутник.* — Трикутник — широко поширений символ в окультних науках (вивчення надприродних сил), що символізує триєдність тіла, душі та духу людини. У християнстві трикутник символізує триєдність Бога Отця, Бога Сина та Святого Духа. Зображення в оточеному променями трикутнику ока є символом Божого промислу, всезнання, всебачення — всевидюще око. Волянд, *«спеціаліст від чорної магії»*, у романі саме й наділяється властивостями всевидючості та всезнання.

22. *А хто саме? Вороги? Інтервенти?* — Йдеться про учасників громадянської війни та військової інтервенції 1917–1922 р. на боці Білої гвардії Німеччини, Австро-Угорщини, Японії та країн Антанти (Франція, Велика Британія, США) проти пореволюційної Росії та їх симпатиків, яких і під час дії роману, в атмосфері тотальної шпигуноманії, в СРСР підозрювали у шпигунстві, шкідництві та тероризмі. Під особливу підозру підпадали емігранти та іноземці. Фраза, що її вимовляє іноземець при ворожінні, нагадує укладання гороскопа за правилами астрології, за розташуванням зірок та планет по «домах», тобто по сузір'ях зодіака, у момент народження людини. Проте він не питає Берліоза про день його народження. Він його знає. Відтак наперед знає його подальшу долю й без гороскопа («...тільки-но людина наладиться з'їздити до Кисловодська <...> дріб'язкова, здавалося б, справа, та й цього зробити не може, бо хтозна чого зненацька візьме — послизнетесь й потрапить під трамвай!» — див. прим. 21).

23. *...зайду до себе на Садову...* — Назва вулиці Садової 40 разів згадується у романі. У будинку № 302-біс на цій вулиці мешкають Берліоз, Лиходеев, Анничка, Босой та інші епізодичні фігуранти описуваних подій, у квартиру № 50 цього ж будинку вселяється Волянд зі своїм почтом, при цій вулиці розташований театр Вар'єте. Про довжину цієї збірної вулиці Садового кільця (див. прим. 7) у романі свідчить номер будинку 302-біс. Найближчими до Патріярших ставів є Садова-Кудринська та Велика Садова вулиці (тобто ділянка Садового кільця від Кудринського до Тріюмфального майдану). Саме ці дві вулиці слід вважати прототипом Садової вулиці в романі.

24. *...іноземець витяг із кишені вчорашнє число «Літературної газети»...* — «Літературна газета» (Литературная газета) — друкований орган Федерації об'єднань советських письменників (ФОСП, з 1929 р.), Російської асоціації пролетарських письменників (РАПП, з 1930 р.), Спілки письменників СРСР (з 1934 р.). Назва, очевидно, запозичена в «Літературної газети», утвореної гуртком літератів навколо альманаху барона А. А. Дельвіга «Північні квіти» (Северные цветы), що виходила у 1830–1831 рр. у С.-Петербурзі. До складу редакції, керованої Дельвігом, входили також О. С. Пушкін та князь П. А. Вяземський. У цій газеті вперше виступив у пресі М. В. Гоголь. Інша газета о такій самій назві виходить у 1840–1849 рр. під редагуванням Ф. О. Коні, М. О. Полевого та А. О. Краєвського за участю В. Г. Белінського та М. О. Некрасова.

25. *...першу літеру прізвища — подвійне «В» — «W».* — Незаперечно умисна «помилка» автора. Заміна в імені «професорасатани» (Volland — нім. чорт) властивої йому німецької літери V («фау») на W («ве») та відповідна вимова, якої автор послідовно

додержується в романі (Волянд, а не Фоялянд чи Фалялянд — див. прим. 147, 229), викликає фонетичну асоціацію з німецьким словом Wohl — добро, гаразд, благо, здоров'я, достаток, — на противагу імені диявола, а відтак є відгомном епіграфа (див. прим. 1) та загальної настанови твору. Автор виразно й наполегливо сугерує, що на візитівці було написано саме справжнє ім'я персонажа — «Wohland», а не «Voland» (і навряд чи «Woland» як у більшості іншомовних видань; у німецькому та еспанському — «Voland»). Чудова гра слів: підстанова замість навиклого чорного «Voland» контекстуально полярної, світлої репліки «Wohland» — той, хто *«робить лиш добро, бажаючи лиш злого»*. Таке німецьке прізвище реально існує, як, втім, також Voland, Valand, Wieland, Weyland, Woland тощо (останнє є вкрай рідкісне в сучасних німців; це ім'я одного з лицарів-велетів старонімецьких легенд), але серед названих тільки воно — Wohland — має світле, тепле, добре, незлобиве семантичне забарвлення при «сатанічному» звучанні. Німецький перекладач цієї витонченої алюзії не зауважив. Так, речення оригіналу «Пока иностранец совал их [документы] редактору, поэт успел разглядеть на карточке напечатанное иностранными буквами слово „профессор“ и начальную букву фамилии — двойное „В“ — „W“» він переклав як «Während der Ausländer sie [die Papiere] dem Redakteur unter die Nase hielt, hatte der Lyriker auf der mit fremdländischen Schriftzeichen bedruckten Visitenkarte des Wort „Professor“ und den Anfangsbuchstaben des Nachnamens, ein V, ausgespäht» (М. Bulgakov, 1997. Der Meister und Margarita. — München: Deutscher Taschenbuch Verlag. — S. 23; Übersetzung von Thomas Reschke). І далі скрізь по тексті — Voland. Перекладач просто виправив «помилку» автора. Зовсім дивним є сполучення вірного перекладу цієї фрази в еспанському виданні (Mientras el extranjero le encajaba los documentos al jefe de redacción, el poeta pudo leer en la tarjeta la palabra «Profesor», impresa con letras extranjeras, y la letra inicial del apellido: una «W») із написанням «Voland» (а не Woland чи Wohland) по всьому текстові (М. Bulgakov, 1985. El Maestro y Margarita. — Madrid: Alianza Editorial. — P. 25; Traducción de Amaya Lacasa Sancha).

Курйозно, що на порушення загальнопоширеної протокольної норми іноземець не дає до рук, а лише показує свою візитну картку, яку чомусь має лише в одному примірникові, причому на таку коротку мить, що редактор і поет не змогли навіть прочитати її. Чемна відмова від ознайомлення з документами аж ніяк не виключала процедури взаємного представлення шляхом обміну візитними картками (які в СРСР тоді мали лише дипломати). Візитівка тут виконувала зовсім іншу функцію: вона правила радше за посвідчення, яке агенти каральних органів показували особам, що їх вони брали «в розробку». А *пашпорт та запрошення* вельми нагадують документи, що потверджують законність слідчої дії.

26. ...спеціаліст від чорної магії. — Магія (гр. μαγεία) — чаклунство, надприродний вплив на людей та оточення, вчення магів (волхвів).

Чорна магія — чаклунство при допомозі сили диявола (на відміну від білої магії, що вдається до сил небесних).

27. ...знайдено автентичні рукописи чорнокнижника Герберта Аврилакського... —

Чорнокнижник — майстер чорнокнижжя, знахарства у спілці з дияволом. Описи методів та прийомів чорного чаклунства мають назву чорних книг.

Герберт Аврилакський (Герберт з Орійяка, або Жербер д'Орійяк — Gerbert d'Aurillac, 945–1003) — філософ і математик, з 999 р. — перший французький папа Сильвестер II, натхненник Шартрської школи середньовічної схоластичної філософії. Слава його вчености рознеслася по всій Європі. Відомі його твори з математики. За легендою, своєї вчености він дістав від диявола, навчаючись у Кордові та Севільї муринському чорнокнижному мистецтву. Диявол зробив його папою й увесь час супроводжував його у постаті чорного кудлатого пса (пуделя). Згадані рукописи відтак належать до числа чорних книг.

28. В білім плащі з кривавим підбоем... — Йдеться про тогу (лат. toga) — цивільний верхній одяг римлян у вигляді довгої накидки. Звичайні громадяни носили білу тогу (сіру або чорну — toga pulla — з нагоди жалоби), посадові особи високого рангу — білу з пурпуровою облямівкою (toga praetexta — саме таку мав би носити прокуратор — див. картину М. Ге «Що є істина?» [1890], Третяківська галерія, Москва), імператори — гаптовану пурпурову (toga picta). Тога є символом римської національності, вигнанцям та іноземцям носити тогу заборонялося.

29. ...чотирнадцятого числа весняного місяця нісана... — Нісан (євр. ניסן) — перший місяць синагогального та сьомий місяць світського місячного єврейського календаря; приблизно відповідає березню — квітню сучасного календаря. Дія відбувається 14 нісана 33 р. н. е. — саме на цю дату (п'ятницю) припадав переддень єврейської Пасхи (яку святкують завжди у суботу), коли допитували та розіп'яли Ісуса Христа.

30. ...до критої колонади між двох крил палацу Ирода Великого... — Ирод Великий (євр. הורדוס, гр. Ἡρώδης, лат. Herodes, 73–4[1?] до н. е.) — призначений Римом цар Палестини, за царювання якого народився Ісус (Мт. 2: 1); жорстокий та хитрий політик з арабського роду едомітів, побудував багато фортець, водогонів (акведуків), театрів, палаців. Палац Ирода в Єрусалимі, за описом Йосипа Флавія, — величезна розкішна будівля з білого мармуру з численними залами, галеріями, колонадами, подвір'ями та садами, розташована біля західного муру Верхнього міста та відмежована

від житлових кварталів мурами та вежами. За деякими джерелами, резиденцією римських прокураторів під час відвідин Єрусалиму, був не палац Ирода, а палац Антонія («*Антонієва вежа*» — див. прим. 253).

31. ...*прокуратор Юдеї Понтій Пилат*. — Прокуратор (лат. *procurator*) — правитель (префект), призначуваний римським імператором у невеликій провінції, наділений абсолютною виконавчою, адміністративною та судовою владою над громадянами не-римлянами, підпорядкований намісникові-легатові (губернаторові) більшої провінції.

Понтій Пилат (*Pontius Pilatus*, рік народження невідомий, помер після 36 р. н. е.) — п'ятий за порядком призначення прокуратор Юдеї та Самарії (26–36 р. н. е.) часів царювання імператора Тиберія, підпорядкований намісникові Сирії. Розглянувши справу Ісуса та переконавшись у його невинності, він зрозумів, що юдеї зрадили Його через заздрість, але, щоб догодити народові, він віддав Його на розп'яття, вмивши руки на знак особистого визнання невинності Ісуса. Про родовід Пилата та його кар'єру перед прибуттям до Юдеї немає жодних документальних свідчень. Можна лише сказати, що за народженням він був італійським римським громадянином, та що за прийнятою на той час практикою на посаду прокуратора імператор міг призначити людину зі стану вершників (*ordo equester*) — шляхти середнього щабля — з досвідом військової служби. Майже всі відомості про життя та діяльність Пилата походять з апокрифічних джерел (легенд), у тому й про його германське походження, акцентоване в романі (див. прим. 341). Його часто характеризували як жорстоку, брутальну, оприскливу та безчельну людину, юдофоба. Християнська церква ставиться до Пилата цілком прихильно; Коптська та Етіопська православні церкви канонізували його на святого.

32. ...*прокуратор ненавидів запах трояндової олії, і все тепер віщувало негарний день...* — Анахронізм: Пилат не міг знати про існування трояндової олії, вона ніде не згадується ні в Старому Заповіті, ні в Євангеліях. Вперше її видобув з пелюсток троянд мало не 1000 років по Різдві Христовому великий східний філософ, поет та лікар Абу Алі Ібн Сіна (Авіценна, 980–1037). Одним з видів пахоців, достеменно вживаних у Палестині Ісусової доби, був нард — етерова олія, видобувана з кореняків нарду (*Nardostachys jatamansi*), дорогоцінної пахучої рослини, яку довозили з Індії через Персію. Саме миром (олією) «з найдорожчого нарду пахучого» намастила на вечері Марія, сестра Лазаря, ноги Ісусові, «... І пахоці мира наповнили дім!» Саме через це миро, в атмосфері його пахоців, сталася «сварка» між Ісусом та Юдою (Ів. 12: 3–8), що була безпосереднім приводом зради Іскаріота. Принагідно: оливою з нардом намащували себе повії. І саме нард в Євангеліях є

символом викриття Ісусом зрадника. Миром (євр. מִרְיָם або מִרְיָם [מר] — гіркий) також називали пахучу смолу, яку видобували з кори мирового дерева або чагарника *Balsamodendron myrrha*, що росте в Аравії та Абіссинії, або густий сік, що точиться з гілок чагарника о назві чист (*Cistus*); біблійне миро є, вірогідно, сумішшю названих речовин. Авторський винахід, що занурює прокуратора у просякнуте ненависним йому запахом повітря, як ніби дає Пилатові підсвідому пересторогу, застереження проти негідного вчинку, до якого він матиме сьогодні причетність. То запах зради.

33. ...перша когорта Дванадцятото Близкавичного легіону... —

Когорта (лат. *cohors*) — підрозділ легіону війська Стародавнього Риму, що складався з 3 маніпулів (див. прим. 61). Когорти йменувалися за місцем їх формування та етнічного походження вояків, окрім першої в легіоні, що формувалася лише з римляно-італів, і яку називали ще римською когортою.

Легіон (лат. *legio*) — найбільший підрозділ війська Стародавнього Риму (5–6 тис. вояків), який складався з 10 когорт. Легіонів римського війська завжди надавали номер та назву: Дванадцятий Близкавичний легіон називався по-римському *Legio XII Fulminata*, і саме так — «Фульміната» — називає його Пилат у розмові з Каїфою. Під час описуваних подій Дванадцятий легіон базувався у місті Рапани (тепер не існує) у Сирії.

34. ...прийшла з прокуратором до Єршалаїму... — Єршалаїм (точніше Єрусалем — ירושלים) — єврейська вимова назви святого міста Єрусалима («місто великого царя», «радість усієї землі», «володіння світом»). Найдавніші відомості про Єрусалим датуються XIV–XV ст. до н. е. — листами царя міста Уру-Салим до єгиптянського фараона, знайденими 1988 р. в Ель-Амарні. У Біблії вперше згадується у книзі Буття (14: 18) під назвою Саліма. Теперішня назва вперше зустрічається у книзі Ісуса Навина (10: 1 — «І сталося, як почув єрусалимський цар Адоні-Цедек...»). При поділі Ізраїлю Єрусалим дістався коліну Веніяміновому, але перебував у володінні коліна Юдиного. Завойований Давидом, який, перемігши хананське плем'я Євусеїв, заволодів фортецею Сіон і став жити у ній, назвавши її Містом Давидовим. Столицею царства Юдеї Єрусалим став по смерті Соломона, сина Давида (бл. 975 р. до н. е.).

35. ...кашовари в кентуріях почали готувати обід... — Кентурія (лат. *centuria*) — загін війська Стародавнього Риму чисельністю 60–100 вояків, сотня.

36. О боги, боги... — В устах Пилата ця репліка свідчить про сповідування ним політеїстичної поганської релігії (багатобожжя) на відміну від монотеїзму (єдиногобожжя) юдаїзму та християнства; це звертання, втім, вживається у тексті роману також автором, Майстром та Бездомним, але не Левієм Матвієм, не первосвященником Каїфою, і, звісно, не Єшуа, які визнають тільки єдиного Бога.

37. ...*жахлива хвороба... гемікранія...* — Гемікранія (від гр. ἡμι — напів- та κρανίον — череп) — застаріла назва мігрени, нападів гострого головного болю, найчастіше в половині голови, супроводжуваного памороченням та нудотою.

38. ...*иматок пергамену*. — Пергамен (лат. pergamina) — особливим способом оброблена не дублена козяча або овеча шкіра до письма. Увійшов до широкого вжитку з IV ст. н. е., коли він дістав назву від міста Пергама в Малій Азії (нині Бергама в Туреччині), де ще з II ст. до н. е. містився центр виробництва цього матеріалу. За часів Ісуса слова «пергамен» ще не було, воно не згадується ні в Старому, ні в Новому Заповіті. Шкіра до письма тоді була відома під грецькою назвою «мембрана» — саме це слово вживається у грецькому (μεμβράνα), латинському та польському (membrana) текстах Нового Заповіту (2 Тим. 4: 13). Але у старослов'янському та російському текстах, а також в українському перекладі П. Куліша (1887) воно перекладено як «кожа» (кѡ́жа); в усіх наступних українських виданнях, а так само й в англійських, німецьких та французьких — як «пергамен» (англ. parchment, нім. Pergament, фр. parchemin).

39. *Підслідний із Галилеї? До тетрарха справу послали?* —

Галилея (від євр. גליל або גלילת) [галіль або галіль] — «коло») — провінція Палестини, в якій було розташоване місто Назарет, з якого походив Ісус, і яке лежало поза межами юрисдикції Пилата.

Тетрарх (гр. τετράρχης) — чотиривласник, правитель четвертої частини царства (або чотирьох провінцій) — титул, надаваний васальному (від Риму) правителю-цареві. Тут йдеться про Ирода Антипу (21 р. до н. е. — 39 р. н. е.), сина Ирода Великого, тетрарха Галилеї, якому за місцем походження (ad forum originis) був підсудний Назарянин Ісус, і якому Пилат спершу передав був на розгляд справу Ісуса. Боячись, що Ісус — це воскреслий обезглавлений ним Іван Хреститель, Антипа повернув справу на розгляд Пилатові (за місцем скоєння — ad forum delicti commissi).

40. ...*присуд Синедріону направив на ваше ухвалення...* — Синедріон, або Великий Синедріон (євр. סנהדרין גדולה [Санхедрин гдула], гр. Συνέδριον, лат. Consilium — рада старійшин Єрусалима) — назва верховного суду (релігійно-політичного трибуналу) в Єрусалимі. До складу Синедріону входив 71 чоловік включно з президентом-первосвященником (Числа 11: 16). Вироки, видавані Синедріоном, підлягали ухваленню римськими властями. Слово «синедріон» часто вживається нині у негативному значенні «судилище».

41. ...*поставили перед кріслом прокуратора чоловіка років двадцяти семи*. — Відступ від євангелійних реалій: за Євангелієм від Луки (Лк. 3: 23) Христос, розпочинаючи своє служіння, мав «років із тридцять»; за Іваном (Ів. 2: 13) Він став на служіння напередодні

Пасхи, потім, напередодні другої Пасхи, Він «перейшов на той бік Галилейського чи Тиверіядського моря» (Ів. 6: 4), нарешті, напередодні третьої Пасхи Він постав перед судом та був розіп'ятий (Ів. 13: 1). Відтак перед прокуратором мав би постати чоловік років тридцяти двох — тридцяти трьох.

42. ...чоловік був одягнений в <...> хітон. — Хітон (гр. χιτών) — грецький чоловічий та жіночий нешитий одяг у вигляді квадратного полотнища, яке вільно облягало тіло й трималося на ньому за допомогою застібок (фібул) на плечах та паса в талії.

43. ...запитав арамейською мовою... — Арамейська мова — мова семітської групи, яка починаючи з III ст. до н. е. стала витіснити гебрайську (давньоєврейську) і за часів Римської імперії була побутовою мовою євреїв Палестини; гебрайська залишалася мовою богослужіння та офіційного вжитку.

44. ...ти підбурував народ зруйнувати ершалаїмський храм? — Згідно з Євангеліями ця частина допиту провадилася не в прокуратора, а в первосвященника. Ершалаїмський (Єрусалимський) храм — юдейська культова споруда на Храмовій горі (гора Морія) у східній частині міста, зведена Соломоном десь 1000 р. до н. е., перебудована перським правителем Зоровавелем (534 р. до н. е.) та Иродом Великим (з 20 р. до н. е.) та зруйнована у 70 р. н. е. при взятті Єрусалиму майбутнім десятим римським імператором Титом Флавієм. Загибель багатого та розкішного храму, від якого «не зостанеться й каменя на камені» провіщав Ісус (Лк. 21: 5). Нині на цьому місці стоїть золотoverхий ісламський храм Куббат аль-Сахра (мечеть Омара). На допиті в первосвященника Каяфи (а не в Пилата) Ісусові інкримінувалася за кривосвідченнями нібито зроблена ним заява: «Я можу зруйнувати храм Божий, — і за три дні збудувати його» (Мт. 26: 61); «Я зруйную цей храм рукотворний, — і за три дні збудую інший, нерукотворний» (Мр. 14: 58). Викривлені чутки про такий намір могли поширитися «однією самарянкою», якій Він казав: «...надходить година, коли ні на горі цій, ані в Єрусалимі вклоняться Отцеві не будете ви <...> коли богомільці правдиві вклоняться будуть Отцеві в душі та в правді» (Ів. 4: 21, 23). До Пилата Його привели вже з іншим звинуваченням (див. прим. 68).

45. Кентуріона Щуробоя сюди. —

Кентуріон (лат. centurio) — командир кентурії або маніпула (див. прим. 35, 61), сотник.

Щуробій — це слово (лат. muricidus від слів mus — щур, миша, пацюк та occido — вбивати, знищувати, вражати на смерть) вживалося в давньому Римі також у значенні «боягуз» як образливе прозвисько, особливо у війську. У сполученні з іменем Марк, яке можна одночасно виводити з латинських слів maurus (молот) та margo (бути млявим, плохим), воно має свідчити про дещо іронічне ставлення автора до свого персонажу — людини кремезної

статури, жорстокої, обмеженої, хороброї та беззастережно відданої своєму зверхникові. Слід також зазначити, що в час написання роману слово «щуробій» (рос. «крысобо́й») було «на слуху» в СРСР як назва популярного хемічного засобу боротьби з гризунами. Щуробоями називали у побуті також працівників санепідслужби та (принаймні у Києві) агентів державної безпеки, які проводили труси та арешти.

46. *Римського прокуратора називати — ігемон.* — Ігемон (гр. ἡγεμών — гегемон, егемон) — правитель, вождь, владика, звертання до особи, наділеної верховною владою. Саме цим титулом скрізь іменується прокуратор у грецькому та в церковнослов'янському (ἡγεμόνις) текстах Євангелій (Мт. 27: 2). У час написання роману слова «гегемон», «гегемонія» дуже часто зустрічалися у засобах масової (партійної) інформації як політичні терміни: більшовики завжди говорили про «гегемонію пролетаріату» в революції і в керівництві державою. Реальним гегемоном був товариш Сталін.

47. *Єшуа <...> Га-Ноцри.* —

Єшуа (євр. ישוע, гр. Ἰησοῦς, лат. Iesus) — єврейська вимова імени Ісуса (Спас, Спаситель).

Га-Ноцри (євр. גַּלְלַיִת) — назарянин чи назаретянин, прізвисько Ісуса, що вказує на його зв'язок з Назаретом (євр. נָצְרַת — Нацрат або Ноцрат; араб. الناصرة — Ан-Насира) — містом у Галилеї, де жили Йосип і Мати Ісуса, і де Він провів перші 30 років свого життя. Саме так це ім'я відтворено івритом в ізраїльському виданні роману (переклад П. Криксунова, 1999). Прізвисько може виводитися також з єврейського «назорей» נָזִיר [назир] як גַּלְלַיִת [Га-Нозри] — з назореїв, тобто з особливої касті посвячених (див., напр., російський та грецький текст Ів. 19: 19). Ті, хто дав обітницю назорейства, утримувались від тілесних розкошів, вина, не стригли волосся і взагалі уникали всякого осквернення. У Новому Заповіті назореями були Іван Хреститель та Сам Христос (див. прим. 212).

48. *З міста Гамали...* — Гамала (від євр. גַּמְלָה [гамль] — верблюд; інші назви: Гамла, Ел-Агдаб) — містечко в Галилеї, на Голанських висотах на схід від Тиверіядського озера (Галилейського моря), завойоване та заселене євреями Иродом Великим. На думку деяких авторів, тут народився Ісус (загальноприйнятим місцем народження Ісуса вважається Витлеєм).

49. *Якої ти крові? — Я певно не знаю... <...> Мені казали, що мій батько був сиріянин...* — Авторський відступ від євангелійних реалій: Ісус Христос — Син Бога Отця від вічності, що став сином Марії, коли надійшла «повня часу». Відомості про земну рідню Ісуса подибуємо в Євангеліях (Мт. 1: 1–20; Лк. 1: 27–32). За часів Ісуса Палестина входила до складу римської провінції Сирії. Відтак земний батько Ісуса Йосип міг бути «сиріянином».

50. *Чи знаєш ще якої мови, крім арамейської? — Знаю. Грецької.* — Те, що, відповідаючи римському (латиномовному) прокураторові-аристократу, першою з відомих йому мов Єшуа назвав грецьку, слід вважати проголошенням своєї приналежності до дуже непростолюдного гурту. Уся система освіти дітей із заможніших родин у граматичних та риторичних школах Римської імперії була запозичена з Атен та гелленістичного Сходу, з обов'язковим навчанням грецькій мові та літературі, а вчителями та вихователями були переважно греки. Знання грецької мови не-греком вважалося за часів Тиберія ознакою високої освіченості та певного аристократизму. Ствердна відповідь на наступне запитання прокуратора — *«ти, може, знаєш і латинську мову?»* — ставить Єшуа на щабель, принаймні освітній, не нижчий від Пилатового. Про позитивне сприйняття цього підтексту Пилатом свідчить його наступне запитання: *«Чи в якій з грецьких книжок ти прочитав про це?»*, а також пропозиція учневі Єшуа, Левійові Матвію місця бібліотекаря в своєму зібранні книг. Чи володів цими мовами реальний Ісус, невідомо.

51. *Геть нічого з того, що там записано, я не казав <...> спали ти, на Бога, свій пергамен!* — Вкладені до вуст Єшуа слова на доказ історичної недостовірності Евангелій (у цьому випадку від Матвія — див. наст. прим.), потверджені у тексті роману Воляндою та Берліозом: *«...геть нічого з того, що написано в Евангеліях, не відбувалося насправді ніколи, і якщо ми почнемо посилатися на Евангелія як на історичне джерело...»*. Заклик спалити пергамен не узгоджується з твердженням Волянда, що *«рукописи не горять»* (див. прим. 315).

52. *Левій Матвій* — Левій (євр. לֵוִי, гр. Λεῦϊν, лат. Levi) — митар (збирач податей), син Алфея (Мр. 2: 14), якого Ісус покликав за собою, коли той збирав податі (Мт. 9: 9, Мр. 3: 18 Лк. 6: 15) і який, кинувши усе, пішов за Ісусом «і справив у своїм домі велику гостину для Нього» (Лк. 5: 27–29).

Матвій-митар (євр. מַטְוִי або מְטוֹכְסֵי הַמַּטְוִי, гр. Ματθαῖος ὁ τελώνης, лат. Mattheus publicanus) — так названо Левія в Евангелії від Матвія (10: 3). Вважається автором першого Евангелія. В ізраїльському виданні роману (П. Криксунов) ім'я Левій Матвій перекладено як מַטְוִי לֵוִי.

53. *...на дорозі у Витфагії...* — Витфагія (Виффагія — євр. בֵּית פַּיִס [Бет-паги] — дім смокв, місце смокв) — невелике містечко на південно-західному схилі Оливної гори біля Витанії (Мт. 21: 1; Мр. 11: 1; Лк. 19: 29 — див. прим. 220). Жодних слідів його зараз немає, точне положення невідоме.

54. *...над кінними статуями гіподрому...* — Гіподром — у романі відтворюється грецька вимова слова, що увійшло до сучасної української та російської мови у звучанні «іподром»

(ἵπλοδρομος: ἵπλος — кінь і δρόμος — біг, дорога, вулиця) — поле з кільцевою дорогою для випробування коней та кінноспортивних змагань, побудоване в Єрусалимі Иродом Великим за римським звичаєм. З палацу Ирода Великого Пилат міг бачити не гіподром, «що розкинувся далеко долі справа», а будівлю театру (також побудовану Иродом), показану на багатьох плянах давнього Єрусалиму. Гіподром не могли прикрашати жодні скульптури, бо це вважалося юдеями ідолопоклонством і більшістю населення сприймалося б як блюзнірство (див. прим. 83, 321).

55. ...гукнути собаку Бангу... — Окличка собаки Банга виводиться від слова нижньонімецького (германського) діалекту Bange — страх, жак; у німецькому перекладі транслітерована як «Banga» Це ім'я єдиної близької Пилатові істоти та найвірнішого охоронця добре узгоджується не лише з величним, велетенським, хоробрим, безстрашним собакою, здатним наганяти страх на нападників, але й з германським походженням самого Пилата (див. прим. 341). Цим прозвиськом Булгаков називав свою другу дружину (до 1932 р.) — Любов Євгенівну Белозерську (1895–1987) за її свідченням: Люба — Любанга — Банга. Підкреслювана в романі самотність Пилата є авторським перебільшенням. Згідно з Євангелієм (Мт. 27: 19) він мав дружину, яка товаришила йому під час відвідин Єрусалиму. Під час допиту Ісуса вона вдалася до неприпустимої за римськими законами дії: вона втрутилася до посадових справ свого чоловіка й застерегла Пилата, щоб той не зробив Праведникові кривди, «бо сьогодні вві сні я багато терпіла з-за Нього» (Мт. 27: 19). Відоме й її ім'я — Клавдія Прокула (Claudia Procula).

56. Що таке істина? — «Quid est veritas?» (лат.) — це запитання Пилат поставив після слів Ісуса: «Я на те народився і на те прийшов у світ, щоб засвідчити істину». Не діставши відповіді, він сказав юдеям: «Не знаходжу я в Ньому провини ніякої» (Ів. 18: 37, 38). Оскільки в романі розмова велася грецькою, запитання мало б звучати «ті естін алітея?» (τί ἔστιν ἀλήθεια;).

57. ...в садках на Оливній горі. — Оливна гора (євр. עֵלֶי הַר [гар газейтим — гора олив] або הַר הַשֶּׁמֶשׁ [гар гамшоха — гора помазання], гр. ὄρος τῶν Ἐλαιῶν, лат. mons Oliveti; ст.-слов. горѣ ѣлеиѣнѣ, рос. Елеонская гора) — гора на схід від Єрусалиму, відділена від міста Кедронською долиною (див. прим. 336), схили якої були засаджені маслиновими садами (їхні залишки збереглися дотепер). Саме тут Ісус навчив своїх учнів молитви «Отче наш», саме звідси Він вознісся на небо.

58. ...ти великий лікар? — Ні, прокураторе, я не лікар... — Перш ніж потрапити на допит до Пилата, Ісус звершив чимало актів зцілення хворих та воскресіння померлих (Євангеліє від Матвія свідчить про 14 таких актів, від Марка — 11, від Луки — 15,

від Івана — 4), і Пилат, певно, чув про це. На початку Ісус не бажав розголошу про свій дар цілителя: «Гляди, не розповідай нікому», казав він уздоровленому (Мт. 8: 4, Мр. 1: 44), але згодом слава про це розбіглася по всій країні.

59. *Я й віслюка жодного не маю, ігемоне, — сказав він. — Прийшов я до Єршалаїму таки через Сузьку браму, але нішки, в супроводі одного лише Левія Матвія, і ніхто мені нічого не кричав, бо ніхто мене тоді в Єршалаїмі не знав.* — Це заперечення версії Пилата не відповідає Євангеліям: Ісус в'їхав до Єрусалиму верхи на молодім віслюкові, за яким йшла ослиця, як це провістив пророк Захарія (Зах. 9: 9), під гучні вітання численного натовпу «Осанна!», що простеляв Йому шлях одежею й зеленню та вимахував вітами дерев та листям пальм (Мт. 21: 2–11, Мр. 11: 2–10, Лк. 19: 30–40, Ів. 12: 12–19).

Сузька (Золота) брама — брама у східному мурі Єрусалиму, від якої починається шлях до міста Сузи. Окрім Сузької у романі згадується Хевронська (Яффська, у західному мурі), Гетсиманська (Овеча, у східному мурі) та «південна» (Сіонська? — у південному мурі) брами. Усього в мурах Єрусалиму було 17 брам (див. прим. 212). Нині Сузька брама закладена кам'яними блоками й замурована. Вона сама собою розчиниться в момент приходу Месії (см. прим. 328).

60. *Чи не знаєш ти таких <...> одного такого Дисмаса, другого — Гестаса й третього — Вар-раввана?* — Імена розбійників, розп'ятих по обидва боки від Ісуса, в Євангеліях не названі. Булгаков міг почерпнути їх з апокрифічного Євангелія від Никодима «Діяння Пилата» (Evangelium Nicodemi. Acta Pilati 9: 5). Ім'я третього розбійника, засудженого на смерть за підбурювання та вбивство, але відпущеного євреями з нагоди свята Пасхи, згадується у всіх канонічних Євангеліях у формі «Варавва».

61. *Піхотний маніпул потрапив до мішка, і якби не врубалася з флангу кавалерійська турма... —*

Маніпул (лат. manipulus) — загін вояків війська Стародавнього Риму, 1/30 легіону, 1/3 когорти, до складу якого входять дві кентурії (див. прим. 35).

Турма (лат. turma) — загін кінноти війська Стародавнього Риму з 15–30 вершників, 1/20 римської али (див. прим. 77).

62. *...у бою при Ідіставізо, в Долині Дів.* — Йдеться про битву, в якій 16 р. н. е. римський полководець Германік, небіж імператора Тиберія, здобув перемогу над військом германського племені херусків, очолюваним Армінієм. За описом Тацита (Аннали 2: 16), битва відбулася «...на полі, що мало назву Ідіставісо <...> посередині між Вісургом та пагорбами...» (in campum, cui Idistaviso nomen <...> medius inter Visurgim et collis. Назва «Ідіставізо» та її тлумачення «Долина дів» Булгаков узяв з Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона. Німецькі історики тлумачать її як

«Лука лісових богинь» або «Лука лісових дів» (ст.-нім. *Idista* — дівка, богиня, валькірія, німфа и *Viso* — лука: «*Der Waldgottinen Wiese*»). *Visurgis* — це латинська назва річки Везер (*Weser*) у Нижній Саксонії (Німеччина). Існує щонайменше 7 версій розташування Ідіставісо. Найбільш визнаними є місцезнаходження десь поміж містечком Бюкебург та річкою Везер, або між Мюнденом та Вестфальськими воротами. Свідчень про участь у битві Пилата немає — Булгаков, мабуть, виходить з його германського походження (див. прим. 341).

63. ...смертний вирок <...> виданий Малим Синедріоном... — Малий Синедріон — така назва не згадується ні в Старому Заповіті, ні в Евангеліях, ні в історичних джерелах новозаповітної доби (у перекладі П. Криксунова на іврит стоїть *הַסֵּנֶדְרִין הַקָּטָן* [санхедрин ктана-га]). Йдеться про скорочений склад Великого Синедріону (див. прим. 40), комісію з 23 членів («суд двадцяти трьох»), що скликала до розгляду нагальних справ або до підготовки матеріалів, поданих на розгляд пленарного засідання Великого Синедріону. Словосполучення «Малий Синедріон» мабуть було вжито автором за суголосністю та за сучинністю як натяк на «Малий Совнарком» — спеціальну комісію Совету народних комісарів РСФСР (СНК), створену 1917 р. на прискорення ухвалення рішень, що не потребують розгляду на колегії СНК та на підготовку матеріалів до розгляду з участю експертів з економіки, права і т. ін.

64. ...утопійні промови... — Анахронізм: слово «утопія» (гр. *οὐτοπία* від *οὐ* — ні та *τόπος* — місце), що значить «ніде» й означає нездійсненну, химерну вигадку, фантазію, утворено 1516 р. як калямбур від грецького слова «*εὐτοπία*» (*εὖ* — добре та *τόπος* — місце) — «мальовнича місцина», «рай». Таку назву (*Utopia*) має твір англійського філософа сера Томаса Мора (*Sir Thomas More*, 1477–1535), в якому описується атеїстично-комуністичне місто-держава, життя та політика якої визначаються лише прагматичним розумом та доцільністю.

65. ...призначає йому ув'язнення в Кесарії Стратоновій на Середземному морі. —

Кесарія (лат. *Caesarea*) — місто на березі Середземного моря, адміністративний центр Юдеї — провінції Римської імперії, де містилася постійна резиденція прокуратора (відома ще під назвою Кесарія Палестинська). Засноване у I ст. до н. е. царем Юдеї Иродом Великим на місці фінікійського поселення Стратонова Вежа; поблизу руїн цього міста нині розташований риболовецький кібуц Седот Ям (між містами Хайфа та Яффа).

66. ...у зеленій гущавині капрейських садів. — Йдеться про сади з густим та щільним розташуванням дерев, властиві парковій архітектурі Капреї (о. Капрі), які могли насаджуватись римлянами й у Палестині.

67. *Закон про зневагу величності...* — Йдеться про римський закон про знеславлення або применшування величності імператора або римського народу — державну зраду (лат. *lex maiestatis*). За царювання Тиберія винні в порушенні цього закону (*crimen laese aut minutae maiestatis*) каралися позбавленням вогню та води та повішенням на «дереві нещастя» (*arbor infelix*) — хресті. В СРСР у роки правління Сталіна (і в наступні роки) будь-яка дія чи заява, що містить ознаки зневажливого ставлення до режиму, його символам або вождям вважалося контрреволюційним, антидержавним вчинком і каралося згідно з ст. 58 Кримінального Кодексу РСФСР різними термінами позбавлення волі або розстрілом. До таких дій відносилося поширення анекдотів (див. прим. 382), критичні висловлювання на адресу властей, вимкнення радіоточки, якою транслювалося офіційне повідомлення або захід, вихваляння закордонного, знищення або псування зображень керівників режиму тощо. Виявлення в нужнику підготовленої до використання або (гірше) вже використаної газети із зображенням вождя (туалетного паперу тоді не було) тягло за собою вищу міру покарання. Стосунок «мас» до офіційної преси того часу характеризував вислів «весь тираж на підтираж» (кримінальна оцінка: тюрма або каторга років на 10–15).

68. *...ти коли-небудь казав що про великого кесаря?* — Якщо на допиті в Синедріоні Каяфу цікавило, чи збирався Ісус зруйнувати Єрусалимський храм, то на допит до Пилата Його привели з оскарженням: «Цей ворохобить народ наш, і забороняє податок давати кесареві, та й говорить, що Він — Христос Цар». «І Пилат запитав Його, кажучи: „Чи Ти Цар Юдейський?“ А Він відказав йому в відповідь: „Сам ти кажеш“. І Пилат сказав первосвященикам та до народу: „Я не знаходжу жодної провини в Цій Людині“» (Лк. 23: 2–4). Оскарження таким чином було знято, коли з'ясувалося, що Ісус жодним чином не зазіхав на владу римського імператора. У романі ці два епізоди допитів зведені в один (див. прим. 44).

69. *...чи знаєш такого Юду з Киріята...* — Юда, син Симона з міста Киріята (евр. יְהוּדָא בֶּן־שִׁמּוֹן, гр. Ἰουδᾶς Σίμωνος Ἰουδαίου, лат. *Iudas Simonis Iscariotes* — Юда (Іуда) Іскаріотський, Юда-Іскаріот), тобто з міста Каріота (Каріяфа). На думку декого, прозвисько виводиться від слова «сікарій» (лат. *sicarius*, гр. σικαρίως — кинджальник, убивця) — так називали юдейських терористів, що діяли проти римлян у той час. Слово «кирія» (כִּרְיָא) на івриті означає «містечко», а слово «єгуда», крім імени може означати також «юдей», «єврей», «чоловік». Таким чином «Юда-Іскаріот» може означати «містечковий єврей». Один з 12 апостолів, скарбник апостольської каси, який за 30 срібняків видав свого Наставника ворогам (див. прим. 338, 345).

70. ...тут надбігли люди, стали в'язати мене й повели до в'язниці. — Авторський відступ від Євангелій: Ісуса було заарештовано не в помешканні Юди, а на Оливній горі, в Гетсиманському саду (Мт. 26: 30, 47–50; Мр. 14, 43–46; Лк. 22: 39, 47–54; Ів. 18: 1–12).

71. ...*влада імператора Тиверія!* — Тиверій (Клавдій Нерон Тиверій — Claudius Nero Tiberius, 42 р. до н. е. – 37 р. н. е. — другий римський імператор (14–37 р. н. е.); під час страти Ісуса постійно перебував на Капреї (див. прим. 81), віддавши правління тимчасовим правителям-намісникам. Булгаков використовує грецьку, як вона звучить у церковнослов'янському, українському та російському текстах Євангелій, а не загальноприйнятту латинську (Тиверій) вимову цього імени. Це відповідає усталеним у російській (та українській) світській мові похідним назвам Тиверіяда та Тиверіядське (Галилейське) море.

72. ...*грюкаючи підкутими калігами...* — Каліги (лат. caligae) — взуття римських вояків (грубі чоботи з короткими халявами).

73. ...*руки потер, неначе обмиваючи їх...* — натяк на невинність Єшуа. За старозавітнім звичаєм суддя вмивав руки на знак невинності підсудного; саме це зробив і Пилат (Мт. 27: 24).

74. ...*себастійська когорта.* — Себастія (нині Сівас, Туреччина) — велике місто, давній торгівельний центр на півночі Каппадокії (див. прим. 211). Себастійцями також називали чужоземних найманців, які служили ще Иродові Великому, та гарнізон яких стояв у Себастії.

75. ...*виділити з римської когорти...* — Римська когорта — те саме, що перша когорта (див. прим. 33).

76. ...*при відході на Лису Гору...* — Йдеться про Голготу (євр. גִּלְגֹּלֶת [гилглет] — череп), або Череповище — лисий (позбавлений рослинності) пагорб поблизу тодішнього Єрусалиму, місце розп'яття та поховання Христа. Зараз на цьому місці стоїть храм Гроба Господня. За легендою, на Голготі поховано праотця Адама, або його голову. Булгаков використовує київський топонім «Лиса Гора» (урочище, що прилягає до Наддніпрянського шосе біля гирла річки Либіді, навпроти Видубичів), де за легендами справляють свої шабаші відьми та вовкулаки.

77. ...*допоміжний кіннотний полк — сирійську алу.* —

Допоміжними (auxilia) в римській армії називали підрозділи, сформовані з мешканців завойованих територій або союзницьких громад, які не мали римського громадянства (так звані peregrini); підрозділи ці зазвичай виконували поліційні функції.

Сирія — провінція Римської імперії, до складу якої входила Палестина.

Ала (лат. ala — крило) — загін кінноти війська Стародавнього Риму, що складається з 16–20 турм загальною чисельністю 300–600 вершників (див. прим. 61), флангове прикриття легіону (див. прим. 33).

78. ...первосвященик юдейський Йосип Каїфа. — Каїфа (автор використовує транслітерацію з латини, а не з греки, як це вкорінилося в російському, українському та церковнослов'янському текстах Євангелій, імени Кайяфа — Йосип Кайяфа; євр. יוֹסֵף בֶּר קַיָּיָפָא, гр. Καϊάφας, лат. Caiphas, церк.-слов. каї́фа) — призначений прокуратором Валерієм Гратом (див. прим 336) первосвященик юдейський (з 18 [25?] по 37 р.), у палаті якого, після допиту, Синедріон ухвалив рішення стратити Ісуса перш ніж його повели до Пилата. Перед тим він казав юдеям: «краще для вас, щоб один чоловік прийняв смерть за людей, аніж щоб увесь народ мав загинути» (Ів. 11: 50). Каяфу, поступливого та доляльного до римської влади, призначили на первосвященика замість його тестя Анни, який, втім, і надалі мав звання первосвященика та керував діяльністю Каяфи. Саме тому, за Євангелією, арештованого Ісуса спершу привели до Анни, а не до Каяфи (Ів. 18: 13).

79. Прокуратор <...> запросив первосвященика на балкон, <...> але Каїфа чемно вибачився й пояснив, що зробити цього не може напередодні свята. — Євреї не бажає увійти до палацу, щоб не осквернитися спілкуванням з поганами і тим позбавити себе права на участь в урочистій трапезі пасхальним ягням. Згідно з законами ритуальної чистоти, головною метою яких було відділення євреїв від поганих, євреї взагалі не міг увійти до дому язичника, сісти на його стільця, узяти їжу від нього, обмінятися з ним рукошестиканням. Крім того, у переддень Пасхи будь-яка робота безумовно заборонялася.

80. ...на честь великого свята Пасхи... — Пасха (євр. פֶּסַח [песах або пейсах] — перехід, перескочення, помилування; פֶּסַח לֵיל [аг а'песах] — свято Пасхи) — головне старозаповітне свято, встановлене з веління Бога Мойсеєм для синів Ізраїлевих на згадку про ніч, коли Господь послав ангелів умертвити усіх первородних в Єгипті, оминаючи (проскакуючи) єврейські оселі, двері яких євреї покропили кров'ю жертвовного ягняти, а згодом вивів синів Ізраїлевих з Єгипту — країни рабства (Вихід 12: 1–50, 13: 1–10). У християнській релігії Пасха — свято Воскресіння Господня (Великдень; гр. Πάσχα від πάσχω — терпіти, страждати).

81. ...не намісникові до Антіохії і не до Риму, а просто до Капреї, самому імператорові... —

Антіохія (нині Антакія в Туреччині) — столиця держави Селевкідів (заснована 300 р. до н. е.), згодом римської провінції Сирії, місце перебування римського намісника.

Капрея (вірніше: Капреї — Carraeae) — латинська назва острова Капрі, місця відпочинку римських імператорів, де вони перебували літні місяці; тут протягом останніх років життя мав постійну резиденцію імператор Тиберій (помер 37 р. н. е.).

82. ...*водою із Соломонового ставу...* — Йдеться про нездійснений або незавершений проєкт Пилата побудувати водогін (акведук) довжиною від 40 до 80 км для постачання Єрусалиму водою з Соломонового ставу поблизу Витлеєма. Роботи мали виконуватися за рахунок надлишкових коштів корбони (євр. קרבן — жертва, храмова скарбниця). Цей намір викликав масові заворушення юдеїв, жорстоке придушення яких забрало чимало жертв, але будівництво було припинено. Основними джерелами водопостачання міста водою залишилися криниці Гіон та Силоам (Шилоах) у Кедронській долині.

83. ...*зняти з мурів щити з вензелями імператора...* — Йдеться про гучний, історично задокументований конфлікт між Пилатом та юдеями, які домагалися зняття з мурів римської преторії в Єрусалимі позолочених (золотих?) щитів з написами на честь римських божеств та імператора Тиберія. Відмова Пилата аргументувалася тим, що на щитах начебто не було жодних зображень, які могли б зневажати почуття вірних (за канонами юдейської віри зображення будь-якої живої істоти є идольством). Юдеї ж обстоювали неприпустимість будь-якого прославляння идолів, особливо у святому місті. Діставши категоричну відмову, вони заризикували вирядити до Тиберія спеціальне посольство з протестом. Імператор задовольнив вимоги послів і наказав Пилатові зняти щити. Цьому ідеологічному конфліктові передувала вимога юдеїв видалити з Єрусалиму усі значки (штандарти) із зображеннями імператора, з якими до міста увійшло військо. Натовпи вірних стяглися до Кесарії та оточили резиденцію Пилата. Коли через п'ять днів «пікетувальників» оточили вояки, вони заявили, що волюють вмерти, аніж бачити наругу над законами своїх предків. Вражений їхньою набожністю, Пилат наказав видалити значки з Єрусалиму та перенести їх до Кесарії (див. прим. 65).

84. ...*надійде арабська кіннота...* — Кіннота римської армії переважно складалася з вершників не-римлян (галлів, германців тощо) на перських, лідійських, а також нумідійських (з Північної Африки) конях і виконувала допоміжні функції (в тому й поліційні). Такого підрозділу як арабська кіннота у складі регулярного війська не було; цей термін з'явився в Європі у VIII–X ст. у зв'язку з виникненням та експансією у VI–VIII ст. Арабського халіфату.

85. ...*запросити до саду легата легіону, трибуна когорти...* — Легат легіону (лат. *legatus legionis*) — командир легіону; трибун (лат. *tribunus*) — у Стародавньому Римі будь-яка висока військова або цивільна посадова особа (тут: командир когорти — *tribunus celerum*).

86. ...*єришалаїмського ристалища.* — Ристалище (від старослов'янського *рѣстати* — бігти, скакати) — арена до змагань з бігу, перегонів; те саме що гіподром (іподром — див. також прим. 54).

87. ...*вояків ітурейської допоміжної когорти...* — Ітурея — гірський район на північному сході Палестини на схід від Йордану. За часів Ісуса Ітурея була під владою тетрарха північно-східної чверти Юдеї Ирода Філіпа.

88. ...*зметнувши догори списи й значки...* — Значок (штанدارт) — невеликий прапорець, призначуваний військовому підрозділові (сотні тощо) для розпізнавання та як орієнтир місця прикивання, бойовий прапор із зображенням орла (*signum militare*).

89. *А в «Метрополі» чудові номери, це першорядний готель...* — «Метрополь» — найбільш вишуканий та розкішний готель Москви (Театральний проїзд, 1/4), зведений у 1899–1905 рр. за проектом архітекта В. Ф. Валькотта, внутрішнє оздоблення архітектів А. Е. Еріксона та В. А. Весніна. Збудований за контрактом Санкт-Петербурзького страхового товариства з Північним домобудівним товариством, очолюваним Савою Мамонтовим. Нововідкритий п'ятиповерховий готель розкішної архітектури стилю модерн був оснащений холодильниками, ліфтами, гарячою водою, телефоном — рідкісними на той час зручностями. У проектуванні, спорудженні й оздобленні готелю брали участь архітект Л. Кекушев, інженер С. Чоколов, художники М. Врубель, К. Коровін, А. Головін та В. Полєнов. Найпомітнішим знаком фронтопу є керамічне панно «Принцеса Мрія» за рисунком М. Врубеля. Після реконструкції 1991 р. «Метрополь» знову став готелем найвищої категорії. Кожний з розкішних апартаментів та ресторанів готелю має індивідуальне планування, оздоблений меблями початку ХХ ст., картинами та предметами антикваріату. Гостями готелю є переважно президенти, королі, прем'єр-міністри та інші можновладці з різних країн. Теперішній готель має 404 номери-апартаменти, три ресторани, 11 бенкетних та конференційних залів.

90. ...*повірте бодай в те, що диявол існує! <...> на це існує сьомий доказ, і вже якнайнадійніший! І вам його зараз буде явлено.* — Диявол (гр. Διάβολος від διαβάλλω — оббріхувати; наклепник, спокусник, лукавий; евр. שָׂטָן [сатан], гр. Σατανάς, лат. Satanas — противник, ворог, сатана) — під цим найменуванням розуміють спадлих духів (духи злоби, нечисті, біси, духи бісівські, спадлі янголи). Церковне вчення визнає диявола творінням Бога, спершу добрим янголом, що самохіть відпав від Бога й став представником зла та п'їтьми. Диявол є не антиподом, а лише виконавцем наказів свого повелителя, Господа Бога, й сліпим знаряддям Його гніву, знаряддям до випробування праведних та покарання грішних. Саме на цю мету, для оцінки того, що діється у богоборчій Москві 1930-х років, Булгаков прикликав Волянда. Так могла написати лише людина, що стоїть на позиціях монотеїзму й монїзму — християнин (або юдей, мусульманин, але не язичник і не атеїст — див. прим. 36). Диявол (за романом) був свідком і того, що діялося

на початку нашої ери в Єршалаїмі. Являючи «сьомий доказ» (див. прим. 16) існування диявола, Волянд водночас являє доказ існування Бога. Крім Господа і поза Ним немає іншої надприродної сили (Повтор. 4: 35).

91. *Турнікета шукаєте, громадянине?* — Турнікет (фр. *tournoiuet*, від слова *tourner* — вертитися, обертатися) — коловорот — пристрій, звичайно у вигляді обертової хрестовини, для пропуску людей по одному крізь огорожу або до приміщення.

92. *...колишньому регентові!* — Регент (лат. *regens*) — диригент церковного хору.

93. *...трамвай, що завертав новопрокладеною колією з Єрмолаївського на Бронну.* — Єрмолаївський — провулок, рівнобіжний Садовій-Кудринській та Великій Садовій вулицям, сполучає вулицю Спиридонівку з Трьохпрудним провулком, посередині перетинає Малу Бронну вулицю. За советських часів називався вул. Жолтовського. У час написання роману, або раніше (у 1920-х), тут, мабуть, справді прокладалася допоміжна (маневрова) колія, якою ніколи не ходили регулярні трамвайні маршрути. Нині цієї колії не існує. Про існування тут колісь турнікету та трамвайної колії свідчить, наприклад, В. Льовшин: «Тут [на Патріярших] ми [Булгаков і Льовшин] сідаємо на лавку біля турнікету <...> За низькою чавунною огорожею нервово брязкотять, огинаючи сквер, трамваї» — цей спогад датується 1923-м роком (В. Лёвшин. Воспоминания о Булгакове. — М.: Советский писатель, 1988. — С. 173).

94. *...начепив собі на носа геть непотрібне пенсне...* — Пенсне (фр. *pinse-nez*) — окуляри без заушних дужок, що за допомогою спеціальної прищіпки утримуються на переніссі.

95. *...після тихої Спиридонівки опинився біля Нікитських воріт...* —

Спиридонівка — вулиця, що пролягає від Малої Нікитської до Садової-Кудринської вулиці. Колись тут стояла церква Спиридона, поставлена у 1633–1639 рр. патріярхом Філаретом на Козишиному болоті (тепер Патріярші стави — див. прим. 2). За советських часів називалася вул. Олексія [Миколайовича] Толстого.

Нікитські ворота — майдан Нікитських воріт поблизу Нікитського монастиря, зруйнованого за советської влади; розташовані посередині Великої (Большої) Нікитської, у місці відгалуження від неї Малої Нікитської вулиці.

96. *...до Арбатської площі...* — Арбат — район Москви, назва якого, ймовірно, походить від тюркського слова *araba* або *arba* (віз) — тут у XVI–XVIII ст. ст. містився колимажний двір, де стояли царські екіпажі (карети, сані тощо). Арбатська площа (Арбатські ворота) — майдан, від якого розбігаються вулиці Арбат, Новий Арбат, Нікитський бульвар, Воздвиженка, Знам'янка та Гоголівський бульвар.

97. ...*кіт підійшов до підніжки моторного вагона «А» <...> зробив спробу всучити кондукторці гривеника...* — Трамвайний маршрут «А» («Аннушка») 1936 р. був кільцевим, пролягав Бульварним кільцем (див. прим. 107), а від Яузького бульвару до храму Христа Спасителя — набережними, багато разів змінювався, тепер сполучає станцію метро «Чисті стави» (Чистые пруды) з Калузькою площею у Замоскворіччі. Якщо взяти до уваги, що водночас «*регент <...> на ходу вкрутився до автобуса, що летів до Арбатської площі*», то сцену можна локалізувати в районі Пречистенського (нині Гоголівського) бульвару, поблизу нинішньої станції метро «Кропоткінська».

Гривеник — російська монета вартістю 10 копійок.

98. ...*кондукторка рвонула мотузку...* — У трамваях того часу кондуктор моторного (першого) та причіпних вагонів подавав сигнал водієві за допомогою шнурка, протягнутого крізь вагони, за допомогою якого приводився в дію дзвоник у кабіні водія. Конструкція трамвайних вагонів тоді відрізнялася від теперішніх наявністю чималого числа зовнішніх виступів — східців, поручнів, зчіпних вузлів і т. п. та відсутністю автоматичних дверей. При переповненому вагоні бажачі могли їхати (задарма, звичайно, «зайцем») на східцях, гронами вчепившись у поручні, менш щасливі чіплялися за деталі, що виступали із задньої стінки вагона — це називалося «їхати на ковбасі».

99. ...*на початку Великої Никитської, або вулиці Герцена.* — Велика (Большая) Никитська вулиця (за советських часів Герцена) починається від Мохової вулиці й закінчується Кудринським майданом. Топографічна неточність: дія відбувається біля Никитських воріт (див. прим. 95), розташованих приблизно в середині Великої Никитської, а не на її початку (Г. А. Лесскис. Триптих М. А. Булгакова о русской революции. — Москва: ОГИ, 1999. — С. 297). Один з двох випадків вживання Булгаковим советських топонімів у романі: далі він називає вулицю Пречистенку Кропоткінською (див. наст. прим.).

100. ...*вулиця Кропоткіна, потім провулок, потім Остоженка і ще провулок, понурий, гидкий та слабо освітлений.* —

Кропоткіна — советська назва вулиці Пречистенки (див. прим. 207).

Остоженка — вулиця, що за советської влади мала назву Метробудівська (Метростроевская); історична назва походить від багатого на сіножаті урочища «Стожжя» або «Остожжя» — місця стогування сіна. Обидві вулиці починаються від Пречистенських воріт (від вулиці Волхонки біля храму Христа Спасителя) і, розбігаючись під гострим кутом, закінчуються Зубівським та Кримським майданами відповідно; сполучаються між собою вісьмома поперечними провулками.

Понури́м та гидки́м у ра́нніх редакці́ях твору́ був названий Савьоловський (Савелі́ївський) прову́лок (нині́ Пожа́рський). Після відвідин квартири № 47 у будинку № 13 Іван міг вийти цим прову́лком на Нижній Лесной (нині́ Курсовий) прову́лок, потім на Лесной (нині́ Со́ймоновський) проїзд, і вже тоді потрапити до Москви-ріки, на набере́жну храму Христа Спасителя (Пре́чистенська набере́жна).

101 ...*освітленому малесенькою вугільною жарівкою*... — тобто електричною лампою розжарювання з вугільною (не вольфрамовою) ниткою, яка давала тьмяне світло, але була економною. Саме ця конструкція лампи розжарювання була запропонована 1879 р. Томасом Едисоном (замість платинової нитки розжарювання). Наступна заміна вугільної нитки на вольфрамову зумовила виникнення сучасної жарівки.

102. ...*на плиті <...> стояло безмовно близько десятка згаслих примусів*. —

Плита — піч до приготування їжі на дровах, вугіллі або торфі, що спалювались під горизонтальною металевою (здебільша чавунною) плитою, на яку ставилося кухняне начиння — під час дії роману в комунальних квартирах не використовувалася за призначенням; на неї ставили примуси.

Примус — нагрівальний прилад для приготування їжі, широко використовуваний перед масовою газифікацією житла. Гас до пальника подавався під тиском повітря, створюваного помпою в резервуарі з пальним, горіння супроводжувалося сильним шумом; дія примуса припинялася шляхом випуску через кран напompованого стисненого повітря. Наявність на плиті «близько десятка» примусів свідчить про замешкання у цій комунальній квартирі («комуналці») не менше десятка родин (звичайно сім'я мала один примус).

103. ...*на гранітних сходи́нах амфітеатру Москви-ріки*. — З цієї фрази видно, що Іван вийшов до місця, де над річкою стояв зруйнований 1931 р. храм Христа Спасителя, від якого на час написання твору залишалася лише гранітна купіль, Йордань, де святили воду в день Богоявлення Господня (див. прим. 329).

104. ...*драна толстовка*... — Толстовка — широка складчаста полотняна блюза з поясом, ношена навипуск, яку носив Лев Толстой, і яка була популярною наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

105. *У кожному з цих вікон палав вогонь під помаранчевим абажуром, і з усіх вікон, з усіх дверей, із усіх підворотіть, з дахів та горіщ, з підвалів та дворів виривалося хрипке ревіння полонезу з опери «Євгеній Онегін»*. — Це речення достеменно характеризує стандартну одноманітність побуту советських обивателів доби написання твору. Справді, невід'ємним атрибутом кожного житла були тоді абажур та «радіоточка». У 1930-і-1940-і рр. у містах

Советського Союзу була поголовна мода саме на помаранчеві абажури. Замість теперішніх жирандолей («люстр») до патрона жарівки приладжували дротяний каркас у вигляді широкої напівсфери, на який укладали (пришивали) шмат кольорової шовкової тканини, зазвичай оздоблений китицями або френзлями по краю. Приблизно на ці ж роки припадає тотальна радіофікація жител громадян — примусове встановлення абонентських гучномовців (радіоточок) єдиної дротяної мережі, проведеної до кожного помешкання (існує дотепер). Крім того, величезне число гучномовців-рупорів, що працювали протягом усіх годин мовлення, було встановлено на вулицях та майданах міст і сіл, на всіх фабриках та заводах, військових частинах, місцях позбавлення волі тощо. Мовлення тривало з 6-ї до 24-ї години з перервою від 14-ї до 15-ї, у ньому переважали офіційні повідомлення, читання статей з газети «Правда», новини (за матеріалами агенції ТАСС та цієї ж «Правди»). Проміжки ефірного часу заповнювалися передачами патріотичних пісень, виконанням дозволених творів клясичної та народної музики, читанням віршів та прози (твори советських письменників), транслювалися вистави та урочисті засідання. Мовний день починався з уроків ранкової гімнастики. Для переважної більшості населення радіоточка була єдиним джерелом інформації про події в світі. Вимикати її, принаймні у денні години, не рекомендувалося — це могло свідчити про нелояльність до режиму. По радіо часто передавали сигнали учбової тривоги з протиповітряної та протихемічної оборони (див. прим. 263). Звуки радіо супроводжували людину повсюдно й повсякчас. Запроваджене спершу як система оповіщення населення про воєнну загрозу, безальтернативне дрове радіомовлення стало докучливим масовим засобом формування більшовицько-комуністичного світогляду.

106. ...*тяжкий бас співав про свою любов до Тетяни.* — Йдеться про арію Греміна з опери П. І. Чайковського «Євгеній Онегін» (написана 1878 р.; лібрето П. І. Чайковського та К. С. Шиловського).

107 ...*будинок <...> містився на бульварному кільці...* — Бульварне кільце — десять бульварів (Язський, Покровський, Чистопрудний, Сретенський, Рождественський, Петрівський, Страсний, Тверський, Нікитський, Пречистенський [тепер Гоголівський]), прокладених на місці зруйнованого білого муру, що оточував Москву в XVI ст. Бульварне кільце лежить усередині Садового кільця (див. прим. 7). Точна адреса будинку: Тверський бульвар, № 25 (див. наст. прим.)

108 *Будинок називався «Домом Грибоєдова» на тій підставі, що буцімто колись ним володіла тітка письменника — Олександра Сергійовича Грибоєдова.* — Прототипом «Дому Грибоєдова» вважають «Дім Герцена» при Тверському бульварі, 25, будинок XVIII ст., у якому народився російський письменник та філософ

О. І. Герцен (1812–1879), позашлюбний син заможного поміщика І. О. Яковлева. Маєток належав дядькові письменника сенаторові О. О. Яковлеву. У 1920-і роки тут містилися деякі літературні організації (РАПП, МАПП та інші, яким Булгаков дає у романі збірну назву МАССОЛІТ — див. прим. 4); зараз у будинку міститься Літературний інститут ім. М. Горького. Олександр Сергійович Грибоедов (1790 [1795?]-1826) — російський письменник та дипломат, автор знаменитої віршованої комедії «Лихо з розуму» (Горе от ума, 1824).

109. ...*вершини у бурці*... — Бурка — традиційний предмет одягу в народів Кавказу — повстяний плащ без рукавів з широкими плечима, що захищав від вітру та дощу при верховій їзді.

110. ...*тримає в руці самописне перо*. — Самописне перо — письмовий прилад з автоматичним подаванням чорнила до пера на відміну від звичайного пера, яке при писанні вимагало періодичного вмочування у чорнило; те саме, що авторучка («самописка»). У час дії роману авторучка ще не набула повсюдного поширення, наявність її вважалася престижною (тоді й носили її напоказ у зовнішній кишені піджака), використання самописного пера в школах заборонялося.

111. ...*Арчибальд Арчибальдович*... і далі. — У 1920-і–1930-і рр. в СРСР була шалена мода на іноземні «аристократичні» імена на кшталт Альберт, Арнольд, Адольф, Гаррі, Жорж, Едіт, Ізоolda, Люїза, Стелла та інші, що їх часто давали дітям — явище, яке знайшло глузливе відлуння в романі Булгакова: Адельфіна Буздяк, Сергій Герардович, Жорж Бенгальський, Іда Геркуланівна Ворс, Анна Ричардівна, Альоїзій Могарич, Арчибальд Арчибальдович.

Прототипом Арчибальда Арчибальдовича вважається директор ресторанів творчих об'єднань Москви Яків Данилович Розенталь (1893–1966), часто згадуваний у мемуарах письменників, журналістів та акторів того часу. Опис ресторану містить ознаки не тільки ресторану в Домі Герцена (див. прим. 108), але й ресторану Дому актора, який навесні та влітку відкривав філію у садку біля старовинної будівлі «Жургаз» на Страсному бульварі № 11.

112. ...*порційні судачки а натюрель*. — А натюрель (фр. à naturel — натуральний) — страва, що не проходить глибокої кулінарної обробки; у цьому разі — судачки відварні або зготовані на парі.

113. ...у «*Колізеї*» <...> з *Театрального проїзду*. — На Театральному проїзді, що сполучає майдан перед Большим Театром (Театральний) з Луб'янським майданом, ресторану о такій назві немає; там є ресторан при готелі «Метрополь».

114. *Оревуар, Фоко!* — Оревуар (фр. auervoir) — до побачення.

115. *А стерлядь <...> А яйця-кокотт із шампінйоновим пюре <...> А філейчики з дроздів <...> З труфлями? <...> тарілочка супу-прентаньєр <...> Що там ваші сижки... —*

Стерлядь — цінний вид осятрових риб, предмет гастрономічної розкоші, в Україні відомий також під назвами стерля та чечуга.

Яйця-кокотт (фр. œufs-cocotte) — страва французької кухні, пряжена з випускних (незбитих) яєць у порційних горнятках («кокотницях»), зготована на сметані з різними овочами, грибами, сиром, рибою, ікрою, тощо (безліч рецептів); жовток яйця має при цьому залишатися рідким.

Філейчик (здрібн. від фр. filet — філе або філей) — розплатана тушка риби або птиці з видаленими кістками та шкірою.

Труфлі — дуже цінні й дуже дорогі гриби з підземними плодовими тілами, що нагадують картоплину, цінуються як неповторна вишукана приправа, яку для запаху додають до страв у вигляді тонесеньких стружок живого гриба в мінімальній кількості (як сіль або перець); деякі, менш шляхетні, види труфлів вживаються до їжі як звичайні гриби.

Суп-прентаньєр (фр. soupe printanière) — «весняний суп», тобто зварений з перших, переважно тепличних, весняних овочів.

Сижки (здрібн. від сиг, мн. сизи) — промислові риби родини лососюватих.

116. *А дупелі, гаршинепи, бекаси, вальдшнєпи... — назви видів пернатої дичини німецького та французького походження, уживані мисливцями; відповідають українським науковим назвам «баранчик великий», «баранчик малий», «баранчик-крехтун», «слуква».*

117. *Хлопець, певно, на Клязьмі загруз, — густим голосом озвалася Настасія Лукинична Непременова, московська купецька сирота, що стала письменницею й пише батальні морські оповідання під псевдонімом «Штурман Жорж». — Штурман Жорж — Характеристика та портретні риси не залишають сумніву щодо прототипу персонажу — це «генеральська сирота», російська советська письменниця Ольга Дмитрівна Форш (Комарова, 1873–1961). Народилася в сім'ї генерала, мати померла дуже рано, і вихованням дівчини займалася бонна, яка згодом вийшла заміж за батька. Після смерті батька мачуха віддала дівчину до Миколаївського сирітського інституту в Москві. Під «батальними морськими оповіданнями» Булгаков розуміє її роман «Божевільний корабель» (Сумасшедший корабль, 1931), в якому описано побут петроградської мистецької інтелігенції перших пореволюційних років та часу подій у Кронштадті 1921 р.*

118. *А зараз добре на Клязьмі, — піддрочила присутніх Штурман Жорж, знаючи, що дачне літерацьке селище Перелигіно на Клязьмі... —*

Клязьма — річка в Московській області, на північний захід від Москви, ліва притока р. Оки.

Перелигіно — йдеться про дачне селище членів Спілки советських письменників, точніше, підпорядкованого їй Літературного фонду, Переделкіно під Москвою (при Мінському шосе та при залізниці на Київ) на річці Альошинка (притока р. Сетунь). Земля біля села Переделкі була подарована Спілці советських письменників 1935 р. особисто Сталіном із дозволом будувати дачі для найвидатніших письменників державним коштом.

119. *Дач усього двадцять дві, і будується ще тільки сім, а нас у МАССОЛІТІ три тисячі.* — Ці цифри є цілком домірні дійсності: на час написання роману в Переделкіні, мабуть, і справді було побудовано саме 22 дачі із запланованих «перших 30», і будівництво тривало аж до початку другої світової війни (1941), коли число таких дач для «генералів» від письменства досягло 24. Число членів Спілки советських письменників у рік її створення (1934) сягало 600 і дуже швидко зростало, тому чисельність МАССОЛІТу три тисячі є реалістичним перебільшенням. Отож решту землі ділили, звичайно ж, в умовах жорстоких інтриг, заздрощів та суперництва між менш іменитими членами спілки письменників під забудову власним коштом. Усе це знайшло відображення в романі.

120. *«Алилуя!!» Це вдарив знаменитий грибоедівський джаз.* — Алилуя (євр. אֱלִילֻיָא [галлелуя!]) — хвалімо Єгову, хвалімо Господа) — літургійний приспів після читання Апостола. «Алилуя» — популярний у 1920–1930 рр. фокстрот американського композитора Вінсента Юменса (Vincent M. Youmans, 1898–1946), написаний 1927 р. на слова Лео Робина та Кліфорда Грея, у виконанні знаменитої московської джаз-оркестри Олександра Цфасмана (записаний на плятівки в СРСР 1928 р.). Булгаков слухав цю оркестру в саду журнально-газетного об'єднання «Жургаз» і, звичайно, з плятівок (див. прим. 139).

121. *...у білих рогожних штанях.* — тобто у штанях із грубої полотняної тканини з шашковим плетінням, що нагадує рогожу; у час дії роману була так само модна, як теперішня джинсова тканина.

122. *...у рупорі голос командував: «Карський раз! Зубрик два! Фляки господарські!!»* —

Рупор (голл. hoerger) — тут йдеться про переговорну трубу, що нею голосові команди-замовлення передавалися з ресторанної залі до розташованої у підвалі кухні; такі пристрої й досі мають широке застосування на пароплавах, напр. для сполучення капітанського мостика з машинним відділенням.

Карський — йдеться про карський шашлик — засмажений на шампурі бік ниркової частини овечої туші (разом з ниркою); походить від назви вірменського міста та області Карс (з 1921 р. в Туреччині).

Зубрик — оригінальна страва з порізаних соломкою вареного м'яса, шинки та вареної ковбаси, запечених зі сметаною, тертим сиром, підсмаженою цибулею та прянощами у невеликій порційній сковороді. Зубрик вважався фірмовою стравою ресторану в старому будинку Всеросійського театрального товариства в Москві на розі Тверської вулиці та Страсного бульвару (згорів 1990 р.), завідувачем якого у час написання роману був Я. Д. Розенталь (Арчибальд Арчибальдович — див. прим. 111). Винахід страви приписують акторові Малого театру Михайлові Климову (1880–1942) (А. Абрамов, С. Абрамов. Тень імператора. — Москва: «Детская литература», 1967. — С. 192). Не виключено, що ще одним (а може й єдиним) м'ясним компонентом страви у 1930-і роки були курячі язички. У 1950-і–1960-і рр. зубриком ще пригощали у старому Домі актора (свідчення Г. Волчек [у матеріялі М. Райкіної] — «Новая газета», 2003, № 94; К. Щербаков — «Новое время», 2001, № 30). У меню ресторану нового Дому актора (Арбат, 35) цього делікатесу катма (за надання цих відомостей укладач щиро вдячний колишній кухмістрині ресторану старого Дому актора В. О. Краснової та театрознавцеві Б. М. Поюровському).

Фляки (пол. flaki) — страва з покраєних на тоненькі паски волових передшлунків (рубців), зготованих на міцному бульйоні з овочами та прянощами та з додаванням борошна до згущення підливи (в Україні більш відома під назвою «рубці»). Йдеться про один із різновидів цієї страви: відомі також фляки домашні, фляки селянські, фляки по-польськи, фляки по-варшавськи, фляки по-познаньськи, рубці по-львівськи тощо.

Цікаво, що у всіх іншомовних виданнях роману назви цих страв за браком словникових еквівалентів перекладено по-різному й довільно. Так, в одному з англійських перекладів (Richard Pevear & Larissa Volokhonsky) ця команда-замовлення звучить як «One Karsky shashlik! Two Zubrovkas! Home-style tripe!» (Один карський шашлик! Дві зубрівки! Фляки домашні!), у другому (Mirra Ginsburg) «Karsky shashlik, one! Zubrovka, two! Tripe polonais!» (Карський шашлик раз! Зубрівка дві! Фляки по-польськи!), у третьому (Diana Burgin & Katherine Tiernan O'Connor) «One shashlyk! Two zubrovkas! Tripe polonaise!» (Один шашлик! Дві зубрівки! Фляки по-польськи); у двох французьких — як «Un chachlyk po-karski, un! Deux vodka Zoubrovka, deux! En flacons de maîtres!» та «Une brochette à la kars, une! Deux vodka Zoubrovka, deux! En flacons de maîtres!» (Шашлик [шампур] по-карськи раз! Дві горілки зубрівки! У власних пляшках! Точніше: розлиту, закорковану та запечатану у власних оригінальних пляшках фірмою-виробником — «фляки господарські» перекладено як «флякони-пляшки від хазяїна» — фірмові пляшки); у болгарському — «Един карски кебап! Две зубровки! Шкембе по селски!» (Карський шашлик раз! Зубрівки дві! Шкембе по-

селянськи! — Шкембе, або шкембе чорба — болгарська страва з рубців); у румунському — «Grătar caucazian o dată! Două zubrovici! Mâncărică de măruntaie!» (Шашлик кавказький один! Зубрівки дві! Закуска з рубців!) Зубрик, як бачимо, зі страви перетворився у цих перекладах на горілчаний виріб «зубрівку» — горілку, настояну на траві-зубрівці (*Hierochloë odorata*; українська назва: чаполоч пахуча), якої подавальник аж ніяк не міг замовляти з кухні через трубу-рупор. У російських ресторанах часу дії роману горілку завжди подавали до столу з буфету, розташованого поблизу або у самій ресторанныйзалі, і ніколи не замовляли «порціями», а лише різної місткості карафками (ніколи не чарками, бо вони вже стояли на накритому столі, і не пляшками). У четвертому англійському перекладі (Michael Glenny) це рупорне замовлення передається у геть спотвореному вигляді: «Chops once! Kebab twice! Chicken à la King!» (Січеники раз! Шашлик два! Курча по-королівськи!). У німецькому перекладі голос у рупорі волає: «Ein karisches! Zwei Hammelbraten Subrik! Fleck Herrscherart!» (Один карський! Два баранячі смаженики «зубрик»! Фляки господарські!); у польському «Szaszłyk karski raz! Dwie gicze! Flaki po polsku!!!» (Карський шашлик раз! Дві гічи! Фляки по-польськи!!! Гіч (жін. р.) — польська страва, запечена теляча або бараняча голінка); у словацькому «Jeden karský šašlík! Dvakrát hovädzie filé! Držky à la maison! (Один карський шашлик! Два рази волове філе! Рубці домашні!); у чеському «Šašlík jednou! Skopové na peří dvakrát! Domáci dršťky!» (Шашлик один! Баранячі смаженики з перцем двічі! Рубці домашні!); в угорському «Egy gablóbűs! Ket flekken! Egy sóreg!» (Смаженики розбийницькі раз! Флеккен два! Судачки раз! Флеккен — засмажені на решітці шматки волового філе). Інколи ці назви відтворюються транслітерацією з перекладом самих лише числівників як-от «Uno de Karski, dos de Zubrik, Fliaki gospodárskije» в еспанському та «Un karskij! Due zubrik! Fljaki gospodarskie!» в італійському перекладі.

123. ...у Караїбському морі <...> бриг під чорним гробовим прапором з адамовою головою. — Автор вживає засвоєну російською мовою часу написання роману французьку назву Карибського моря (Mer des Caraïbes, Атлантичний океан).

Бриг (англ. brig) — двощоглове вітрильне судно, найчастіше використовуване піратами, яке за штильової погоди могло ходити під веслами.

Адамова голова — зображення людського черепа на чорному піратському прапорі. У Росії цей символ Тимчасовий уряд запровадив для ударних батальйонів смерті російської армії (1917). Звичайно зображення адамової голови вміщується в узніжжі натільного хреста, під хрестом у поминальних граматках тощо.

124. ...не пливають по них відчайдушні флібустьєри, і не гоняться за ними корвет... —

Флібустьєри (фр. *flibustier*) — морські пірати й контрабандисти, що діяли переважно у Вест-Індії у XVII — на початку XVIII ст.

Корвет (фр. *corvette*) — трищоглове військове вітрильне судно, озброєне однією батареєю з 20–30 гармат.

125. ...*курачим котлетам де-воляй?* — Де-воляй (від фр. *volaille* — домашня птиця) — котлети з м'яса птиці; з 1947 р., внаслідок кампанії по боротьбі з «безродним космополітизмом», коли з обігу вилучалися усі іноземні назви, подавалися в ресторанах СРСР під «більш патріотичною» назвою «котлети по-київськи». Ця назва збереглася й досі.

126. ...*щодо оздоблення колонної грибоєдівської зали, про перевезення тіла з моргу до цієї зали, про відкриття доступу до неї та про інше, пов'язане з жалобною подією.* — Під час написання роману поняття «жалібна подія» та «колонна зала» були (і залишаються) тісно пов'язаними у свідомості населення СРСР. З 1921 р., з гучного похорону П. О. Кропоткіна, почалася советська традиція грандіозних траурних церемоній за померлими вождями та видатними діячами у Колонній залі Дому Спілок (Дом Союзів) (колишні Благородні збори — Благородное собрание). Наступними по Кропоткіні були В. І. Ленін (1924), М. В. Фрунзе (1925), Ф. Е. Дзержинський (1926), М. Горький (1936), 13 відважних повітроплавців, що загинули при катастрофі дирижабля «СРСР В-6» (1938), В. П. Чкалов (1938). Те, що Берліоза збираються ховати з колонної зали (хай не Дому Спілок, а Дому Грибоедова), свідчить про його високе положення в ієрархії МАССОЛІТу (див. також прим. 201).

127. *Першими збентежились лихачі...* — «Лихач» — візник ресорного екіпажа (часто на гумовому ході) з баским конем. До найнижчого розряду московських візників належали «ваньки» — з безресорними колясками та шкапуватими кіньми; до проміжного розряду відносилися «резвіє» (прудкі). Наприкінці 1930-х років візники були остаточно витіснені автомобілями таксі.

128. ...*наблизився до самого трельяжу...* — Трельяж (фр. *treillage*) — тонкі ґрати для витких рослин, обвиті ними.

129. ...*у Скатертному...* — Скатертний провулок виходить до Нікитського бульвару між Арбатськими та Нікитськими воротами. Тверський бульвар, де мав міститися «Дім Грибоедова» (див. прим. 108) й куди прямував Іван, починається від Нікитських воріт. Шлях Івана від Патріярших ставів (гонитва, відвідування будинку № 13, купання у річці, заплутану подорож арбатськими провулками) до Тверського бульвару досить важко реконструювати.

130. ...*плястрон і фрак...* —

Плястрон (фр. *plastron*) — накрохмалений нагрудник, пристебнутий або пришитий до сорочки, яку носять під жилеткою при фракі.

Фрак (фр. frac) — особливого крою піджак, частина урочистого офіційного чоловічого строю, з піднятими полами спереду та видовженими до колін фалдами ззаду, з лиснючими (атласними) вилогами, найчастіше чорного кольору.

131. ...*уявив себе повішеним на фор-марса-реї*. — Фор-марса-рея — верхня поперечина передньої щогли вітрильника.

132. ...*Хто цей Сашка-нездара? <...> Та ось він, Рюхин!...* — Характеристика, яку Сашці-нездарі дає Іван, роздуми Рюхина та сцена його зустрічі з «металевою людиною» (див. прим. 135) наводять на думку щодо його прототипу. На нього почасти пасує російський поет Володимир Маяковський (1893–1930), з яким Булгаков мав тривалі, суперечливі, але необлудливі та коректні в особистому спілкуванні стосунки. Незважаючи на гострі випадки проти Булгакова у своїх творах (занесення його прізвища до «Словаря умерших слов» у п'єсі «Клоп» (1928): «...бюрократизм, богоискательство, бублики, богема, Булгаков...», віднесення до числа «клясових ворогів» пролетаріату у вірші «Лицо классового врага»), Маяковський ніколи не брав участі у цькуванні письменника. Така позиція поета, мабуть, дала Булгаковові підставу підозрювати, що те, що пише Маяковський, не відповідає тому, про що він насправді думає. Ця підозра вилілася в наговорі Івана: «*Погляньте на його пісню фізіономію та звірте з тими лункими віршами, які він написав до першого числа! <...> а ви зазирніть йому до нутра — що він там думає...ви жажнетеся!*» Сцена з «металевою людиною» є іронічною алюзією на вірш «Юбилейное» (1924), де Маяковський запанібрата розмовляє з пам'ятником Пушкіна (див. прим. 135–137).

133. *Типовий куркулець за своєю психологією <...> що ретельно маскується під пролетаря.* —

Куркулець — здрібно-зневажлива форма слова «куркуль» — засвоєної в советській літературі принизливої назви заможного селянина-хазяїна, який послуговувався найманою працею. Куркульство, як прошарок сільського населення (власники одноосібних господарств) було ліквідовано в СРСР перебігом колективізації сільського господарства 1920-х–1930-х рр., одним з наслідків якої став голодомор в Україні 1932–1933 рр. У переносному розумінні — людина з дрібними егоїстичними інтересами та обмеженим світоглядом.

Пролетар (пролетарій) — той, хто належить до робітничої класи (пролетаріату), який в СРСР був оголошений гегемоном — керівною силою суспільства (диктатура пролетаріату). Декларування пролетарського (або з селян-бідняків) походження було в час написання роману передумовою успіху кар'єри письменника, науковця, артиста та будь-якого громадянина, не зайнятого фізичною працею, доказом його лояльності до режиму.

134. *Член профспілки?* — Типове запитання у добу дії роману при встановленні стосунків громадянина з державною установою. Профспілки, які Ленін назвав «школою комунізму», не були в СРСР добровільними об'єднаннями трудящих на захист інтересів своїх членів, вони виконували роль провідника політики ВКП(б) у галузі трудових відносин, особливо серед безпартійних, з метою більшовізації суспільства. Членство у профспілці визначало можливість працевлаштування та давало дрібні переваги у доступі до певних товарів та послуг: «Пиво отпускается только членам профсоюза» (И. Ильф, Е. Петров. Собрание сочинений. Том 2. — Москва: Гос. изд-во худ. лит., 1961. — С. 24). Якби Іван не був членом профспілки, його, можливо, не прийняли б до елітного (дарма що психіатричного) шпиталю.

135. *...стоїть на постаменті металева людина...* — Йдеться про пам'ятник великого російського поета Олександра Сергійовича Пушкіна (1799–1837) у Москві (скульптор О. М. Опекушин; відкрито 1880 р.). У час написання роману стояв на Тверському бульварі, при Страсній (з 1931 р. Пушкінській) площі; 1950 р. пам'ятник перенесено на протилежний через Тверську вулицю бік Пушкінської площі, до вильоту Страсного бульвару, де він стоїть і тепер.

136. *Чи є щось особливе в цих словах: «Буря мглою...»?* — «Буря мглою небо кроет...» — перший рядок вірша О. Пушкіна «Зимний вечер» (1825).

137. *...стріляв у нього цей білогвардієць...* — Йдеться про Жоржа Шарля Дантеса (Georges Charles d'Anthès, барон Геккерн, 1812–1895), який 27 січня 1837 р. на дуелі смертельно поранив Олександра Пушкіна.

Білогвардієць — поширене у 20-х–30-х роках минулого століття наклепницьке окреслення будь-якої особи, лояльність якої до советського режиму ставилася під сумнів; до цієї категорії відносили й Булгакова, автора роману «Біла гвардія» (Белая гвардия, написаний 1924, перша публікація в СРСР 1966 р. — див. прим. 22).

138. *...з келихом «Абрау» в руці.* — «Абрау-Дюрсо» — відома марка шампанських та столових вин, вироблюваних з місцевих сортів винограду на заводі в селищі Абрау-Дюрсо поблизу Новоросійська; завод заснований князем Л. С. Голіциним.

139. *...скорчившись над рибець...* — Рибець (сирть) — цінний вид промислових риб з родини коропуватих, у в'яленому та копченому вигляді делікатесна закуска.

140. *...звуками <...> патефона...* — Патефон (від назви французької фірми «Брати Пате» (Pathé Frères), засн. 1896 р.) — портативний грамофон із пружинним урухомленням для відтворення звукозапису на плятівках, вироблюваний у вигляді валізки; був дуже популярним у 1930-і–1940-і рр., вживався до середини ХХ ст.

141. ...театру *Вар'єте*... — Вар'єте (фр. *variété* — різноманітний) — збірна назва театрів легкого жанру, до репертуару яких входили елементи театрального, музичного, циркового та естрадного мистецтва. Так називався театр у Парижі (*Théâtre de variété*), у Москві такого театру не було. Але у Москві був інший театр о схожій «закордонно-збірній» назві та характері репертуару — «Мюзик-хол», що містився при Великій Садовій вулиці, 18. Театр проіснував десять років (1926–1936), його було закрито через невідповідність «легкого жанру» советській ідеології. Про сумнівну мистецьку якість театру ще у 1929 р. писали Ільф і Петров (фейлетон «Ваша фамилия?» — У кн.: И. Ильф, Е. Петров. Собрание сочинений. Т. 2. — Москва: Гос. изд-во худ. лит., 1961. — С. 459). Саме «Мюзик-хол» слід вважати прототипом театру *Вар'єте*, який у романі розташовано також на Садовій вулиці.

142. ...будинку, *покоєм розташованому на Садовій вулиці* — тобто в будинку, який в пляні нагадує літеру «П» («покой» — назва літери в кириличній абетці). Прототипом будинку, який в подальшому згадується під номером 302-біс, є будинок «тютюнового короля», мільонера, власника тютюнової фабрики «Дукат» І. Д. Пігіта при Садовій-Тріюмфальній вулиці, де у 1921–1924 рр. мешкали Булгакови. Після революції цей відрізок Садового кільця було перейменовано на Велику (Большую) Садову вулицю, де будинок одержав номер 10 (див. прим. 23).

143. ...*вдова ювеліра де Фужере. Анна Францівна*... — Фахова приналежність, французьке прізвище (від слова *fougère* — фужер, великий келих на ніжці), зросійщені ім'я та по-батькові навіюють асоціацію з назвою та долею славетної російської ювелірної фірми, постачальниці імператорського двору, заснованої 1842 р. Гюставом Фаберже (*Gustave Fabergé*), яку 1870 р. успадкував його син, Карл Густавович (П'єр Шарль), світової слави золотар, ювелір, емальєр та модельєр. Після революції 1917 р. фірму було експропрійовано, її власник емігрував до Швейцарії (де й помер 1920 р.), а її унікальні вироби різних мистецьких стилів (особливо знаними були пасхальні писанки) були за безцінь розпродані за кордон.

144. *Якось вихідного дня <...> згадати б, у понеділок...* — З 1929 р. життя у містах ССРСР було переведено на п'ятиденний («п'ятиндівка»), а згодом на шестиденний («шестиндівка») тиждень як вияв піклування влади про здоров'я трудящих та боротьби з релігійними забобонами. Дні у таких «днівках» позначалися порядковими номерами й не збігалися з днями традиційного семиденного тижня. Ця система проіснувала до 1939 р.

145. ...*виявилася на Божедомці*... — Божедомка спільна назва двох вулиць у Москві: Стара Божедомка (нині вул. Дурова) та Нова Божедомка (нині вул. Достоевського: тут у будинку № 2, у квартирі лікаря при Маріїнській лікарні для убогих, народився письменник),

що пролягають між Ново-Сушевською вулицею та Проспектом Миру. Тут колись містився «Убогий (Божий) дім» — морг при цвинтарі, на якому ховали убогих, жебраків та неопізнані тіла, знайдені на вулицях.

146. ...діло <...> було на Сходні... — Сходня — містечко та залізнична станція в 31 км на північний захід від Москви, поблизу Зеленограда, стоїть на річці о такій самій назві.

147. Професор чорної магії Волянд... — Волянд (нім. Volland) — німецька (точніше: середньовічна північнофранцузька назва диявола; правильна вимова: Фолянд; див. прим. 25, 227). Образ Волянда великою мірою надиханий персонажем трагедії Гете «Фауст» Мефістофелем, саме так високопоставлений чорт Мефістофель іменує себе у сцені вальпуржиної ночі, кидаючи нечистій черні розказ: «Platz! Junker Volland kommt.» (Геть! Вельможний Фолянд йде). Оскільки це ім'я не зустрічається в жодному з російських перекладів «Фауста» (перекладено як «чорт»), Булгаков міг запозичити його лише з оригіналу.

148. ...до найближчого гастроному по горілку та закуску... — Йдеться про великий продовольчий магазин системи «Гастроном»; магазини під такою вивіскою були в усіх великих містах Советського Союзу.

149. ...власноручний Стьопин хвацький підпис! Навскіс напис збоку рукою фіндиректора Римського із дозволом видати... — Виразне автобіографічне відлуння: на чолі театру Вар'єте стоять двоє директорів — Степан Богданович Лиходєєв та Григорій Данилович Римський; на чолі Московського Художнього театру, де в час написання роману працював Булгаков, також стояло двоє директорів — режисери К. С. Станіславський та В. І. Немирович-Данченко, стосунки яких були далеко не простими. Важко сказати, хто насправді був прототипом Стьопи Лиходєєва (офіційного директора, призначуваного владою на «загальне» керівництво за ознаками партійности та соціального походження), але у фіндиректорі Римському виразно видно портретні та організаційні риси К. С. Станіславського (Алексєєва, 1863–1938), який у минулому був підприємцем та мав розумітися на фінансових справах.

150. ...в котелку на голові... — Котелок — чоловічий штивний капелюх із круглим (сферичним) наголовком та вузькими крисами.

151. Ти не скидаєшся на архиєрея, Азазелло... —

Архиєрей — найвищий щабель духовної ієрархії, священства: єпископ, ієрарх, митрополит.

Азазелло (євр. אַזַּזֵּל або אַזַּזֵּל [Азазель, ла-Азазель]) — демон, дух зла, один з двох цапів, на якого під час свята Йом Кіпур (день спокути) первосвященик накладав руки і сповідував гріхи єврейського народу, після чого цапа вели до безлюдного місця і там відпускали в пустелю («цап відпущення»); другого цапа водночас

приносили в жертву Богові (Левіт, 16: 7–10). Саме на «демона безводної пустелі» перетворюється Азazelло в останньому польоті.

152. *Дозвольте, мессіре...* — Мессір (фр. *messire* або *monseigneur*) — високість, світлість, преосвященство — титулування осіб високого статусу при звертанні до них.

153. *ПРЯ ПРОФЕСОРА ІЗ ПОЕТОМ.* — Пря (ст.-слов., ст.-укр. *прѣ*) — сварка, суперечка, полеміка, диспут. Диспут між професором Стравинським та поетом Бездомним, так само як і інші полемічні діалоги роману (допит Єшуа Пилатом, нарада Пилата з Каїфою, розмова Волянда з Левієм Матвієм) написані під виразним впливом діалогів Григорія Савича Сковороди, зокрема ж «Пря бісу со Варсавою», з якими Булгаков, безперечно, був знайомий. Образ Сковороди часто проступає у постатях Єшуа («бурлаки філософа») та Левія Матвія. Саме через це слово «поєдинок» в оригінальній назві розділу перекладено староукраїнським «пря».

154. *...подумки охрестив кабінет «фабрикою-кухнею».* — У 20–30-і роки ХХ ст. в руслі індустріалізації СРСР знялася хвиля створення фабрик-кухонь — «промислових гігантів громадського харчування» — великих підприємств із повним виробничим циклом, що починався з первинної обробки сировини й завершувався приготуванням страв. Спеціальне обладнання таких кухонь вражало розмаїттям та виблискувало чистотою. Перше таке підприємство було відкрито 1925 р. в Іваново-Вознесенську у спеціально зведеній будівлі. Крім виготовлення кулінарних виробів, фабрики-кухні виробляли овочеві, м'ясні та рибні напівфабрикати для постачання їдалень та магазинів «Кулінарія». На думку авторів проєкту, ці гіганти мали забезпечити харчуванням робітників промислових підприємств через їдальні та доставлянням їжі безпосередньо у цехи. Крім того передбачалося «розкріпачення» жінок від обтяжливих домашніх клопотів та прилучення їх до суспільно-корисної праці. З кінця 1930-х років ентузіазм до цієї новації поступово став сходити нанівець. Лексема «фабрика-кухня» востаннє згадується у Великій Советській енциклопедії (Большая советская энциклопедия. Второе издание. Том. 44. — Москва: Гос. научн. изд-во «Большая советская энциклопедия», 1956. — С. 481). Заклади о такій назві збереглися й досі, наприклад, при аеропортах, де готують бортове харчування пасажирів та екіпажів під час польоту.

155. *Доктор Стравинський.* — Найбільш вірогідним (але не портретним) прототипом доктора міг би бути професор Володимир Михайлович Бехтерев (1857–1927) — славетний психоневролог та психолог, який, поміж іншим, досліджував застосування гіпнозу у лікуванні психічних розладів та алкоголізму. Саме сеансом гіпнозу завершується розмова доктора з Іваном. Останнім пацієнтом Бехтерева був Сталін, якому він діагностував параною,

відразу по чому за загадкових обставин помер. Доктор є однозванцем та, ймовірно, портретною копією російського композитора-емігранта І. Ф. Стравинського (див. прим. 3): саме в час написання роману Стравинський був «...ретельно, по-акторському виголений чоловік років сорока п'яти, з приємними, але дуже пронизливими очима й чемними манерами» (так він виглядає на існуючих світлинах). Батьком композитора був оперний співак-бас Марїнського театру Федір Гнатович Стравинський (1843–1902), виконавець ролі Мефістофеля в опері Гуно «Фауст» (див. прим. 186). Головний лікар-психіатр о прізвищі композитора є алюзією на «клініку Корсакова» — найстарішу в Москві психіатричну клініку, якою з року її заснування (1887) керував відомий психіатр С. С. Корсаков (однозванець композитора Римського-Корсакова — див. прим. 3) та яка міститься у колишній садибі Олсуф'євих при Большому Боженіновському провулку в Хамовниках (тепер вул. Россолімо, 11). Але на прототип психіатричної лікарні за своїм положенням більше пасує міська лікарня у підмосковному місті Химки з великим психо-неврологічним відділенням. Лікарня міститься у зведеному 1907 р. архітектором Ф. Шехтелем на березі Москви-ріки (навпроти соснового бору) на замовлення купця С. П. Патрикеева будинку в стилі модерн (вул. Правобережна, 6а). Свого часу була однією з найкращих клінік, обладнання для якої замовлялося на провідних заводах Німеччини та Швейцарії. У 1916 р. колегою Булгакова у Кам'янець-Подільському військовому госпіталі був доктор Г. Ф. Стравинський — також можливе джерело прізвища персонажа.

156. ...слід визнати, що серед інтелігентів так само трапляються напрочуд розумні. — У 1930-і–1950-і рр., коли ідеологами комуністичної партії лицемірно насаджувався піддесливий культ робітників та селян, інтелігенція вважалася ворожою режимові, а найменування «інтелігент» означало віднесення людини до покидьок суспільства, утриманців, паразитів, нероб, воно було синонімом паразитизму та меншовартости.

157. Никанора Івановича Босого, голову житлового товариства будинку № 302-біс на Садовій вулиці в Москві... — Прототипом Босого є кербуд (совєтська абрєвіатура: керівник будинку) на Великій Садовій вулиці № 10 (див. прим. 142) караїм на прізвище Сакізчи, який став управителем будинку ще за його власника і був залишений на цій посаді після революції через свою незамінність.

158. Сьогодні я неофіційна особа, а завтра, дивись, офіційна! А буває й назворот, та ще й як буває! — З середини 1930-х рр. більшовики розгорнули репресивну політику проти різного роду опозиціонерів всередині власної партії. В СРСР відбуваються великомасштабні чистки партійних та державних органів, гучні судові процеси (див. прим. 201). Терор 1937–1938 рр. — це

грандіозна кадрова перестановка. Колишні лідери партії, державні діячі, вищі воєначальники, керівники комісаріатів (міністерств), підприємств, дипломати, вчені, спеціалісти («специ») — «особи офіційні» — позбавлялися своїх високих посад як «вороги народу», «шпигуни», і зазнавали найжорстокіших репресій, аж до розстрілу. На їхнє місце ставилися нові, маловідомі, але «віддані справі» особи. Терор поширювався на чиновників та службовців усіх щаблів. Саме на цю хисткість та умовність межі між особою офіційною та неофіційною натякає Коров'єв.

159. *Як це без узгодження! <...> негайно узгоджуйте.* — Узгодження — характерний советський канцеляризм: чиновник будь-якого рангу був зобов'язаний узгодити («ув'язати») розв'язання будь-якого питання з «вищестоящими» інстанціями. Цим він як ніби знімав з себе усю або частину відповідальності за винесене рішення.

160. *Та наступним літом, як поїдете за кордон...* — Припущення, що Босой може влітку поїхати за кордон свідчить або про неповну обізнаність Коров'єва із суворою ізоляцією СРСР від усього світу, коли виїзд звичайного громадянина був просто неможливий, або ж є злостивим жартом Булгакова над собою: усі його намагання виїхати за кордон не мали успіху, він так і залишився «невиїзним».

161. *...попросив контрамарочку.* — Контрамарка (фр. *contremarque*: *contre* [тут] — назад та *marque* — марка, талон, квиток) — талон, що у французьких театрах давав глядачеві право повернутися до залі після антракту; нині — квиток або перепустка на право відвідування вистави, концерту чи іншого видовища, які безплатно видавалися адміністрацією видовищного закладу. Під час дії роману контрамарки часто були предметом спекуляції; люди, що практикували таку спекуляцію, називалися контрамаркарями.

162. *...налив ляфітничка...* — Ляфітник або ляфітна склянка — склянка або чарка довгасто-конічної форми на низькій ніжці до пиття ляфіту, особливого сорту червоного вина. В Росії з чарок-ляфітників (зазвичай гранчастих) віддавна п'ють горілку.

163. *...клацаючи на лічильній машинці.* — Йдеться про аритмометр, настільну механічну обчислювальну машину з ручним урухомленням, що виконувала чотири арифметичні дії. Найбільшого поширення в Советському Союзі 30-х років ХХ століття, поряд із звичайними рахівницями, мали аритмометри марки «Фелікс», вироблювані московським Сушевським механічним заводом ім. Дзержинського (вага бл. 4 кг). Нині витіснені електронними калькуляторами.

164. *Надблизкавка вам.* — Під час написання роману існувало три види телеграфної кореспонденції: звичайна телеграма, термінова телеграма та телеграма-близкавка; останній вид послуг

надавався лише за умови безпосереднього зв'язку між пунктами надання та прийому. «Надблизкавка» — винахід автора.

165. *Лжедимитрій* — один із самозванців, що видавали себе за Димитрія (1582–1591), сина Івана Грозного, що загинув за невідомих обставин в Угличі. Один з таких самозванців — Григорій Отреп'єв (Лжедимитрій I) об'явився у Польщі у 1601 р. Вбитий боярами-заколотниками у Московському кремлі 17 травня 1606 р. Лжедимитрій II (ім'я не встановлено, відомий як «Тушинський злодій») з'явився у 1607 р. у Стародубі Сіверському, оголосивши себе врятованим Лжедимитрієм I. Створив у Тушині під Москвою військовий табір, з якого намагався захопити столицю. Вбитий 11 грудня 1610 р. в Калюзі. Відомий ще самозванець Сидірка (Лжедимитрій III) з Новгорода, який назвав себе у 1611 р. «царевичем Димитрієм»). Вбитий, можливо, у 1612 р. в Москві. Прозвисько набуло нарікального значення: «самозванець».

166. «...скалиц, мой пріют...» — слова (Л. Рельштаба — L. Rellstab, 1799–1860) з романсу австрійського композитора Франца Шуберта (див. прим. 386) «Прихист» із збірника «Лебедина пісня».

167. ...*букви в фотোগрамі...* — Йдеться про фототелеграму, вид нового на час написання роману факсимільного зв'язку; доручувана адресатові фототелеграма виготовлялася на фотографічному папері. Саме в 1930-і роки в СРСР стали запроваджуватися фототелеграфні апарати, основані на використанні при записові зображення фотографічних методів та матеріалів. Перша лінія факсимільного зв'язку була встановлена між Москвою та Ленінградом у 1929 р.

168. *Адміністратор Вар'єте Варенуха.* — Прототипом Івана Савелійовича Варенухи є головний адміністратор Московського Художнього театру Федір Миколайович Михальський, близький приятель родини Булгакових. У щоденниках О. С. Булгакової часто згадується у зв'язку з влаштуванням перегляду спектаклів, контрамарками та квитками. Зображений в романі «Нотатки небіжчика» (Записки покойника. Театральний роман, написаний у 1936–1937, вперше виданий в СРСР 1965 р.) під ім'ям Пилипа Пилиповича Тулумбасова.

Слово «варенуха» означає українську дуже п'янку горілку, зварену з медом, ягодами та прянощами.

169. *У Пушкіні відкрилася чебуречна...* — Пушкіно (первісна назва Пучкіно) — селище у Підмосков'ї, на річці Учї, нині північне передмістя Москви.

170. *Важлива, теж мені, подія — редактора журналу зарізало! То що з того, журнал, може, закрийється? Ну що ж поробиши? Людина смертна і, як справедливо сказано було, раптово смертна. Ну й царство небесне йому! Ну, буде інший редактор і навіть, може, ще красномовніший за попереднього.* — Роздуми Івана віддзеркалюють

супільну атмосферу 1930-х років, коли «раптовою смертю» помирали не лише на хвороби чи трагічні інциденти, але, головню, з присуду численних судових процесів над партійними та державними керівниками усіх рангів (див. прим. 158). Це масове оновлення керівних кадрів виходило з ідеї «незамінних людей в нас немає». У більшовицькій ідеології конкретна людина втратила усяку індивідуальну цінність, стеряла особисте значення, перетворилася на один з взаємозамінних «гвинтиків» системи. Тому наступний по Берліозові призначенець на посаду обов'язково буде «ще красномовнішим», доки йому на зміну не знайдуть «ще більш красномовного». І всіх керівників у цьому ряду об'єднуватиме одне: усі вони будуть «раптово смертні». *«Ну, буде інший редактор...»*

171. ...*конференсьє Жорж Бенгальський*. — За советських часів конференсьє не тільки вели програму, оголошуючи наступні номери, але мали виконувати й власні номери гумористичного змісту — у дозволенних владою межах та спрямованості. Цей ідеологічно спрямований гумор часто сприймався аудиторією зі сміхом: через його недолугість та брехливість. Відтак образ Бенгальського можна вважати збірним. Можливим прототипом Жоржа Бенгальського міг бути конференсьє Московського «Мюзик-холлу» Жорж Раздольський. Прізвище Булгаков міг запозичити також в артиста Бенгальського, епізодичного героя роману Федора Сологуба (Ф. К. Тетернікова, 1863–1927) «Мелкий бес» (1905).

172. *Скажи мені, люб'язний Фаготе*, — *провідався Волянд в картатого гаєра...* —

Фагот — це прозвище могло бути утворено автором як від назви духового музичного інструмента (італ. *fagotto* від лат. *fagus* — бук) на характеристику «худого та довгого» та ще й з характерним голосом персонажа, так і від грецького слова «фагос» (φάγος — пожирач) як характеристики демона; як лікареві, Булгакову, безсумнівно, були відомі такі медичні терміни як фагоцит (клітина-пожирач), фагоцитоз, бактеріофаг та інші. Крім того, у французькій мові слово «*fagot*», маючи основне словникове значення «в'язанка», «оберемок хмизу», входить до складу таких фразеологізмів як «*sentir le fagot*» (віддавати єрессю, крамольничати, вселяти підозру), «*débiter des fagots*» (молоти нісенітницю, верзти бредню), «*être habillé comme un fagot*» (бути негустовно вбраним); французьке слово «*fagotin*» має два значення: «в'язка хмизу» і «блазень», «штукар», «мавпа вуличного циркаля», а «*fagotage*» означає несмак, халтуру (українському ж слову «фагот» у французькій мові відповідає слово «*basson*»).

Гаєр (від фр. *gaillard* — веселун, жартівник або нім. *Geiger* — скрипаль) — старовинна назва балаганного блазня. Прізвище «Коров'єв» пов'язують зі «схожими» статським радником, вовкулакою

й лицарем Семеном Семеновичем Теляєвим-Амвросієм у повісті О. К. Толстого «Упырь» (1841) та Коровкіним у повісті Ф. М. Достоевського «Село Степанчиково и его обитатели» (1859) та в романі «Братья Карамазовы» (1880).

173. ...*викликав неймовірний аплодисмент*. — Аплодисмент (фр. *applaudissement* — оплески); автор вживає застарілу форму слова, що нині вживається лише у множині: аплодисменти.

174. *Та це ж червінці!* — банкноти Державного банку СРСР, що перебували в обігу з 1922 по 1947 р. Один червінець дорівнював 10 рублям. В обігу були купюри 1, 3, 5, 10 та 25 червінців (див. також прим. 175 та 230).

175. *Авек плезір! <...> почали падати до залі білі папірці.* —

Авек плезір (фр. *avec plaisir*) — з приємністю, охоче.

Білі папірці — купюри 1922 р. номіналом 1 червінець, надруковані на білому папері, мали блідий візерунок лише з одного боку (однобічні або безреверсні банкноти), які й справді являли собою «білі папірці». 1937 р. на заміну цих купюр були випущені банкноти 1, 3, 5 та 10 червінців з густим візерунком різного кольору з обох боків та з портретом В. І. Леніна на аверсі (лицьовому боці). Це датує час написання фрагмента — перед 1937 р.

176. ...*у бельетажі з'явився шолом міліціанта...* — Бельетаж (фр. *bel* — гарний та *étage* — поверх) — перший ярус бальконів над партером у театрі. У час дії роману до однострою міліціанта під час чергування входив не картуз, а шолом, подібний до того, що існує нині в поліції Великої Британії та в регулювальників вуличного руху в Італії.

177. *Кров <...> залила манишку...* — Манишка — нагрудник з білої тканини, пришитий або пристебнутий до чоловічої сорочки. Крохмальна манишка — те саме, що плястрон (див. прим. 130).

178. *Герлен, Шанель номер п'ять, Міцуко, Нарсис Нуар, вечірні плаття, плаття коктейль...* —

Герлен (Guerlain) — французька парфумерна фірма (заснована 1825 р.), що спеціалізується головно на засобах догляду за шкірою та макіяжу.

Шанель номер п'ять (N° 5 de Chanel) — одні з найпопулярніших на світі парфумів, запах яких не має природних аналогів, синтезовані 1920 р. парфумером Ернестом Бо (Ernest Beaux) на замовлення та кошти фірми Габрієли Шанель (Gabrielle Coco Chanel, 1883–1971) — відомого та шикарного паризького дому моди (заснований 1914 р.). Коли Бо запропонував пані Шанель до вибору п'ять пробівок із щойно синтезованими парфумами, їй найбільше припав до смаку аромат композиції з пробівки під номером 5 (звідси й назва).

Міцуко (фр. *Mitsouko* — «пахнота зради», «дух зради», від яп.

密通 [мітцу] — таємний зв'язок, перелюб, зрада та **香** [ко] пахощі, аромат) — парфуми, вироблювані фірмою Герлен з 1919 р.

Нарсис Нуар (фр. Narcisse Noir — чорний нарцис) — славетна туалетна вода (одекольон), створена 1912 р. видатним французьким парфумером Ернестом Дальтрофом (Ernest Daltroff), засновником французької фірми Карон (Caron).

179. ...почесному гостеві сьогоднішнього вечора Аркадієві Аполлоновичу Семпляєрову, голові Акустичної комісії московських театрів. — Прототипом Семпляєрова вважається Абель Софронович Єнукідзе (1877–1937), секретар Президії Центрального виконавчого комітету ССРСР, голова Державної комісії з керівництва Большим та Художнім (де працював Булгаков) театрами, яка була для театрального мистецтва настільки ж «корисною», як і акустична комісія. Пригода з Милицею Андріївною Покобатько зіставляється з вигнанням охочого до актрис підвідомчих театрів Єнукідзе (7 червня 1935 р.) зі складу ЦК ВКП(б) «за політичний та моральний розклад». На відміну від Семпляєрова, якого «перекинули до Брянська й призначили на завідувача грибозаготівельного пункту», Єнукідзе 1937 р. було розстріляно за зраду батьківщини та шпionaж (разом з Штайгером-Майгелем — див. прим. 243). Прізвище Семпляєров (утворене від французького слова simple — простий [вимовляється семпль або санпль] та слов'янського яр — «Простояров»), зіставляють також з прізвищем Олександра Опанасовича Спендіарова (Спендіаряна, 1871–1928), відомого композитора та диригента, з яким Булгаков був заприятельований; саме з ним Булгаков міг обговорювати питання звучання та акустики.

180. Уї, мадам! (фр. oui, madame) — так, пані.

181. ...на Чистих ставах <...> поїхав на Єлохівську вулицю... —

Чисті стави (Чистые пруды) — розмовна назва Чистопрудного бульвару зі ставком, розташованого між М'ясницькими та Покровськими воротами. До початку XVIII ст. стави називалися Поганими, 1701 р. Петро I подарував цю місцину Олександрові Меншикову, який впорядкував та очистив стави від скинутих м'ясними лавками та бійнями нечистот і дав їм теперішню назву. Біля М'ясницьких воріт нині розташована станція метро «Чистые пруды».

Єлохівська (нині Спартаківська) вулиця лежить між майданом Разгуляй (Басманна вул.) та Єлохівським майданом.

182. ...дістала ролю Люїзи! — Йдеться про ролю цнотливої дівчини Люїзи у п'єсі Шиллера (див. прим. 17) «Підступність та любов» (Kabale und Liebe, 1784).

183. Єво превосходітельство... — Пародія на слова маршу з водевілю Д. Т. Ленського (Воробйова) «Лев Гурич Синичкін, або Провінційна дебютантка» (1839).

184. ...знялося щось наче як стовпотворіння вавилонське. — Стовпотворіння вавилонське — безладний шум, безлад, мішанина при великому зборищі народу. Відлуння біблійної оповісти про

спробу жителів Вавилону побудувати під орудою царя Нимрода вежу (сотворити стовп) висотою до неба, що суперечило Божому помислові. Господь вирішив покарати будівельників і змішав їхні мови, після чого люди перестали розуміти одне одного. Будівництво було зірвано, а люди розсіялися по всій землі (Буття 11: 1-9).

185. ...*нахабний котяра Бегемот*... — За народними повір'ями чорний кіт є супутником нечистої сили. Бегемот (євр. *למנו* — форма множини іменника жіночого роду *למנו* [бегема]) — будь-яка велика чотиринога тварина; серед свійських тварин — велика рогата худоба; у множині може означати якусь велетенську тварину-монстра, символ потуги, непереможности, ненажерливости, флегматичности, часто ототожнюється з гіпопотамом. У розмовній мові — «скотина». Араби вважають бегемота-гіпопотама виродком пекла та втіленням диявола. Назва увійшла до всіх європейських мов із транслітерації у латинському перекладі блаженного Єроніма (Vulgata) старозавітної книги Йова (40: 10).

186. ...*ви, либонь, навіть опери «Фауст» не чули?* — Йдеться про оперу французького композитора Шарля-Франсуа Гуно (Charles-François Gounod, 1818-1893), створену за мотивами трагедії Гете; лібрето М. Карпе та Ж. Барб'є (див. прим. 1).

187. ...*він <...> дістав з кишені халата<...> чорну шапочку з вигиптуваною на ній жовтим шовком літерою «М». Він надів цю шапочку і показався Іванові і в профіль і в фас, щоб довести, що він — майстер.* —

Шапочка — цей розпізнавальний знак — так звана «академічна шапочка», ярмудка — м'яка шапочка з тонкої (переважно шовкової) тканини, яку носили у приміщенні, та яка була символом причетности до наукової діяльності, точніше, до вищого розряду академічних величин — майстрів. В ярмудках на офіційних портретах зображено чимало старих советських академіків 1920-1930-х рр., зазвичай у сполученні з розложистою бородою та вусами. Саме з цією метою Майстер «показався Іванові і в профіль і в фас, щоб довести, що він — майстер» (див. прим. 242). Використання літери «М» як сигналу — «Майстер», — можливо, було нав'язано авторові появою у Москві світних знаків «М» на станціях першої черги метрополітену, відкритого 1935 р.

Майстер — така самоназва героя, який вважає себе фахівцем, що досяг високого вміння, мистецтва, майстерности, при відмові від власного імени, без сумніву пов'язана із впливом М. В. Гоголя, улюбленого письменника Булгакова. Саме Гоголь розглядав питання майстерности та ролі майстра у мистецтві та у житті у своїх «Вибранихъ мѣстахъ изъ переписки съ друзьями» (1847): «Христіанинъ передъ тѣмъ, чтобы обвинить кого-либо въ такомъ уголовномъ преступленіи, каково есть непризнание Бога въ томъ видѣ, въ какомъ повелѣлъ признавать его Самъ Божій Сынъ,

сходившій на землю, задумаеться, потому что дѣло это страшное. Онъ скажетъ и то: въ поэзії многое есть еще тайна, да и вся поэзія есть тайна; трудно и надъ простымъ челоуѣкомъ произнести судъ свой; произнести же судъ окончательный и полный надъ поэтомъ можетъ одинъ тотъ, кто заключилъ въ себѣ самомъ поэтическое существо и есть самъ уже почти равный ему поэтъ, — какъ и во всякомъ даже простомъ мастерствѣ понемногу можетъ судить всякъ, но вполнѣ судить можетъ только самъ *мастеръ того мастерства.*» (письмівка моя — Ю. Н.) (розд. 14, лист до А. П. Толстого). Зайтися до створення роману *про Понтія Пилата*, про скоєний ним кримінальний та моральний злочин та про довічне його каяття може лише Майстер (з великої літери). Булгаков (за допомоги Гоголя) усвідомив свою потенцію майстра та судді, а також силу своєї майстерности.

188. ...*кинув свою кімнату на М'ясницькій...* — М'ясницька вулиця пролягає між Луб'янським майданом та Садовою-Спаською вулицею, названа за місцем поселення м'ясників та торгівлі м'ясом. За советських часів називалася вул. Кірова.

189. ...*П'ятий прокуратор Юдеї...* — повторюваний у тексті п'ять разів (!) порядковий номер прокуратора без сумніву є калькою з назви книги Г. А. Мюллера «Понтій Пилат, п'ятий прокуратор Юдеї та суддя Ісуса з Назарета» (G. A. Müller. Pontius Pilatus, der fünfte Prokurator von Judäa und Richter Jesu von Nasareth. — Stuttgart, 1888), що слугувала авторові за одне з джерел (див. прим. 31, 343). Попередниками Пилата на прокураторській посаді в Юдеї були Копоній (Cronius, 6–10 pp.), Марк Амбівій (Marcus Ambivius або Ambivulus або Ambibulus, 10–13 pp.), Анній Руф (Annius Rufus, 13–15 pp.) та Валерій Грат (Valerius Gratus, 15–26 pp.).

190. *На Арбаті був чудовий ресторан, не знаю, чи існує він тепер.* — Існує. Це ресторан «Прага» на Арбатській площі, у наріжному будинку при збігові вулиць Арбат та Поварської. Наприкінці 70-х років XIX ст. у цій будівлі було відкрито недорого корчму (трактир), який його відвідувачі (переважно візники) називали «Брагою». Розкішним рестораном корчма стала в 1897 р., коли будинок виграв у більярд та перебудував купець П. С. Тарарикін. Після революції тут відкрилася загальнодоступна їдальня «Моссільпрому» (1924). У середині 1930-х років приміщення забрала спеціальня для топтунів-охоронців Сталіна. Під своєю історичною назвою ресторан було знову відкрито у 1954 р. Реконструйований у 1997 р.

191. ...*тривожні жовті квіти. Чорт знає, як їх звати, але вони першими чомусь з'являються в Москві.* — Йдеться про так звану мімозу (наукова назва: акація срібляста — *Acacia dealbata*), галузки якої з лютого-березня масово завозяться з Чорноморського узбережжя Кавказу; їхні суцвіття мають яскраво-жовтий колір. Саме мімозами називає автор ці квіти далі.

Зі сценою знайомства в романі багатьма деталями збігаються свідчення Маргарити Петрівни Смирнової (в дівочтві Архангельської — 1899–1990), дружини комісара-інспектора залізниць РСФСР та заступника начальника комунального відділу Північної залізниці, яка своїми спогадами (1986), переказаними одному з біографів Булгакова, зарахувала себе у прототипи булгаківської Маргарити. Цей короткий (легендарний?) роман збігається у часі й заповнює розрив стосунків Булгакова з О. С. Шиловською (лютий 1931 — серпень 1932), що завершився їхнім шлюбом 4 жовтня 1932 р. (М. О. Чудакова. *Жизнеописание Михаила Булгакова*. — Москва: «Книга», 1988. — С. 452–458; Б. Мягков. *Родословия Михаила Булгакова*. — Москва: АПАРТ, 2003. — С. 79–81).

192. *Тверську ви знаєте?* — Тверська — центральна вулиця Москви, пролягає від Тріумфального до Манежного майдану (до вулиць Мохової та Охотний ряд); за советських часів називалася вул. Горького.

193. ...*так вражає фінський ніж!* — Фінський ніж («фінка», «фіняк») — мисливський нескладаний ніж з широким односічним клинком з прямим обухом та закругленим при кінці лезом. У Росії фінський ніж був символом криміналітету. Ножі виготовлялися нелегально (в тому й в місцях позбавлення волі — «на зоні») з так званими «вусиками» — поперечиною при основі руків'я для фіксації руки при ударі.

194. ...*запалювала гасницю...* — Гасниця (тут) — нагрівальний прилад для приготування їжі, що працював на гасі, спалюваному на гноті (звичайно гасниця мала два гноти, розташовані паралельно); більше відомий під назвами «керосинка» або (у Києві) «грець».

195. ...*м'яв манускрипт...* — Манускрипт — те саме що рукопис (лат. manus — рука та scribere — писати); звичайно вживається стосовно давніх рукописів.

196. ...*члени редакційної колегії, а саме Латунський та Ариман і літерат Мстислав Лаврович*. — Названі прізвища складають, власне, перелік головних гонителів Булгакова, зусиллями яких було заборонено постановки його п'єс та публікацію творів.

Прообразом Латунського вважають двох осіб: Осафа Семеновича Литовського (1892–1961) — драматурга та літературного критика, у 1930–1937 рр. голову Головреперткому (Главное управление по контролю за репертуаром при Комитете по делам искусств при СНК СССР) та критика А. Орлинського, який виступив у «Рабочей газете» (8 жовтня 1926 р.) зі статтею «Против булгаковщины: Белая гвардия сквозь розовые очки», з якої й розпочалося зграйне цькування Булгакова (слівце «булгаковщина» дістало відгомін у романі: «пилатчина»).

Ариман (перс. *أهریمن* [Ahriman]) — повелитель духів зла, уособлення смерті й тьми в релігії зороастризму) — під цим

лиховісним іменем автор наводить критика та публіциста Леопольда Леонідовича Авербаха (1903–1937 [1939?]), генерального секретаря РАПП (див. прим. 4), небожа Я. Свердлова, свояка Г. Ягоди (див. прим. 307), згодом репресованого, який постійно й заповзято цькував Булгакова.

Мстислав Лаврович — це советський письменник та драматург Всеволод Вишневський (1900–1951), який у своїх творах розробляв тему громадянської війни з позицій офіційної ідеології та який послідовно й настирливо шельмував Булгакова як можливого конкурента при постановці п'єс. Прізвище Вишневський обернуто на Лаврович із використанням у слововиводі альтернативного складника вихідного слова «лавровишня» (лікарська й водночас отруйна рослина *Laurocerasus officinalis*). У добу написання твору лавровишневі краплі були популярним засобом проти кашлю. Ім'я Мстислав має віддзеркалювати невтамовану жагу автора помститися за розгорнуте проти нього цькування, в тому й з боку «всеволодного» пристосуванця й донощика.

197. ...мого нового знайомого було звати Альоїзій Могарич... — Прототипом Могарича вважають журналіста та драматурга Сергія Олександровича Єрмолинського (1900–1984), з яким Булгаков познайомився 1929 р. Новий знайомець відразу ж не сподобався тодішній (другій) дружині Булгакова Любові Євгенівні Белозерській через його настирливу цікавість до творчості Булгакова: «Роби, як знаєш, але кажу тобі, що ця людина справляє на мене враження гідотне». Згодом і Булгаков став підозрювати Єрмолинського у зраді та донощицтві, але, за щоденниками О. С. Булгакової, за кілька днів перед смертю підозри відкинув. Цим, можливо, пояснюється вилучення Булгаковим цього фрагменту, що увійшов лише до одного видання роману (1973), та який у нашому перекладі набрано письмовкою.

А втім, образ Альоїзія Могарича можна вважати й збірним, джерелом якого є стосунки Булгакова з особами, які часто відвідували його дім, зв'язок яких з органами безпеки був йому відомий або підозрювався. Це адміністратор МХАТ та штатний співробітник ОГПУ, чоловік Ольги Сергіївни Бокшанської, сестри дружини Булгакова Олени Сергіївни, Євген Калужський, сама Ольга Сергіївна, актор МХАТу Г. Г. Конський, перекладач Е. Л. Жуховицький та журналіст К. М. Добраницький — обидва штатні співробітники ОГПУ.

Могарич (або магарич, або могорич) — слово арабського походження, що означає частування (звичайно з випивкою) з нагоди укладення угоди або за якусь послугу, хабар.

198. ...стукнувши прес-пап'є об стіл. — Прес-пап'є (фр. *presse-papiers*) — тягар до притискання паперів до столу або письмовий прилад у вигляді бруска з округлою основою, до якої прикріплено

промокальний папір для швидкого висушування написаного чорнилом тексту.

199. ...білого сухого «Ай-Даниля». — «Ай-Даниль» — марка вин, вироблених з місцевих сортів винограду на заводі у селищі Ай-Даниль (Данилівка) на Південному березі Криму (колишне володіння князя М. С. Воронцова).

200. *Здавайте валюту!* — Цей заклик, повторений у тексті роману чотири рази, віддзеркалює атмосферу 1930-х років, коли після згортання нової економічної політики (неп) було запроваджено валютну монополію — виключне право держави на операції з іноземною валютою, золотом та коштовностями. Зберігання коштовностей понад встановлену норму (на одну особу), зберігання та використання валюти як платіжного засобу під час дії роману карно заборонялося. Ці активи підлягали обмінові в установах Держбанку на паперові червінці («совзнаки» — див. прим. 174, 230) або на бони для платежів у системі «Торгсін» (див. прим. 358); в разі виявлення вони підлягали конфіскації, а їх власник — репресіям. Особливо безнадійним було положення тих, хто ні коштовностей, ні валюти не мав, але на кого до органів НКВД надійшов донос. Допит таких людей зазвичай закінчувався ув'язненням, примусовим лікуванням у закритій психіатричній лікарні або смертю.

201. ...опинився в театральній залі, де під золоченою стелею сяяли кристалеві жирандоли, а на стінах кенкети. — Під театральною заллю слід розуміти Колонну або Жовтневу (Октябрьську) заллю Дому Спілок (Большая Дмитрівка, 1, Театральна площа — див. прим. 126) у якій відбувалася низка інсценізованих Сталіном після вбивства С. М. Кірова (1934) «відкритих процесів» над опозиціонерами: процес «об'єднаного центру» із звинуваченими Каменєвим, Зинов'євим і ін. (серпень 1936 р.), над «паралельним антисоветським троцькістським центром» у складі П'ятакова, Радека, Серебрякова, Сокольникова і ін. (січень 1937 р.), процес «антисоветського правотроцькістського блоку» з участю Бухаріна, Рикова, Ягоди, Крестинського та ін. (березень 1938 р.). Перед цим, з 12 квітня 1933 р. в Колонній залі проходив процес інженерів англійської фірми «Віккерс». Усі ці процеси проводилися у вигляді театральних видовищ, галасливо, широко і настійно пропагувалися у засобах масової інформації (газети, радіо) і цілком могли наснитися Никанорові Йвановичу.

Кенкет (фр. *quinquet*, від імені винахідника, французького фармацевта Антуана Кенкета — Antoine Quinquet, 1745–1803) — давній настінний світильник, у якому резервуар з пальним розташовувався вище від пальника, із скляним пляфоном; у романі відповідає бра (фр. *bras* — рука, плечо), настінному канделяброві з однією або кількома лямпочками.

202. ...*артист у смокінгу*... — Смокінг (англ. smoking jacket — піджак для куріння) — чорний широко відкритий на грудях піджак з довгими, обшитими лиснючою тканиною вилогами.

203. *Ось які байки Ляфонтена доводиться мені вислухувати!* — Ляфонтен (Жан де Ляфонтен — Jean de La Fontaine, 1621–1695) — видатний французький поет-байкар. Теми багатьох байок Ляфонтена були використані Іваном Криловим, Леонідом Глібовим та байкарями інших народів. У контексті цієї заяви слово «байка» означає брехню, вигадку.

204. *Обіцяний Куролесов <...> виявився високим на зріст і м'язистим голеним чоловіком у фракю й білій краватці.* — Єдиною особою, яка могла б виступати у ролі читця-фрачника у подібному театрі-судилищі, міг бути прокурор СРСР Андрій Януарійович Вишинський (1883–1954), державний обвинувач на всіх сфальсифікованих політичних процесах-видовищах 1936–1938 рр. (див. прим. 201). Його квітчасті виступи, що ображали обвинувачуваних, у яких юридичні формулювання замінювались потоком скаженої лайки, на кшталт «проклята гадина», «смердюче падло», «ціпові пси імперіялізму», «жалюгідні подонки», «звірі в людській подобі», «смердюча купа людських покидьок», Булгаков просто замінив читанням «Скупого лицаря». Вишинський завжди був елегантно одягнений, на відміну від основної маси аудиторії, убраній у напіввійськовий, перейнятий від Сталіна, однострій.

Прізвище (і почасти образ) Куролесова Булгаков міг запозичити з «Сімейної хроніки» С. Т. Аксакова (1856), де вродливий, розумний, елегантний майор Михайло Максимович Куролесов, одружений з двоюрідною сестрою діда письменника, спершу пестливий сім'янин, виявився грубим розпусником, душолюбом-садистом та зажерливим шахраєм, який, втім, скоро вмирає, отруєний слугами — «...Куролесов розповів про себе багато негарного».

205. *Як молодий гульвіса жде спіткання з розпусницею хтивою якоюсьь...* — два перші вірші з монологу Барона в «Скупому лицарі» О. С. Пушкіна (1830); переклад Леоніда Первомайського.

206. *«А за квартиру Пушкін платитиме?» або «Жарівку на сходах, виходить, Пушкін викрутив?»*, *«Нафту, виходить, Пушкін купуватиме?»* — Ці та схожі вирази, що стали популярними по всій країні під час написання роману, є наслідком проведення у 1937 р., у розпал масових арештів та розстрілів, терору та судового свавілля (див. прим. 201), несподівано пишних урочистостей з нагоди 100-річного ювілею від дня загибелі О. С. Пушкіна. Репресований ще у 1922 р. «непотрібний нам» «ідеолог капіталізування середньомаєтної шляхти», твори якого вилучалися з бібліотек та з репертуару театрів, раптом був оголошений «народним русским поетом» і «жертвою проклятого царизма». В атмосфері шпигуноманії ідеологія пролетарського інтернаціоналізму миттєво змінилася на

ідеологію советського (великоруського) імперського націоналізму, більшовицького патріотизму. Поета увічнили перейменуванням Нескучної набережної Москви-ріки на Пушкінську набережну, міста Детское село на м. Пушкін, Біржевої площі в Ленінграді на Пушкінську площу і т. і. (Постанова Центрального Виконавчого Комітету Союзу ССР від 9 лютого 1937 р.), масовими тиражами творів, науковими працями, конференціями, театральними постановками, конкурсами. Підправлена біографія представляла Пушкіна революціонером, борцем за свободу російського народу. Поминки по Пушкінові були перетворені на гучний казенно-радiсний захід. Преса й радіо були переповнені матеріалами про нього. Партія та уряд зробили Пушкіна інструментом ідеологічної боротьби, він був названий «державним поетом номер один». Його ім'я прив'язували до будь-яких пропагандистських акцій. У цій атмосфері ім'я Пушкіна настільки приїлося обивателям, що його стали поминати намарно з будь-якого приводу, як це робив і Никанор Іванович. Пушкінсько-сталінська тема розроблялася й у численних анекдотах того часу. «Якби Пушкін жив у ХХ столітті, він все одно б загинув у 37-му році». Булгаков природно накладає урочистості з приводу пушкінського ювілею на один з інсценізованих «відкритих процесів» проти «ворогів народу» (у цьому випадку валютників).

207. ...на Пречистенці... — Пречистенка — вулиця, що сполучає Пречистенські ворота біля храму Христа Спасителя із Зубівським майданом; за советських часів називалася Кропоткінською (див. прим. 100).

208. ...у бляшанці з-під Ейнему... — Йдеться про прямокутну бляшанку з-під цукерок або тістечок виробництва популярної у дореволюційній Росії московської кондитерської фірми фабриканта Федора Ейнема (Теодора Айнема — Theodor Einem), заснованої 1867 р., 1922 р. перейменованої на «Красный Октябрь».

209. «Там груди золота лежат, і мене оне принадлежат». — Слова з арії Германна з опери П. І. Чайковського «Винова краля» (1890; лібрето М. І. Чайковського).

210. ...бійцівських гусей в Ліанозові... — Бійцівські гуси — спеціальні породи свійських гусей, виведені для старовинної російської весняної забави — гусячих боїв, що проводяться один раз на рік, як правило, третьої неділі березня. Найбільш відомими бійцівськими породами є тульські, арзамаські та калужькі гуси, що зберегли більшість ознак дикого предка — сірої гуски (*Anser anser*). Відомими центрами гусячих поєдинків були (і залишаються) Москва, Тула, Калуга, Рязань, Нижній Новгород. Гусячі бої позбавлені жорстокості кориди, собачих чи півнячих боїв, крові на них не буває, уся втрата переможеного гусака це кілька пір'їнок; переможений звичайно тікає з майданчика (*Птиця бойова, ніжна, вона догляду потребує...*).

Ліанозово — станція Савьоловської залізниці, нині розташована в міській смузі Москви. Колись розташоване тут село

називалося Олтуф'єво (Алтуф'єво), 1888 р. було придбано купцем Георгієм Мартиновичем Ліанозовим і дістало свою сучасну назву.

211. *Піхотинці каппадокійської когорти...* — Каппадокія — область у центральній-східній частині Малої Азії (Туреччина) на північ від гірського пасма Тавр, приєднана до Римської імперії Тиберієм 17 р. н. е.

212. *Ала понеслася північно-західною дорогою.* — Як видно, в романі маршрут процесії на Голготу пролягав не традиційним Шляхом страждань (Via Dolorosa) до місця, де нині розташований храм Св. Гроба Господня, а через Гевронську (Яффську або Долинну) браму на північ від міста, до так званої Гордонівської Кальварії або Садової могили, яка вважається іншим місцем розп'яття та поховання Ісуса. Обидва можливі місця страти лежали поза існуючими на той час мурами Єрусалиму — факт, зазначений у Новому Заповіті (Ів. 19: 20; Євр. 13: 12). Точне положення місця страти (і поховання) залишається дискусійним.

213. *Пройшовши так з кілометр, ала...* і далі: ...*близько пів верстви дорогою...* — Анахронізм: в Євангелії згадуються лише дві міри шляху: миля — mille в латинському, міліон у грецькому тексті Євангелія від Матвія (Мт. 5: 41), де йдеться, очевидно, про міліарій (лат. miliarium) — римську милю, що становить 1,48 км, та стадій або стадія (лат. stadium, гр. στάδιον) — грецька міра довжини, що становить 185 м (Лк. 24: 13, Ів. 6: 19, Об. 14: 20).

Верства — східнослов'янська міра шляху, що становить 1,06 км.

214. *...розсипав алу на чоти...* — Чота — підрозділ війська, приблизно відповідає поняттю «взвод» советської армії, ужитому в оригіналі твору. Розсипати алу на чоти неможливо: вона складається з турм (див. прим. 61, 77).

215. *...їхали у возі троє засуджених з білими дошками на шиї, на кожній з яких було написано «Розбійник і бунтівник» двома мовами — арамейською та грецькою.* — Авторський відступ від євангелійних реалій: засуджений до розп'яття мав сам нести хреста до місця страти. Ісус також повинен був нести свого хреста (Ів. 19: 17), але Він знемагав під його вагою, відтак довелося змусити одного киринеянина на ймення Симон нести для Нього хреста (Мт. 27: 32). В Євангелії йдеться про напис, зроблений Пилатом трьома мовами та вміщений лише на хресті Ісуса «по-гебрейському, по-грецькому й по-римському» «Ісус Назарянин, Цар Юдейський»: $\text{מלך היהודים יושף הנצרי}$ [Йешуа Га-Ноцри у'мелех га йегудим] Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος ὁ Βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων, Iesus Nazarenus Rex Iudeorum (Мт. 27: 37, Мр. 15: 26, Лк. 23: 38, Ів. 19: 19–20). В іконографії цей напис часто відтворюється у вигляді акроніма-тетраграми ΠΙΝΙ, INBI або INRI відповідно. У церковнослов'янському тексті цей напис звучить: *БѢ же ѿ написаніе написано над нимъ писменъи ѣллинскими ѿ римскими ѿ єврейскими: сѣи єсть црь їудейскъ* (Лк. 23: 38), у російському тексті (синодальне видання): «Иисус Назорей, Царь Иудейский» (ИНЦИ) (див. прим. 47).

216. *І коли побігла четверта година езекуції, <...> біля підніжжя, не зосталося <...> жодної душі.* — Авторський відступ від євангелійних реалій: у момент смерті Ісуса біля хреста Його, хоча й на певній відстані, були Його мати та святі жони, учениці Його. Єдиним апостолом, присутнім при страті, був Іван (див. напр. Толкование Евангелия. — Москва: Благовест, 2002. — С. 748), якому Ісус перед смертю заповів опікуватися Матір'ю, а не Матвій (Ів. 19: 26–27).

217. *...не знявши поножів...* — Поножі — металеві або шкіряні пластини, що захищали ноги (кульші та голінки) вояка.

218. *...щоб бачити страту, він обрав не найкращу, а найгіршу позицію.* — Сцена розп'яття, як її бачить Левій Матвій, була, без сумніву, списана Булгаковим по пам'яті з відомої кругової панорами «Голгота», відкритої 1902 р. у Києві, в осібному балагані на Володимирській горі при вул. Трьохсвятительській, напроти Олександрівського костюлу. Саме розп'яття написане на панорамі з великої відстані, з точки зору відстороненого спостерігача, з «ненайкращої» позиції. Хрести зі страчуваними на ній сприймаються крізь імлу, але чітко прописані фігури виконавців та спостерігачів. Панораму було привезено з Відня (маляри К. Фрош та І. Крюгер), вона набула великої популярності серед киян, до неї ходили прочани та приводили екскурсії школярів. 1934 р. балаган було збурено, полотно (завдовжки 94 м) перенесено на зберігання до Успенського собору Києво-Печерської лаври (тоді антирелігійного музею), який 1941 р. було висаджено у повітря (нині відновлений). На щастя, збереглися досить добрі репродукції панорами (Распятие Иисуса Христа. Описание «Панорамы», открытой на Владимирской горе. — Киев: Спильоти, 1902).

219. *...розчахуючи свого <...> талліфа, котрий з блакитного перетворився на брудно-сірий...* — Талліф (євр. טלית [таліт]) — предмет верхнього чоловічого одягу в євреїв — великий чотирикутній шматок тканини білого кольору із синьою облямівкою або смугами (щодо блакитного кольору Булгаков помиляється), що накидався на плечі й покривав усе тіло; на чотирьох кутах цієї мантії ізраїльтянин повинен мати китиці (кутаси), прикріплені синім шнуром, як нагадування про заповіді Господні.

220. *...були у Витанії під Єршалаїмом...* — Витанія (Вифанія; євр. בית לחם [Бет Хані] — дім фігів або дім злиднів) — невелике селище біля підніжжя Оливної гори, близько 5 км на південний схід від Єрусалиму, по дорозі на Єрихон, яке часто відвідував Ісус; тут Він воскресив Лазаря, поблизу Витанії Він вознісся на небо (Мт. 21: 17, 26; 6, Мр. 11: 11–12, 14; 3, Ів. 11: 1–46, 12: 1–3).

221. *...попросив її зняти з полиці верхній коровай, <...> узяв з ляди <...> довгого хлібного ножа...* — Хліб, що його випікали в Палестині за часів Нового Заповіту (і випікають дотепер), мав

форму невеликих тонких перепічок з розкатаного тіста (аж ніяк не короваїв чи буханців), які при споживанні за столом розривали (переломлювали), послуговуючись ними як ложкою для рідкої їжі, або загортаючи у них тверду їжу. У хлібній крамниці того часу навряд чи потрібні були ножі (особливо довгі) до розрізання хлібин на продаж частинами. Крім того, продавчиною у хлібній крамниці аж ніяк не могла бути жінка — ці функції завжди виконував чоловік. Ба більше: напередодні свята Пасхи в крамниці не могло бути квашеного хліба — юдеї в цей час могли споживати лише опрісноки (євр. *מַצָּה* [маца] — Вихід 13: 6, 7).

222. ...скинув з голови кефі... — Кефі (тюрк. *kefi*) — накриття голови у вигляді хустини або чалми, зазвичай з кольорової тканини.

223. ...убогою Гіонською долиною... — Гіонська долина (євр. *גִּיּוֹן* — Гіхон) — долина на захід від Єрусалиму, яка в південній своїй частині впадає в долину Енном (євр. *עֲנַנּוֹן* — Гехінном), що своєю чергою біля південно-східного кутка міста впадає в долину Кедрон (див. прим. 336). В Енномовій долині було місце поганських людських жертвоприношень, у якому згодом було зроблено звалище й де вічно палав вогонь спалюваного сміття; назва долини Гехінном (грецька вимова «геена» [*γέεννα*]) стала символом вічних мук грішників («геена вогняна»).

224. ...в багряній військовій хламиді... — Хламида (гр. *χλαμύς*) — перейнятий від греків верхній шерстяний (суконний) чоловічий одяг у вигляді короткого плаща із застібною на правому плечі або грудях. Колір хламиди має свідчити про військове звання того, хто її носить; у цьому випадку це командир когорти, трибун (див. прим. 86).

225. ...лахміття, яке щойно було одягом злочинців, та яке знехтували кати... — Авторський відступ від Євангелій: «А розіп'явши Його, вони поділили одягу Його, кинувши жереба» (Мт. 27:35; Ів. 19: 23, 24).

226. Пий! — сказав кат, і просякнута водою губка на кінці списа піднялася до вуст Єшуа. Радість сяйнула йому в очах, він припав до губки та з жадобою став всисати вологу. І далі: Кат зняв губку зі списа. <...> і тихенько штрикнув Єшуа в серце. — Удаваний відступ від Євангелій: наприкінці страти Йому дали пити з губки, просякнutoї оцтом. «А Ісус [ковтнувши] знову голосом гучним іскрикнув, — і духа віддав...» (Мт. 27: 48–50; Ів. 19: 29, 30). «Коли ж підійшли до Ісуса й побачили, що Він уже вмер <...> один з вояків списом бока Йому проколов, — і зараз витекла звідти кров та вода» (Ів. 19: 33, 34). Під уживаною євангелістами назвою «оцет» слід розуміти воду з додаванням оцту до знезараження, що була звичайним напоєм (rosca) римських вояків, який вони постійно носили з собою. Посудина з цим напоєм була й на місці страти: «Тут стояла посудина, повна оцту» (Ів. 19: 29). Відтак напування страчуваного

цим напоєм (а не оцтом) навряд чи можна вважати актом знущання і Булгаков, певно, знав про це.

227. ...черга, хвіст якої простягнувся аж до Кудринської площі. — Кудринська площа — майдан на Садовому кільці між Садовою-Кудринською вулицею та Новінським бульваром.

228. ...пес — не хто інший, як славетний Тузбубна. — Ця картярська назва славетного собаки є відлунням слави легендарного з передреволюційній Росії поліційного собаки-слідчого на окличку Треф (укр. Трефа) — доберман-пінчера 1908 р. народження, що служив у московській столичній поліції, за участю якого було розкрито понад півтори тисячі злочинів; про подвиги Трефа писали усі газети. Тузбубною (бубновим тузом) у царській Росії називали в'язнів та каторжан, яким до одягу на спині пришивали червоний ромб, а половину голови голили. Окличка собаки відповідає його службі у карних органах. Тузбубна вочевидь намагається помститися за свого хазяїна в минулому житті, коли він був псом на ім'я Банга (див. прим. 55, 333).

229. *Може бути й не Волянд. Може Фалянд.* — Цей пасаж свідчить про досить добре знання Булгаковим німецької мови: Valand — ще одне, більш рідкісне, написання імени диявола поряд із Voland (див. прим. 25). Ним також підкреслюється нарочите, зумисне написання імени свого героя — Волянд (див. прим. 147). Більш уживаним у поточній німецькій мові є назва Teufel.

230. *Троячки є?* — Йдеться про грошовий знак Державної скарбниці («государственный казначейский билет СССР») номіналом 3 рублі. У час дії роману на території ССРСР були в обігу «казначейські білети» (білети державної скарбниці) номіналом 1, 3 та 5 рублів, а також червінці (див. прим. 174). На зворотньому боці советських купюр містилися також назви грошової одиниці мовами республік, що входили до складу ССРСР; українською назвою рубля була «карбованець».

231. ...ляснуб по прапорцю лічильника... — У час дії роману в автомобілях таксі за лобовою шибкою встановлювались лічильники, для увімкнення яких при всіданні пасажира водій мав опустити сигнальний прапорець, який у вертикальному положенні свідчив, що таксомотор вільний.

232. ...за Зубівською. — На мапі Москви (південно-західна частина середмістя) є чотири розташовані поруч об'єкти з назвах з прикметником «зубівський». Зубівський майдан (площа) є місцем, де збігаються вулиці Зубівська та Пречистенка і бульвари Садового кільця — Смоленський та Зубівський. Крім того, Зубівський провулок сполучає Зубівський бульвар із вулицею Тимура Фрунзе (колишній Теплий провулок у Хамовниках). Шофер, певно, мав на увазі Зубівську площу, або Зубівську вулицю (жіночий рід у мові водія).

233. ...розташованій у Ваганьківському провулку. — Ваганьківський провулок (тепер Староваганьківський, за советської влади частина вул. Маркса і Енгельса) сполучає вулиці Воздвиженку та Знам'янку. Тут з XIII ст. містився великокняжий потішний двір, де відбувалися народні гульбища. Назва урочища походить від слова однієї з московських говірок «ваганитися» — розважатися, веселитися. потішатися. У другій половині XVII ст. частину населення Ваганькова було переселено за межі міста (початок нинішньої Бігової вул.), де було створено село Нове Ваганьково. 1771 р., під час епідемії чуми, на околиці цього села виник відомий Ваганьківський (Потішний!) цвинтар. Ще один приклад притаманного булгаківському романові сполучення блазенства з інфернальністю.

234. *Славное море священний Байкал...* — російська пісня на слова Д. П. Давидова (1811–1888) «Дума втікача на Байкалі» (1858), популярна серед каторжан; у перекладі роману слова пісні наводяться в транслітерації (український поетичний переклад навряд чи існує).

235. *І раптом якось самі собою заспівали...* — Можливим джерелом запозичення сцени мимовільного недоречного й зладженого співу може бути фантастичний роман О. Р. Беляєва (1884–1942) «Властелин мира», що вийшов 1929 р., де тисячі людей час від часу несамохіть наспівували або чули в собі мотив австрійської народної пісеньки «Мій любий Августин», а оркестра замість оголошеного номера раптом заграла мелодію цієї пісні.

236. ...з маленькою фібровою валізкою... — Фібра (лат. fibra — волокнина) — пресована паперова (целюлозна) маса, яка використовувалася при виготовленні валіз як замітник шкіри.

237. ...Максиміліян Андрійович Поплавський, <...> що мешкає у Києві, на колишній Інститутській вулиці. <...> вважався, і то заслужено, одним з найрозумніших людей у Києві. —

Прізвище Поплавський автор міг запозичити, на думку деяких дослідників, в головного режисера київського Міського театру. Більш вірогідною здається асоціація з поетом та письменником Борисом Юліановичем Поплавським (1903–1935), твори якого, що мали риси сюрреалізму, містили містичні та християнські мотиви (1919 або 1921 р. емігрував до Парижа, де й помер).

Інститутська вулиця, що простягається від Хрещатика до Кловського узвозу, в час написання роману називалася вулицею 25-го Жовтня, з 1944 — Жовтневої революції, після розпаду СРСР вулиці повернуто назву Інститутська. Назва існує з 1842 р., коли при вулиці було збудовано Інститут благородних дівич (тепер Міжнародний центр культури та мистецтв, у час написання роману тут містилося Управління державної безпеки — УГБ НКВД).

Саме на Інститутській вулиці, в будинку № 10 (не зберігся), 1891 р. народився «один з найрозумніших людей у Києві» (і про це

свідчить уся його подальша біографія) — російський советський письменник, ровесник Булгакова, Ілля Еренбург (1891–1967) — «і то заслужено», бо «ehren» німецькою означає «поважати», «шанувати», Ehrenbürger — почесний (заслужений) громадянин, Ehrenburg — так він писав своє прізвище латинкою.

238. *Не знати чому, але Київ не подобався Максиміліянові Андрійовичу, і думка про переїзд до Москви настільки точила його останнім часом, що він став навіть зле спати.* — Цей пасаж вірно віддзеркалює настрої певної частини київської інтелігенції 1920-х–1930-х років. По подіях, що прокотилися Києвом після революції 1917 р., описаних у романі Булгакова «Біла гвардія» (див. прим. 137), та за жорстокого керівництва УРСР призначених Москвою урядовців (одним з наслідків якого був голодомор 1932–33 рр.), Москва вважалася «розумними людьми» більш безпечним, благополучним та престижним місцем для життя. «За що в Москві стрижуть голову (тобто кидають у в'язницю), за те у Києві голову стинають» — такою була розхожа серед киян приказка. Сам Булгаков, звичайно, й на думці не мав повернутися до Києва. За советських часів чимало найкращих фахівців, інженерів, акторів та науковців не лише з Києва, але й з усієї України, опинилося у Москві, зваблені кращими умовами побуту та праці. Цей процес виявився настільки інерційним, що триває й у XXI столітті. Образ Поплавського, таким чином, є збірним.

239. *...від підніжжя пам'ятника князя Володимира.* — Пам'ятник великого князя Володимира Святославича, хрестителя Київської Русі, на терасі Володимирської (перед встановленням пам'ятника — Михайлівської) гори в Києві. Встановлений 1853 р. Скульптори В. Демут-Малиновський, П. Клодт, архітект О. Тон.

240. *Тоді витяг <...> бритв'яний ремінь...* — Під час дії роману чоловіки голилися переважно широким відкритим лезом, сполученим з кістяним або пластмасовим держакком за допомогою заклепки (т. зв. «небезпечна бритва»); при складанні лезо ховалося у паз між пластинами держака. Перед кожним голінням бритву гострили спеціальною шліфувальною пастою, нанесеною на шкіряний ремінь.

241. *Усе змішалось у домі Облонських...* — перші слова з роману Л. Толстого «Анна Кареніна» (1877).

242. *...у чесунчевому старовинному костюмі й штивному солом'яному брилі з зеленою стрічкою...* —

Чесунча або чесуча — цупка шовкова тканина на бавовняній основі.

Штивний солом'яний бриль — капелюх «канотьє» з низьким циліндричним наголовком та прямими вузькими крисами, запроваджений французькими спортсменами-веслувальниками (canotier) наприкінці XIX ст., який був модним до початку XX ст. і траплявся аж до 1930–1940-х рр.

Чоловічі головні убори в романі мають виразний знаковий характер. У час написання роману ставлення до головних уборів дещо відрізнялося від сучасного. Тоді вважалося майже непристойним ходити по вулиці з непокритою головою незалежно від пори року; так само нечемним було перебування в приміщенні у шапці. Найпопулярнішим головним убором того часу була кепка — її носять Бездомний, Варенуха, Могарич, Бегемот в людській постаті, перевдягнені агенти безпеки, вулична маса. Коров'єв-Фагот носить кумедний жокейський картузик. Капелюх є знаком високого соціального положення, достатку або інтелігентності — у капелюхах ходять Берліоз, Арчибальд Арчибальдович, Микола Іванович, Римський, Поплавський, «бузковий чоловік» у Торґсіні; у старомодні капелюхи вдягнені персонажі, асоційовані з «колишніми людьми» — Азазелло (котелок — див. прим. 150), буфетник Соков (канотьє) та товстюх (циліндр — див. прим. 266). Волянд носить середньовічний берет. Єшуа Га-Ноцри постає перед прокуратором з білою пов'язкою з ремінцем вколо лоба, Левій Матвій та Юда з Киріята убрані у кефі (див. прим. 222). Майстер носить чорну шапочку (див. прим. 187). Крім того, в романі промигують шоломи міліціантів (див. прим. 176) та тубетейка (також дуже популярна у 1930-і роки). Стьопа Лиходеев має на собі або кавказьку папаху, або кримський капелюх (див. прим. 353). Цікаво, що Булгаков дуже рідко згадує не просто знакового, але символічного на той час головного убору номер один — кашкета або картуза — частини військового однострою, вцивільнений різновид якого постійно носили Сталін, Каганович, Маленков та чимало простих людей, переважно дрібних начальників, як сигнал певної зверхності та імітування лояльності до влади. У кашкет-картуз убрані лише рознощиця телеграм, швайцар «Будинку Драмліту» та чорний грак — водій автомобіля.

243. Барон Майгель? —

Барон — шляхетний титул, запроваджений у Росії Петром I для вищої прибалтійської шляхти німецького походження. Стати «колишнім бароном», як його називає далі Маргарита, можна лише за умови позбавлення титулу царем. Відречення від титулу за советської доби було спробою виказати лояльність до влади.

Прообразом Майгеля вважається барон Борис Сергійович Штайгер, киянин за народженням, уповноважений Колегії Народного комісаріату освіти РСФСР з міжнародних стосунків, штатний співробітник ОГПУ-НКВД. Булгаков кілька разів зустрічався з ним, у тому й на прийомі в посла США (див. прим. 287). У 1937 р. Штайгера було розстріляно як іноземного шпигуна (як і барона Майгеля в романі).

244. ...стіл був вкритий церковною парчею. — Парча — декоративна тканина складного візерунку на шовковій основі із

золотими або срібними нитками. Йде переважно на церковні облачення.

245. ...я знався тільки з однією маркітанткою... — Маркітантка (італ. mercatanta, нім. Marketenderin — перекупка) — одна з дрібних перекупок харчових товарів та предметів військового вжитку, які у XVIII–XIX ст. супроводжували армію в походах.

246. ...влетів великий темний птах і тихенько черкнув крилом по лисині буфетника. Сівши на коминкову полицю поруч із годинником, птах виявився совою. — Сова — у повір'ях багатьох народів має славу зловіщого птаха; за Старим Заповітом усі види птахів родини совуватих належать до числа нечистих (Левіт 11: 16,17; Повтор. 14: 15, 16); в юдаїзмі демон жіночого роду (לילית [Ліліт]). У християнстві сова символізує морок, смерть, скорботу, запустіння, самотність, нечисть та чаклунство. У зв'язку з її нічним способом життя та здатністю до нічного бачення — бачити невидиме — сові приписується дар пророцтва. Вважалося, що якщо сова черкне крилом людину або вікно його оселі, то їм судиться незабарна смерть або руїна (пожежа). У греко-римській традиції сова символізувала мудрість і знання — в такій постаті вона перейшла й до європейської традиції. Сова, що сидить на стопі книжок — емблема мудрости.

247. ...вдома під підлогою двісті золотих десяток. — Йдеться про російські золоті монети номіналом у десять рублів та вмістом 7,74 грамів щирого золота карбування 1897 р.

248. ...у клініці Першого МДУ... — Йдеться про медичний факультет Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, з 1930 р. — Перший медичний інститут ім. І. М. Сеченова, з 1990 р. — Московська медична академія ім. І. М. Сеченова. На час написання перших розділів роману в Москві був ще й Другий МДУ, створений на основі Вищих жіночих курсів і розформований 1930 р.; його медичний факультет було перетворено на Другий медичний інститут ім. М. І. Пирогова (з 1991 р. — Російський медичний університет).

249. Та я й не радив би вам лягати до клініки, — правив артист, — чи є сенс вмирати в палаті під стогін та харчання безнадійних хворих. Чи не краще справити бенкет на ці двадцять сім тисяч і, випивши отруту, переселитися <до іншого світу> під звуки струн, у товаристві хмільних красунь та хвацьких друзяк? — Цей пасаж пов'язує роман Булгакова з іншим великим романом. Волянд рекомендує буфетникові уникнути болісної смерти так, як це зробив герой роману Генрика Сенкевича «Камо грядеши» (Quo vadis? — 1894–1896) — «арбітр елегантности» (elegantiae arbiter — так його називає Тацит [Annales 16: 18, 19]), автор «Сатирикона» Петроній, улюбленець імператора Нерона. Дія роману точиться у 64–68 рр. н. е. в Римі. Переконавшись в непереможності нової

естетики християнства та на уникнення можливого гніву Нерона й того, що за цим гнівом може наспіти принизлива та болісна смерть, Петроній залишає за собою свободу часу та образу смерти. «Я жив, як хотів, і помру так, як мені подобається». Він облаштовує свою смерть пишною учтою, і помирає разом із своєю коханою Евнікою: скликавши друзів та щедро обдарувавши їх, він наказує грецькому лікареві розтяти жили собі та Евніці, і, попиваючи вино, слухаючи співаків, що співали «Гармодія» та Анакреонта та грали на кіфарах, віддається у владу бога смерти Танатоса (розд. 74). Такої шляхетної смерти не міг собі побажати дрібний советський торговець — невдовзі він помре на рака печінки. Роман Сенкевича без сумніву був відомий Булгаковові з часів юности.

250. *Гелла, проводи!* — Гелла — грецьке жіноче ім'я (Ἑλλά, лат. Helle). У грецькій мітології дочка Атаманта і Нефели; разом з братом Фриксом мала бути віддана на офіру, щоб врятувати країну (Елладу) від посухи, накликаної їхньою підступною мачухою Іно. Втекла з Фриксом на золоторунному барані, підсланому їхньою рідною матір'ю, до Колхиди, але дорогою втопилася у морі, названому на її честь Геллеспонтом (тепер протока Дарданелли). Геллами на острові Лесбосі в давньогрецьких легендах називали передчасно загиблих дівчат-вампірів. Цікаво, що у грецькому перекладі роману це ім'я транслітерується як Гк'єла — грецькі перекладачі сприйняли його як російське або слов'янське.

251. **МАРГАРИТА** — ім'я в перекладі з грецької означає «перлина» (μαργαρίτης, μαργαρον). Вважають, що цей образ надиханий образом Маргарити (Гретхен) у трагедії Гете «Фауст», але характер Маргарити Булгакова і за життя, і в постаті відьми зовсім не відповідає сумирній вдачі героїні Гете. Найбільш вірогідним прототипом, як видно з тексту роману, слід вважати Маргариту Валюа (див. прим. 264). Біографічно ж образ Маргарити, на думку деяких дослідників творчості Булгакова, пов'язується з Оленою Сергіївною Булгаковою (Нюренберг–Неєлова–Шиловська, 1893–1970), третьою дружиною письменника (з 1932 р.), а також з Маргаритою Петрівною Смирновою (див. прим. 191).

252. *Маргарита Миколаївна зі своїм чоловіком у парі мешкали в цілому поверху прекрасної вілли в саду в одному з провулків поблизу Арбата.* — Прототип цієї вілли, яку Маргарита далі називає готичною, було доказово ідентифіковано А. М. Барковим. Це міський будинок Сави Тимофійовича Морозова (1862–1905), російського підприємця та мецената, розташований у Москві, при вулиці Спиридонівка, 17, неподалік Арбату, Садового кільця та Патріярших ставів (А. Н. Барков. Роман Михайла Булгакова «Мастер и Маргарита»: альтернативное прочтение. — Киев: САО «Текна А/Т», 1994. — С. 154). Іншими адресами вказують один з будинків у Малому Власівському провулку (між Сивцевим Вражком та Гагаринським), будинок № 6 у Малому Ржевському провулку (у

будинку № 11 при Большому Ржевському мешкала «зі своїм чоловіком у парі» Олена Сергіївна Шиловська — майбутня дружина Булгакова), а також будинок № 21 при Остоженці. Усі ці будинки розташовані на відносно невеликій ділянці між Садовим та Бульварним кільцями та між Малою Бронною вулицею на півночі та провулком Сивців Бражек на півдні.

253. ...висячі мости, що сполучають храм із страхітною Антонієвою вежею... — Оскільки Єрусалим розташований на пагорбах, деякі частини його для зручності сполучалися висячими мостами.

Антонієва вежа (Антонія) — фортеця Барис, побудована на високій скелі біля Храмової гори царем Гасмонейської династії Гирканом I, перебудована та перейменована Иродом Великим на честь свого зверхника та приятеля — римського тріумвіра Марка Антонія. За деякими джерелами саме тут, а не в палаці Ирода Великого, була резиденція (преторія) римських прокураторів, де вони вершили судові розправи (див. прим. 30).

254. ...Гасмонейський палац... —

Гасмоней — царська династія правителів Юдеї, нащадків Макавеїв. Останнім з Гасмонейів був Антигон, якого було скинуто та страчено Иродом за Марка Антонія у 37 р. до н. е.

Гасмонейський палац (відомий також під назвою палацу Ирода Антипи) розташований у північно-східній частині Верхнього міста.

255. ...караван-сарай... — Караван-сарай (перс. کاروانسرای або کاروانسرا [karvanserai], тюрк. kervansaray: karvan — верблюди, караван та saray — житло, палац; фр. caravan-serail) — заїжджий та торговельний двір для караванів на торгових шляхах Близького Сходу, Північної Африки, Центральної Азії та Закавказзя.

256. Відкинувшись на зручну, м'яку подушку крісла в тролейбусі, Маргарита Миколаївна їхала до Арбату ... — Маршрутна плутанина. Щоб дістатися до Олександрівського саду (див. наст. прим.) від свого дому на Спиридонівській вулиці (див. прим. 252) Маргариті не треба було їхати до Арбату. Вона могла пішки, Єрмолаївським та Благовещенським провулками або Садовою-Кудринською та Великою Садовою вулицями дійти до Тверської вулиці або Тріумфальної площі, й там сісти в тролейбус, який довів би її до Охотного ряду — це 200–300 метрів від Олександрівського саду. Оскільки випадкові супутники Маргарити, без сумніву, їхали на панахиду по Берліозові до «Дому Грибоедова» на Тверський бульвар, тролейбус мав слідувати Тверською вулицею в напрямку Охотного ряду, і вони мали вийти раніше від Маргарити. Перша тролейбусна лінія в СРСР довжиною 7,5 км була прокладена у Москві в листопаді 1933 р. від Тверської застави (Білоруський вокзал) до села Всехсвятське (між нинішніми станціями метро

«Сокол» та «Войковська»). З 1934 р. ця лінія була подовжена до центру міста — до площі Свердлова (нині Театральна площа). Тоді ж почала діяти друга лінія — від Арбату до Дорогомилівської застави (район теперішньої станції метро «Кутузовська»). З 1936 р., у зв'язку з усуненням трамваю з північної половини Садового кільця (див. прим. 7), цим кільцем від Кудринської площі до Курського вокзалу став курсувати тролейбус, маршрут якого успадкував назву трамвайного — «Б» («букашка»). На 1938 р. у Москві було вже 10 тролейбусних маршрутів.

257. ...сиділа під Кремлівським муром <...> їй було видно манеж. — Маргарита Миколаївна сиділа в Олександрівському саду, дивлячись через Мохову вулицю в напрямку вильоту Великої Никитської вулиці.

Манеж (фр. manège — виїздка коней) — велике приміщення до тренування коней та проведення кінноспортивних змагань; може слугувати місцем проведення великомасштабних та багатолюдних видовищ (виставок, концертів). Сад і манеж у Москві було побудовано у 1817–1825 рр. на знак пам'яті про війну 1812 р. за проєктом А. Бетанкура архітектором О. І. Бове та інженером Л. Карбоньє. 1867 р. в манежі концертував композитор і диригент Берліоз (див. прим. 3).

258. ...в цьому ловеласі... — Ловелас (англ. Lovelace) — герой сентиментального роману англійського письменника Семюела Ричардсона (Samuel Richardson, 1689–1761) у 7 томах, відомого в Росії під назвою «Клариса Гарлов» (Clarissa: or, The History of a Young Lady, 1748). Слово «ловелас» стало прізвиськом спокусника та баламута.

259. На патера схожий? — Патер (лат. pater — отець) — католицький священник, ксьондз.

260. АЗАЗЕЛЛІВ КРЕМ. — За середньовічними легендами, щоб надбати здатності до польоту та омолодитися, відьми намащувалися одержаною від диявола чарівною мастю; про це згадується й у сцені вальпуржиної ночі у «Фаусті» Гете. Сцена ж, де Маргарита намащується кремом Азazelла, дуже нагадує поведінку Памфіли у творі римського письменника Апулея (125–180) «Метаморфози» (Apuleii Metamorphoseon Libri XI кн. 3: 17–21) та дружини Гіпарха в короткому творі грецького оратора, письменника-сатирика, софіста Лукіяна Самосатійського (Λουκιανός Σαμοσατεύς, 120–180) «Лукій або Осел» (Λουκιός ἢ ὄνος, розд. 12) з тією відміною, що в Апулея Памфіла перетворюється на пугача (в російському перекладі на сову), в Лукіяна дружина Гіпарха — на «нічного хижого птаха» (в російському перекладі на «нічного ворона» — такого в природі не існує), а в Булгакова — на красуню-відьму (див. також прим. 265). У час написання роману вийшов у світ російський переклад «Метаморфозів» під назвою «Золотий осел», який без

сумніву потрапив до рук Булгакова (Апулей. Золотої осел. Пер. М. Кузмина. — Ленинград, 1929).

261. *Це Микола Іванович, з ходи пізнаю...* — Ознаки цього персонажу (портретні риси, манера поведінки, службове положення) свідчать про зіставлення його з Миколою Івановичем Бухаріним (1888–1938). Учасник революцій 1905–1907 та 1917 рр. У 1917–1918 рр. лідер «лівих комуністів», у 1918–1929 редактор газети «Правда», одночасно (1919–1929) член Виконкому Комінтерну, у 1929–1932 рр. член Президії Вищого совету народного господарства ССРСР, з 1932 член колегії Наркомважпрому, у 1934–1937 рр. редактор газети «Ізвестія». Член ЦК ВКП(б) у 1917–1934 рр., член Політбюро ЦК у 1924–1929 рр., член Всеросійського Центрального виконавчого комітету та Центрального виконавчого комітету ССРСР, академік АН ССРСР (з 1928). Наприкінці 20-х років виступив проти застосування надзвичайних заходів при проведенні колективізації та індустріалізації, що було оголошено «правим відхилом у Всеросійській КП(б)». Проводив жорстоку антирелігійну політику. Редактор Великої Советської енциклопедії. У 1938 р. був страчений за вироком у справі «антисоветського правотроцькистського центру» (див. прим. 201, 332). Реабілітований посмертно.

Поведінка Миколи Івановича при зустрічі з Маргаритою та залицання до Наталі пародіює хтивість «улюбленця партії», «Бухарчика», відомого не лише у вузькому партійному колі ловеласа, до прекрасної статі, (див. прим. 258). Це натяк не лише на адресу Бухаріна: у 20-і — на початку 30-х років практично всі представники большевицької еліти повиганяли своїх старих жінок та побрали молодих, гарніших; усі вони мешкали у віллах (Бухарін останні роки життя мешкав у Кремлі). Бухарін одружився 1934 р. третім шлюбом у з двадцятирічною красунею Ганною Михайлівною Ларіною.

262. *...помпезне громадище восьмиповерхового, видно, щойно зведеного будинку <...> «Будинок Драмліту». <...> «Будинок Драматурга та Літерата»...* — Опис «помпезного громадища восьмиповерхового, видно, щойно зведеного будинку» наводить на так званий «Письменницький дім» (Писательский дом) — великий житловий комплекс, збудований у Москві 1937 р. за проектом архітекта І. І. Ніколаєва в дусі сталінської архітектури спеціально для письменників та діячів культури при Лаврушинському провулку (№ 17/5), біля Ординського сліпого завулка (тупика) та Большого Толмачовського провулка, навпроти Третьяківської галерії. Ці дані, мабуть, маркують час написання фрагменту.

263. *...побачила людину, яка у паніці нап'яла нап'яла на себе протигазу.* — Цей маленький штрих характеризує атмосферу постійного та тотального нагнітання советською владою масового військового психозу, мілітаризації населення, коли кожний

громадянин повинен був мати протигаза та проходити регулярне індивідуальне та групове навчання з протиповітряної та протихемічної оборони (ПВХО). Учебні тривоги часто й надовго виводили з ладу нормальне життя. Більш розлого ця атмосфера описана в романі І. Ільфа та Є. Петрова «Золотий теленок», який вийшов у 1931–1933 рр. (І. Ільф, Е. Петров. Собрание сочинений. Т. 2. — Москва: Гос. изд-во худ. лит., 1961. — С. 251–258).

264. *Королево моя французька...* — Тут і далі Маргарита в постаті відьми часто ототожнюється з французькою королевою Маргаритою Валюа (Marguerite de Valois, 1553–1615), відомою своєю невгамовністю й зухвалістю в коханні та рішучістю вчинків, яку називали також «Перлиною Франції» (Marguerite de France) і «Королевою Марго» (Reine Margot). На користь цього прообразу свідчить те, що серед гостей балю сатани Маргарити Валюа немає — вона сама є хазяйкою балю. В історії Франції відомі ще дві особи королівської крові на ім'я Маргарита: Маргарита Наваррська або Ангулемська (Marguerite de Navarre, Marguerite d'Angoulême, 1492–1549), сестра Франциска I (діда Маргарити Валюа), відома своїм збірником новель «Гептамерон», та Маргарита Французька (1523–1574), дочка того ж Франциска I, дружина герцога Савойського. Обидві вони, однак, своїми особистими якостями не кваліфікуються на участь у балю.

265. *Обличчя поважного нижнього мешканця звело в рийку, а руки й ноги виявились із ратичками.* — Обставини та опис перетворення Миколи Івановича на кнуря живо нагадують сцену з «Метаморфозів» Апулея (кн. 3: 24) та Лукіяна «Лукіян або осел» (розд. 13): по відльоті намащеної господині-відьми, її служниця допомагає намаститись цим мазлом своєму коханцеві, який перетворюється на осла, щоправда, нездатного до польоту (див. прим. 260).

266. *...товстю у чорному шовковому циліндрі...* — Циліндр (тут) — штивний чоловічий капелюх з вузькими крисами та високим наголовком у формі циліндра; звичайно виготовлявся з шовкової лиснючої тканини.

267. *Клодино, та це ж ти, безжурна вдовице?* — Ім'я Клодина доволі часто трапляється в європейській літературі XIX–XX ст., але на участь у балю сатани в романі Булгакова цілком може кваліфікуватися, мабуть, лише «безжурна вдовиця» Клодина Леруж, життя та обставини вбивства якої розслідуються у «кримінальному» романі Еміля Габоріо (Émile Gaboriau 1835–1873) «Справа вдови Леруж» (L'affaire Lerouge, 1866). Автор міг запозичити це ім'я також з п'єси Гете (див. прим. 1) «Клодина з Вілла-Белла» (Claudine von Villa Bella. Ein Schauspiel mit Gesang, 1776), за якою Шуберт (див. прим. 383) написав оперу о такій самій назві (1815), а також з чотирьох романів Сидоні-Габриель Колетт (Sidonie-Gabrielle Colette, 1873–1954) — «Клодина в школі» (Claudine à l'école,

1900), «Клодина в Парижі» (Claudine à Paris, 1901), «Клодина заміжня» (Claudine en ménage, 1902), «Клодина йде» (Claudine s'en va, 1903). Ці популярні твори — чи в перекладі, чи в оригіналі — без сумніву входили в коло читання юного Булгакова. Характеристика «безжурна вдовиця» могла бути взята з оперети Ференца Лєгара «Весела вдова» (Franz Lehár. Die lustige Witwe, 1905). У французькій мові слово «вдова» може навіювати страшний спогад про гільйотину (éprouser la veuve — бути гільйотинуваним). Існує й більш веселий штамп з цим словом — «вдова Кліко» (Veuve Clicot), відома марка шампанського вина.

268. ...*криваве весілля свого друга в Парижі Гессара...* — Йдеться про урочистості одруження (18 серпня 1572) Маргарити Валюа, католички (див. прим. 264), з протестантом-кальвіністом Генрихом Бурбоном королем Наваррським (згодом король Франції Генрих IV), що закінчилися масовою різнею католиками протестантів-гугенотів (у ніч проти 25 серпня, дня Св. Вартоломія, в Парижі загинуло близько 2000 чоловік), яка увійшла до історії під назвою Вартоломіївої ночі; Гессар, якого товстун називає своїм другом (а відтак учасником подій) — є упорядником та видавцем (1842) спогадів та листів Маргарити Валюа (M.-F. Guessard (ed.). Mémoires et lettres de Marguerite de Valois. — Paris: Société de l'histoire de France, 1842). Таке зведення до одного місця подій та людей, віддалених у реальному часі майже на 300 років, слід відносити на рахунок фантастичної фабули роману.

269. *Хтось цапоногий підлетів і припав до руки...* — Цим цапоногим розпорядником учти міг бути лише Пан (гр. Πάν), у грецькій мітології лагідний та веселий бог-покровитель усієї природи, напівлюдина-напівцап з цапиними ногами, рогами та бородою, який, одначе, спересердя міг наганяти на людей чималого страху (паніки); його римським відповідником є Фавн (Faunus).

270. ...*булана відкрита машина...* — Буланий — ясно-руда масть коня з темними гривовою й хвостом та зі смугою по хребті, притаманна дикому коневі — тарпанові.

271. ...*не звичайного виду шофер, а чорний довгодзьобий грак...* — Авторська придумка посадовити за кермо шикарного службового автомобіля диявольського відомства чорного грака (або крука) нагонить підозру: чи була не пересадовили його з-за керма «спецтранспорту» іншого відомства — «чорного ворона» — так в СРСР називали спеціальні автомобілі, якими транспортували в'язнів та арештантів. Тієї доби тотальних сталінських репресій пересаджування члена високих державних та партійних установ з персонального службового автомобіля (так званого «членовоза») у «чорного ворона» була мало не щоденною практикою.

272. ...*на якомусь <...> цвинтарі в районі Дорогомилова.* — Дорогомилово — район у західній частині Москви, на захід від Київського вокзалу. Тут, поблизу Великої (Большої) Дорогоми-

лівської вулиці, після чуми 1770–1771 рр. було влаштовано цвинтар, на ньому 1812 р. було поховано 300 загиблих на Бородинському полі воїнів; 1798 р. поблизу православного виник єврейський цвинтар — на ньому 1901 р. було поховано відомого російського маляра І. І. Левітана (нар. 1860 р.). Зараз на місці цвинтарів стоїть суцільна житлова забудова.

273. ...не в тріснутому цвікері <...> а в моноклі... —

Цвікер (нім. Zwicker) те саме, що пенсне (див. прим. 94).

Монокль (від гр. *μόνος* — один та лат. *oculus* — око) — оптичне скло (лінза), що вставляється в очну западину одного ока, вважався більш елегантним, хоча й менш зручним, від окулярів або пенсне, краще пасував до фрачного строю.

274. ...на Земляному валу... — Земляний вал — вулиця, частина Садового кільця (див. прим. 7) між Садовою-Чорногрязькою вулицею (від площі Земляний вал) та Таганським майданом, проходить по лінії знесеного оборонного валу (XII–XIV ст. ст.), який колись оточував Москву.

275. У цих сімох золотих лапах палилися грубі воскові свічки. — Йдеться про золотий семираменний свічник (євр. *מנורה* [менора]) — символ самого Бога, світла світу, сім свічок менори означають сім днів творіння; у християнстві — символ сімох церков (Об. 1: 20). Зображення такого семисвічника міститься на тріюмфальній арці Тита в Римі на честь взяття та зруйнування Єрусалима внаслідок Юдейської війни 66–73 рр. н. е. (див. також прим. 337). Наявність саме такого свічника у житлі диявола відповідає його ролі оскаржителя людини перед Богом — на цьому засновку побудована фабула роману.

276. ...на <...> грудях Волянда <...> з темного каменю карбованого жука на золотому ланцюжку... — Амулет у вигляді фігурки жука-гнояка (скарабея) у Давньому Єгипті символізував відродження, перетворення зла (гною, яким живиться жук) на добро — відновлене життя. Скарабей з блакитного каменю був символом мужності, сили й витривалості, з темного каменю — оберегом від хвороб, особливо гнійних (див. прим. 283).

277. Вилітай, окаянний гансе! — Ганс (нім. Gans — гусак, дурень, дурник) — одна з середньовічних німецьких назв блазня.

278. Кіт у чоботях буває лише в казках... — Йдеться про казку французького письменника Шарля Перро (Charles Perrault, 1628–1703) «Кіт у чоботях» (1697).

279. ...низку щільно впакованих силогізмів... — Силогізм (гр. *συλλογισμός*) — у логіці дедуктивний умовивід, у якому з двох суджень-засновків одержують зумовлене ними третє судження-висновок.

280. ...такі знавці, як Секст Емпірик, Марціян Капелла, а може, хтозна, й сам Аристотель. —

Секст Емпірик (гр. Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός, лат. Sextus Empiricus, II–III ст. н. е.) — давньогрецький філософ, який систематизував вчення скептицизму, лікар за фахом.

Марціян Капелла (Марціян Міней Фелікс Капелла — Martianus Minneus Felix Capella, кінець IV — початок V ст. н. е.) — римський адвокат з Картагени, письменник та поет, творчість якого справляла значний вплив на культуру та філософію Європи аж до пізнього середньовіччя.

Аристотель (гр. Ἀριστοτέλης, лат. Aristoteles, 384–322 р. до н. е.) — давньогрецький філософ та вчений-енциклопедист, творець всеосяжної системи грецької науки, засновник сучасного природознавства, глава перипатетичної школи, вчитель Александра Македонського.

281. ...пішаки-ляндскнехти з галябардами... —

Ляндскнехт (нім. Landsknecht) — найманий солдат німецької піхоти XV–XVI ст. ст., найманець, легіонер.

Галябарда (фр. hallebarde, від нім. Helmbarte: Helm — руків'я, топорище та Barte — сокира) — середньовічна січна зброя, спис або довге топорище з насадженою на нього сокирою у вигляді півмісяця.

282. Я, мабуть, недочув, мій метре... — Метр (фр. maître) — пан, хазяїн, владика, поведитель, учитель, майстер тощо — звертання, що підкреслює вищий статус особи, до якої звертаються та підпорядковане положення того, хто звертається.

283. Наближені твердять, що це ревматизм, <...> та я маю велику підозру, що цей біль у коліні залишено мені на згадку однією чарівною відьмою, з якою я близько спізнався... — Ці слова Волянда разом з іншими деталями опису персонажу (різні очі, біль у коліні, кульгавість, голос, що «давав відтяг у харчання», колір шкіри обличчя, «немовби спаленого засмагою», тривалий перебіг хвороби) сугерують діагноз: застаріле захворювання на сифіліс (вторинні пранці). На симптомах цієї хвороби лікар-венеролог Булгаков знався добре, тому будь-який випадковий збіг ознак захворювання виключається (А. Н. Барков. Роман Михайла Булгакова «Мастер и Маргарита»: альтернативное прочтение. — Киев: САО «Текна А/Т», 1994. — С. 256–259).

284. ...у Брокенських горах, на Чортовій Катедрі. — Йдеться про гору Брокен (Brosken) у Гарцьких горах поблизу містечка Вернігероде (Німеччина). При низькому положенні сонця люди, що стоять на вершині цієї стрімкої гранітної гори (висота 1141 м), відкидають величезні, оточені райдужним облямуванням силуети на шар хмар або туману, розташований під горою — явище, що дістало назву «Брокенських привидів» (Brockengespenst). Гора віддавна вважається місцем щорічних збіговисьок відьом (шабашів) або вальпуржиних ночей (Walpurgisnacht) проти

1 травня. Гора зображена Гете у сцені вальпуржиної ночі в його драмі «Фауст».

285. ...клапоть землі, бік якого омиває океан? <...> Там розпочалася війна. — Клапоть землі — йдеться про Піренейський півострів, на якому 1936–1939 рр. точилася громадянська війна в Іспанії, в якій на боці Народного фронту (проти Іспанської фаланги генерала Франко) брав участь Советський Союз, і до якої не міг бути байдужим Булгаков.

286. Робота Абадонни бездоганна. — Абадонна (євр. אַבַּדוֹן [Авадон], лат. Abaddon — загибель, гр. Αλολλύων — губитель) — знищення, припинення буття, символ смерті й пекла, янгол безодні, демон війни, цар сарани, що вийшла з безодні (Йов 26: 6, 28: 22; Припов. 15: 11) В Об'явленні св. Івана Богослова: «І мала вона [сарана] над собою царя, ангела безодні; йому по-єврейському ім'я Аваддон, а по-грецькому звався він Аполліон» (Об. 9: 11).

287. **ВЕЛИКИЙ БАЛЬ В САТАНИ.** — Назва розділу виразно надихана куплетами Мефістофеля з опери Гуно «Фауст»: «Et Satan conduit le bal! — Сатана там править баль!» (див. прим. 186). Мізансцена балю багатьма деталями (початок опівночі, сходи, фрак, величезна зала з басейном, контингент запрошених та безліччю інших) збігається з описом розкішного та велелюдного прийому в американській амбасаді в Москві 22 квітня 1935 р. в щоденниках Олени Сергіївни Булгакової (яка й назвала цей прийом «бальом»), на яке подружжя Булгакових було запрошено послом США Вільямом Буллітом. Прийом відбувався в будинку амбасаді США (з 1933 р.), якому американці дали назву «Спасо Гауз» (Spaso House), при Спасопісківському майданчику, 10, зведеному 1914 р. поблизу церкви Спаса-на-Пісках (1711) для багатого купця та фабриканта М. О. Второва.

288. ...в овальній рамі зображення чорного пуделя. — Образ чорного пуделя запозичений з твору Гете «Фауст»: Мефістофель вперше з'являється Фаустові в постаті чорного пуделя.

289. *Ось цьому, за першим пультом, — це Вйотан.* — Анрі Вйотан (Henri Vieuxtemps [перекладається як «старі часи», «давнина»], 1820–1881) — бельгійський скрипаль-віртуоз і композитор, одна з найбільш впливових постатей у розвитку виконавчого мистецтва гри на скрипці в Росії, був придворним солістом та солістом оркестр імператорських театрів у С.-Петербурзі (1846–1852).

290. *Хто диригент? <...> — Йоганн Штраус!* — Йоганн Штраус (Johann Strauss, 1804–1849) — відомий австрійський композитор та диригент, творець найпопулярніших віденських вальсів. Поява Штрауса на відкритті великого балу в сатани не випадкова. У 1938 р. на кіноекрани світу вийшов та набув феноменальної популярності американський фільм-мюзикл «Великий вальс» (The Great Waltz, режисер Жюльєн Дювів'є, знятий

на студії «Метро Голдвін Мейер»), героєм якого був не сам композитор, а його вальси в обробці російського емігранта Дмитра Тьомкіна (1894–1979), особливо «Казки Віденського лісу». Фільм не йшов тоді в СРСР, Сталін наказав закупити його для показу лише у 1940 р. (Булгаков, втім, міг його бачити в амбасаді США або на одному з «спецпереглядів»). Однак вальси Штрауса, що стали популярними завдяки фільмові, звучали по радіо — саме під звуки обробленого Тьомкіним «*громохого віртуозного вальсу*» Маргарита вилітає з своєї вілли. Після війни фільм йшов як «трофейний».

291. ...*під лівою рукою її виявилася низька аметистова колонка.* — Аметист (гр. ἀμέθυστος від ἀ — не та μέθυος — п'яний) — різновид кварцу бузкового або пурпурового кольору, вважається засобом проти сп'яніння, дотик до нього має справляти освіжну та витверезну дію. У середньовічному християнстві (особливо в римсько-католицькій церкві) аметист був символом celibату (безшлюбності), віри та благочестя, вважався єпископським каменем — єпископи завжди носили персні з аметистом. Порада Коров'єва покласти руку на аметистову колонку, «*як стане дуже тяжко*» є також порадою Маргариті спертися на віру.

292. ...*його законна мегера...* — Мегера (гр. Μέγαιρα, лат. Megaera) — ім'я однієї з ериній (евменід; латинська назва: фурії), богинь-месниць, що уособлювала заздрощі та гнів. Зображалася у вигляді огидної баби зі зміями замість волосся, з вишкіреними зубами та з бичем або смолоскипом в руках. Означає злу й сварливу жінку.

293. ...*пан Жак із дружиною!* — Жак ле Кер (Jacques le Coeur, 1395–1456) — багатий купець, який служив радником французького короля Карла VII. У 1440 р. король пожалував йому дворянство, а в 1450 р. доручив керування фінансами країни. Разом з королем займався алхімією, тобто добував схожий на золото метал, що йшов на виготовлення фальшивої монети. Був заарештований за підозрою в отруєнні коханки короля Агнеси Сорель, виготовленні фальшивих грошей, фінансових надуживаннях та державній зраді, але участі короля не виказав; через три роки ув'язнення був вигнаний з Франції. Помер власною смертю, а не був повішений, як видно з тексту роману. Посмертно реабілітований королем Карлом VII.

294. *Граф Роберт...* —

Граф (нім. Graf) — діничний шляхетний титул, середній між князем та бароном (див. прим. 243)

Роберт Дадлі (або Дедлі), граф Лестер (Robert Dudley, Earl of Leicester, 1532–1588) — фаворит (коханець) англійської королеви Єлисавети I, підозрюваний (без достатніх доказів) в отруєнні своєї дружини леді Емі Дадлі (Робсарт) з метою одруження з королевою; помер власною смертю.

295. ...*флякона з білою сіллю*. — Біла сіль — нюхальна сіль, ароматизована суміш однієї з солей амоніяку (карбонату, хлориду) та амоніякової води — для виведення зі стану запаморочення або запобігання такого стану.

296. ...*фрачники та нагі жінки з ними, що відрізнялися одна від іншої лише кольором пір'я на головах та черевиків*... — Цікаво, що для чоловіків — учасників балю було встановлено офіційний фракційний однострій, прийнятий у реальному часі проведення балю, незалежно від епохи походження учасників. Дивно, звичайно, бачити Малюту Скуратова чи Калігулу у фракю. В СРСР 30-х років ХХ ст. фракю користувалися, мабуть, лише музиканти, актори та дипломати. Нагота жінок, «що відрізнялися одна від іншої лише кольором пір'я на головах та черевиків» відповідає середньовічному уявленню про те, що відьми на своїх шабашах оголюються, залишаючи лише маски на обличчях, щоб анонімно блудити із самим дияволом. У християнстві нагота має подвійний сенс: вона представляє або мученика, відсутність власності, або шляхетну відмову від земних благ, покарання, або поганське чи сатанівське соромітство.

297. ...*пані Тофана*. — Джулія Тофана (Signora Tofana, Giulia Tofana) мешканка Палермо та Неаполя, яка виготовляла й продавала у пляшечках із зображенням Св. Миколая, маскуючи під косметичний засіб або свячену воду, винайдену нею отруйну рідину (aqua Tofanae — тофанська вода). Рідина містила арсен та, можливо, екстракт беладони. Смерть наставала поволі й безболісно. Цією рідиною було отруєно понад 600 чоловік. Отруйниця була заарештована 1709 р. й після катування задушена у в'язниці в Неаполі (за іншими джерелами — 1676 р. в Палермо).

298. ...*еспанський чобіток*... — середньовічне знаряддя тортур у вигляді двох дерев'яних жолобів, узятих у металеву петлю чи зашморг, у які затискалася нога (або ноги) за допомогою закручування гвинтів або забивання кілків аж до розстрошення кісток. Вживався переважно з метою встановлення відьмацтва. При запереченні жертвою своєї провини половини чобота затискалися усе міцніше.

299. *До неї камеристка приставлена*... — Камеристка (від італ. camera — кімната) — кімнатна або особиста служниця при господині.

300. ...*Фрида, Фрида, Фрида! Мене звати Фрида, о королево*. — За знайденими записами Булгакова, образ Фриди запозичений з книги швейцарського психіатра А. Фореля «Статеве питання» (A. Forel, Die sexuelle Frage. — München: Reinhardt, 1905; російський переклад 1909 р., С. Петербург): за вбивство дитини Фриду Келлер було засуджено до страти, згодом цей вирок було замінено на довічне ув'язнення. Задушення дитини носовичком належить іншій

фігурантці твору Фореля — дівчині з Шльонська на прізвище Конєцко (так у Фореля; правильно: Конєцка — Koniecka). Маргарита (Гретхен) з «Фауста» Гете — твору, під значним впливом якого перебував Булгаков, — також вбила свою дитину.

301. *Маркіза...* — Маркіз — (фр. *marquise*) західноєвропейський аристократичний титул, середній між графом та герцогом. Тут йдеться, певно, про маркізу Марі-Мадлен-Маргерит д'Обре де Бренвіїє (*Marie-Madelaine-Marguerite d'Aubray, marquise de Brinvilliers, 1630–1676*), відому отруйницю, яка за допомоги коханця Ж.-Б. де Годена де Сен-Круа здобула в одного з королівських аптекарів отруту, яку випробувала на декількох пацієнтах у лікарні, а затим отруїла свого батька, двох братів та сестер, щоб заволодіти їхнім маєтком; замах на чоловіка був невдалим. Її злочини, а також намір отруїти невістку й сестру вийшли на яв після смерти Годена. Втекла від арешту за кордон, але була впіймана у Люттиху (Льєжі) й обезглавлена (за іншими джерелами спалена) в Парижі.

302. *Пані Мінкіна... Ах, яка ж гарна! Децю нервозна. Навіщо їй було пекти покоївці обличчя щипцями до завивки?* — Анастасія Федорівна Мінкіна-Шумська (рік народження невідомий), дочка цигана Хведьки Мінкіна, «домоправительниця» та коханка графа Олексія Аракчеева, відома своєю владолюбністю та жорстокістю. Вбита дворовими людьми 10 вересня 1825 р. в його маєтку в селі Грузіно Новгородської губернії. Обставини убивства Булгаков узяв з Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона (1896, т. 19, с. 374): «Въ 1825 г. М.[инкіна] систематически стала истязать комнатную дѣвушку, красавицу Прасковью: она жгла ей лицо щипцами для завивки волосъ, вырывая куски мяса. Страдалица вырвалась и убѣжала на кухню къ брату. Послѣдній схватилъ ножъ, бросилъ въ комнату М.[инкіной] и зарѣзалъ ея».

303. *...імператор Рудольф, чаклун та альхемік...* — Йдеться про австрійського імператора Рудольфа II Габсбурзького (*Rudolf II Habsburg, 1552–1612*), сина імператора Максиміліана II. Відзначався м'явим, апатичним характером, підозрілістю, схильністю до меланхолії, брутальністю та деспотизмом. Більше цікавився астрологією й альхемією, ніж державним и справами. У своєму празькому палаці створив альхемічну лабораторію, зібрав величезну колекцію книг, рукописів, монет та всіляких раритетів.

304. *Ані Гай Кесар Калігула, ані Мессаліна...* —

Гай Кесар Калігула (*Gaius Caesar Caligula, 12–41 р. н. е.*) — прозвище (лат. *caligula* — чобіток) третього римського імператора Гая Юлія Кесаря Германіка (*Gaius Julius Caesar Germanicus, 37–41*), наступника імператора Тиберія, славного несамовитою жорстокістю; вбитий трибунами преторійської когорти, тобто власними охоронцями.

Мессаліна, точніше Валерія Мессаліна (*Valeria Messalina, 22–48 р. н. е.*) — третя дружина четвертого римського імператора

Клавдія, яка фактично правила імперією, відома своєю розпусною поведінкою та підбурюванням вбивчих дворових інтриг.

305. ...*обличчя Малюти Скуратова*. — Малюта Скуратов (Бельський Григорій Лук'янович, загинув 1572) — найближчий довірений помічник московського царя Івана IV Грозного в керівництві опричниною — спеціальною службою, скерованою на придушення князівсько-боярської опозиції. Відомий своєю жорстокістю та садизмом, його ім'я стало нарікальною назвою садиста.

306. *Он гурт брокенських гультяїв*. — Гора Брокен (див. прим. 284) славна шабашами гультяйок-відьом (Brockenhexe), ці відьми є усталеними персонажами місцевого фольклору, їхні ляльки давно продають на горі як сувеніри. На свій баль сатана міг запросити лише нечисть високого рангу, а не простих відьом, з однією з яких він колись «*близько спізнався*» (та ще й з сумними наслідками — див. прим. 283) під час перебування на чортовій катедрі. Отож він, мабуть, запросив «*настоятелів*» катедри, відьмацьку шляхту чоловічої статі, назвавши їх (за аналогією) брокенськими гультяями (німецькою це було б «*Brockenbummler*»).

307. ...*ще один. Ні, двоє! <...> Якось Азазелло <...> нашепотів йому пораду, як позбутися однієї людини, викриттів якої він надзвичайно побоювався. <...> він казав своєму знайомому, що був від нього залежним, обприскати стіни кабінету отрутою. <...> — А хто з ним? — А от це той самий запопадливий його підлеглий.* — З'ява датує написання цього розділу роману: 1938 р. Йдеться, очевидно, про генерального комісара державної безпеки, наркома внутрішніх справ (до 1936 р.), одного з головних поплічників Сталіна в організації та виконанні масових репресій Генриха Григоровича Ягоду (Єноха Гершеневича Єгуду, 1891–1938), якого на гучному процесі «антисоветського правотроцькистського центру» 1938 р. було звинувачено в організації вбивства С. М. Кірова, в отруєнні В. Р. Менжинського, В. В. Куйбишева, М. Горького та його сина М. Пешкова, в спробі отруїти М. І. Єжова, який змінив Ягоду на посаді шефа НКВД 1936 р. — «однієї людини, викриттів якої він надзвичайно побоювався». «Запопадливим його підлеглим» був, без сумніву, його секретар П. П. Буланов. Ягода й Буланов були розстріляні 1938 р. Єжов, за звинуваченням у керівництві змовницькою організацією у військах та органах НКВД, розстріляний 1940 р. — оскільки цей розділ роману на той час був вже написаний, Єжов не встиг потрапити на баль до сатани.

308. *Велетенський чорний Нептун...* — Нептун (лат. Neptunus) — початково римський бог річкової та ключової води. З ним ототожнюється давньогрецький Посейдон, який, перейшовши до римської мітології під назвою Нептун, став богом моря. Зображувався з тризубом у руці.

309. ...виганцювали камаринського на естраді. — Камаринський (камаринська, комаринська) — російська народна пісня та танок жвавого, комічного, не дуже цнотливого характеру.

310. Фокусника-саламандру, що не згоряв у коминку... — Саламандра (наукова назва: *Salamandra salamandra*) — тварина класу земноводних, має ящіркоподібне лискучо-чорне тіло 20–28 см завдовжки, з яскравими вогнистими жовтогарячими плямами. Водиться у Центральній та Південній Європі, в Україні — лише в Карпатах. З цієї тваринкою пов'язані численні казки та забобони. Найбільш поширеним є середньовічний міф про неспалюваність саламандри, про її здатність жити у вогні, про саламандру — дух вогню.

311. ...кожному буде дано за його вірою. — Волянд перефразує слова Ісуса, зацитовані Левієм Матвієм в Євангелії: «за вірою вашою хай буде вам» (Мт. 9: 29). Уся фабула роману побудована на вічній непохибності цих слів.

312. Ноблес обліж... (фр. noblesse oblige) — положення (честь) зобов'язує.

313. ...роззявкுவатого приват-доцента... — Приват-доцент (від лат. *privatim* — приватним чином та *docens* — той, хто навчає) — вчене звання позаштатного викладача університету або іншого вищого навчального закладу царської Росії.

314. ...моя донно... (італ. *mia donna*) — звичне в Італії звертання до жінки шляхетного стану.

315. Рукописи не горять. — Цю фразу, що стала дуже популярною і навіть «модною» дослідники творчості Булгакова вважають цитатою, нехай не текстуальною, але змістовною, з книги Наполеона Пейра «Історія альбігойців» (N. Peyrat. Histoire des Albigeois. Les Albigeois et l'Inquisition. — Paris: Lacroix-Verboeckhoven, 1870–1872. 3 vols. — Vol. 2. — P. 107), у якій описані відвідини альбігойців у провінції Лангедок у 1205 р. пріора Домініка де Гусмана, засновника домініканського чернечого ордена (згодом католицького святого), для боротьби з ерессю. Свої антиальбігойські аргументи він виклав на письмі, а рукопис вручив своїм опонентам. Альбігойці, порадившись, вирішили спалити цей рукопис. Яке ж було їхнє здуміння, розповідає легенда, коли «полум'я поставилося до рукопису Домініка з благоговінням і тричі відштовхнуло його від себе» (И. Л. Галинская. Шифры известных книг. — М.: Наука, 1986. — С. 112).

316. ...головна лінія цього опусу... — Опус (лат. *opus* — праця, твір) — дещо іронічна назва літературного або наукового твору.

317. Нема документа, нема й людини... — Цей афоризм, без сумніву, є парафразою вислову М. О. Бердяєва «Якщо немає Бога, то немає й людини» з його книжки «Нове середньовіччя. Роздум про долю Росії» (Новое средневековье. Размышление о судьбе

России), виданої 1924 р. в Берліні. Булгаков натякає на декрет «Об установлении единой паспортной системы по Союзу ССР и обязательной прописке паспортов» від 27 грудня 1932 р., коли головною ознакою належності до людського роду за атеїстичного тоталітарного режиму стала наявність документа, а не Бога. Запровадження внутрішніх пашпортів (перед декретом існували лише пашпорти для виїзду за кордон) різко перевернуло життя багатьох соціальних груп населення. Без пашпорта, єдиного посвідчення особи, не можна було змінити ні місця мешкання, ні місця працевлаштування. Колгоспникам та розкуркуленим пашпорти не видавалися (їм видавалися «тимчасові посвідчення», термін дії яких подовжувався щороку), з колгоспу вони могли відлучитися лише за спеціальною довідкою, виданою головою, із зазначенням мети та терміну відлучки, та яка мала чинність протягом лише 30 днів. Відтак селяни знову стали кріпаками. Про значення пашпорта свідчить популярна приказка тих часів: «Получив свою бумажку, береги ее вовек, без бумажки ты букашка, а с бумажкой — человек».

318. ...*невелику золоту підківку...* — Підкова — вигнута за формою копита коня металева пластинка, що прибивається (підковується) до копита для його захисту та на запобігання ковзання. Вважається символом щастя, вдачі та благополуччя, вона оберігає від напастей та приваблює бажаних гостей. Магія підкови основана на захисному символізмі місяця.

319. ...*та сама Анничка, що в середу розлила, на горе Берліоза, соняшникову олію біля коловороту.* — Дослідники творчості Булгакова цитують усну оповідь його першої дружини, Т. М. Лаппа, з якою вони мешкали у комунальній квартирі № 50 і будинку № 10 при Большой Садовій вулиці з 1921 по 1924 р. (див. прим. 142): «А на тому боці коридору, навпроти, жила така собі Горячева Аннушка. Вона мала сина, й вона увесь час його біла, а він верещав. І взагалі, там незбагнено що діялося. Куплять самогону, нап'ються, неодмінно починають битися, жінки верещать: „Рятуйте! Поможіть!“ Булгаков, звичайно, вискакує, біжить викликати міліцію. А міліція приходить — вони замикаються на ключа й сидять тишком. Його навіть оштрафувати хотіли». Цей персонаж згадується як Аннушка Пиляєва у фейлетоні «№ 13 — Дом Эльпит-Рабкоммуна» (1922) як «бич дома», а також у «Нотатках небіжчика — Театральному романі».

320. ...*один на Петрівку, другий на Смоленський...* — Анничка, вірогідно, мала намір продати камінці там, де у час написання роману в Москву відбувалася жвава торгівля (у тому й нелегальна) антикваріатом та ювелірними виробами.

Петрівка — вулиця, що сполучає площу Петрівських воріт Бульварного кільця (див. прим. 107) з Театральним проїздом.

З другої половини XIX ст. вулиця стала місцем розташування шикарних магазинів, що торгували одягом, білизною, тканинами, галантерейними та ювелірними виробами. Комерційною залишалася Петрівка й у 20-і роки XX ст.

Смоленський ринок виник у Москві близько 1820 р. на площі по знесеному Земляному валу між впадінням сучасної вул. Арбат у Смоленський бульвар Садового кільця (див. прим. 7), Проточним провулком та Смоленською набережною Москви-ріки. З 1917 до кінця 20-х років саме тут «колишні люди» продавали старі речі, в тому й коштовності, щоб вижити за умов нового режиму. Ринок було ліквідовано близько 1928 р.

321. ...удари грому заганяли золотих ідолів у темряву. — Идол (гр. εἶδωλον, здрібн. від εἶδος — зображення: зображеннячко) — речові предмети (найчастіше зображення тварин та/або людей, що містили, замінювали або лише нагадували богів), які були предметом релігійного поклоніння (идолопоклонства, идолослужіння). Негативне ставлення до идолопоклонства виникло спершу в євреїв, згодом в греків (Елеатська школа VI–V ст. до н. е.) а вже потім в ранніх християн. Наявність ідолів в Єршалаїмі є серйозним відступом від історичних реалій. За законом Мойсея идолослужіння є прокляттям для людини, тому допустити наявність у палаці Ирода Великого, та й у всьому святому для юдеїв місті Єрусалимі, будь-яких ідолів (скульптурних чи малярських зображень живих істот), згадуваних у романі 5 разів, абсолютно неможливо, бо то є наруга над вірою. Чи міг Булгаков не знати про це? Безперечно, не міг. Цей відступ є алюзією на безпрецедентне в історії людства множення у 1920-і–1930-і рр. у Москві та в усьому СРСР монументальних зображень очільників комуністичної партії та советської держави, перш за все Леніна та Сталіна, як втілення розроблених Леніном та Луначарським (1918–1920) заходів «монументальної пропаганди». Рада (совет) народних комісарів ухвалила перелік революціонерів «усіх часів та народів», пам'ятники яких рекомендувалось встановити по містах та селах СРСР. Одним із парадоксів цього пляну був блюзнірський акт встановлення у 1918 р. пам'ятника Юди Іскаріота, як «борця з християнством», у монастирі в селі Свіяжськ біля Казані. Гіпсові, цементні, бронзові та кам'яні боввани, часто помальовані на золото та срібло, супроводжували советського обивателя на кожному кроці, зображеннями вождів рясніли стіни (знадвору й зсередини) державних та громадських установ, нерідко й жител, вони були найпершою окрасою урочистостей з нагоди революційних свят. Спроба внесення поганських (римських імперських) ідолів до Єрусалиму натрапила на жорстокий та безоглядний спротив юдейського народу й була зірвана (див. прим. 83). Інакше діяв (чи пак бездіяв) безміль 2000 років згодом нарід «третього Риму» — імперії Російської (див. прим. 375).

322. ...з ударом, схожим на гарматний... — Анахронізм: вогнепальна зброя з'явилася лише через понад тисячу років (у XII ст.) по описуваних подіях. Можливо, що цей пасаж вказує на те, що оповідь ведеться спостерігачем подій, який дожив до нашого часу (Воляндом).

323. ...жував лимон... — Анахронізм: лимон (та інші цитрусові) був завезений до Середземномор'я зі Східної та Південно-Східної Азії лише в XI–XII ст.

324. ...прокуратор <...> дивиться на дві білі троянди, втоплі в червоній калюжі... — Біла троянда означає чистоту, цноту, праведність, любов до Бога, небесну винагороду за святість. Втоплі у кривавій калюжі дві білі троянди знакують Пилатові дві смерті-безсмертя, які щойно сталися — Єшуа Га-Ноцри, що потерпів за істину, та свою власну, що зрозумів ту істину запізно і буде відтепер вічно свій гріх спокутувати.

325. Прегарна лоза, прокураторе, та це — не «Фалерно»? — «Цекуба», тридцятирічне... — Фалерно (фалернське вино — *vinum falernum*) — одне з найкращих італійських білих вин, що походило з Фалернської області (*Falernus ager*) на північному сході регіону Кампанія біля гори Массіко (*Mons Massicus*, нині *Monte Massico*), відзначалося золотистим кольором. Цекуба (цекубське вино — *vinum caecubum*) — червоне вино, вироблюване в місцевості Цекуб (*ager Caecubus*) у регіоні Лаціо. У давньому Римі вважалися найвишуканішими винами, описані такими авторами як Катулл (87–54 р. до н. е.), Гораций (65–8 р. до н. е.), Колломелла (4–70 р. н. е.), Пліній Старший (23/24–79 р. н. е.) та ін. У час написання роману цих вин давно не існувало в природі: виноград сорту *vinum album phalanginum*, з якого вироблялося фалерно, був, очевидно, витіснений іншими сортами, а невеликі цекубські виноградники було знищено ще при будівництві Нероном судноплавного каналу від Остії до озера Аверно (бл. 64 р. — *C. Plinius Secundus, Historia Naturalis XIV: 61, 62*). Відродження цих вин розпочалося лише з середини XX ст., коли експедицією адвоката-винаря Франческа Паола Аваллоне на горі Массіко були виявлені здичавілі лози античних сортів. Нині відомі два різновиди фалернського вина: *Falerno del Massico Bianco* (біле) з винограду сорту *Falanghino* та *Falerno del Massico Rosso* (червоне) з винограду сортів *Aglianico* та *Piedirosso* з додаванням сортів *Primitivo* та *Barbero*. Вино густого червоного кольору о назві *Caecubo* виробляється нині в Італії (Лаціо, Кампанія) з винограду сортів *Piedirosso*, *Primitivo* та *Abbuoto*; чи ідентичне це вино цекубі, яку пили Пилат з Афранієм, невідомо. Підкреслений Пилатом вік вина — тридцятирічне — є, вірогідно, відгомонам розхожої думки про те, що чим старіше вино, тим воно краще. Оптимальний термін життя більшості сухих червоних вин становить 5–10 років; лише деякі добірні вина можуть

зберігатися до 20–30 років, але їхні смакові якості, як правило, при цьому не поліпшуються. Далі в романі непослідовність: Азазелло приносить майстрові й Маргариті «...вино, що його пив прокуратор Юдеї. Фалернське вино», а не цекубське. Постійно додержуючись у романі середньовічної німецької вимови в латинських словах літери *c* перед *e* та *ae* як [k] у словах «кесар» (замість «цесар» або «цисар» — caesar), «Кесарія» (замість «Цесарія» — Caesarea), «кентурія» (замість «центурія» — centuria), «кентуріон» (замість «центуріон» — centurio), Булгаков мав би писати «Кекуба», а не «Цекуба». Цей відступ автора від встановленого собі правила не є випадковим. Оскільки вишукані вина, продукти та інші предмети розкоші напевно постачалися прокураторові з Риму спеціальною обслугою, то чи не є «Цекуба» натяком на існуючу в СРСР у час написання роману систему так званих «закритих розподільників», що постачали привілейованим групам населення — так званій «номенклатурі» (партійні діячі, урядовці, чиновники, видатні діячі науки, культури тощо) дефіцитні продукти, товари та надавали послуги за пільговими цінами. Одним з таких широко відомих «розподільників» була створена 1921 р. М. Горьким Центральна комісія з поліпшення побуту вчених при Советі Народних Комісарів РСФСР — ЦЕКУБУ (Центральная комиссия по улучшению быта ученых), у поточній побутовій мові «Цекуба», до функцій якої входило надання продовольчих та інших пайків не тільки вченим, але й творчим працівникам, у тому письменникам. До системи закритих закладів громадського харчування ЦЕКУБУ, безсумнівно, належить і ресторан МАССОЛІТу в «домі Грибоедова» (А. Н. Барков. Роман Михайла Булгакова «Мастер и Маргарита»: альтернативное прочтение. — Киев: САО «Текна АЛТ», 1994. — С. 70–82).

326. *За нас, за тебе, кесарю, батьку римлян, найдорожчого та найкращого з людей!* — Важко сказати, чи було величання імператорів за всякої нагоди нормою побуту громадян Римської імперії, але під час написання роману здравиці такого роду на честь «товариша Сталіна» постійно виголошувались не лише за столом посадовців, але й звичайних людей — «щоб чули», щоб їхня лояльність до режиму не викликала сумнівів. Щоправда, навіть найщиріші та найгучніші декларації такого ґтибу далеко не завжди врятовували советських громадян від репресій.

327. *...клянуся вам учтою дванадцяти богів, ларами клянуся...* — Дванадцять богів — старші боги (Dii Majores) або боги-радники (Dii Consentes), що увійшли до римської мітології під іменами Юпітер, Юнона, Веста, Церера (Керера), Діана, Мінерва, Венера, Марс, Меркурій, Нептун, Вулкан, Аполлон.

Лари (лат. lar, мн. lares) — італійські добрі духи-обереги домашнього вогнища, дому, сімейного життя, вітчизни — домові (lares domestici, familiares, privati, patrii), а також суспільного життя

(*lares publici*): обереги шляхів та подорожан (*lares viatores*), хранителі перехресть (*lares compitales*), хранителі у морських подорожах (*lares permarini*), захисники проти ворогів (*lares hostilii*), хранителі сільського господарства (*lares rurales*), захисники міста й державного устрою (*lares praestites*).

328. ...*месія, якого вони раптом стали очікувати цього року!* — Месія (євр. מָשִׁיחַ — Машиах, מַשְׁחָה — Га-Машиах; гр. Χριστός, лат. *Christus* — помазаник). Початково месією називали особу, висвячену помазанням елеєм (миром) на служіння Богові. Месія (з великої літери) означає обіцяного Ізраїлеві через пророків та сподіваного протягом усіх часів Збавителя та Царя. Отож Юдея не «раптом» стала очікувати пришествя Месії — то був стан постійної надії вірних. Цей Сподіваний мав сполучити в своїй особі три служіння, на які висвячувались помазанням, тобто бути Царем, Пророком та Первосвящеником. Звичайно ж, ні Понтій Пилат, ні його розмовник не могли знати, що той Назарянин, якого вони видали на страту, і є Месією. Пилат лише підсвідомо відчував, з Ким мав справу — і відповідно ту справу провадив. Сталося те, «що рука Твоя [Божа] й воля Твоя [Божа] наперед встановили були, щоб збулося» (Дії 4: 28).

329. ...*ця примарна споруда Ирода <...> достоту зводить мене з розуму. <...> Світ не знав більш химерної архітектури.* — Виразне зіставлення палацу Ирода з Палацом Советів у Москві, зведення якого на забаганку Сталіна було розпочато 1933 р., та яке широко пропагувалося тодішніми засобами масової інформації. Будівництво велося на місці зруйнованого 5 грудня 1931 р. храму Христа Спасителя. За проектом Б. М. Йофана, ця велетенська, яка не мала аналогів у світі, химерна споруда мала висоту 415 м і правила за п'єдесталь під скульптуру Леніна заввишки 100 м. Сама голова статуї мала розмір п'ятиповерхового будинку. Фундамент було заглиблено на 20 м. З початком другої світової війни (1941 р.), коли споруду було доведено до 10-го поверху, будівництво припинилося. 1942 р. вийшов наказ про демонтаж металевого каркасу (вагою понад 25 тис. тонн) на потреби будівництва залізничних мостів. 1960 р. на цьому місці було збудовано плавальний басейн просто неба «Москва». У 1990–2000 рр. тут знову було зведено храм Христа Спасителя.

330. *А скажіть... напій їм давали перед повішенням на стовпи? — Так. Але він <...> відмовився його випити.* — За єврейським звичаєм засудженим до страти до знечуження давали перед езекуцією вино, заправлене жовчю або дуже гіркою мирою (смирною — смолою мирового дерева): «...дали Йому пити вина з гіркотою змішаного (у грецькому тексті: οἶνον μετὰ χολῆς μεμιγμένον; у латинському: *vinum <...> cum felle mixtum*; у старослов'янському: Ѡцѣгъ ѣз жѣлчию смѣшанъ; у російському: уксуса, смешанного с желчью), — та, покуштувавши, Він пити не схотів» (Мт. 27: 34); «дали Йому пити

вина, із мирою змішаного (у грецькому тексті: *ἐσπιρμιόμενον οἶνον*; у латинському: *myrrhatum vinum*; у старослов'янському: *смѣрънѣмѣно вѣно*; у російському: вино со смирною), але Він не прийняв» (Мр. 15: 23). Ісус бажав прийняти смерть за повної свідомости.

331. ...*прибрати з лиця землі тіла усіх трьох страчених і поховати їх тайкома та в тиші, так щоб про них не було більше ні слуху ні духу.* — Наказ начальникові таємної варти про таємне поховання страчених є свідченням того, що Булгаков знав про секретну практику таємної служби СССР. Так, у 1929–1941 рр. трупи розстріляних у підвалах київського Інституту благородних дівичь («Жовтневого палацу», де містилося УГБ НКВД УССР), «ворогів народу» таємно ховали, скидаючи у рови у Биківнянському лісі під Києвом (там закопано від 100 до 300 тис. жертв репресій). Такі «спецвинтарі» є побіля усіх більших міст колишнього СССР: у Левашівському пустищі біля Санкт-Петербурга, у Куропатах під Мінськом, тощо. Під Москвою таких «розстрільних спецоб'єктів» є три: крематорій при Донському монастирі, біля селища Бутово та на 24-му кілометрі Калузького шосе, поблизу радгоспу «Комунарка» (тоді підсобного господарства НКВД), на території дачі заарештованого 1937 р. колишнього наркома внутрішніх справ Ягоди (див. прим. 307).

332. *О ні, ні, Афранію!* — Афраній — це ім'я та характерні риси персонажу Булгаков запозичив від префекта (начальника) преторійської гвардії (поліції) Риму, вихователя та радника імператора Нерона Секста Афранія Бурра (Sextus Afranius Burrus, 1[?]–62), якого Тацит (Аннали 13–14) характеризував як чесну, справедливу, пряму та компетентну людину високої репутації. Помер від хвороби горла (рак?) або був отруєний на розказ Нерона. Відомі також дві особи на ім'я Люцій Афраній (Lucius Afranius). Один з них (народжений бл. 90 р. до н. е.) — римський комедіограф. Його комедії (понад 40) вважалися витонченими, дотепними та досконалими за стилем. До нас дійшли фрагменти лише однієї комедії Афранія (Comisogum romanogum reliquiae). Другий (помер 46 р. до н. е. — консул, легат Помпея Великого, який забезпечив перемогу Помпея в Іспанській (Іберійській) війні (77–72 р. до н. е.). Навряд чи можна вважати випадковою суголосність імені начальника ершалаїмської спецслужби з прізвиськом Якова Сауловича Агранова (Янкель-Шевель Шмаєв, він же Янкель Шмаєвич Соренсон, 1893–1938), якого Маяковський ніжно називав «Агранич» — «найкривавішого слідчого ВЧК <...> який став катом російської інтелігенції» (слова Романа Гуля), одного з керівників ГУГБ НКВД, найближчого помічника Г. Ягоди (див. прим. 307). Агранов спеціалізувався на роботі з представниками інтелігенції, брав активну участь у мистецькому житті Москви, близько спілкувався з членами РАППу, ЛЕФу та інших творчих організацій (див. прим. 4),

втирався в довіру в літератських колах для вивідування інформації. Саме йому, як начальникові Спеціального («Особого») бюро у справах адміністративної висилки антисоветських елементів та інтелігенції, Ленін і Дзержинський доручили складання списків старої інтелігенції, що підлягала депортації з РСФСР у 1922 р. Агранов несе особисту відповідальність за катування та розстріл сотень людей. З його ім'ям пов'язана загибель щонайменше чотирьох великих поетів: Гумільова (1921), Маяковського (1930), Ключова (1937) та Мандельштама (1938). І прізвище, і прозвисько, і служба Агранова, напевно, були відомі Булгаковові, наприклад, від Маяковського (див. прим. 132). Розстріляний 1938 р. за звинуваченням у належності до антисоветської троцькистської організації. Посмертно не реабілітований.

333. ...*велетенський гостровухий пес сірої шерсти...* — Ці ознаки Бангі відповідають подоби німецького дога з притягнутими вухами або збільшеного вигадом автора німецького вівчаря (ще один натяк на зв'язок Пилата з Германією — див. прим. 341). Ці породи навряд чи існували новозаповітньої доби. Найбільш вірогідно собако-охоронець Пилата належав до молосської породи (*canis molossi*), предкової форми мастифів. Саме ці агресивні собаки використовувалися у війську Стародавнього Риму як сторожові та до цькування. За юдейською та ранньохристиянською традицією собака (на відміну від кота) вважався нечистою твариною, його не допускали до житла та храму — як у сучасному ісламі. Сучасне ж християнство виходить із засади Буття (1: 24), що «коже бо Боже твориво добре, і ніщо не негідне» (1 Тим. 4: 4). Прив'язаністю до собаки поганин Пилат протиставляє себе юдеям. Сучасним відповідником-клоном Бангі в романі є пес Тузбубна московських слідчих (див. прим. 228).

334. ...*називав Низа...* — Низа (правильно: Ниса) — грецьке та римське жіноче ім'я (гр. Νύσα, лат. Nysa); у грецькій мітології — одна з виховательок Бакха (Вакха, Діоніса), бога рослинності, покровителя виноградарства й виноробства (а відтак пияцтва, веселощів та розпусти). У грецькому перекладі роману це ім'я відтворено як Νίτσα — пряма транслітерація російського написання.

335. ...*пішла в гостину до Енанти.* — Енанта — грецьке жіноче ім'я, що виводиться з οἰνάθη — «цвіт виноградної лози», «ягідка дикого винограду», «виноградинка» або ἐναντή — «супротивниця», «ворогиня»; саме так — Ἐναντή — відтворено це ім'я у грецькому перекладі роману.

336. ...*до Гетсиманії, за Кедрон...* — Гетсиманія (євр. גת-שמון — Гет-Шманім) або גת-שמון — прес на олію, чавило, олійня) — оточена маслиновими садами місцевість неподалік Єрусалиму, на протилежному боці долини, яка відділяє місто від Оливної гори та якою протікав струмок о назві Кедрон (євр. קדרון — «каламутний»).

337. ...над храмом зайнялися два гігантські п'ятисвічники. — Ні в юдаїзмі, ні в християнстві свічники з п'ятьома раменами в обрядових діях не використовуються. З нагоди Пасхи над храмом (а скоріше у храмі, а також у помешканнях вірних) мав би запалитися один семисвічник — менора (див. прим. 275). П'ятисвічники (а саме: «два п'ятисвічники») в романі є цілком виразною алюзією на встановлені на вежах московського кремля (1937 р.) світні п'ятикутні зірки (пентаграми); на час написання цього уривка таких зірок було встановлено саме дві (з п'ятьох). Єршалаїмський храм виразно зіставляється з московським кремлем.

338. *Тридцять тетрадрахм!* —

Тетрадрахма (гр. τετράδραχμ) — грецька срібна монета (чотири драхми), що дорівнює срібному сиклю (шекелю або срібнякові) юдейського карбування або чотирьом римським динаріям; в Євангеліях не згадується.

Тридцять срібняків — вартість одного раба або найменша платня пастухові. Саме за тридцять срібняків Юда зрадив свого Наставника (детальніше про обставини цієї оборудки див. у кн.: И. Мельниченко. Когда и сколько заплатили Иуде Искарйоту (историографическая повесть). — Киев: Парламентское изд-во, 2003).

339. ...зазираючи у вікна, що виходять на вулицю... — Йдучи або їдучи вулицями Єрусалиму новозаповітної доби, перехожий чи вершник не міг зазирати у вікна, бо за східним звичаєм вікна жител того часу виходили лише у двір. На вулицю виходив глухий мур, єдиним отвором у якому були замкнені двері. Зможніші оселі мали у зовнішньому мурі ще лише високо розташований балькон, вікно якого завжди було ретельно зап'яте.

340. ...за святковим столом, на якому лежало м'ясо козеняти, стояли чаші з вином між мисками з гіркими травами. — Ритуал пасхального застілля у єврейській родині описаний у Книзі Вихід 12: «8. І нехай ідять тієї ночі те м'ясо, спечене на огні та опрісноки. Нехай ідять його на гірких травах».

Гіркі трави (євр. מרור — марор) — хрін та листя гіркокого салату — символ гіркоти рабства.

341. ...сина короля-звіздаря й дочки мірошника, красуні Пили. — За середньовічною легендою Пилат був сином майнцького (Германія) короля-астролога Ата (Atus), який за розташуванням зірок дізнався, що зачата ним цієї ж хвили від першої-ліпшої жінки дитина стане могутньою та знаменитою; королеві привели першу стрічну жінку — дочку (або жінку) мірошника Пилу (Pila). Народжений хлопчик дістав ім'я Pilatus, складене з імен батьків (Pila та Atus). Більш вірогідним є вивід імені від латинського слова pilum — спис; pilatus — озброєний списом. Понтій (Pontius) — надане йому римське прізвище (номен).

342. ...жебрака із Ен-Сариду... — Булгаков, можливо, вважав Ен-Сарид арабською назвою міста Назарета або приписав цю помилку

Понтієві Пилату, який міг сплутати Назарет (араб. Ан-Насира) з Ен-Саридом (див. також прим. 47). Проте на думку деяких істориків саме так — Сарид або Ен-Сарид — називався Назарет за часів Ісуса (А. Edersheim. *The Life and Times of Jesus the Messiah*. 1890 — Р. 103). Містечко о такій назві є в центральній частині нинішнього Ізраїлю, на рівнині Шарон, у 60 км на південний захід від Назарета та в 25 км на північний схід від Тель-Авіва.

343. *Я почав службу за Валерія Грата.* — Валерій Грат (Valerius Gratus) — четвертий римський прокуратор Юдеї (з 15 до 26 р.), за правління якого було призначено первосвященника Кайяфу (у романі Каїфу), попередник Понтія Пилата на посаді прокуратора (див. прим. 189).

344. *Якись мандрівні фантазери, якийсь гурток, у якому передовсім не було жодних жінок.* — Ця заява свідчить про свідоме викривлення та приховання фактів начальником таємної служби у доповіді прокураторові. Згідно з Євангеліями, до «гуртка» Ісуса окрім дванадцяти апостолів входили також святі жони, «дехто з жінок, що були вздоровлені від злих духів і хвороб: Марія, Магдалиною звана, що з неї сім демонів вийшло, і Іванна, дружина Худзи, урядника Иродового, і Сусанна, і інших багато» (Лк. 8: 2,3). На страті були присутні жінки, «що за Ісусом прийшли з Галілеї, і Йому прислуговували. Між ними була Марія Магдалина, і Марія, мати Якова й Йосипа [Марія Клеопова], і мати синів Зеведеєвих [Соломія]» (Мт. 27: 55, 56), наближеними були також Марія та Марта, сестри оживленого Ісусом Лазаря (Ів. 12: 1-3).

345. *...чи не заподіяв він собі смерть?* — *О ні, прокураторе...* — Авторський відступ від євангелійних реалій. Згідно з Новим Заповітом, Юду не було вбито, він, побачивши наслідки своєї зради й розкаявшись, повернув гроші первосвященникам і повісився (Мт. 27: 3 і далі) або загинув наглою смертю: «...він тріснув надвоє і все нутро його вилилось...» (Дії 1: 18). 30 юдиних срібняків священники не могли покласти до скарбниці храму, оскільки вони є ціною крові; на них було куплено місце під поховання бездомних. Обговорення версій смерті Юди в романі свідчить про велику справність таємної служби при прокураторі (алюзія на провокації такої ж служби НКВД СССР часу дії позабіблійної частини роману).

346. *...протягом години викопала глибоку яму і в ній поховала трьох страчених.* — Авторський відступ від біблійних реалій. Поховання Ісуса відбулося за пророцтвом Ісаї (Іс. 53: 9): спочатку було призначено поховати Його (отрока Божого) разом із злочинцями, але поховали Його окремо, в багатого, бо провини Він не вчинив, і не було в його устах омани. Тіло Ісуса за дозволом Пилата забрав «муж багатий із Ариматеї на ім'я Йосип», який оповив Його чистою плащаницею та поклав Його в новому своєму гробі, який він висік у скелі і, приваливши великого каменя до дверей гробу, пішов (Мт. 27: 57-60 — див. також прим. 331).

347. ...покажи хартію... — Хартія (гр. χάρτης, лат. charta — аркуш [папірусу], грамота) — старовинний рукопис, або штука матеріалу, на якому його написано.

348. ...ми їли солодкі весняні бакуроти... — Бакуроти (від євр. בכורה [бакора], мн. בכורות [бакурот] — фрукт-первісток або лат. bacca — ягоди або круглі плоди) — незрілі або передчасно дозрілі ранні плоди інжиру або смоківниці (смокви, фіги). Цей запис є ніби чернеткою до Євангелії, де Левій Матвій опише гнів Ісуса по невдалій спробі скуштувати фіги з неплодного дерева (Мт. 21: 18–19; Мр. 11: 12–14), і водночас ремаркою: згодом Йому й апостолам вдалося-таки вгамувати голод від дерева плідного.

349. ...розбирати й зберігати папіруси... — Папірус (гр. πάπυρος, лат. papyrus) — найдавніший матеріал до письма, що виготовлявся у стародавньому Єгипті з тростини, на яку були багаті узбережжя Нілу, та яку згодом вирощували в культурі. Таку саму назву мають стародавні рукописи на цьому матеріалі.

350. ...не спав цілий поверх в одній з московських установ, і вікна в ньому, що виходили на заллятий асфальтом великий майдан... — «Установа», про яку йдеться, яка чимало разів згадується в романі та яка ані разу не називається своїм ім'ям (як це було й в реальному житті у час написання роману) — Головне управління державної безпеки (Главное управление государственной безопасности — ГУГБ) при Народному комісаріаті внутрішніх справ (Народный комиссариат внутренних дел — НКВД), наступник органів ВЧК, ГПУ, ОГПУ, попередник МГБ (Министерство государственной безопасности) та КГБ (Комитет государственной безопасности) — таємна служба, що здійснювала тотальне стеження та репресії. Офіційний будинок «установи» містився при Луб'янському майдані (за советських часів площа Дзержинського) у Москві.

351. ...в домі біля Кам'яного мосту... — Йдеться про так званий «Дім Уряду», більш відомий під назвою «Дім на набережній» — адміністративно-житловий комплекс стилю конструктивізму, зведений 1931 р. за проектом архітекта Б. М. Йофана. Будинок розташований «на Болоті» (вул. Серафимовича, 2 [до 1932 р. Всехсвятська], Берсеневська набережна) на острові між стрижневим руслом Москви-ріки та Водовідвідним каналом; поруч з будинком лежить Великий Кам'яний міст. Тут мешкали визначні партійні та державні керівники, дипломати, конструктори, письменники тощо. У 1936–1937 рр. тут мало не щодня відбувалися труси, арешти та виселення сімей засуджених (що сталося й з Семплеяровим, якому невдовзі довелося очолити грибозаготівельний пункт у Брянську). Чимало цікавого про цей дім можна дізнатися з повісті його мешканця, російського советського письменника Ю. В. Трифонова (1925–1981) «Дом на набережной» (1976). Проживання у цьому престижному будинку Аркадія Аполлоновича Семплеярова

свідчить про досить високе положення його та очолюваної ним нікому не потрібної Акустичної комісії (див. прим. 179).

352. ...*Римського виявлено в номері чотириста дванадцятому готелю «Асторія»...* — «Асторія» — один із найбільш знаменитих та престижних готелів Санкт-Петербурга (Ісакіївський майдан, Велика Морська вул., 39), відкритий 1912 р., збудований за проектом архітекта Ф. Лідваля в стилі «північного модерну» ХХ ст., реконструйований у 1987–1991 рр. У старому готелі було 436 номерів, після реконструкції — 223, три ресторани та інші об'єкти готельної інфраструктури. У цьому готелі гостював М. Булгаков під час відвідин Ленінграда. Назва готелю походить від імені одного з найбільших та найбагатших підприємців та комерсантів США, вихідця з німецького містечка Вальдорфа, Йоганна Якова Астора (Johann Jacob Astor, 1763–1848), засновника міста Асторія у штаті Орегон. У 1897 р. правнук Й. Я. Астора Джон Джейкоб Астор IV відкрив у Нью-Йорку готель о назві «Асторія», який, об'єднавшись із зведеним поруч чотирма роками раніше готелем «Уолдорф», зажив слави найбільш фешенебельного готелю світу. Згодом, щоб привабити постояльців, багатьом новим готелям стали давати назву «Асторія».

353. ...*був у папасі, в бурці поверх нічної сорочки...* — В одній з ранніх версій роману Стюпу Лиходєєва було викинуто не до Ялти, а до Владикавказу. Цей елемент кавказького кольориту не було усунено при остаточному редагуванні твору. У Криму навряд чи можна було придбати такі кавказькі атрибути як папаха чи бурка (див. прим. 109). Проте в епілозі автор (руками Коров'єва) «*нап'яв йому повстяного капелюха*» — це характерний (кримськотатарський?) предмет одягу, який залюбки носили усі відпочивальники в Криму й привозили його як сувенір — м'який капелюх з широкими пухнастими по краю крисами. Капелюх цей можна бачити на чабані-Утьосові у фільмі «Веселые ребята» (Мосфільм, 1934).

354. ...*пив старку...* — «Старка» (стара горілка) — міцний витриманий алькогольний напій (вміст алкоголю 43%) бурштинового кольору, виготовлявся за старовинним рецептом.

355. ...*вийняв з-під пальта чорного мавзера...* — Мавзер — великокаліберний автоматичний пістолет системи німецького конструктора Петера-Павла Мавзера (Peter-Paul Mauser, 1838–1914).

356. ...*вихопив з-за спини бравнінга.* — Бравнінг — автоматичний пістолет американського конструктора Джона Бравнінга (John M. Browning, 1855–1926).

357. ...*він приклався до круглого отвору в примусі й напився бензину.* — Пальним для примуса слугував гас, а не бензин (використання легкозаймистого бензину заборонялося з міркувань безпеки).

358. ... біля дзеркальних дверей Торгсін у Смоленському ринку... — Торгсін — розмовне (російське) скорочення назви Всесоюзного об'єднання торгівлі з іноземцями (Всесоюзное объединение торговли с иностранцами; народне розшифрування: Товарищи! Опомнитесь! Россия! Гибнет! Сталин! Истребляет! Народ!), створене 1931 р. з метою максимального вилучення валюти спершу в іноземних туристів, а згодом — коштовностей та валюти в «совграждан» в обмін на дефіцитні товари (хліб, борошно, продукти харчування, промислові товари) через мережу спеціалізованих магазинів. Основними клієнтами Торгсін стали саме «совграждане», які під час голодомору 1932–1933 рр., щоб вижити, обмінювали на вилучений в них же хліб найдорожчі сімейні клейноди — золоті та срібні натільні хрести, обручки, сережки, — які приймалися Торгсінном на вагу як «побутове золото» або «золотий брухт» за дуже заниженими цінами. Мистецька чи історична вартість виробів до уваги не бралася. Через Торгсін здійснювався продаж коштовностей та антикваріату за кордон. У післявоєнні роки в Советському Союзі аж до його розпаду діяла мережа валютних крамниць о назві «Берізка», вступ до яких громадян СРСР обмежувався лише контингентом власників «сертифікатів» — платіжних чеків, видаваних Держбанком замість заробленої за кордоном валюти. Грошові знаки інших держав приймалися виключно від іноземців. В СРСР було ще дві інституції «по роботі з іноземцями», скеровані на максимальну ізоляцію іноземців від місцевого населення. Це так зване БЮРОБІН (Бюро обслуговування іноземців), створене 1921 р. при Народному комісаріаті іноземних справ (1947 р. перетворено на Управління з обслуговування дипломатичного корпусу). Ця установа згадується в романі під назвами «бюро іноземців» та «бюро з ознайомлення іноземців з визначними пам'ятками Москви», в якому служив барон Майгель (див. прим. 243). 1929 р. було засноване Державне акціонерне товариство з іноземного туризму в СРСР — «Інтурист» (це нове на час написання роману слово згадується в ньому 13 разів). Обидві ці установи діяли під пильним контролем та у тісній співпраці з органами безпеки.

Смоленський ринок — стара назва Смоленського майдану, яким закінчується вулиця Старий Арбат; у будинку № 54/2 на розі Арбату й цього майдану справді містився «Торгсін» (див. прим. 320).

359. ... історію знаменитого каліфа Гарун-аль-Рашида. —

Каліф або халіф (араб. خلیفة [khalif(a)] — спадкоємець, наступник) — у деяких країнах мусульманського Сходу — титул верховного правителя, що поєднував світську та духовну владу як наступник Мухамеда.

Гарун-аль-Рашид (هارون الرشيد [Харун ар-Рашид], 763–809) — арабський каліф з династії Аббасидів, царював у Багдадському каліфаті; описаний у казках «Тисяча і одна ніч» як добрий та справедливий правитель, який, пересядгшись на простолоудина, ходив вулицями Багдада.

360. ...впустила конфектні щипці. — Щипці для набирання та розфасовування цукерок Булгаков навмисне називає застарілою назвою «конфектні» (замість «конфетні», що українською мовою було б «цукерчані»). Втім таке написання існує лише у виданні 1969 р.; у всіх інших — «конфетні».

361. ...продавець в еспаньйолиці. — Еспаньйолка — невелика борідка, підстрижена клинцем, мода на яку зайшла з Еспанії.

362. ...автор «Дон Кіхота», або «Фауста», або <...> «Мертвих душ!» — Йдеться відповідно про твори еспанського письменника Мігеля Сервантеса (Miguel de Cervantes Saavedra, 1547–1616), німецького письменника Гете (див. прим. 1) та Миколи Васильовича Гоголя (1809–1852).

363. ...служіння Мельпомені, Полігімнії і Талії. — у грецькій мітології музи-берегині трагедії (Μελπομένη — Мельпомена), поезії та красномовства (Πολύμνια або Πολυμνία — Полігімнія) та комедії (Θάλεια — Талія).

364. ...«Ревізора» або <...> «Євгенія Онегіна!» — Йдеться про твори М. В. Гоголя та О. С. Пушкіна.

365. На жаль, не нам, не нам <...> а йому... — Коров'єв рецитуює гасло першого середньовічного католицького військового ордена Тамплієрів (храмовників), утвореного 1118 р. в Єрусалимі «Non nobis Domine, non nobis, sed Nomini Tuo da gloriam» (Не нам, Господи, не нам, але Йменню Своєму дай славу), вірш із старозаповітньої Книги Псалмів (Псалтир 113: 9 або 115: 1). Цей вираз — «Не намъ, не намъ, а имяни Твоему» — карбувався на золотих та срібних монетах російського царя Павла I (1764–1801), великого магістра Мальтійського ордена (з 1798 р.), та на медалях на честь вигнання Наполеона з Росії 1812 р.

366. Панаєв <...> Скабічевський... — У російській літературі відомі двоє Панаєвих: Володимир Іванович (1792–1859) — поет та Іван Іванович (1812–1862) — прозаїк, один з редакторів журналу «Современник»; асоціація, більш вірогідно, пов'язана з письменницею Авдотією Яківною Панаєвою (1820–1893), яка у своїх «Спогадах» (1889) описує пожежу в С.-Петербурзі.

Скабічевський Олександр Михайлович (1838–1910) — російський критик і публіцист, «Літературні спомини» якого (видані 1928 р.) містять розлогий опис пожежі в Міністерстві внутрішніх справ у С.-Петербурзі. Представляючись цими прізвищами, герої ніби віщують незабарну пожежу «Грибоедова».

367. ...як бедуїнський бурнус... —

Бедуїни (араб. بدوي [bedawi] — мешканець пустелі; мн. beduan) — загальна назва арабських племен, які на відміну від мешканців міст і сіл, що живуть землеробством та торгівлею, ведуть вільний, кочовий спосіб життя.

Бурнус (араб. *برنوس* [burnus], фр. *bournous*) — широкий плащ із грубої вовняної тканини, здебільша білого кольору, що його носять араби-бедуїни.

368. ...в архітектівського з'їзду урвав... — Йдеться про 1-й всесоюзний з'їзд архітектів, що відбувався у Москві, в Колонній залі Дому Спілок 16–26 червня 1937 р. Ця дата, мабуть, маркує час написання фрагменту, але не збігається з часом дії (травень).

369. ...доїдала свинячого ескалопа... — Ескалоп (фр. *escalope*) — смажена страва з нарізаних із поперекової чи задньої частини туші шматків м'якоти із залишеним по краях шаром сала.

370. ...два важкенькі балики... — Балик (тюрк. *balık* — риба) — просолена в'ялена або копчена хребтова частина червоної риби (осетровий балик); інколи цю назву вживають до відповідно виготовлених великих шматків м'яса або інших видів риб.

371. ...цокалися другою чаркою пречудової холодної московської подвійної очистки горілки... — Московська горілка («московська водка») — найпопулярніший в СРСР міцний алкогольний напій (вміст алкоголю 40%). Назва «московская водка» відома з XVI ст. на означення традиційного напою, вироблюваного лише на Московщині, як гарантія якості продукту, який вимагав запровадження державної монополії на «хлібне вино» та відповідного оподаткування на користь царя (кримського хана Довлат-Гірея). Це вино можна було придбати лише у царевій корчмі («царьов кабак»), спорудженій близько 1555 р. Іваном Грозним у Москві на Балчугу (нині коротка вулиця між Москвою-рікою та Водовідвідним каналом) для опричників. Лише з XX ст. ця назва стала вживатися до одного з сортів горілки, вироблюваної за певним рецептом у багатьох лікєро-горілчанних заводах Російської імперії.

372. ...трое чоловіків із туго оперезаними ременями таліями, в крагах та з револьверами в руках. — Краги (від нім. *Kragen* — комір, горло) — Накладні халяви з гудзиками, що їх носять з черевиками замість чобіт.

373. ...на кам'яній терасі однієї з найгарніших будівель у Москві... — Йдеться про так званий «Дім Пашкова» або «Пашків дім» (Пашков дом), величну білокам'яну споруду в стилі класицизму на Ваганьківському пагорбі над Москвою-рікою, поблизу кремля, на розі вулиць Мохової та Знам'янки, зведений у 1784–1786 рр. архітектором В. І. Баженовим (1737/38–1799) на замовлення багатого шляхтича, капітан-поручника лйб-гвардії Семенівського полку, сина денщика Петра І, Петра Єгоровича Пашкова (1726–1790). 1839 р. за царським повелінням будинок було придбано для Університетського шляхетного інституту, з 1852 р. в ньому містилася московська 4-а гімназія, з 1862 Рум'янцевський музей, нині (з 1926 р.) — частина Російської державної бібліотеки.

374. Волянд <...> дивився на неосяжне зборище палаців, величезних кам'яниць і маленьких, приречених на злам халуп. — Слова «приречених на злам» стосуються не лише халуп, але й усіх будівель у полі його зору. Волянд дивився з високої тераси в напрямку зруйнованого храму Христа Спасителя (на південь), де вже велася будівля химерного Палацу Советів (див. прим. 329). За сталінським пляном генеральної реконструкції Москви уся прилегла територія, тобто простір між Арбатом, бульварами Садового кільця та Москвою-рікою, підлягала очищенню від історичної забудови та переплянуванню. Тераса (чи пак бельведер) Дому Пащикова справді була однією з найбільш високо розташованих точок Москви того часу. Сцена, схожа на описану в романі, за легендою, трапилася 1818 р. Коли під час свого перебування в Москві прусський король Фридрих-Вільгельм III (батько дружини Миколи I, імператриці Олександри Федорівни, в дівочтві Фредерика-Люїза-Шарлотта-Вільгельміна) виявив бажання подивитися панораму зруйнованого після нашествия Наполеона міста, його разом з двома синами привели саме на бельведер Дому Пащикова. Звідси вони справді побачили «неосяжне зборище палаців, величезних кам'яниць і маленьких, приречених на злам халуп» — те, що залишилося від міста після пожежі 1812 р. Ставши на коліна, прусський король поклав три доземні поклони Москві, промовляючи: «Ось вона, наша рятівниця». Ця сцена зображена на картині М. С. Матвєєва (1896, Третьяківська галерія). Цю картину, без сумніву, міг бачити Булгаков, і саме руїну, цього разу сталінську, та пожежу («— А чого це дим там, на бульварі? — То горить Грибодов») бачать з тераси Волянд та Аззелло.

375. *Яке цікаве місто, чи не правда? <...> — Мессіре, мені більше подобається Рим!* — Алюзія на зазіхання Москви на роллю «третього Риму» — політичну теорію XV–XVI ст. ст., яка приписувала Москві значення всесвітнього політичного та духовного центру. Московські царі проголошувалися наступниками римських («перший Рим») та візантійських («Константинополь — новий (другий) Рим») імператорів. Ця теорія відповідала більшовицькій тезі про Москву — столицю світової комуністичної імперії. Те, що діялося під час написання роману в «третьому Римі», було, звичайно, цікаве для стороннього спостерігача, але, як на Аззелло, було б краще, щоб «перший Рим» залишився останнім.

376. *А чого ж ви не візьмете його до себе, до світла? — Він не заслужив світла, він заслужив спокою...* — Йдеться про «світло світу» як визначення апостолів Ісусом (Мт. 5: 14) та остаточну оцінку твору Майстра, якого Ешуа не ставить в один ряд зі своїми учнями, але по гоніннях, як нагороду за усі земні страждання, просить «духа зла й повелителя тіней» «щоб ти узяв із собою майстра й дарував йому спокій». Світло є нагорода тому, хто ввіряє

своє життя проводиві Бога, кого Бог виводить на світло. Світло символізує щастя людське, як особисте, так і колективне, національне. Спокій є Царство Небесне, воно належить лише тим, хто прагне й жадає правди, хто готовий терпіти гоніння за правду (Мт. 5: 3–12). Спокій є оселення у горішніх обителях по звільненні від цього світу. Світло — живим, спокій — тим, хто відійшов у безсмертя.

377. ...*ми кинулися до Тимірязєва!*.. — Йдеться про пам'ятник професора Климента Аркадійовича Тимірязєва (1843–1920) у Москві, російського природознавця, агронома, історика та популяризатора науки, одного із засновників російської школи фізіологів рослин, який розкрив закономірності фотосинтезу, процесу використання світла рослинами на утворення органічної речовини (скульптор С. Д. Меркуров; відкрито 1923 р.). Розташований на Тверському бульварі біля Нікитських воріт.

378. *Мир вам.* — До вуст Азazelла автором вкладені слова воскреслого Ісуса (євр. שלום עליכם [шалом алейхем], гр. εἰρήνη ὑμῖν, лат. *pac vobis*), які той промовив на привітання спершу у неділю до одинадцяти (бо тоді не було Хоми — Лк. 24: 36; Ів. 20: 19, 21), а згодом, на дев'ятий день, до дванадцяти апостолів (Ів. 20: 26).

379. ...*адже ви мислите, як бо ви можете бути мертвим?* — Азazelло послуговується висловом французького філософа Рене Декарта (René Descartes, 1596–1656) «мислю, отже існую» (*cogito ergo sum*) або римського філософа та оратора Марка Туллія Цицерона (Marcus Tullius Cicero, 106–43 до н. е.) «жити є мислити» (*vivere est cogitare*).

380. *НА ВОРОБІЙОВИХ ГОРАХ.* — Воробійові гори (за советських часів Ленінські гори) — узвишся на правому (південно-західному) березі Москви-ріки, де були розташовані села Воробійово та Троїцьке-Голєніщево, нині в межах міста над Воробійовською набережною. Тут спочатку планувалося звести храм Христа Спасителя, тут 1953 р. зведено новий комплекс споруд Московського державного університету (1953).

381. ...*пірникові вежі Дівочого монастиря.* — Йдеться про НовоДівочий московський жіночий монастир, заснований 1524 р. великим князем Василем III. Цвинтар при монастирі є місцем поховання видатних російських політичних, військових, мистецьких та наукових діячів; на ньому ж поховано й автора «Майстра і Маргарити» — М. О. Булгакова (1940).

382. ...*калямбур, якого він вигадав, розмовляючи про світло та тьму, був не зовсім хорошим.* — Йдеться, очевидно, про один із середньовічних калямбурів, що рівною мірою не влаштовував ні сили світла, ні сили тьми — «з темряви постало світло». Цей дотеп «був не зовсім хорошим», оскільки припускав взаємний перехід темряви та світла, які, за догматами церкви, є областями, цілком відділеними одна від одної: «І сказав Бог: „Хай станеться світло!“»

І сталося світло. І побачив Бог світло, що добре воно, — і Бог відділив світло від темряви» (Буття, 1: 3, 4); «А Світло у темряві світить, і темрява не обгорнула його» (Ів. 1: 5); «Бог є світло, і немає в Нім жодної темряви! Коли ж кажемо, що маємо спільність із ним, а ходимо в темряві, то неправду говоримо й правди не чинимо!» (Ів. 1: 5, 6). Середньовічний лицар, що в контексті роману міг дозволити собі жарт з алюзією перетворення темряви на світло, звичайно ж, був гідним особливо жорстокого покарання як зрадник обох сил. Дехто з дослідників творчости Булгакова пов'язує цей дотеп з лицарями-трубадурами «Пісні про альбігойський хрестовий похід» XIII ст. (И. Л. Галинская. Шифры известных книг. — М.: Наука, 1986. — С. 94–105).

Та найбільш очевидною ланкою, що сполучає «не зовсім хороший калямбур», за який середньовічному лицареві «довелося по тому прожартувати децю більше та довше, ніж він гадав» із сучасним Булгаковим світом є колосальне, небачене в історії стосунків людини з державою, поширення в СРСР, особливо в період правління Сталіна (1920-і й подальші роки), політичних анекдотів, за які й оповідач, і слухачі діставали кримінального покарання у формі тривалого терміну ув'язнення або розстрілу. Саме більшовицький режим лукаво відділив «світло комунізму» від «темряви релігії й забобонів», оголосив «боротьбу за свободу й рівність проти релігії й рабства» «боротьбою між світлом і темрявою, між днем і ніччю». За звинуваченням «поширення наклепницьких вигадок» (распространение клеветнических измышлений) було репресовано та знищено десятки й десятки тисяч людей.

383. ...виявився худеньким юнаком, демоном-пажем... —

Демон (гр. δαίμων — дух, божество) — у християнській релігії — злий, нечистий дух, диявол, що має надлюдську силу, який належить до невидимого світу та справляє вплив на життя й долю людей.

Паж (фр. page) — юнак шляхетного походження, що прислужував при великому февдалі або королі. У французькій мові це слово означає також зухвалого свавільного молодика, що завжди лізе не у своє діло — риса, притаманна котіві Бегмотові.

384. ...на ботфортах його <...> зірочки острогів. —

Ботфорти (фр. bottes fortes) — середньовічні високі чоботи до кінної їзди з штивними, розширеними догори халявами, децю вищими спереду.

Остроги — металеві дужки із зірчастими коліщатками або шпичаками, прикріплені до задників взуття вершника, якими покvapлюють (приострожують) коня, торкаючи його черева.

385. Волянд осадив свого коня на кам'янистому безрадiсному пласкому верхів'ї <...> і Маргарита <...> розрізнила в пустельній місцевості крісло й у ньому білу постать сидячої людини. <...> сидячий <...> коротко потирає свої руки... — Сцена розігрується

на безлісній пласкій вершині гори Пилатус (Pilatus Berg, 2132 м) на північному узгір'ї Альп неподалік м. Люцерн (Швейцарія). За легендою, щороку на Велику п'ятницю (П'ятниця Страсного тижня) Пилат з'являється на цій горі й вмиває руки, вкотре потверджуючи невинуватість Підсудного, марно намагаючись звільнити себе від участі у жадливому злочині.

386. ...а увечері слухати музику Шуберта? — Франц Шуберт (Franz Peter Schubert, 1797–1828) — австрійський композитор-романтик, автор багатьох пісень (понад 600), балад, фортепіанних сонат, церковних композицій, симфоній. Джерелом його творчости часто слугували твори Шиллера, Гете, Гайне, Мюллера. До найбільш популярних творів належать опера «Замок диявола» (Des Teufels Lustschloss, 1814), пісні «Лісовий цар» (Erlkoenig), «Маргарита при прядці» (Gretchen am Spinnrade), «Смерть і дівчина» (Der Tod und das Mädchen), «Прекрасна мельничка» (Die schöne Müllerin), цикл пісень «Лебедина пісня» (Schwanengesang, 1828).

387. ...виліпити нового гомункула? — Гомункул (лат. homunculus — чоловічок) — людина, зародок якої алхіміки сподівалися одержати штучним способом у реторті. Слово запроваджено в обіг знаменитим швейцарським лікарем-ятрохіміком Парацельсом (1493–1541), але набуло широкої відомости завдяки трагедії Гете «Фауст», де гомункул втілює ідею нескінченного прагнення до життя та краси.

388. ...бачу венецьке вікно... — Венецьке вікно — широке вікно, розділене рамою на три вертикальні частини, дві з яких розчиняються.

389. ...згряя гіпнотизерів і червовомовців... — Червовомовці — люди, здатні говорити, не ворущаючи губами. У середньовіччі цих людей вважали такими, що мають у череві нечистого духа (звідси назва) — демонів і вважали, що ці демони здатні промовляти віщі слова.

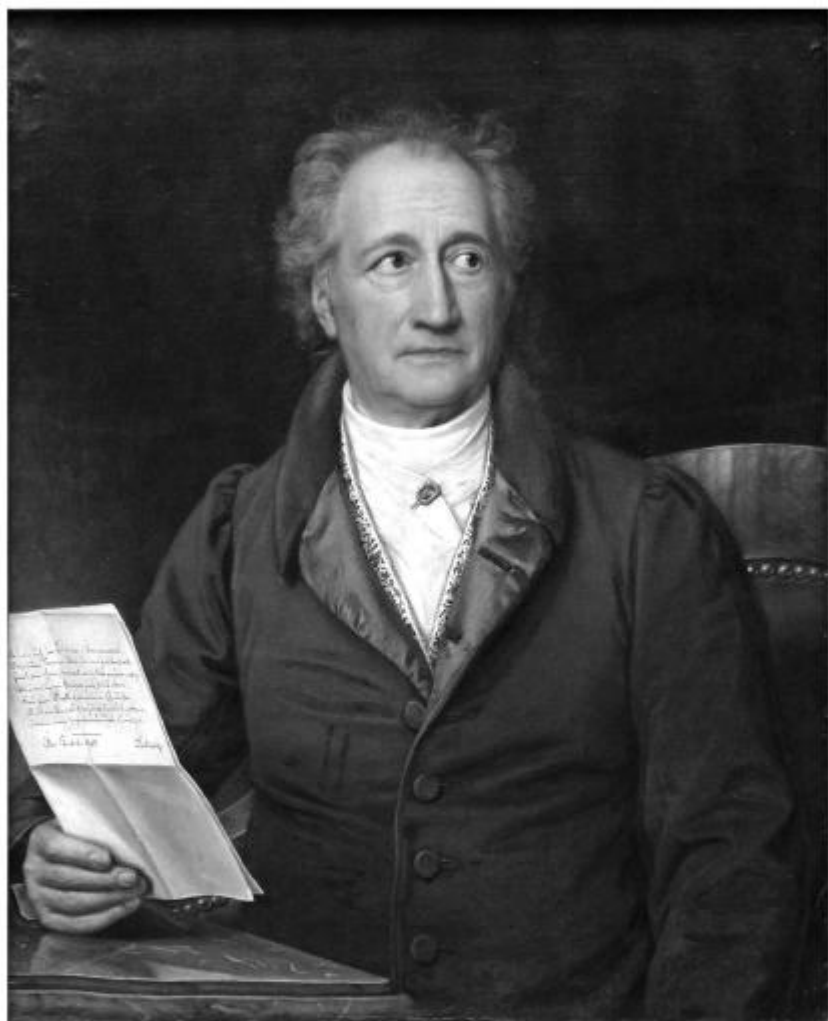
390. ...та двоє Караваєвих. — Виразно київська ремінісценція: саме в Києві було двоє Караваєвих, ушавлених та дуже популярних, обидва Володимири Опанасовичи, обидва професори. Один з них (1811–1892) — хірург-окуліст, учень М. І. Пирогова, перший декан медичного факультету Київського університету Св. Володимира, засновник факультетської хірургічної клініки та катедри очних хвороб, почесний громадянин Києва. Похований на Байковому цвинтарі; його ім'ям названо місцевість у Києві — Караваєві дачі, а також вулицю Караваєвську (передтим Шулявська, нині Льва Толстого). Другий (1864–1939) — вчений-зоолог, ентомолог, мандрівник, професор Київського університету, директор Зоологічного музею Української академії наук. Похований на Лук'янівському цвинтарі; його ім'ям названо вулицю професора Караваєва.

391. ...до театру дитячих ляльок у Замоскворіччі. — Замоскворіччя — район Москви на протилежному кремлевій березі Москви-ріки. Під час написання твору в Москві було два лялькових театри, але обидва містилися на кремлівському березі.

392. ...в Брюсівському провулку... — Правильна назва: Брюсів (Брюсов) провулок (за советських часів вул. Нежданової); сполучає Велику Никитську та Тверську вулиці. Існують дві версії походження назви. За однією з них, провулок названо на честь державного діяча та вченого, зросійщеного вихідця з шотландського королівського роду, сподвижника Петра I Якова Вілімовича (Вільямовича) Брюса (1670–1735), який зажив слави чорнокнижника, алхіміка та чаклуна. За другою — провулок названо ім'ям правнука чорнокнижника — Якова Олександровича Брюса (1729–1791), головнокомандувача (генерал-губернатора) Москви, улюбленця Катерини II, який з 1770-х років мешкав у будинку на розі провулку та Великої Никитської вулиці (№ 2/14). Брюсівський провулок Булгакова без сумніву мав бути названим на честь старшого Якова Брюса.

393. ...співробітник Інституту історії і філософії, професор Іван Миколайович Понирьов. — Полишивши ремесло замовного віршування та повернувшись до свого справжнього прізвища, по спілкуванні з Берліозом та з напучення Майстра («Ви про те, що йому далі було, напишіть!»), які пробудили в ньому потяг до знань, Бездомний мав стати істориком і для цього вступити до Інституту червоної професури (Інститут красной профессуры) — вищого учбового закладу, створеного у Москві 1921 р., який готував викладачів суспільних наук, працівників наукових закладів та державних і партійних органів. 1931 р. (під час написання твору) Інститут було розділено на декілька інститутів під загальною назвою МІФЛІ (Московський інститут філософії, літератури та історії), до складу якого входили історико-партійний та філософський інститути. Відтак кар'єра Бездомного-Понирьова завершується посадою «червоного професора». «Інституту історії і філософії» в Москві не було.

Юрій Некрутенко

Йоганн Вольфганг Гете [1]*
худ. Й. К. Штилер (1828)

* Уквадратних дужках вказано номер коментаря, до якого стосується ілюстрація

Дем'ян Бедний [3]

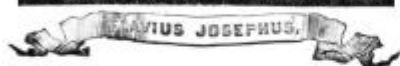
Люї Ектор Берліоз [3]

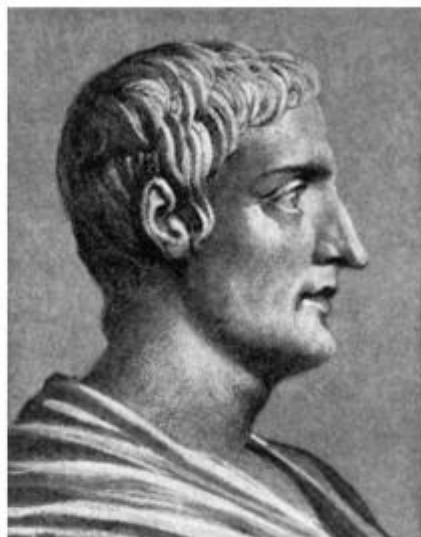
О. І. Безименський [5]

Філон Александрійський [9]

Йосип Флавій [9]

Публій Корнелій Тацит [10]

Мефістофель [13]

скульптор М. М. Антокольський

Іммануїл Кант [16]

Фридрих Шиллер [17]

Давид Фридрих Штраус [17]

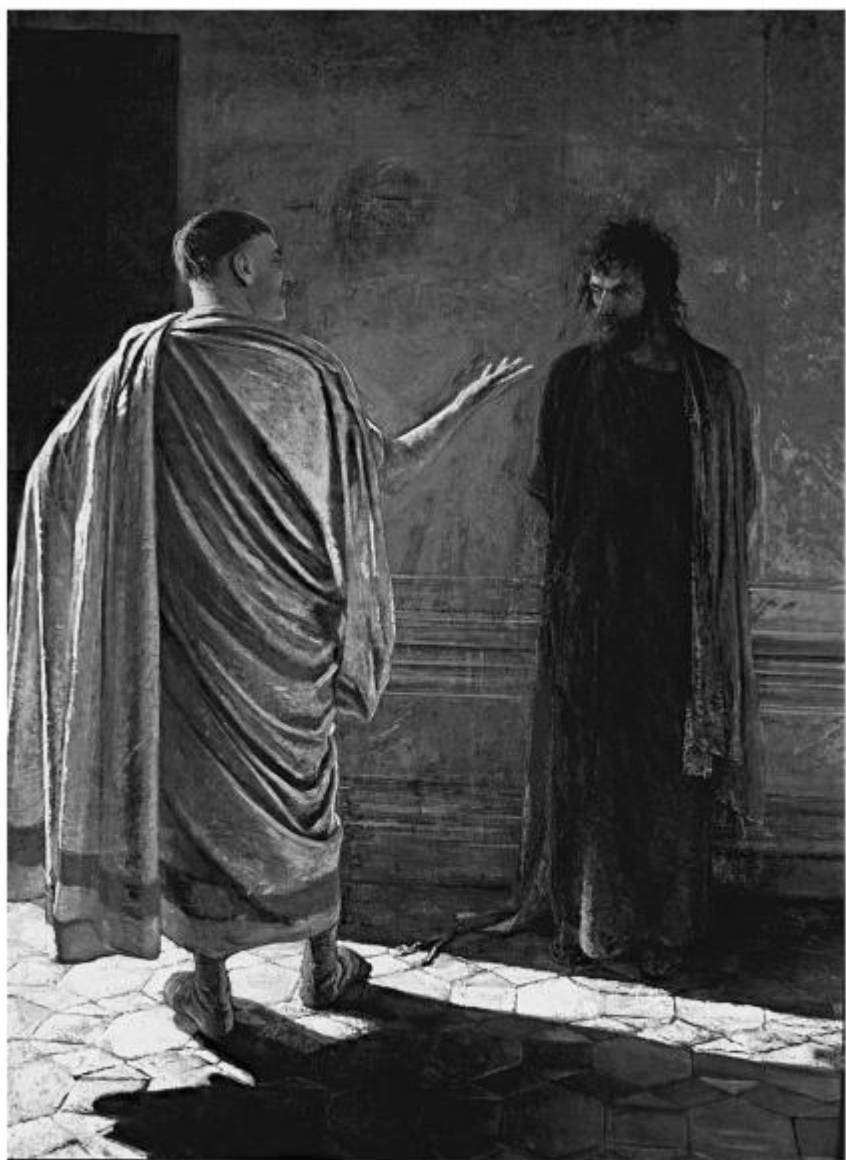
Герберт Аврिलाцький
папа Сильвестр [5]

Клавдій Нерон Тиберій [71]

Понтій Пилат [31]
худ. Джотто ді Бондоне (1305)

Що таке істина? [56]
худ. М. М. Ге (1890)

Ідіставізо, Долина Дів
(долина р. Везер поблизу Бюкебурга) [62]

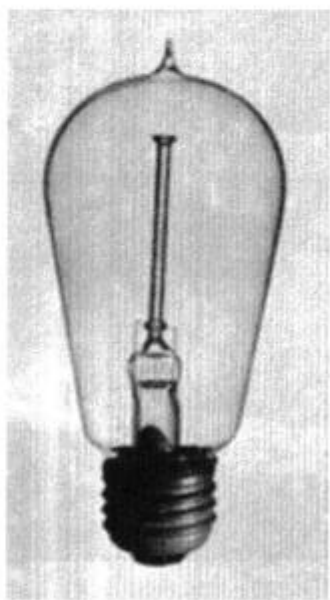

Христос на допиті в Кайафи [78]

худ. М. Штом

А. П. Чехов [94, 273]

Вугільна жарівка [101]

Примус [102]

Радіоточка:
репродуктор «Рекорд»
(1930–1940-і рр.) [105]

Л. М. Толстой [104]

Я. Д. Розенталь [111]

О. Д. Форш [117]

О. Н. Цфасман [120]

В. В. Маяковский [132]

Ж. Ш. Дантес [137]

Патефон [140]

П. Ш. Фаберже [143]

К. С. Станіславський [149]

І. Ф. Стравинський [16]

Азазель [150]

Аритмометр «Фелікс» [163]

«Білий папірець»
(червінець 1922 р.) [175]

Червінець 1937 р. [175]

Майстер
(Портрет М. Булгакова
худ. А. П. Остроумова-Лебедева, 1925)
[187]

В. М. Бехтерев [155]

А. С. Єнукідзе [177]

Гасниця [194]

В. В. Вишневецький [196]

С. О. Ермолинський [197]

Жан де Ляфонтен [203]

Прес-пап'є [198]

Кругова панорама «Голгота» на Трьохсвятительській вулиці біля Олександрівського костюлу [218]

Троячка 1938 р. [228]

Панорама «Голгота». Фрагмент [218]

А. Я. Вишинський [204]

І. Г. Еренбург [237]

Інститутська вулиця. Інститут благородних дівиць [237]

Пам'ятник Св. Володимира [239]

Золота десятка
(червінець 1897 р.)
[247]

Апулей [260]

Лукиан Самосатійський
[260]

М. І. Бухарін [261]

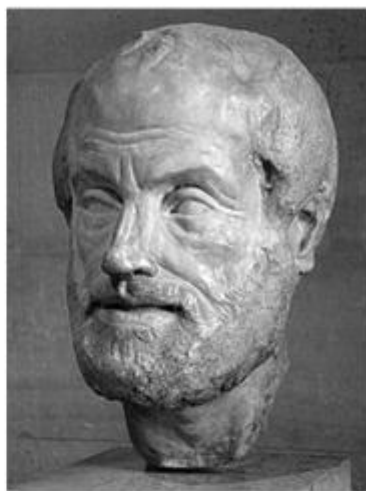
Генрик Сенкевич [249]

М. Булгаков [273]

Секст Емпірик [280]

Аристотель [280]

А. Вйотан [289]

Й. Штраус [290]

О. С. Шиловська [191, 251]

Маргарита Валюа [264]

Маргарита Смирнова
[191, 251]

Маргарита Ангулемська
[264]

Д. З. Тьомкін [290]

Жак ле Кер [293]

Роберт Дадлі [294]

А. Форель [300]

Маркіза д'Обре де Бренвіє
[301]

Н. Ф. Мінкіна [302]

Рудольф II Габсбург [303]

Гай Кесар Калігула [304]

Валерія Мессаліна [304]

Малюта Скуратов і
митрополит Пилип [305]

Г. Г. Ягода [132]

Я. С. Агранов [332]

Внутрішній паспорт СРСР зразка 1932–1953 рр. [317]

Тимчасове посвідчення, що видавалося колгоспникам замість паспорта (1930–1960-і рр.) [317]

Дім біля Кам'яного мосту [351]

Дім Пашкова [373]

Прусський король Фридрих-Вільгельм III
на терасі Дому Пашкова [374]
худ. М. С. Матвеев (1896)

В. I. Панаев [366]

I. I. Панаев [366]

А. Я. Панаева [366]

Ф. Шуберт [386]

В. О. Кароваев-хірург [390]

В. О. Кароваев-зоолог [390]

Я. В. Брюс [392]

Я. А. Брюс [392]

З М І С Т

Нотатка небіжчикові (упривід перекладача)	5
Частина перша	
Розділ 1. Ніколи не розмовляйте з невідомими.....	9
Розділ 2. Понтій Пилат	21
Розділ 3. Сьомий доказ	45
Розділ 4. Гонитва	50
Розділ 5. Було діло в Грибоедові.....	57
Розділ 6. Шизофренія, як і було сказано.....	69
Розділ 7. Нехороша квартира.....	77
Розділ 8. Пря професора з поетом.....	88
Розділ 9. Коров'євські штучки.....	97
Розділ 10. Вісті з Ялти.....	106
Розділ 11. Роздвоєння Івана.....	117
Розділ 12. Чорна магія та її викриття.....	121
Розділ 13. Явлення героя.....	135
Розділ 14. Слава півневі!.....	155
Розділ 15. Сон Никанора Івановича.....	164
Розділ 16. Страта.....	176
Розділ 17. Неспокійний день.....	188
Розділ 18. Невдахи візитери.....	200
Частина друга	
Розділ 19. Маргарита	221
Розділ 20. Азazelлів крем.....	234
Розділ 21. Політ.....	239
Розділ 22. При свічках.....	252
Розділ 23. Великий баль в сатани.....	265
Розділ 24. Вивільнення майстра.....	280
Розділ 25. Як прокуратор намагався врятувати Юду з Киріята.....	303
Розділ 26. Поховання.....	314
Розділ 27. Кінець квартири № 50.....	335
Розділ 28. Останні пригоди Коров'єва та Бегемота.....	350
Розділ 29. Долю майстра й Маргарити визначено.....	362
Розділ 30. Пора! Пора!	367
Розділ 31. На Воробйових горах.....	379
Розділ 32. Прощення й вічний притулок.....	382
Епілог.....	388
Екзегеза. Юрій Некрутенко.....	401

Літературно-наукове видання

Михайл БУЛГАКОВ
МАЙСТЕР І МАРГАРИТА

Роман

З російської переклав Юрій Некрутенко

Видання друге, звірене, виправлене й доповнене

Редактор *Леонід Кононович*

Верстка *Юрія Некрутенка*

Обкладинка *Михайла Євшина*

Видавець: Ксенія Сладкевич

ДК №2551 від 07.07.2006

www.msbrand.net

Для листування:

a/c 108, 01054, Київ

Збут Київ:

ksena@msbrand.net

Збут Львів:

zbut@calvaria.org

Друк: ТОВ «Книгодрук»

35, вул. Січових Стрільців, Кротошино,

Пустомитівський р-н, Львівська обл., 81136

Б 90 БУЛГАКОВ Михайл

Майстер і Маргарита. Роман/Переклад з російської, упровід та коментарі Юрія Некрутенка — Київ: Ксенія Сладкевич, 2008. — 528 с. ISBN 978-966-2973-01-3

Переклад відомого роману Михайла Булгакова здійснено за виданнями 1966–1990 рр. — з інтегруванням майже всіх першодрукованих (тобто виданих безпосередньо за рукописами) варіантів тексту та наведенням головніших текстових розбіжностей. Переклад супроводжується оригінальним кодексом фактографічних коментарів (історія, персоналії, топографія, топоніміка, побут, алюзії). Переклад українською мовою здійснено в правописі 1928 року.

ISBN 978-966-2973-01-3

9 789662 973013

M&S

Міжбанківська Служба Банків України
interbank service bureau